

ИБРОҲИМ ҒАФУРОВ

— ❖ —
Ўттиз йил изҳори

Адабий ўйлар, мақолалар

Тошкент
Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти
1987

83.3Ўз
F 29

Усмон Гафуров ва
Муҳаррама Ибодбек
қизига бағишланади.

Муаллиф

Гафуров И.

Ўттиз йил изҳори: Адабий ўйлар, мақолалар. —Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987. — 400 б.

Ҳозиржавоб мунаққид ва мутаржим Иброҳим Гафуровнинг номи серқуёш республикамизнинг барча китобхонларига яқиндан таниш. Мана ўттиз йилдирки у иқдоднинг ўта масъулиятли соҳасида қалам тебратиб келмоқда. Бу изланишнинг самараси улароқ ўнлаб китоблар юзага келди.

Мунаққиднинг ушбу тўпламига унинг кейинги йилларда яратган адабий-танқидий мақола ва кузатишлари киритилди.

Гафуров И. Исповедь тридцати лет: Литературные раздумья и статьи.

Г $\frac{4603010000 - 114}{M 352(04) - 87}$ 133 — 87

83. 3Ўз

© Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987 й.

БАДИЙ ТАФАККУР ҚИРРАЛАРИ

Ҳар қандай тасодифнинг заминиди қандайдир қонуният ётади. Иброҳим Ғафуровнинг 1963 йилда нашр этилган илк китобининг «Истеъдоднинг олмос қирралари» деб номлангани, эҳтимол, ўша вақтда унинг ўзига нисбат берилганда тасодифдир. Бироқ ҳозиргача босиб ўтган сермазmun йўли, адабий танқидчилик, адабиётшунослик ва бадий таржима борасида эришган қонуний ютуқлари унинг истеъдод сўзини юрагидан ғоят чуқур ҳис ва идрок этганини тасдиқлайди. Йиллар ўтиши билан унинг ижодкорлик истеъдодининг янги-янги қирралари намоён бўла бошлади. У табиатан кўтаринки руҳга, жўшқин шуурга, ўйчанлик, мушоҳидакорлик, фалсафий идрокка ва публицистик нутққа молик ижодкор. Эҳтимол, шунинг учун ҳам у ўз руҳи ва орзу-армонига ҳамоҳанг бўлган Э. Хемингуэйнинг «Алвидо, қуроли!», «Чол ва денгиз», Ф. М. Достоевскийнинг «Жиноят ва жазо», «Телба», «Қимор-боз», Ги де Мопассаннинг «Азизим», Нозим Ҳикматнинг «Сурур» романлари, ҳинд эпоси «Панчатантра», У. Фолкнернинг ҳикоялари, В. Распутиннинг «Енги» повестларини ўзбек тилига таржима қилгандир. Бу асарлар ўзбек китобхонларининг маънавий дунёсини бойитди, мазкур ёзувчиларни, улар асарларида тасвирланган халқни, уларнинг эзгу ниятларини халқимизга янада яқинроқ қилди. Иброҳим Ғафуров ўнлаб адабий-танқидий китобларини ёзмаганда ҳам мазкур таржималарни билан маданиятимиз жонкуярлари сафидан муҳим ўрин олган бўлур эди.

У республикамызда мазкур ёзувчиларнинг жонкуяр тарғиботчиси ҳам бўлиб қолди. Ўзбек адабиёти ютуқларини, қардош халқлар, айниқса улуғ рус адабиёти ва прогрессив чет эл адабиёти ютуқларини тарғиб қилишни у ўзининг гражданлик бурчи деб ҳис этади. Борди-ю у Достоевскийни таржима қилиб, унинг қалб олами ва тилак-орзулари билан яқиндан ошно бўлмаганда, унинг ижоди хусусида дадил ва ишончли фикр юрита олмаган бўларди. «Лекин, — деб ёзди мунаққид, — Ф. М. Достоевскийнинг Родион Раскольников, князь Мишкин, Настасья Филипповна; Парфен Рогожин сингари қаҳрамонлари табиатида ақл билан юрак даҳшатли зиддиятлар ичида бир-бири билан курашади ҳамда драмаси белоён бўлиб кўринадиган коллизиялар ҳо-

сил қилади. Раскольников ўзининг даҳшатли ғоясига ақлий муҳока-малар натижасида етган. Унинг нозик, олижаноб, эзгу ҳиссиётлари эса бу машъум сохта ғояга қарши фарёд кўтарди. Уни жиноятдан қайта-ришга уринди. Лекин оқибат сохта ғоя васвасаси ғолиб чиқиб, кам-пирини ўлдиргач, унинг ҳиссиётлари чидаб бўлмас ғалаён кўтарди. Род-ион виждон азобларида куйди. Худди шу вақтнинг ўзида унинг ўткир ақли жазодан қутилишнинг нозик чораларини кўрди. Лекин ақл ва юракнинг омонсиз олишувида виждон ғолиб чиқди. У золим ақлни енгди».

Асар пафосини, ёзувчи нияти, кредосини мана қандай аниқ ва теран талқин қилади! Тўғри, биз Иброҳим Фафуров Достоевский асар-ларини кам-кўстсиз таржима қилган демоқчи эмасмиз. Бу файласуф ва чуқур психолог ёзувчининг асарларини асил моҳиятини англаш, унинг энг кичик ҳужайралари — образчалари заминда ётган ҳақиқат-ни иккинчи бир тилга олиб ўтиш осон эмас. Бироқ, Иброҳим Фафуров ўзбек китобхонлари учун Достоевский қалбига йўл, кўприк тўшаб берди. Достоевский ижодига янги таржимонлар қўл уришга журъат этарлар, шунда улар аввалги таржимонлар ютуғига суянмасдан, улар билан ижодий мусобақа қилмасдан ўта олмайдилар.

Иброҳим Фафуров адабиёт соҳасига илк қўйган қадамданоқ ба-дий ижодга мойинлигини кўрсата бошлади. Қатор ҳикоялар эълон қилди. Таржималар унинг бу борадаги ташналигига таскин берди. Айни чоқда унинг бадий ижод сирларини кенгроқ ва чуқурроқ ўр-ғанишига катта ёрдам қилди. Буни Ойбек, Фафур Фулом ва Зулфия тўғ-рисидаги ҳужжатли фильмларнинг сценарийсини амалга оширганидан ҳам сезишимиз мумкин. Учала ёзувчи учун мос парда топа олади: Ойбек ҳақидагисада ўткир реалистик парда, Фафур Фулом тўғрисида-гисада фалсафийлик ва Зулфияга бағишланганида драматизм туради. Сценарий ёзиш бобида ҳам унинг қаламининг яна бир имконияти кў-ринди.

Иброҳим Фафуров ўз қаламининг кучи ва имкониятини адабий танқидчилик, адабиётшунослик соҳасида кенг ва ёрқин намоёниш қила олди. Ҳозирги ўзбек танқидчилигини унинг номисиз мутлақо тасаввур этиб бўлмайди: агар шартли равишда, ўнта танқидчи донм оғизга ту-шадн ва адабий танқидчиликнинг юзини кўрсатади — ҳавосини белги-лайди, десак шулардан бири Иброҳим Фафуровдир, борди-ю беш тан-қидчи деб олсак, шулар орасида, албатта, унинг номи бўлади.

«Истеъдоднинг олмос қирралари»дан то «Шерьият — изланиш де-макдир» (1984) деган монографиясигача эълон қилган китоблари ўн биттани ташкил этади. Демак, деярлик ҳар икки йилда биттадан китоб нашр этиб турган. Бу — унинг ишчан, фаоллиги туфайлидир. Унинг кўпчилик китоблари шу кунгача адабий жараёнга бағишланган, лекин «Усмон Носир», «Ўртоқ шоир». (М. Шайхзода) каби асарлари адабиёт ҳақидаги илмнинг портрет жанрида ҳам ўзига хос сўз айта олиши мумкинлигини тўла исботлади. Бу икки асар эҳтирос, публицистик кў-

таринкилик ва нозик дид билан ёзилган. «Шеърят — изланиш демакдир» деган йирик монографияси муаллифнинг академик таҳлил йўлидаги самарали изланишининг натижасидир.

Иброҳим Ғафуров гўё шеърят танқидчиси бўлиб туғилгандай: шеърятни теран ва нозик идрок этади, ҳар бир шоир ёки адабий жараёндаги янгиликни, янги тенденциясини тезда сезиб олади ва у тўғрисида ўз мулоҳазасини айтишга ошиқади. Аммо проза, драматургия соҳасига ҳам назар ташлаб туради, чиройли таҳлил намуналарини кўрсатади (Одил Еқубов асарлари ва ҳ. з.). Унда адабий жараённи яхлит, бир бутунлигича кузатиш, идрок этиш фазилати бор, унинг ҳам катталар, ҳам ёш қалам соҳиблари изланишларини изчиллик билан кузатиб бориши шундан. Кекса танқидчиларимиз адабиётни яхлит ўрганган — ҳозирги замон адабиёти тўғрисида қандай билимдонлик билан фикр юритган бўлсалар, қадимги адабиётимиз хусусида ҳам шундай чуқур илмий асарлар яратишган. Иброҳим Ғафуров кейинги пайтларда Навоийнинг «Хамса»си тўғрисида қатор мақолалар эълон қилди, унга ҳозирги замон кўзи ва ҳозирги замон танқидчилиги методологияси билан қараб, бошқа мутахассислар илғамаган қирраларини кўрди. Эҳтимол, ундаги шу ворисийлик туйғуси Эркин Воҳидов ғазалларининг ғоявий-бадий моҳиятини чуқур илғаб олишига кўмак бергандир. Мунаққиднинг Ҳамза, А. Қодирий, Ғафур Ғулум, Ойбек, А. Қаҳҳор, М. Шайхзода каби ёзувчилар тўғрисидаги мақолаларида ҳам устозлар традициясини таъкидлашга интилади. Тадқиқотчи Э. Воҳидов, А. Орипов, О. Матжон, Н. Аминов адабиётга кириб келганда, улар парвозини муҳаббат билан қарши олувчи мақолалар эълон қилган эди, ҳозиргача улар ижодини сезирлик билан кузатиб келади. Ундан кейинги авлод ва кенжа авлод ижодкорлари ўсиши тўғрисида ҳам энг куюниб, қайғуриб қалам тебратаётган мунаққидлардан бири ҳам Иброҳим Ғафуровдир. Унинг мақолаларини ўқисангиз, Х. Султонов, Э. Аъзамов, Тоғай Мурод, Р. Парфи, Мурод Муҳаммад Дўст, Х. Худойбердиева, Ойдин Ҳожиева, У. Азимов, М. Солиҳ, Х. Даврон, Ш. Раҳмонларнинг ўзинга хос сиймоси, фазилати тўғрисида аниқ фикр ва баҳони кўришингиз мумкин. Шулар ижоди баҳонасида ҳозирги ўзбек адабиётининг ютуқлари, яхши тенденциялари, қусурлари, етишмовчиликлари ҳамда булардан қутилиш йўллари тўғрисидаги мулоҳазаларини ўртага ташлайди. Иброҳим Ғафуровнинг Темура Пулатов тўғрисидаги мақолаларини алоҳида эслатгим бор. Чунки ижоди ўзинга хос ҳодиса бўлган бу ёзувчи билан ўзбек танқидчилиги узоқ вақт қизмай келди. У Москвада тан олиниб, кейин республикамизга кириб келди. Унинг дунёни, одамларни тадқиқ қилиш йўли, усули ўзинга хосдир. Унда Шарқ бадий йўли билан жаҳон бадий тафаккурининг ажойиб нозик қўшилиши юз берди. Иброҳим Ғафуров буни илғай олди, унинг бадий оламига чуқур кириб борди ва адабиётимиздаги ўрнини ҳалол, тўғри белгилаб берди. Иброҳим Ғафуровда ёш ижодкорларнинг бугунда унинг эртасини тасаввур қила олиш — прогноз қилиш туй-

ғуси бор. Бир вақт Омон Матжон тўғрисида ҳам шов-шувларга сабаб бўлган мақола эълон қилган эди. Вақт мунаққиднинг ҳақ эканлигини исботлади.

Албатта унинг ижоди ҳам камчиликлардан холи эмас. У бу камчиликларни билади. Улардан юз ўгирмайди. Уз ишига танқидий назар ташлайди.

Мунаққиднинг барча мақолаларини кузатиб чиқсангиз, унинг бутун жисми билан ҳаққоний, ғоявий юксак, ҳаётий дард ва ҳикматларга бой, баланд орзулар ва идеалларга етакловчи, жўшқин, бадий мукаммал, содда ва мафтункор шеърятни, бадий асарни, ҳақиқий граждан ижодкори ҳимоя қилгани, тарғиб этгани ва орзу қилганини англаш мумкин. Эҳтимол, у баъзан баландпарвоз сўзлар, «ширин суханлик» қилар, лекин ноҳақ гапирмайди, адолат туйғусини йўқотмайди. Имон ва этиқод билан халқимизнинг, жамиятимизнинг маънавий камолоти учун ўзининг камтарона ҳиссасини қўшиш орзу-армони билан нафас олади.

*Салоҳиддин Мамажонов,
филология фанлари доктори.*

ИШҚ ШИДДАТИНИНГ ПОҒОНАЛАРИ

Ҳумоюнга

Навоий „Хамса“сини бугун ўқиркан...

«Ота, мен «Лайли ва Мажнун» қиссасини ўқидим. Ота, айтинг, нега Мажнун бунчалар фарёд чекаверади, нега Лайли бунчалар нола қилаверади?»

Ота, ахир, ёшли кўз, нолали кўнгил билан дунёни тўғри кўриш ва тўғри англаш жуда қийин бўлса керак-ку? Ота-бобо адабиётимиз нега кўз ёшларига, мунгга, ғам-қайғу, аламларга тўлган. Уқиб юрагим эзилади. Шундай ишқ ҳам бўладими?»

Бир нозиккўнгил, таъсирчан ўсмир йигитчанинг отасига мактубларидан.

Сизга нима деб жавоб берсам бўлади. Уша, ҳозир биз беш юз йил оша қараб турган замонлар ҳақиқат изловчиларнинг нолаларига тўлган эди. Буни замоннинг ноласи, турли инсоний, ижтимоий адолатсизликлардан фарёди деб тушунинг.

Бу ўзи бир севги қиссаси эди. У араб қабилалари ичида жоҳилият замонларида тўқилганди. Лекин Алишер Навоий севги қиссасига жуда теран ижтимоий мазмун берди. Ва шу орқали ўша давр инсон, жамият ҳаётининг ғалати фожиаларини очиб ташлади.

Икки араб қабиласи бир водийда кўчиб юрар эди. Бирининг номини Омир, иккинчисининг номини Ҳай деб атардилар. Омир қабиласининг бошлиғи жуда давлатманд, доно одам эди. Лекин унинг фарзанди йўқ эди. У тақдирдан

нолалар қилиб; тинимсиз фарзанд, ўзига ворис тилайди. Кўп замонлар ўтиб у ўғил кўради. Жуда кўп ўзбек дoston-лари ва афсоналаридан ота-она ва айниқса, подшоҳ хонадони фарзандсиз бўлиб, сўнг фарзанд кўрганлиги ҳақидаги мотив сизга таниш. Шу коллизия жуда кенг ишланганлигига андак эътибор бериб қўйинг. Фарзандга Қайс деб ном қўйдилар. Қайс жуда тийрак ва фавқулодда инсоний қобилиятларга эга бола бўлди. Ота-она уни қўшни Ҳай қабиласидаги мактабга бердилар. Қайс мактабда сабоқларни жуда тез ўзлаштирди ҳамда ўзининг ўткир фазили, иқтидори, ҳофизаси билан ҳаммани ҳайратга солди. Сабоқларни ташналик билан ўзлаштириш то бу пайтда хаста бўлган Лайлининг тузалиб мактабга чиққанига қадар давом этди. Лайли мактабга чиққач, унга Қайснинг кўзлари тушди. Ва қаттиқ титраб кетди. Гўё жигарига елдирим ўти теккандай бўлди. Навоий шу онда унинг гўзал чеҳраси қаҳрабодай сарғайиб кетганлигини алоҳида таъкидлаб ўтади. Лайли ҳам унинг ҳолатини сизди, эътибор берди ва бу ҳолат атрофдагиларга ошкор бўлмасин деб, ҳамсабоқларини гул сайрига таклиф этди. Болалар Лайлини чувиллаб қуршаганча даштга чондилар. Қайс уларга эргашди. Лекин юрагида аллақандай номаълум нарса шиддат билан қўзғалиб унинг оромини олиб қўйди. У бу ширин азобнинг ўтига тоб беролмай гуллар орасига кириб яширинди. Навоий севган одамнинг ёлғиз қолишга бўлган майлларини жуда нозик кузатади ва чизади. Лайли уни шу гуллар орасидан топди. Ва Қайснинг аҳволини билиб билмаганга олиб сўзлай бошлади: Бу ерда ҳам Навоий жуда нозик психологик кузатишлар қилади. Лайлининг билиб билмасликка олиб сўзлашганига унга, навраста ёшдаги гўзал қалбли қизга нақадар ярашади. «К-эй, турфа йигит, не ҳолинг бор?»— дейди у ўзи билиб турган нарсасини яшириб. «Ким бўлди бу шиддатингга боис?»— деб саволин яна такрорлайди. Лайлининг бу қадар нафис лутф ва фусункорлик билан сўзлашиши Қайс юрагида рўй бераётган шиддатли кечинмаларга яна шиддат қўшади. Унинг жаво-

би юрагида аланга нечоғлик юксалиб бораётганлигини яхши ифода қилади:

Қилгонни ёшурмоғинг не эрди?
Мендин яна сўрамоғинг не эрди?

Ут Қайснинг бутун вужудига туташади. Сўзлари ҳам ашиннинг тиллари каби:

Сендан етибон бу шиддат охир!

Қайс шу сўзларни айтиб ҳушидан кетади. Бу унинг биринчи ҳушидан айрилиши эди. Лайли беҳуш Қайс бошини бағрига олди. Ёйғлаб уни ҳушига келтиришга уринди. Уни икки канизи қидириб келдилар ва бу ғалати алпозда кўриб ҳайратдан ёқаларини ушладилар. Лайлини уйга жўнатдилар. Қайсни мулозимга топширдилар. Мулозим унинг отонасига хабар қилди. Қайсни маҳмилга солиб олиб кетдилар.

* * *

«Ота, нега Қайс тез-тез ҳушидан кетиб қолаверади? Одам шунчалар кўп ҳушидан кетиши мумкинми? Мен ҳеч ҳушидан кетган одамларни кўрмаганман. Айтинг, нега шундай?»

Уғилнинг мактубидан.

Хушдан кетиш фавқулодда руҳий ҳолат. У фақат жуда қаттиқ кечинмаларга берилгандагина, одам дилида мубталаликнинг ўчмас олови бўлгандагина рўй берса керак. Навоий достонида Қайс, агар эътибор қилган бўлсангиз, беш маротаба хушдан кетиб қолади. Унинг ҳар бир хушдан кетиши Лайли қаршисида содир бўлади.

Лайли мубталоси бўлган Қайсни энди ҳеч қандай куч билан уйда тутиб бўлмайди. У тинимсиз Ҳай қабиласи,

Лайли томон интилади. Ҳай қабиласининг чироғи, Ҳай қабиласининг оти унинг ошиқ дилида бепоён туғёнлар тўфонини кўзғайди.

Бир куни кечаси у Лайли қабиласига йўл олди. Қабил қораси кўриниши билан унинг оёқлари чалишиб йиқила бошлади. Шунда у иккинчи бор ҳушидан айрилади. Унинг ҳазин инграган овози Лайли қулоғига етиб боради. Лайли гўшадан шу изтиробли товушга пешвоз чиқди. Улар бир-бирларини кўргач, ўтли оқ уриб, беҳуш йиқилдилар. Бу Қайснинг учинчи бор ҳушдан айрилиши эди. У ўз муҳаббати тимсоли бўлган Лайлининг жамолига тоб беролмади. Лайлининг гўзаллиги унинг назарида беҳудуд қудратга эга бўлган мўъжиза ва сеҳрга айланади. Бу ишқ сеҳри олдидан инсон онги ожизлик қилади.

Қайсни яна олиб кетдилар. У яна Лайлини излаб шамолдек елди. Болалар энди уни кўрганда, Мажнун, Мажнун!— дейдиган бўлдилар. Унинг ёдидан Лайлидан ўзга ҳамма нарса чиқди, Қайс шундан бошлаб Мажнунга, ишқ девонасига айланди.

Қайснинг ошиқлигини Лайли отасига яқинлари хабар бердилар. Қиз отаси дарғазаб бўлди. Омир қабиласини огоҳлантирди. Ўғлининг занжирлаб қўй, йўқса, уни ўлдираман, қабилангни даштдан қуваман, деб дағдаға қилди. Қайсни ночор тутиб келтириб занжирга солдилар. Қайс ўз аҳволини жуда теран англайди. Мени қора босди, кўҳи ғаму бало босди, дейди у. Занжирда ўтираркан, бу адолатсизликка қарши юрағида чексиз исён кўзғалади. Ўтга ташланадиган одамни кишидан озод қилар эдилар. Мен бошдан-оёқ ўт ичида ёнмоқдаман. Лекин шунга қарамасдан мени бандга солдилар, деб нола чекади. Ва жон ришталарини бир ҳаракатга келтирганда, темир занжирлар тилка-тилка узилиб кетади.

Қайс яна саҳрога йўл олади. Ота-она тадбир билан бу балонинг олдини олишга ўринади. Улар Лайли отаси ҳузурига совчилар йўллайдилар. Лекин Лайлининг отаси аввал ўғлининг жунун шиддатидан тузат, сўнг ўйлашиб кў-

рамиз. Ўғлинг ҳозир уйланишга муносиб эмас, деб жавоб беради. Қайснинг юрагидаги муҳаббатни ҳеч ким ва аввало Лайлининг отаси тушунишни истамайди. Худди бошқалар каби унга ҳам бу муҳаббат телбаллик бўлиб кўринади. Албатта, одмиликнинг кўз ўнгида муҳаббат доимо ва ҳар қачон, ҳамма замонларда телбалик. Ва доимо одмилик билан муҳаббат улуғ зиддиятлар ичида яшайди. Тарих ва ҳаёт уларнинг аёвсиз, шафқатсиз тўқнашувларига тўла. Навоий даҳо назари билан шу тўқнашувга қудратли ижтимоий тус беради. Асарда одми реаллик психологияси билан чинакам муҳаббат психологияси бадний жиҳатдан беқиёс талқин қилинади. Ҳар икки ҳодисанинг ўзига хос жуда теран психологик хусусиятлари очиб ташланади. Қайс Қааба эшиги халқаларини тутиб, ишқимни зиёда қил, деб нола-фарёд чекаётган чоғда одмиликнинг не кўзлар билан уни кузатиб турганлигини бир эслайлик. Ҳар икки томон ўртасида қанчалар улуғ фарқлар бор. Ишқ қудрати билан одмилик, одми онг, ўрганиш, одатлар қудрати тўқнашганда, одмилик ишқ устидан ғалаба қилгандай бўлади. Лекин бунда маънан ва руҳан ишқ қудрати голиб кучдир. Уни ҳеч нарса енголмайди, тиз чўктиролмайди, хўрлай олмайди. Бу ишқ тупроққа қоришиб ётганда, Лайли қабиласининг ити билан сўзлашганда, шу қўтир итнинг олдида таъзим қилганда (ахир, ит қадимдан шарқ халқлари ўртасида вафо тимсоли, дўст тимсоли), унинг яраларидан ўпганда ва уларга малҳам қўйганда, саҳро ваҳшийлари билан улфат тутинганда, ҳамма-ҳамма ҳолларда мутлақ ғолибдир. Навоий ғолиб ишқнинг қўшиғини яратади.

«Ота, нега Қайс одамлар жамиятини тарк этиб, саҳро ваҳшийлари билан улфат тутинди? Бу одатга хилоф иш эмасми? Ундан кейин нега Мужнун Лайлига интила-интила, унинг висолига етганда бир-бирлари билан севишганлардай сўзлашмайдилар. Унда бу висолнинг маъноси нима?»

Уғилнинг мактубидан.

Инсон шахси билан одамларнинг тор қарашлари, шаклланиб қолган урф-одатлар доирасидан чиқиб кетолмасликлари ўртасида келиштириб бўлмайдиган зиддият чиқди. Қайснинг мубталолигини улар телбалик, деб тушундилар ва шу тушунганларига кўра Қайсни банди қилдилар. Қайс сахрога бош олиб чиқиб кетди. У табиат ва унинг кучлари билан унсвят топди. Юрагида қудратли ишқ ҳоким бўлган одамлар табиатни ҳаддан ташқари теран англайдилар ва ўз интилишларида табиатга яқинлашиб бордилар. Одам ишқнинг қудрати таъсирида табиат ва унинг турли кучлари билан бемалол сўзлашадиган, уларга ўз тенги, ўзи каби жонли ҳодиса каби мурожаат қиладиган бўлиб қолади. Мажнун ўз ишқи билан табиатга сингиб кетган. Навоий унинг табиатга мурожаатларида ишқнинг нозик психологиясини очиб беради. Бундай табиатга мурожаатлар Мажнунни ҳам, Лайлини ҳам, кўз ўнгимизда ички дунёси, ҳиссиётлар олами, қарашлари, инсоний маънавиятлари ғоятда бой инсон даражасига кўтаради.

Мажнун Фарҳод каби фаолият қишиси эмас. У хаёл фарзанди. Хаёл эса ишқнинг меваси.

Мажнуннинг Лайлига бўлган интилишлари вужудий интилиш, майллар вужудий майллар эмас. Асло! Лайли ишқ ғоясининг тимсоли, Мажнун шу етиб бўлмас ёки етиш беҳад мушкул бўлган энг олий ғояга интилади. Нега шундай? Бу ишқнинг, Навоий яратган ишқнинг ечиб бўлмас, очиб бўлмас сиридир. Мажнуннинг ўзи ҳам буни англаб етолмайди. У улуғ насихатлар қилиб ўғлини бу йўлдан қайтаришга уринган шўрлик отасига айтади: «Бу нав бало бўлурга жорий, Бўлмас кишининг ўз ихтиёри». Мажнун ўз ихтиёридан ташқаридаги аллақандай ноаён қудрат туйфайли шундай қутулиб бўлмас ғамга дучор бўлганлигини билади. Лекин одамлар соғлом ақл билан ҳар нарсанинг келиб чиқиши ва сабабини, нега шундай бўлганлигини, билишни истайдилар. Сабабсиз юз берган ҳодиса уларни ишонтирмайди, ҳайратга солади. Навфалнинг Қайс олдида ҳайрат ичида туриши шундан. Навфал муҳаббат жожа-

росидаги учинчи одам. Воситачилик тимсоли. Соғлом ва одми ақл тимсоли. У Мажнуннинг дардига уруш очиб даво топиш пайига тушади. Ишқ мушкулотини зару зўрлик билан ҳал қилиш йўлига киради. Лайлини қандай бўлмасин олиб беролмаса, Қайсни ҳатто ўзига куёв қилмоқчи. Шунчалар олижаноб бу Навфал! Ёрга етиш ниятинг бўлса, бекорга саҳро кезмай, ҳаракат қилиш керак, дейди Навфал. Лекин Қайс ишқдан бундай ғараз қидирмайди. Унинг бутун ҳаракатлари ва интилишлари ғараздан мутлоқ холи. Бу инсонлар ўртасида ҳар қандай ғараздан тугал холи бўлган ягона ҳодиса. Мажнун ғараз билан муҳаббат дардига чора топиб бўлмаслигини билади. Билиб туриб васл сўзининг буюк ҳурмати учун Навфалнинг маслаҳатига рози бўлади. Лекин барибир охирида Мажнун яна саҳро билан қолди. Дарднома чигалларини зўравонлик ечолмади. У ишққа мурожаат қилиб, мени ишқ билан ҳамишалик ошно қилиб, андишай ақлдан жудо эт, дейди. Шу интилишга ҳеч нарса тўсиқ бўлолмайди. Мажнун учун васлнинг вужудий лаззатларидан кўра васлга соф интилиш ва фақат шундай юксак интилиш лаззати билан яшаш, нафас олиш хос. Шунинг учун Навоий унинг интилишларига хулоса ясаб айтади: «Ошиқки муроди ком бўлғай, Ошиқлик анга ҳаром бўлғай». Шуни ҳам ҳеч қачон унутмаслик керакки, Лайли ҳам, Мажнун ҳам ҳали мактаб ёшидан ўтмаган норастанлардир. Улар қалбидаги ишқ ниҳолнинг чексиз поклиги учун бу ҳодиса муҳим аҳамиятга эга.

«Ота, нега Шарқнинг қадим улуг шоирлари дostonчиликда янги-янги асарлар яратиш ўрнига бир-бирларига «жавоблар» ёзишни афзал билганлар? Бунинг сабаби нима? Ундан сўнг Мажнунни машҳур шоир ўтган дейдилар. Унинг шеърлари сақланиб қолганми?»

Уғилнинг мактубидан.

Улуг асарларга «жавоб» ёзиш фақат Шарқдагина жорий бўлган эмас. Бу ҳодиса жуда қадим замонлардан бери

бор. Унинг энг улуғ ва илк намуналаридан бири Гомердан кейинги иккинчи буюк шоир Вергилийнинг «Энейнома» асаридир. Вергилий бу асарни Гомернинг «Илиада» ва «Одиссея» дostonларига жавоб тариқасида яратган. «Энейнома» га ҳам ўз навбатида юзлаб жавоблар яратилган. Бундай ҳодисаларни санаб адо қилиш қийин. Қадим ва Ўрта аср уйғониш адабиётининг буюк намояндалари доимо анъаналарга таяниб ижод қилишга интилганлар. Ўзларидан аввал ёзилган асарлар билан мусобақалашганлар, уларга жуда юксак ҳурмат билан қараганлар. Жавоб ёзишни энг ахрли иш деб билганлар. Низомий «Хамса»сига жавоб ёзишлар ҳам мана шу ҳоллар билан изоҳланади¹. Навоий ўзидан илгари ўтган шоирларнинг асарларига жавоб ёзаркан, традицион сюжет чизиқларини сақлаган ҳолда ғоявий-фалсафий жиҳатдан тамомила янги оригинал асарлар дунёга келтирди. Ўз буюк ўтмишдошларидан тугал фарқли ўлароқ концептуал асар яратиш йўлини тутди. Навоий асарларида инсонпарварлик ғояси энг юксак нуқтада туради. Хусусан, бу «Лайли ва Мажнун» қиссасида Қайснинг ота-онага бўлган фарзандлик муносабатларида, уларга буюк шафқат кўзи билан қарашида, ҳеч қачон одоб-иқром, футувват чегарасидан чиқмаслигида кўринади. Қайснинг юраги ота-онага меҳр билан тўла. Низомийда Мажнун

¹ Бу жиҳатдан Иоганн Вольфганг Гётенинг шоирлар илгари яратилган ва ишланган сюжетларига мурожаат қилиб туришлари керак, деган фикри эътиборлидир. (Қаранг: Иоганн Петер Эккерман. Гёте билан сўхбатлар, Москва, «Художественная литература», 1981, 74.) Гёте, хусусан, шундай деган: «Тайёр сюжет бўлса иш осонроқ кўчади. Бунда фактлар ва характерлар берилган бўлади, шоир яхлит бир нарсага руҳ бағишлаши керак, холос... Мен илгари ишланган сюжетларга мурожаат қилиб туришни маслаҳат бераман. Қанчадан-қанча Ифигениялар ёзилган, уларнинг ҳаммаси бир-бирига ўхшамайди, чунки ҳар бир ижодкор бошқача, ўз ҳолича кўради ва яратади» (Ўша асар, 74). Навоий эса Шарқ халқларининг қадимдан қолган афсоналарига бир бутун ва беҳад улуғвор инсоний ва ижтимоий руҳ бағишлай олгандир. У инсон шахсини фалсафий-бадний идрок қилишни янги, илгари кўрилмаган нуқталарга олиб чиқди.

отасига нисбатан анча шафқатсиз. Унинг сўзига юрмайди. Мен сени йиғлаб, сўнгги йўлга кузатолмайман, дейди. Низомий ҳар қадамда Қайснинг жиннилигини зўр урғу бериб таъкидлаб боради. Навоий эса унинг телбалигига эмас, ишқининг қудрати зоҳир бўладиган томонларга эътиборни қаратади. Навоий Мажнуни маърифатли киши. Гуманист. Низомийда Мажнун образида бундай сифат белгиси йўқ. Унда Қайс — қайсар. Ҳаддан зиёда қайсар. Низомийнинг Мажнуни таъна қилишни ҳаддан ташқари яхши кўради. Таъна билан яшаш унинг характерининг кучли томонларидан бири, унинг Навфалга, отасига, Лайлига таъналари жуда қаттиқ. Булар Низомий Мажнуни характерига кескин йўналиш беради. Навоий Мажнунида эса ҳилм кучли. У таъналардан юксак, у бир мартагина Лайлига мактубида таъна қилади. Лекин бу таъна шунчалар ошиқона ва унинг табиатига беҳад ярашган. Низомий ғоясига кўра фақат фироққа интилувчи ишқгина чинакамдир. Навоий ғоясида эса фақат висолга интилувчи ишқ ҳақиқийдир. Худди шундай жуда ажойиб ўзига хосликлар ва оригинал ҳодисалар Лайли образини очишда ва гавдалантиришда тўла намоён бўлади. Умуман, Навоий асарларида завқ ва шиддат ҳаммадан ҳам қудратлироқдир. Низомий давридаги ўзгача қарашлар билан Навоий даврининг ўзгача қарашлари бу дostonлар тўқимасига кирганда ажиб сирларини намоён қила бошлайди. Низомий Қайсни оташин шоир даражасида кўрсатади. Унинг шоирлигини очишга махсус кўп ўрин ажратади. Навоий Қайснинг шоирлигини икки-уч ўринда таъкидлаб ўтади ва бунга кўп тўхталмайди.

Шарқ адабиёти хазиналари устида бебаҳо тадқиқотлар қилган улкан олим Е. Э. Бертельс Низомий, Навоий, Деҳлавий дostonлари ўртасидаги ўзига хосликларни очишга ҳаракат қилган эди. Мажнуннинг шоирлиги хусусида сўз юритаркан, у бир ўринда шундай дейди: «Ҳаж воқеаси Низомийга анча яқин берилган бўлса ҳам, лекин бу ўринда ҳам Низомий асарини (гап «Лайли ва Мажнун» устида бормоқда — *И. Ғ.*) салафларидан, шу билан бирга араб

традицияларидан фарқлаб турадиган бир деталь бор. Фақат ҳаждан кейингина Мажнун шоирга айланади. Шоирлик талантининг мана шундай кутилмаганда намоён бўлиши ташқи томондан олиб қараганда энди Мажнун ўзини фақат ишққа тамомила бағишлаганлигини кўрсатади, энди ортга йўл йўқлигини ифодалайди». (Е. Э. Бертельс. Танланган асарлар. М., 1965, 128.) Навоий Низомийдан тамомила бошқача йўл тутди. У Мажнуннинг шоирлигига оз тўхталади. Лекин ҳурматли олим фикрига кичкина тузатиш киритиб кетайлик. Қайс Навоийда ҳали ҳажга бормасданоқ эл ўртасида танилган шоир. Достоннинг XVI бобида, Кааба бобидан тўрт боб олдин бу маълум бўлади. Лайли отасига Қайс аҳволдан нақл қилувчилар қуйидагиларни ҳам айтадилар:

Таъби хушу назми равондур,
Андоқки, санга доши аёндур,
Назмида бори бир исм мазкур,
Ким эрмас зикри бизга мақдур.

Демак, Қайс ҳажгача ҳам ўз назмлари билан танилган. Назмларида севган ёрининг иемини ҳам зикр қилган.

Улуғ шоирларнинг шу каби бир анъана асосида ёзилган асарларини қиёсий ўрганганда, уларнинг гениал кашфиётлари яна равшанроқ кўзга ташланади. Ва бу кашфиётлар «жавоб» тариқасида эмас, кўпроқ мусобақа — даҳолар мусобақасида яратилгани аён бўлади. Навоий ўзининг ишқ ҳақидаги достонини дарднома деб атайди. Бу дарднома — инсонга хос. Инсон ўз интилишларида қанчалар буюк бўла олишига кўзгу ва рамз.

26857

ТАФАККУР ВА ҲИССИЁТНИНГ ОЛИЙ НУҚТАЛАРИ

Хирад деҳқони мундоқ нуқтае дер:
«Ки дона сочқали яхши керак ер».

Ақл ўлкасида

Бу асарнинг дунёга келишига реал тарихий воқеа сабаб бўлди. Улуғ шоир ўз бошига тушган бир дардли ишқ ҳақида куюниб, алам билан ҳикоя қилади. Бу ишқ уни қаттиқ азобларга солди. Бу сирли бир ишқ эди. Шоир ундан бахтиёрлик ҳамда вафо умид этмасди. Лекин барибир унинг вужуд хирмонига ўт туташганди. Мана шундай бир вазиятда у ўз дардига ҳамоҳанг воқеа, ҳамоҳанг тарих, ҳамоҳанг қаҳрамонлар излайди. Ишқига таскин қиририб, жуда қадим севги афсоналарини варақлайди.

Ўзидан бир неча аср илгари ўтган буюк шоирларнинг севги ҳақидаги дostonларини қайтадан қўлга олади. Кўҳна тарих китобларига мурожаат қилади. Ишқ уни тушкунликка эмас, жасорат кўрсатишга, зўр фаолият майдонларига ундайди. Улуғ юракка тушган ишқ шуълалари улуғ ишларни юзага келтиради. Навоий қалбидаги мана шу ишқнинг фаоллигига доимо жиддий эътибор бериб ўтмоқ зарур. Ишқ қанчалик фожиали ва умидсиз бўлмасин, Навоий ундан фаолият учун улуғ илҳом, рағбат ва йўналиш олади. Бу улуғ шоиримиздаги битмас-туганмас ҳаётсеварликнинг бир қудратли белгисидир.

Шоирнинг ишқ жафолари билан бойинган ва юксак маърифатли бўлган юраги куйга тўлади. Унинг куйга тўлган юрагида, онгининг нурли қаватларида: «Ёз! Ёз!» — деган садо тинимсиз такрорланади. У юрагининг шу гўзал амрига бўйсунди. Зотан, умр ўткинчи, халққа эса маъри-

фатли юракдан асрларга татийдиган муносиб ёдгорлик қолдирмоқ даркор. Халқни маънавий чаманзорлар эгаси қилмоқ даркор.

Навоийда умидсиз ишқдан мана шундай улуғ ниятлар туғилади. Шунда у ўзидан илгари ўтганларнинг тафаккур меваларига бошқача бир кўз билан назар солади. Буюк Низомий ва буюк Деҳлавий дostonларига ажиб шарҳлар ёзади. Нияти тобора ойдин тортади. Лекин нияти тугал етилган чоғда ҳам ҳали қўлига қалам олиб иш бошламайди. Ҳали унинг олдида яна бир вазифа турибди. Уни бажармагунча кўнгли тинчимайди. Қилажак ишининг тўғрилигига ёки муваффақиятли чиқишига ҳали иштибо билан қарайди. У улуғ ниятини устоди Жомийга айтишга, унинг фикрини билишга ва ундан шу катта ишга розилик олишга қарор қилади. Буюк инсон бўла туриб, ўзини доимо буюкликка шогирд сезмоқ ва доимо шогирдликни энг олий маънавий нуқтага етказиб адо этмоқ Навоий маънавиятининг жуда азиз ва порлоқ белгисидир. Навоий шогирдликни улуғлик нуқтасига олиб чиқди. Улуғ бўла туриб, улуғ шогирд бўла билиш ибратини тарихга берди. Бу фазилат ноёб одамларгагина насиб этгандир.

Жомий шогирд фикрини маъқуллади. Унинг ниятига оқ фотиҳа берди. Навоийнинг кучига куч қўшилди. Қалбидаги куй тобора шиддат билан садо бошлади. Қалбининг садоларини у кўкнинг садолари каби қабул қилди. Юрагида туғилган куй ғойибдан келган куй ва эътибор бўлиб туюлди унинг беҳад пок назарида.

Навоий ўзидан илгари яратилган ишқ дostonларининг барча гўзал ва тенгсиз моҳир томонларини тан олди.

Ва бутунлай янги бир дoston яратишга аҳд қилди. Низомийнинг ҳам, Деҳлавийнинг ҳам қаҳрамонлари Фарҳод, Ширин деб аталади. Навоий ҳам ўз қаҳрамонлари номини Фарҳод ва Ширин деб қўйди. Лекин унинг Фарҳоди ҳам, Ширини ҳам, Меҳинбону, Шопури ҳам бутунлай бошқача характер, бошқача қиёфа, бошқача мақсадга эга қаҳрамонлардир. Уларнинг номларигина ўхшаш, холос.

Бошқа ҳамма ҳолларда шавони ҳар жиҳатдан орттинча, янгича концепциядаги қаҳрамонлар яратади.

Асар Навоийнинг реал ва бизга ҳануз сирли бўлиб келаётган ишқидан туғилганидек, қаҳрамонларнинг фазилатлари ҳам улуғ шоир ва инсон, мутафаккир Навоийнинг табиатига, характериға, қарашларига хос бўлган фазилатлардан туғилгандир.

Навоий, гарчи, ўзидан минг йил илгари бўлиб ўтган ва эндиликда афсонавий туюладиган воқеаларни қаламга олган бўлса-да, лекин барча ҳолларда у худди ўзини ёзгандек, ўзи ҳақида ёзгандек ёзади!

Чин ҳоқоннинг фарзандсизликдан чеккан ранжу аламлари — Навоийға бегона бўлмаган ранж ва заҳматлар эмасми?

Ҳоқоннинг саховати, элга адолат қилиш, барча нарсаларға маърифатли назар ташлаши, жамият ҳодисалари ва инсон тақдирларига ақл-идрок ва фаросат нуқтаи назари билан муносабатда бўлиши — Навоийға жуда яқин, Навоий ўз ижтимоий фаолиятида амал қилган ҳодисалардир.

Навоий ўз қаҳрамонлари образларига бошидан ўтганларни, бениҳоя бой ҳаётий тажрибаларини сингдириб, едириб юборади. Маълум даражада шунинг учун ҳам унинг қаҳрамонлари бизға ҳаётий бўлиб туюлади. Ҳоқоннинг етимпарварлиги ва ҳақпарварлиги ҳам Навоий севган ва амал қилган фазилатдир.

Зўр инсоний тилаклардан дунёға келган Фарҳоднинг камолға етиш нуқталарини кузатиб кўрайлик.

Навоийнинг ўзи уч-тўрт ёшлиғидаёқ анча улуғ тафаккур эгаларининг китобларини ёд олган, шариллатиб ўқир ва ўзи ҳам сўз тўқир эди. Навоийнинг ўз шахсиятида ёрқин намоён бўлган шу ҳодиса — унинг энг севган қаҳрамони Фарҳодға кўчади.

Фарҳод уч яшар чоғида мусҳафни ёд олади ва кўп илмлардан бохабар бўлади. Жуда эрта камолға етиш ҳодисасига Навоий Қайс образини яратганда ҳам алоҳида эъти-

бор беради. Болалик чоғи унга нурафшонлик чоғи, поклик булоғи бўлиб кўринади.

Фарҳод илм ўрганишга қаттиқ берилди. Унинг хотираси худди Навоий хотираси каби тоза ва неча юзлаб байтларни бир кўрганда сақлаб, миянинг нур чизиқларида нақшлаб қолдиради. Навоий Фарҳоднинг илм ўрганишини тасвирларкан, худди ўз юрагига қараб туриб ёзгандай бўлади:

Уқуб ўтмак, уқуб ўтмак шиори,
Қолиб ёдида сафҳа-сафҳа бори.
Кўруб чун ишқу ошиқлик мақолин,
Топиб ошуфта маҳзун кўнглин ҳолин.
Анинг шарҳини такрор айлабон кўп,
Ўқурда нолаи зор айлабон кўп.
Бўлуб ошиқ ғами шарҳида ғамнок,
Яқо чокин ўқуб, айлаб яқо чок.

Фарҳоднинг мана шундай фавқулодда нозиклиги ва таъсирчанлиги, сўзни сертуғён ўқиши ва сертуғён қабул қилиши аини Навоий табиатида реал бўлган хусусиятлардандир.

Қайс ва Фарҳоднинг болаликдаёқ улуғ маърифат ортиришига ўхшаш ҳодиса кейин Гётеннинг Вилгельм Мейстери ва Ф. Достоевскийнинг князь Мишкинида ҳам характернинг маърифатли қирралари шаклланишида намоён бўлади.

Навоий тасвирида Фарҳод ўн-ёшга етганда билмаган, эгалламаган илм қолмади. Бу муболаға эмас, чин ҳақиқатдир.

Ун яшар Фарҳоднинг қадди-қомати йигирма яшар йигитдай паҳлавонкелбат бўлиб етилганди.

Навоий ўз қаҳрамонининг туғилиши, болалиги, камолга етиш паллалари, зўр қудрат касб эта бориши, қийинчиликларни енгиши, қаҳрамонликлар кўрсатиши каби ҳодисаларда жуда қадим оғзаки ва ёзма анъаналарга, халқнинг тажриба ва тасаввурларига суянади. Фарҳоднинг боласиз-

ликдан қаттиқ азоб чеккан хонадонда туғилишини олайлик. Алпомиш ҳам шундай туғилмадими? Манас ҳам шундай оламга келмадими? Улар ҳам худди шундай зўр қаҳрамонликлар кўрсатмадиларми? Фарҳоднинг қаҳрамонликлари билан Геракл, Одиссей, Энкиду, Фолиб Георгий ва бошқа талай қаҳрамонларнинг қилган ишлари ўртасида ғоятда яқинликлар мавжуд.

Лекин Фарҳоднинг қаҳрамонликлари асосида халқпарварлик ётади. Халқ ғамини емоқдан, унинг оғирини енгил қилиш истагидан Фарҳодда қаҳрамонлик истаги туғилади. Тўғрироғи, қаҳрамонлик — халқпарварлик, инсонпарварликнинг тўғридан-тўғри натижасидир.

Навоий дostonда илгари сурган қисмат концепцияси ғоятда эътиборга сазовор. Гуманист шоир дунёда ҳеч нарса тасодифан юз бермайди, ҳамма нарсаларнинг ўз асоси, сабаби ва ўз белгиси, қонуни бор, деган ғояни ёқлайди. Қаҳрамонлари тақдирларини шу ғоя асосига қуради, ри-вожлантиради ва якунлайди.

Не ишким, чарх этар изҳори онинг,
Бурунроқ кўргузур осорин онинг.
Иситмоқ — чун шарорат зоҳир айлар,
Баданда ул ҳарорат зоҳир айлар.
Чу яфроғни тўкар боди хазоний,
Бурун рангини айлар заъфароний.
Ангаким, бир бало еткурса тақдир,
Етар аввалроқ аҳволига тағйир.

Навоий ўз қаҳрамони бошига тушадиган заҳматлар ва ситамлардан мана шундай башорат қилади.

Фарҳод ўқиган асарлар таъсиридамикин маълум маънони ёки бошига келадиган балоларни юракдан сезганиданми, доимо маҳзун, хаёлчан юради. Худди ҳали ҳеч ким чекмаган, ҳеч ким билмаган, дард вулқони устида тургандек. Бу вулқон ҳали отилгани йўқ. Лекин унинг борлигини

ва ҳадемай ўтли лавалар сочиб отилажагини фақат Фарҳоднинг ўзигина ҳис қилиб туради.

Фарҳод маърифатли бўла боргани сайин одамларнинг дардлари унинг ички дунёсида чидаб бўлмас дард қўзғайди. Унда дардкашликнинг улуғ белгиси пайдо бўлади.

Шундай дардкашлик князь Мишкин характери йўналишининг асосини ташкил этганлигини Фарҳод баҳонасида яна бир эслаб ўтайлик. Дардкашлик улуғ адиблар ижодида гуманизмнинг фаол қирраси.

Эл-юрт Фарҳоднинг камолотидан ҳайратга тушади ва қувонади. Лекин у камолга етаётган вужудда қанчалар дард қайнаётганлигини билмайди ва тасаввур қилмайди. Отаси ҳам ўғлининг маҳзунлигидан қайғуради:

Ки невчун дойим шод эрмас эркин,
Ҳамиша ғамдин озод эрмас эркин?

Фарҳод жуда безовта. У етилган кучини қаерга қўйишни билмайди. У ҳарбу зарб санъатида ҳам ўз замонасининг яғонаси бўлди. Навоий ўз қаҳрамони вужудини чирмаб желаётган безовталикини жуда теран гавдалантиради. Фаолиятга айланмаган безовталик — ғамга айланади.

Хоқон тадбиркор шоҳ. У ўғлининг дардига чора излайди. Ва доно вазир Мулкоро билан маслаҳатлашиб, йилнинг тўрт фаслига мос тўрт қаср қуришга қарор қилади.

Навоий Ҳиротда улуғ қурилишлар олиб борганлиги яхши маълум. Уларнинг тажрибаси дoston тасвирига кўчади. Навоий Фарҳод қурилишларини беҳад ҳаётгий деталлар билан тасвирлайди. Меҳнатнинг жонли манзараларини гавдалантиради. Қасрлар қурилишини жуда усталик билан қаҳрамон тақдирига боғлайди. Фарҳод бу ерда тошйўнар уста Қоран билан танишади. Монийдан мўйқалам сирларини ўрганади.

Яъни, Фарҳоднинг ҳар томонлама камолга интилувчи инсон каби шаклланиши давом этади.

Билиш истаги — Фарҳодда етакчи истаклардан. Билиш — безовта дардга айланган, дейиш мумкин.

Маълум бир пайтгача Фарҳодни ҳунар ўрганиш иштиёқи ўзига қаттиқ ром қилди. Сўнг қасрлар битгач, Фарҳод ҳар фаслнинг ўзига хос лаззати ва неъматларидан баҳраманд бўлди. Меҳнатни кўргандек, фароғат ва айшу ишратни ҳам кўрди.

Навоий ўз севикли қаҳрамонини инсон ҳаётининг турли маънодор пиллапояларидан аста олиб ўтади.

Лекин Фарҳод жисмида ҳам, дилида ҳам безовталиқ заррача бўлсин камаймайди, балки орта боради.

Дард ҳам ортади.

Бировким зор йиғлаб, йиғлаб ул зор,
Топиб кўнгли эл озоридин озор.

Навоий бу сатрларда биринчи маротаба Фарҳод дардини эл дарди билан чамбарчас боғлайди. Сал ўтгач, бу фикрини янада кучайтириброқ айтади:

Бўлуб эл андуҳидин кўнгли ғамнок,
Яқо чокин кўруб, кўксин қилиб чок.

Фарҳод билан бирга адабиётга — жаҳон адабиётига халқ билан бир жону бир тан бўлоладиган, ўз ҳаракатларида демократизмга интиладиган қаҳрамон кириб келди.

Хоқоннинг ҳеч бир чораси Фарҳоднинг ярали дилига малҳам бўлолмади. Шоҳ буни кўриб, яна эзилади, яна янги чоралар ахтаради. Унинг кўраётган тadbирлари ақл-идрок, режа-равишга асосланади. Бундай одми реаллик чоралари Қайсга нисбатан қанчалар ожиз эканлигини эслайлик. Навоий, шоҳ шундай бўлиши керак, дегандай. Лекин хоқон ўглининг юрагига киролмайди, уни англолмайди. У фақат ташқи томондан таъсир қилиши мумкин бўлган чоралар излайди.

Энди у Фарҳодга шоҳлик мулкни топширмақчи. Навоий унинг умр ҳақидаги, шоҳлик ҳақидаги ўйларини жуда таъсирчан ва ҳаётий ёритади. Бу ўйлар ақл-идрокдан

нишона. Лекин ақл-идрокнинг чоралари Фарҳод дарди олда ожив. Ҳатто хасча қиммати йўқ.

Фарҳод шоҳга ўз илтимосини яна қайта такрорлагач, ота раъйини синдирмаслик учун у ишни кичикроқ вазифадан, тажриба орттиришдан бошламоқчи бўлди. Хоқонга унинг таклифи маъқул тушди.

Бошданоқ шуни айтиб қўяйликки, Фарҳод инсонлар билан муносабатларида жуда юксак одобга риоя қилади. Ҳилм — унинг қон-қонига сингиб кетган. Унинг одоби реал кўринишларга эга ва бу ҳилмнинг даражаси ҳайратомуздр.

Хоқон Фарҳодни сарой ишлари билан таништира бошлади ва унга шоҳлик хазиналарини кўрсатди. Шунда улар ҳеч ким очиб, нима эканлигини билиб кўрмаган биллур сандиққа дуч келдилар. Фарҳод сандиқда нима борлигини билишни истайди. Хоқон уни бу райдан қайтаради. Фарҳод ўз сўзида туради ва ўзининг мустақил, дастуриламал қимматига эга бўлган фикрини айтади:

Деди: «Ҳар ишқи қилмиш одамизод,
Тафаккур бирла билмиш одамизод.
Улум ичра манга то бўлди мадҳал,
Топилмас мушкиле мен қилмагон ҳал»

Сандиқдан Искандар ойнаси чиқди. Унинг орқасида сирли хат, хатда Юнон мулки сари йўл олиш хабари битилган эди. Фарҳодга қаҳрамонлик кўрсатишнинг уч йўли кўрсатилганди. Фарҳод бунни кўриб суюниб кетди. Унда тезлик билан йўлга тушиш ҳаваси ўйғонди. Билиш йўли, билиш манбаи очилди.

Навий шу ердан, яъни ўн тўққизинчи бобдан бошлаб асар тўқимасига фантастик, афсонавий воқеаларни киритади.

Фарҳод кўзгуда кўрсатилгандек Юнон сари йўл олиб, ажиб воқеаларни бошидан кечиради.

Фарҳодга кўзгу биринчи йўл кўрсатувчи бўлди. Бирин-

чи йўл кўрсатувчи орқали Фарҳод иккинчи йўл кўрсатувчи — раҳнамо Суҳайлони топди.

Суҳайло орқали у ҳали минг ёшли қария — пир Суқрот ҳақимни топади.

Суқротгача унга яна Хизр йўл кўрсатади.

Бир раҳнамонинг таълими иккинчи раҳнамога йўл очади.

Навоий шу тариқа ўз қаҳрамонини янги оламга — ҳаётнинг янги поясига — ҳаёлот ва қаҳрамонлик кўрсатиш ва булар орқали энг муҳими, тозариш оламга олиб киради.

Ишқ оламига киргунча ошиқ мана шу орадаги оламларни раҳнамолар таълимида босиб ўтади.

Ва шундай тозармагунча, олам сирларини билмагунча, жаҳонни нафс ва тирикликнинг девлари ҳамда аждаҳо-ларидан озод қилмагунча инсонга энг юксак сирлар эшиги очилиши мушкул. Фарҳод девларни енгиб, ҳаёлот оламининг хазиналарини очиб ва уларни отаси ҳамда эл-юртга улашибгина, ўбчин — ҳайкалларнинг тилсимини ечади. Сулаймон узуги ва Жамшид жоми нималигини кўради.

Ҳаёлот оламида бўлган учрашувларнинг энг юксак нуқтаси — Суқрот ҳақим билан Фарҳоднинг учрашувидир. Суқрот ҳақим бу учрашувни неча юз йиллардан бери кутиб ётганди. Фарҳод келгач, унга ишқи ҳақиқий ва ишқи мажозийдан таълим беради. Шу икки ишқни нозик фарқларни билан унга тушунтирди. Фарҳодга бир ишқдан иккинчисига ўтиш йўлини кўрсатди ва унинг тақдирини башорат қилди.

Фарҳод Суқрот ҳақим айтгандай Чин мамлакатига қайтди ва келиб яна кўзгуга боқди ва шунда ўз тақдири намоён бўлди.

Навоий ҳаёлот олами воқеаларига бизни юксак реалистик тасвир билан ишонтиради. Биз унинг ҳаёлот олами тасвирларини худди ҳаётий олам тасвирлари каби қабул қилиб борамиз. Навоий, айниқса, Искандар кўзгусида Фарҳод тақдирининг намоён бўлишини тасвирлаганда, беҳад маҳорат кўрсатади. Ғалати, ақлни лол қилиб қўяди-

ган тасвир қаватларини яратади. Кўзгуда тоғ қазийтган кишилар, сўнг улар ишини томоша қилишга келаётган от минган пари намоён бўлади. Сўнг Фарҳод. Кўзгуни томоша қилаётган Фарҳод эса парининг жамолини кўришга ҳаракат қилади ва кўзи унинг чеҳрасига тушиши билан ҳушдан кетади. Бу тасвир дунё адабиётларида кўрилмаган ноёб ҳодисадир.

Кўзгунинг ўзи ҳам ғаройиб. У инсон тақдирини фақат бир мартагина намоён қилади. Иккинчи марта қараган кишига у хира бўлиб кўринаверади. Навоий бу билан ҳар бир инсоннинг тақдири битта ва у такрорланмас моҳиятга эга демоқчи бўлади.

Мана шундан бошлаб, Фарҳоднинг ишқий савдоси бошланади. Фарҳод тили билан айтганда «ақл ўлкаси»нинг воқеалари тугаб, энди ишқ ўлкасининг фоже сабоқлари юзага чиқади.

Ишқ ўлкаси

Лекин ҳали ишқ ўлкаси — Ширин днёрига етгунча ва унинг жамолига етишгунча Фарҳод оғир бетобликни ва ниҳоят, денгиз сайлига чиққанларида кемалар фалокатини бошидан кечиради. Хоқон ва унинг вазири кемасини тўфон орқага Чин соҳилларига суриб кетади. Фарҳод тушган кема эса ғарқ бўлиб, шаҳзода кичик бир сол устига чиқиб омон қолади. Уни беҳуш ҳолда ётганда савдогарлар кемасининг одамларни қутқарадилар ва ўзлари билан бирга Яманга олиб кетадилар.

Фарҳод кўзгуда кўринган мамлакат ва ўша пари хаёли билан нафас олади. Яманда у хитойлик мусаввир Шопур билан танишади. Шопур Фарҳоднинг дардини билишга қизиқади. Фарҳоднинг бошига аламли савдо тушганини билади ва унга Арман ўлкасининг суратини чизиб кўрсатади. Фарҳодга бу тасвир таниш туюлади. Ва Шопурдан бу Армания эканлигини билади. Ундан бирга Арманияга боришликни илтимос қилади.

Улар йўлга отланадилар. Фарҳод Арманияга келиб, бу тилсимда намоён бўлган ер эканлигига амин бўлади.

Тошкесарлар билан учрашадилар. 200 тошкесар уч йилдан бери тош кесиб, икки юз-уч юз қарич ариқ қазишга эришганлар. Чашмагача эса ўн йиғоч, яъни етмиш километр йўл босиш керак.

Фарҳод усталар меҳнатига қаттиқ ачинади. Уларнинг оғирини енгил қилишга аҳд қилади. Ўз ихтиёри билан ишга киришади. Ўн-ўн беш теша ва метиндан бир теша ҳамда бир метин ясайди. Уларга Қоран ўргатган каби яшин йўл билан сув беради. Шундай қилинганда, теша ва метин тошларни худди сувдай кесиб ўтади. Фарҳод ўз меҳнати ва ҳунари билан ҳаммани ҳайратга солади. Унинг овозаси Меҳинбону ва Ширинга бориб етади. Икковларида ҳам Фарҳодни кўриш истаги жўш уради, Ширин Меҳинбонуга айтади:

Деди: «Ул ён жанибат сургулукдур,
Бу иш гар воқе эса кўргулукдур».

Навоий Фарҳоднинг тоғ қазишини унинг тенгсиз бир уста эканлигини деталлаштириб, нозик кузатишлар асосида тасвирлайди. Меҳнат ва унинг самараси нақадар гўзаллигига ишора қилиб боради. Профессор Алибек Рустамов Фарҳодни худди Навоийдек маъно аҳлига тегишли деб айтади. Уларни сурат аҳли, яъни подшоҳлар, амалдорлар, нафсоният билан кун кўрадиганлардан шу билан фарқлайди.

Маъно аҳлининг бир фазилати — меҳнатни улуғлаш, Фарҳод халққа ва меҳнатга интилади. Унинг бу икки интилиши бир-бирига боғлиқ.

Навоий ўз қаҳрамонининг ёвуз кучлар билан жангини қандай мароқланиб кузатган ва унинг раҳнамолар билан бўлган эъоз тўла суҳбатларини қандай муҳаббат билан завқланиб тасвирлаган бўлса, унинг ҳунарлар ўрганиши, мазлумларни ҳимоя қилиши, халқни деб ўзини оғир меҳ-

натга чоғлаши — меҳнат қилишини ёритганда ҳам ўз меҳр-муҳаббати, ҳайратини яшириб ўтирмайди.

Навоий ўзининг ёвузликка, олчоқликка, хиёнатларга, нафсониятга муносабатларини ошкора билдириб боради. Яхшиликни қутлайди, ёмонликдан озурда бўлади. Ёмонлик жазосиз қолмаслигини қатъий таъкидлаб боради.

Навоийнинг ҳодисаларга муносабати билан Фарҳоднинг оламга қараши ўртасида тўла уйғунлик ҳокимдир.

Ширин — Фарҳод интилган гўзаллик ва ишқ ҳақиқатининг энг олий тимсоли. Шунинг учун ҳам, кўзи унинг жамолига тушганда, гўзалликнинг шиддатига тоб беролмайди ва ҳушидан кетади. Шуниси ғаройибки, у ҳушига келтирганларидан сўнг ўзининг беҳуш бўлиб қолганидан ғоятда уялиб юради. Бу ҳол ўзига ёқмайди. Лекин энди ҳушдан кетиш-кетмаслик унинг ихтиёрида эмас.

Фарҳод қазо ҳукмини ўзгартириб бўлмайди деб ишонади. Кишининг ҳукми ер юзига етиши мумкин. Лекин у қазойи осмонийга итоат қилади. Инсон гардун фунунига тобе ва забун. Қилки тақдир нени битган бўлса, мен уни ўзгартиролмайман, тадбир билан тақдирни ўзгартиришга уриниш сув юзига хат ёзмоқ билан баробар, деб ўйлайди Фарҳод. У ўз пешанасига ишқ балоси ёзилганлигини биллади ва шунинг учун ҳам тинмай ўзини офатларга уради. Унинг учун Ширин тили билан айтганда, «бало билан меҳнатнинг поёни йўқ».

Фарҳоднинг тақдир ҳукми ўзгармас деб қараши билан унинг «мен ҳал қилмайдиган мушкул топилмайди», деган машҳур сўзлари, унинг билишга, ҳунарга, меҳнатга, элга муҳаббати ўртасида бирмунча қарама-қаршилик пайдо бўлгандай бўлиб кўринади.

Фарҳод шоҳликдан, туганмас бойликлардан, хазиналардан воз кечди. Хусрав Ширин ўлкасига бостириб келганда, қалъа ичига кириб яшириниб ўтирмади. Бунинг ўзига ор деб билди. Қалъа ташқарисида қолди.

У маккор Хусравни осонгина ўлдириши, тош отиб мажақлаши, унинг аскарларини қириб ташлаши мумкин эди.

Лекин бундай қилмади. У тош отиб Хусрав дубулғасининг тожини учириб юборди. Такаббур шоҳни огоҳлантирди. Унинг идрокига, соғлом фикрига ишонди.

Нима учун Фарҳод Хусравни ўлдирмади? Хусравнинг ёв эканлигини биларди-ку?

Фарҳод мислсиз қудратга эга бўла туриб, зўравонлик қилишни, қон тўкиш ва айниқса, инсон қонини тўкишни кишилиқ шаънига ярашмайдиган разолат деб билади. Инсон қанчалар илму камолатда юқорилаган сари, қудратли бўлган сари, у шунчалар ҳилмга яқинлашади. Ҳар бир инсон, ҳар бир мавжудот — яратиш жиҳатидан ноёб ва такрорланмас. Шунинг учун ҳам у энг олий эъзоз, эътиборга лойиқдир.

Фарҳодда биз борлиқ мавжудотга шундай олий маънавий пок муносабат намунасини кўрамиз.

Денгиз қароқчиларига дуч келинган ҳолатни эслайлик. Қароқчилар савдогарларнинг кемасини нефть тўлдирилган идишлар отиб ёқиб юбориб, сўнг кемани талаш фикрида бўладилар. Фарҳод чорасиз қолган кемачиларга мадад беради. Лекин у қароқчиларни ўқ отиб ўлдирмайди. Камон ўқи билан уларнинг қўлларидаги нефть тўлдирилган идишни уради. Идиш портлаб, қароқчиларнинг қайиқларига ўт тушади ва улар ваҳима ичида қочадилар. Фарҳод бунда ҳам қон тўкишни истамайди.

Фарҳод Хусравнинг қарашларидан ҳайратга тушади. Ўз севгилисининг ҳам мамлакатига бостириб кириш, унинг кўрғонларини қамал қилиш, унинг халқини ўлдириш мумкинми? Бу севги билан қандай чиқишади?

Хусрав Арманияга қон тўкиб, Фарҳод ёруғлик олиб келди. Шунинг учун ҳам, Хусрав Фарҳод олдида ўзини ғоятда ожиз ва тубан сезади. Фарҳодни ҳийла-найранг билан тутиб, уни ўлимга маҳкум этади. Мана шу ерда Фарҳоднинг Хусравга қарата айтган сўзлари Шарқ адабиётининг гултожларидан, ноёб, юксак чўққиларидандир.

Шуниси ажойибки, халқ Фарҳодни тушунади, унга беҳад муҳаббат қўйган. Навоий шу муҳаббатни жуда ёрқин

эпизодларда гавдалантириб беради ва унинг гарчи шаҳзода бўлса-да, лекин халқ фарзанди, халқ қаҳрамони эканлигига ишора қилиб боради.

Фарҳод уйғоқ виждон каби кезиб юради заминни. Уйғоқ виждон каби бир зум тиним билмайди, безовталик ичра ҳақиқат ва яхшилик ахтаради.

Виждон деганда, Ширин эсга тушади.

Эслайсизми, Ширин ўз муҳаббати туфайли халқ қамалда, уқубатда қолганлигидан қанчалар оғир изтиробларга тушади. Унинг ҳам виждони худди Фарҳод виждони каби доимо уйғоқ. Яхшиликка, ёруғликка уйғоқ. Унинг тоғ-тошлар оша ариқ қазиб сув келтиришни ният қилганлигининг ўзи қанчалар гўзал, олижаноблик. Унинг ниятлари ва қадамларидан яхшилик, ёруғлик унади.

Шириннинг Фарҳодни англаши-чи?

Ўз ёрини шунчалар теран англаганлар бахтсиз бўлиши мумкинми? Фарҳод унинг ишқиде ақлу ҳушидан айрилаётганлигини, ишқда покликда, мардлик, фидокорликда ягона эканлигини хўб англайди ва шунга яраша кўксида илоҳий бир ишқни тарбиялайди. Унинг Фарҳодга ёзган мактубидаги жавоб бериш шарт бўлмаган ишқ офатларига тўла саволлар одамни титратиб, қалбга туганмас ҳаяжонлар солади.

Навий ўзининг бу ажойиб қаҳрамонлари билан инсон қандай бўлиши керак, нўмани ахтариши, нимага интилиши керак? деган дунёни ўртаб келган саволларга жавоб топишни мақсад қилиб қўйди. Туғилмоқ ва яшамоқнинг шарафи нимада эканлигини англаб етмоқчи бўлади.

Жавобида дунёни яхшилик томон ўзгартириши мумкин бўлган, шундай потенциал имкониятларга эга инсон образини яратди.

Фарҳод — маънавият ва руҳиятнинг юксаклигидир. Демак, у ўлмас ҳаяжонлар, доимо тирик ва демак, безовта тафаккурнинг порлоқ тмсолидир.

Фарҳод эккан яхшилик, инсонпарварлик, адолат уруғлари доимо инсониятнинг дилида мавжуддир.

КАТТА ШАРҚДАН КАТТА ҒАРБГА ЙЎЛ

Сени халос этар янги йўл аён —
Кўрққанамни кўриб сўз бошлади у, —
Ваҳшатли уяга қайтма ҳеч қачон...
Данте, «Дўзах», 91-банд.

* * *

Ҳа, бу дoston совуқ мулоҳазалардан эмас, одмигина ижодий ниятлар ҳамда ҳисоб-китоблардан эмас, ишқдан, шоирнинг чинакам ишқидан туғилди. Навоий «Фарҳод ва Ширин»ни ёзишга ўтирганда қирқ уч ёшни тўлдирган эди. Мана шу паллаларда шоир ўз бошига «ишқи бало шўр» тушганлигини ва у жонини қийнаганлигини ёзади:

Яна боис шуким, ишқи бало шўр
Бир ўтдин айлаб эрди жонима зўр,
Тилим худ бор анинг таърифида лол,
Қилай хомам тилидан шарҳи аҳвол,
Ҳазин жонимда бор эрди, балое
Балолиг ишқ ила ҳар ён ҳавое,
Бироқ ишқи солиб жонима андуҳ,
Машаққат тоши юклаб кўҳ то кўҳ...

Шоир бу паривашдан дев зулмини кўрганлигини, юраги ишқ меҳнати жафолари, ғамларида ўртанганлигини ва бир ойдан бери шу ҳол давом этаётганлигини куюниб ёзади. Маъшуканинг раҳмсиз қилиқларини чизади, «чу маъшук аҳл эмастур, чора хуштур», деган хулосага келади. Ва шоир инсон маънавиятининг ҳаракатчан қудрати ҳақида улуг дoston ёзади.

* * *

Бу дoston руҳий диққинафасликка қарши дoston. У диққинафас дунёдан, торликдан, биқиқликдан кенгликка,

хурликка, баркамол инсонни сарафроз этувчи ният ҳамда мақсадлар билан яшашга чорлайдиган ва шунга ўргатадиган, эпик хаёл билан битилган дoston. У — оламни, руҳ дунёсини билиш дostonи.

Инсон дунёдан маънавий кўр бўлиб ўтмаслиги керак.

Кўрмоқ, билмоқ, ҳаракат қилмоқ, ҳамма ерда эзулик уруғларини экмoқ — дostonнинг шиори шу.

Фарҳод нафсоният нуқтаи назаридан қараганда, ҳамма нарса исталганча муҳайё бўлган муҳит ҳам шаронгта дунёга келди. Чин хоқонининг мамлакати ҳам, қўшин, қўрбисоти ҳам чексиз. Шундай нафсоний имкониятлар ичида Фарҳод ўзини доим бўғилгандек сезади. Доим ҳам ичида ношод юради.

Асли бу диққинафаслик парвоз дарди. Фарҳоднинг маърифатли, пок юраги парвоз тилайди, парвозга интилади. Тилаги ҳадеганда рўёбга чиқавермагач, унинг дилига ҳеч кетмас бўлиб парвоз дарди ўрнашади.

Фарҳод хоқон мулкида қанча имконида бўлса, шунча илмларни ўрганди, инсон ҳунарларига қизиқди. Ҳар ҳунарда тенгсиз моҳир бўлди. Тарих китобларини, жаҳонда битилган ишқ дostonларини ўқиди ва ёд олди.

Дарди лекин енгиллашмади, аксинча, баттар чуқурлашди. Лекин энди парвоз дардига ишқ дарди ҳам қўшилди. Бу номаълумлик ишқи. Ҳали ҳеч нарса маълум эмас. Лекин Фарҳоднинг жонини номаълумлик ўртайди. Унга бир зум бўлсин тинчлик бермайди. Шоҳ мулкининг айшу фароғатларидан юраги тарс ёрилай дейди. Зотан, бу айшу фароғат одами эмас. Унга айш, лаззатпарастлик диққинафасликдан бошқа нарса еткизмайди.

Шунда Фарҳоднинг кўзлари отасининг хазиналарида Искандар кўзгусига тушди ва кўзгу орқасидаги ёзувни ўқиди. Бу Фарҳодга аталган, Фарҳоднинг ёзуви. Унинг умрида биринчи дуч келган сирли тақдир ёзуви. Бундан сўнг у ҳали яна бир неча маротаба бундай тақдир ёзувчиларига дуч келади... Ёзув Фарҳодни йўлга чорлади.

Фарҳод олдида мақсад йўли очилди. Унинг юрагига мақсад ўрнашди.

Мана шундан бошлаб, у мақсад кишисига айланди. Энди у ўз мақсади йўлида ҳеч нарсадан қайтмайди, орқага чекинмайди. Езув унга уч офат ва уни енгиш йўлини кўрсатди.

Бу маърифатнинг азалий йўли. Шарқдан Ғарбга борадиган йўл. Катта Шарқдан — Катта Ғарбга, Фарҳоднинг йўли Юнон сари. Нега бошқа бирон мамлакат эмас, айти шу Юнон? Ўрта аср Шарқ мамлакатларининг гуманистлари наздида Юнон маърифат ҳамда ҳикмат ўлкаси эди. Жаҳонга Сократ, Платон, Аристотель, Зенон, Фалес, Геснод, Ҳомер сингари гениал ҳақимлар ва Александр Македонский каби тарихда ўчмас из қолдирган кишиларни етказиб берган нурафшон диёр эди. Навоий Платон ва Аристотель фалсафаси теранликларини чуқур билган ва юрагида юнон маданиятига улуғ ҳурмат тарбиялаган ин-тернационал кенгликларда фикрловчи зот эди.

Ҳикмат ўрганиш эса унинг идеали эди.

Шунинг учун ҳам унинг севимли қаҳрамони Фарҳод ҳикматнинг ипак йўлидан Юнонистон сари боради. Сирлар оламини Юнон томонларда очади ва кашф қилади.

Унинг юраги шундай сирларни очишга даъват этилган эди. Фарҳоднинг истаги ва мақсади жуда кучли истак. Лекин у истагим шу деб, адабсизликларга йўл қўймайди. Отасига кўнглидаги ниятни тўғридан-тўғри айтмайди, балки доно вазир Мулқоро орқали айттиради. Бунда шарқона муомала этикетига жуда нозик роя қилинганлигини кўрамиз. Фарҳод ўз замонасининг одоб илмини теран эгаллаган зот. У «атолиқ ҳаққи орада бор» эканлигини унутмайди. Ва мабодо отаси унинг йўлга чиқишига розилик бермаган тақдирда ҳам, ўртада одоб пардаси кўтарилмаслигини истайди. Ота юзига тик боқиш унинг табиатида бутунлай зид. Шунинг учун ўртага Мулқорони қўяди.

Лекин шу билан бирга тақдир ҳукмини ота ҳукмидан, ризолигидан юқори деб билади.

Олиб бошим, демай обод ила чўл
Ҳам ул мақсад сари тутқум дурур йўл
Пўлумда девдур, гар аждаҳодур,
Тилисм ичра агар юз минг балодур,
Юмуб барча таҳошидан кўзумни,
Ул офатларга урғумдир ўзумни...

Мана шундай ҳолатда ота ўғилга, ўғил отага муносиб йўл тутадилар. Хоқон ўғлига сафарда ҳамроҳ бўлишга қарор қилади, Мулқоро ота муддаосини Фарҳодга етказди. Худди мана шу ерда Навоий дostonда биринчи маротаба мурувват сўзини ишлатади.

Билибким, гар деса, ёлғуз борурмен,
Бу ишни ўз қошимдин бошқарурмен.
Эмас ул иш мурувват иқтисоси,
Бўлур ул гамда мустаъсил атоси...

Фарҳод тақдир тақозоси тайинлаган йўлдан бориб уч офатни маҳв этади. Аждарҳони енгиб, Афридун хазиналарини, сирли қилич билан қалқонни қўлга киритади. Эслатиб ўтмоқ ўринлики, бундай қилич ҳам Навоий идеалларига жавоб беради. У фақат зolimларнинггина бошнини кесиб, киши бегуноҳ бўлса, тиг унга асар қилмайди... Сўнг Фарҳод Аҳраман девни унинг машъум ўрмонида енғади ва Сулаймон узугини топади. Ниҳоят, у Искандар тилсимининг сирини очади. Биз бунда Навоийнинг буюк фантазияси ҳозирги мураккаб роботларга ўхшаш ғоятда мўъжиза махлуқ образини яратганлигига гувоҳ бўламиз. Навоий бу темиртан роботларни ўпчин деб атади. Ўпчинларнинг кўкраклариди ғалати чироқ ёниб туради. Фарҳод шу чироққа ўқ отиб, сирли қаср эшикларини очишга ва Жамшид жомини кўришга муяссар бўлади...

Фарҳод буларнинг барига юрагида мушкулларни ҳал қилиш иштиёқи ёниб тургани учунгина эришди.

Ҳа, худди шундай! Инсон олдида туриши мумкин бўлган мушкулларни ҳал қилиш иштиёқи. Бу қаҳрамонликларни одатий диний мистик мўъжиза кўрсатиш деб қараш — Навоийнинг улуғ ғоясини англамаслик, унинг ижодий даҳосини бир ёқлама тушуниш бўлурди.

Фарҳоднинг йигирма ёшида бундай мўъжизалар очиш иштиёқи нақадар табиий. Навоий қаҳрамонининг романтик табиатидаги шу иштиёқни беҳад теран англайди. Ҳақиқатан ҳам, одам боласи бу ёшда узоқ ўлкаларнинг романтик хаёллари билан яшайди, ғалати мўъжизаларга тўқнаш келишни истайди, кашфиётлар қилгиси, қаҳрамонлик кўрсатгиси келади! Навоий Фарҳоднинг ёшлик иштиёқини психологик жиҳатдан нозик асослайди. У ўзини, ёшлигини, куч-қувватини, ғайратини қаерга қўйишликни билмай турган бир паллада тақдир унга сафарлар йўлини кўрсатди.

Фарҳоднинг йўли жасорат йўли. Йўқ, бу жасоратдан кўра ҳам муҳимроқ одамийлик йўли. Одамийликнинг энг асосий белгиларидан бўлган, инсонни инсон қилган Мурувват йўли. Унинг аждаҳони енгиси — мурувват. Девни қатл этиши — мурувват. Тилсимни очиши — мурувват. Зотан, Фарҳоднинг бу ишлари инсоният манфаатларига хизмат қилади. У инсон ақли идрокининг мўъжиз самараларини жаҳолат ҳамда разолат асоратидан халос этади. Бинобарин, аждаҳо — аждаҳо эмас — жаҳолатдир. Дев-дев эмас — разолатдир. Фарҳод инсон ақлининг улуғ меваларини улар қўлидан қутқарди ва яна оддий халққа қайтарди.

Навоий Фарҳодни хаёлот олами ичига олиб кираркан. бу олами гавдалантириш ва тасвирлашда ўзгача образлар ва бадний воситалардан фойдаланади.

Фарҳод учун сирли олам отасининг хазинасида кўзгуга дуч келиши ва унинг орқасидаги битикни ўқишидан бошланган эди. Навоий шундан сўнг қаҳрамонининг бундан кейинги тақдири ва хатти-ҳаракатларини ёзувлар билан

чамбарчас боғлаб боради. Ёзувлар фақат хаёлот олами картиналаридагина учрайди. Булар: 1. Искандар кўзгуси орқасига ёзилган битик. У Фарҳодга Юнон йўлини кўрсатди. 2. Аждар ғоридаги тош устига битилган биринчи ёзув. У Фарҳодга яширин хазинани очиш йўлини кўрсатди. 3. Хазина ичидаги сирли қилч ҳамда қалқон тепасидаги ёзув. У Фарҳодга қилич билан қалқон хосиятидан хабар беради. Аҳраман девни маҳв этишга ишора қилади. 4. Дев қасри эшигининг четларига битилган ёзув. У Фарҳодга Сулаймон узугининг сирини маълум қилди.

Бу сирли ёзувлар фақат хаёлот оламидагина мавжуд. Достоннинг бошқа реалистик картиналарида учрамайди. Навоий улардан воқеанинг сирлилигини бўрттириш учун фойдаланади. Уларга мўъжизавий тус беради. Шу билан бирга туҳфалар йўлини очувчи бу ёзувлар Фарҳодга маълумотнома бўлиб хизмат қилади.

Навоий хаёлот оламида яна жуда ҳам характерли бўлган раҳнамо чоллар образларини олиб киради. Булар достонда Суҳайло ҳаким, Кўк кийган киши, Суқрот ҳакимдир. Уларнинг ҳар бирлари олам сирларини унинг маълум бир нуқтаси, тўғрироғи, чеғарасигача биладилар ва шу чеғарадан нари ўтмайдилар. Улар Фарҳодга ҳақиқатни очиш, мўъжизаларни кашф этиш, жаҳолат ва разолатни енгиш ва ниҳоят ҳақиқий ҳамда мажозий ишқ йўлларини кўрсатиб, шу йўллардан боришга ундаб раҳнамолик қиладилар.

Буларни бош қаҳрамонни огоҳ қилувчи образлар деб аташ тўғрироқ бўларди. Улар Фарҳоднинг билиш даражасини беҳад кенгайтирадилар, унинг хатти-ҳаракатларига маданий савия бағишлайдилар.

Зотан, Фарҳод яна бир маънода маданият ҳамда ободлик элтувчи қаҳрамондир.

У гўзал Арманияда ишқининг оҳларини чекибгина юргани йўқ. Фарҳод бу ерда тоғу тошлар орасидан етмиш чақиримлик ариқ ўтказди. Нажот ҳавзасини қурди. Ширинга қасри олий бино қилди. Сувсиз, қақроқ ерларни неъ-

... билан боод этди, рўшнолик ва ёруғлик келтирди. Оддий халқнинг меҳнатини енгиллаштирди. Булар унинг иккинчи улуғ мурувватидан туғилган маданий ишлардир. Шу мурувват қудрати билан унинг ишқи янада жозибалироқ, ишлари эса маданий қаҳрамон ишлари каби сербарроқ бўлиб кўзга ташланади.

Ширин ҳам уни фақат гўзал йигит бўлгани учун эмас. улуғ ҳунарга, маҳоратга, маҳоратида тенгсиз шижоатга эга бўлгани учун ҳам севиб қолди. Фарҳоднинг таъсирида унинг гўзал қалбида шундай фалсафа туғилди:

Менга не ёру не ошиқ ҳавасдур,
Агар мен одам ўлсам, ушбу басдур.

Бу фалсафа — яшамоқлик концепцияси Фарҳоднинг яшашдан кузатган мақсадлари ва қидирган маъноларига ғоятда уйғундир.

Фарҳоднинг учинчи муруввати Ширин юртига бостириб келган Хусравга муносабатида намоён бўлади, Фарҳод ишқ йўлида босқинчилик қилиш мумкинлигини ақлига сиғдиролмайди. У Хусравни ҳам, унинг сон-саноксиз қўшинларини ҳам енгил мумкинлигини билади. Бир тош отганда у Хусрав дубулғасининг туғини учириб юборади. Иккинчи тош билан унинг байроғини қулатади. Шу билан у ёвни бутунлай қириб ташлаш мумкинлигига ишора қилади. Лекин ёв кетмайди. Фарҳод эса одам ўлдиришни ҳатто хаёлига сиғдиролмайди. У ёвузлик билан омонсиз жанг қилмоғи мумкин. Лекин одам билан эмас. Инсон унинг наздида шарафли зот. Унинг қонини тўкиб бўлмайди. Шунинг учун Фарҳод душманни Ширин қалъасига яқин келтирмаслик билангина чекланади. Шунда жаҳолат ва разолат ҳамкорликда ҳужумга ўтадилар. Ишқ ҳамда олий висол йўлига ғов бўладилар.

Фарҳод инсонга зўравонлик қилишдан ўзини тияди. Бу тийилиш асло ожизлик, заифлик белгиси эмас. Аксинч-

ча, инсон эришиши мумкин бўлган энг юксак қудрат ва камолотнинг даражасидир*.

Фарҳод ўзи эришган ва биз йнгирманчи аср одамларига ҳам ибрат фазилатлари билан ғоятда мароқли қаҳрамондир.

У дoston сўнгида табиат билан бирлашиб кетди. Унинг сўнг дамларда табиат кучларига — юлдузлар, сайёралар, шамоллар, оҳулар, тоғу тошларга мурожаат қилиши, улар билан тирик мавжудот каби мулоқотда бўлиши — табиат билан бирлашиб кетиш, космик вужудга айланиш натижаси эди. Унинг эҳтиросида маърифат ва маърифатида олий эҳтирос мужассамдир. Фарҳод ишқнинг абадий сўнамас тирик алангаси, Ширини эса шу аланганинг қизил гунчасидир.

Не бахтки, улар бизга, адабиётимизга XX асрда ҳамон фусункор шуълаларини ёғдириб турадилар. Шуъла умри барбод бўлмагай.

¹ Озарбайжон низомийшунос, ва хамсашунос олими Ғазанфар Алиев Шарқ хамсачилиги анъаналарига бағишланган тадқиқотларида Навоий «Хамса»сидаги образларнинг ижтимоий йўналиши ва салмоқдорлигини алоҳида таъкидлаб ўтади. Чунончи, Навоийда Мажнун ҳақидаги афсона бошқаларга қараганда, аниқ ижтимоий йўналиш касб этганлигини қайд этади. (Ғазанфар Алиев. Шарқ халқлари адабиётларида Низомий темалари ва сюжетлари, «Наука» нашриёти, ГВЛ, Москва, 1985, 158.) Олим, Навоий Фарҳод образини яратганда, унга бошқа шоирларга қараганда кучли ижтимоий ургу берганлигини қайд этади: «Ўзбек шоирининг Фарҳодга берган ғоявий-бадиий баҳосини адабиётда жуда кенг тарқалган бу образ тараққиётида сифат жиҳатидан тамомила янги босқич деб тан олмоқ керак. Навоий ҳаммадан олдин Фарҳод хатти-ҳаракатларининг ижтимоий салмоғини кучайтиради...» (Ўша китоб, 159.)

ДУНЁ КЕЗУВЧИЛАРНИНГ ДОНОЛИКЛАРИ

Алишер Навоийнинг улуғвор дostonларидан бири «Сабъан сайёр» (Етти сайёра эмас, Етти сайр этувчи) қудратли ижодий тўлғоқлар, безовталиклар натижасида юзага келди. Саккизинчи бобдан эътиборан шоир дostonнинг воқеалари ичига оҳиста кириб бораркан, тасвири ижодий ният туғилган, тўғрироғи, бу ниятнинг қандай ва ниманинг таъсирида туғилганлигидан бошлайди. У фалакдаги мислсиз ҳаракатлар ва бу ҳаракатлар ичра бораётган мислсиз ўзгаришларни руҳнинг буюк кўзи билан кузатади. Унда Руҳ кўзи тасаввур кўзи билан кучаяди. Улар бир-бирларидан қувват оладилар ва натижада, оддий одам кўзига бениҳоя сирли бўлиб кўринадиган ҳодисаларнинг яширин замирларини оча бошлайдилар,

Навоий учун чарх — шуъбадабоз, яъни найрангбоз. У тинимсиз суратда найранглар тўқиб чиқаради. У тўхтамай айланади, ҳолатлари дам сайин ўзгаради. Навоий чархнинг худди мана шу унинг назарида энг асосий белгиларидан бирини ифода қила оладиган сўзларни байтларга маржондай тизади: муҳра, гуногун, талаввун, буқаламун, таъб, найранг, булажаблик, оҳанг, фитна — бу сўзлар чархнинг найрангларини бўрттириб, турли рангларга қориб кўрсатади. Ҳиссиётга жуда кучли таассурот ўтказди. Сипеҳр, яъни фалак ўз найрангбозлигида ғоятда ҳаракатчан ва фаол. Гоҳ у бир ҳодисани пайдо қилади, гоҳ уни сирлар пардасига ўраб ниҳон қилади. Унинг фитналарига чек йўқ. Албатта, бунда сўзлар Навоийнинг даҳоси-

дан қувватланиб, ўз асл маъноларидан бошқа, кенгроқ, мавҳумроқ, мужаррадроқ (абстрактроқ) маъноларни ифодалашга ўтадилар. «Фитна» шу тариқа оламдаги ўзгаришлар, ғавғоларнинг моҳиятини ифодалашга хизмат қилади. Найранг ва Фитна ичида азалий қарама-қаршилик мавжуд. Найрангларда ҳодисотларнинг сифати ҳамда моҳияти очилади. Яъни Навоий айтмоқчи, уларнинг бирига наҳслик, яъни пастлик, тубанлик хос, бошқаси эса саодат машъалига айланади.

Ҳа, Навоий ўз сўзини коинот тасвиридан бошлайди. Ҳа, унинг тасаввур ва тушунчаларида макон доимо коинотдан бошланади, юксак қаватлардан пастга томон, замин сари тушиб келади. Сўнг контекстда ҳодисотнинг сифат ўзгариши рўй беради ва энди бошқа бир сўз ва унинг яқин маънодошлари марказга чиқади. Мазмуннинг янги давраси бошланганда, марказга луъбат сўзи кўтарилади. Бу сўзнинг маънолари кўп. Уларнинг асосийлари: ўйинчоқ, қўғирчоқ, ҳийла, гўзал севгили ва бошқалар. Луъбат сўзи атрофига унга муносиб қўшни сўзлар: жилванамой, пайкар, сиймин ниқоб, юз ноз, жилваи ҳусн, хушрабой, парда, хаёл, фикрат, ҳайрат, ваҳм, мабҳут... жойлашади. Шоир чексизликнинг турфа ўйинларининг асл мазмунини кашф қилишга уринади. Ақл эса ўйинлар ҳақиқатини идрок қилолмайди, «фикр ила насиҳатни» тополмай қийналади. Кўнглига қайғу ёприлади. Қайғу эса уйқу келтиради. Шундай трансценденталь ҳолатда шоир ўзини сирли мақом ичра кўради:

Кўрдум ўзни ажиб мақом ичра,
Бир фазо тавфида хиром ичра.

Шоир тушида етти айланиб турувчи гунбази давворни сайр этади. Сайр етти кун давом этади. Ҳар гунбаз унинг кўзларига ўзига махсус рангда кўринади: қора, сариқ, кўк, қизил, мовий, сандалиий (жигарранг), кофурий (оқ). Ҳар иқлимда бир сирли афсона тинглайди. Уларни жон

саҳифасига нақшлайди. Шунда яна унинг қаршисида хизр-ваш пир пайдо бўлади. Бу ажойиб пир бизга Навсийнинг бошқа улуғ дostonларидан ошна ва таниш. У ўз олижаноб табиатига кўра шоирга йўл кўрсата бошлайди.

Бу ғалати образ, сиймо ким?

Ҳақиқатан ҳам хизрваш пирми?

Тилга кириб Навоийнинг қулоғига эҳтирос ва донишмандлик билан шивирлаётган, аслини олганда, унинг ҳақиқий генийси эмасми? Фақат Навоий уни гений дегиси желмайди. Улуғ ниятларни унга шивирлаб айтгувчи генийга у Хизрваш пир деб ном беради. Ўз генийсини шу тимсолда беради. Бу гений унга доимо сирлар эшигини очади, ҳақиқатга етиш ва бунёдкорликнинг энг оқил йўлларини кўрсатади. Булар бари космик мулоқот йўлларини соғиниш туфайли туғилмаганмикин? Навоий ўз юраги ва шуурда мустаҳкам макон қурган бу ижод генийсига эҳтиром билан қулоқ тутади. Навоий ўз генийсини шахслантиради ва у билан мудом кенгаш тузади, баҳс юритади. Унинг қошида ўзини камтар тутади. Бу руҳнинг ички генийси кўпинча унга энг осуда дамларда — туш чоғларида ва ёки энг қийин дамларда шивирлай бошлайди. Навоий ўз генийси билан баҳслаша бошлаган пайтларда улуғ асарларнинг нияти туғилади. Сўнг шоир бу ниятларини реал ҳаётдаги устоди билан баҳам кўради. Генийнинг шивири билан устоднинг кенгашлари ажиб бир тарзда донмо уйғун, бир-бирига муносибдир. Шоирнинг генийси ҳам, реал устоди ҳам унга юксак бино солиш, етти дунё кезувчи, етти гўзал образларини яратишни уқтирадилар ва уни шу улуғ мақсадга рағбатлантирадилар.

Шундан сўнг шоир ўзидан анча илгарини ўтган Низомий ва Деҳлавийини эслайди. Уларга буюк ҳурмат билдиради. Сўнг адабий маҳорат ҳақида ғоятда қимматли фикрларини ўртага ташлайди. Ўзини мутафаккир танқидчи сифатида кўрсатади.

Дур тешадиган моҳир усталар бора-бора ўз моҳирликларини ва маҳоратларидан мағрур бўладилар. Мағрурлик

ёмон оқибатларга олиб келади. Улар дурни тешаётганда кўп хатоликларга йўл қўядилар.

Ким маҳорат ани қилиб мағрур,
Воқиф ўлмай тушар ишига қусур.

Лекин истеъдодли шогирд хато қилишдан қўрқиб эҳтиёт ва қунт-идрок билан ишлайди. Навоий ўзидан олдин яратилган шу сюжетдаги асарларга Уйғониш даврининг улуғ намояндаси сифатида танқидий нуқтаи назар билан қарайди. Маълумки Уйғониш даврининг барча намояндларида тил, адабиёт, маданият масалаларида танқидий илғор қарашлар ҳокимлик қилади. Навоий ўз танқидининг кучли ва адолатли эканлиги билан ҳам Уйғониш даврининг ғоятда муносиб вакиллариандир. Бу жиҳатлардан у академик Конрад жуда тўғри топиб айтганидек, италян санъаткори Данте ва француз маърифатпарвари Де Белле билан бир мавқеда туради.

Навоийнинг илгари яратилган шу сюжетдаги асарларга нисбатан асосий танқидий мулоҳазалари қуйидагилардан иборат:

аввал ёзилган асарларда фусункорлик ва фиреб устун. Шунинг учун уларни қабул қилиш оғир;

уларда дард билан ишқ бир-биридан бегона. Яъни «мояи дард» йўқ;

мояи дард бўлмаган асар эса ёлғонга яқиндир, демак, бемазадир;

уларда баъзи воқеалар «номуносабат» ёзилган, яъни бадний ва ҳаётий мантиқ бузилган ўринлар учрайди.

Чунончи, шоҳ Баҳром етти қаср қурдиради. Етти иқлим подшоҳининг етти қизини келтиради. Ҳафтанинг бир кунини уларнинг махсус бири билан айш, яъни «ком» суради. Эрталабдан оқшомга қадар майпарастлик қилади. Уйқу олдидан ўзи тамомила маст ҳолда шоҳ қизларига афсона айтишни буюради. Навоий қаттиқ ажабланади. Улар ахир,

шоҳ қизлари-ку! Қандай қилиб шоҳ қизлари қисса айтадилар!

Бу ажабким алар доғи дедилар,
Қиссахон қизлари магар эдилар?

Навоий «қиссахон қизлар» билан «шоҳ қизлари» ўртасида ижтимоий поғонада фарқ борлигини ва бундан қўзюмиб бўлмаслигини айтади. Шоҳ қизлари ҳеч қачон қиссахон қизлар қиладиган ишларни бажармайдилар. Навоий назарида бу биринчи «номуносабат»лик. Иккинчи номуносиблик Баҳромдай оқ-қорани яхши таниган ва фарқлайдиган одам ўз хотинларига мен ухлаганимда сиз ухламай эртак айтиб ўтиринг дермикин?

Буйла таклиф кимса қилгайму?
Одамидин бу сўз очилгайму?

Навоий бундай бадний жиҳатдан «булажаб» ишдан қаттиқ ҳайратга тушади. Агар шунчалар бўлса, Баҳром фариди замон ва воҳиди замон шоирларнинг мунчалар таъриф-тавсифларига муносибми?

Устоди замонларнинг айрим шундай камчиликларидан ҳам ўрганади, зўр эҳтиёткорлик ва зўр иштиёқ билан ишга киришади. Устодларнинг ҳаётбахш руҳларидан мадад олади:

Мунда доғи ишимга етса кушод,
Ҳам алар руҳидиндур ул имдод.

Навоий ўз олдидаги мушкул вазифани чарх томига нарвон қўйишдек мушкул эканлигига зийрак ҳисоб беради. Устодларнинг улуғ хизматларига мислсиз эҳтиром билдираркан, ўз олдига уларни такрорламасликни қатъий вазифа қилиб қўяди. Навоийнинг адабий такрорларга муносабати доимо аниқ ва ғоятда равшан. Бу унинг эстетик қарашларида муҳим нуқталардан бири.

Бир деганни икки демак хуш эмас,
Сўз чу такрор топти дилкаш эмас.

Шоирнинг ўзидан олдинги тажрибаларга маълум даражада танқидий муносабати — унинг ахлоқий-маънавий қарашлари, шу масалалардаги ҳаётний принциплари билан чамбарчас боғлиқ. Унинг назарида илгариги асарларда кўринган шубҳа уйғотадиган ҳолларни айтиб ўтмаслик гуноҳ. Инсон айбларни кўлайтириш устида эмас, уларни камайтириш ва йўқотиш устида ғамхўрлик қилмоғи лозим. Шоир ҳеч бир иш айблиғ бўлмасин, деб ўйлайди ва шунга яраша иш тутади. Бу Уйғониш даври намояндаларининг маънавий ва ижтимоий фаоллигида юксак мукамалликка интилганликларини кўрсатади.

Навоий шоҳ Баҳром образини яратаркан, жуда кўп қадим тарихий манбаларга, Фирдавсий, Низомий, Деҳлавий асарларига суянади. Лекин у бунда яна бир жиддий эстетик принципга риоя қилади. Бу принципни биз бадний лўндалик деб аташга журъат қиламиз. Навоий буни шундай ифода қилади:

Ҳар бир дostonға солди садо,
Мунда бир байт бирла топқай адо.

Шоҳ Баҳромдек тарихий мифологик шахснинг ҳаёти ғаройиб воқеаларга шунчалар бойки, уларнинг ҳар бири ҳақида бутун-бутун дostonлар яратиш мумкин. Лекин Навоий буларни бадний жиҳатдан ғоятда лўнда баён қилади. Барча тарихий фактлар ва ҳақиқатларни асарга тиқиштиравермайди. Ўзининг ғоявий-бадний ниътидан келиб чиққан ҳолда энг характерли хусусиятлар ва тафсилотларга ўрин ажратади ва тўхталади. Баҳромга онд тарихий фактларни ғоят қисқа баён этади. Уларга ўз даврининг қарашларидан келиб чиқиб жуда талабчанлик билан муносабатда бўлади. Зотан у ўзини муаррих деб эмас, бу ўринда

санъаткор каби ҳаракат қилиши кераклигини ўткир англайди.

Тарихий манбаларга ва адабий анъаналарга кўра шоҳ Баҳром характерида лаззатпарастлик етакчи мавқеда туради. У ҳаммадан кўпроқ овга, санъатларга, гўзалларга қизиқади. Урушда мард ва беҳад жасур. Лекин у лаззатпарастликни мақсад қилган, унга ҳамма имкониятларни яратмоқ учун урушларга кирган ва ғолиб чиққан. Унинг мақсади уруш эмас. **Лаззатпараслик.** Ҳиндистонда, 5000—7000 йиллик ёзма маноқибларнинг маълумотларига кўра аждаҳо ёки девни биринчи ўлдирган кимсани Виртрахан деб атаганлар. «Виртра» деб девни айтганлар. Виртрахан — дев ёки аждаҳони даф қилувчи демакдир. Жуда қадимги Эрон худоси Виртрагна ҳинд худоси Индра билан чамбарчас боғланган. Виртрагна — музаффар, ғолиб чиқувчи, енгувчи дегани. «Авесто»нинг «Яшт» фаслида Виртрагнанинг худди мана шундай енгувчилик хусусиятлари мадҳ этилади. Виртрагна Зардуштга қавийлик бахш этди, эрлик қудрати берди, билаklarига, жуссасига куч-қувват ато қилди, кўзини ўткир этди. Виртрагнанинг енгувчилик хусусиятлари, овга интилиши кейинги давр адабий маноқибларида Вархран, Ваҳрам, Баҳром образларида акс этди. Навоий Баҳромидаги овга ўчлик, овдан лаззат олишнинг тарихи мана шундай узун. Навоий ўз қахрамони генеалогиясидаги асосий хусусиятларни сақлайди. Фирдавсий ўз эпосида Баҳромнинг отаси Яздигирдни сув оти тепиб ўлдирганлигини тасвирлайди ва Яздигирдни қайсар ва дағал журъатга эга одам қилиб кўрсатади. Навоий «Тарихи мулки Ажам» асарида Баҳромшоҳ тарихига анча батафсил тўхталади ва хусусан, Яздигирдни асов от тепкилаб ўлдирганлигини ҳам қайд этиб ўтади. Яздигирддаги мана шу қайсар журъат, ҳеч ким қилолмайдиган ишни қилишга уриниш, овга берилиш унинг ўғли Баҳромга ҳам ўтган, Навоий Баҳромни Яздигирдга қондош қилиб турадиган жиҳатларни нозик тасвирлаб ўтади. Лекин Баҳром золим отасидан анча фарқланади. Унда араб маърифати-

нинг кучли таъсири сезилади. Отаси ўлимидан сўнг у мамлакатда адолат ўрнатади. Эл-юртни шод ва бахтли қилиш йўлидан боради.

Элни шод айламак керакдурман,
Адлу дод айламак керакдурман.

Комсиз комин айламак ҳосил,
Бенаволарни айламак хушдил...

Баҳром соз, суруд, ишрат, сайддан ниҳоят андак ором олгиси келган пайтларда мана шундай хаёлларга ҳам берилади. Навоий унинг бундай ишлари ва ўйларини алоҳида бир муҳаббат билан тасвирлайди. Зотан, бу хусусиятлар унга бошқа бир томондан ғоятда яқин ва қадрли эди. Навоий олийнасаб дўсти Ҳусайнда ҳам шу хусусиятларни кўради. Уни бир неча ўринда Баҳромга ўхшатади. Адл ва шикоятда уларни тенг қўяди. Мисол тариқасида Ёдгор Мирзони мағлубиятга учратиш воқеасини келтиради. Навоийнинг қиёси жуда теран маънога эга. Ҳусайн ҳам бора-бора ишратга, лаззатга, созу сурудга берилиб кетмадими? Навоий беҳад нозик бир ишора билан Ҳусайнга Баҳромнинг қонлар ичра фожеога фарқ бўлганлигини бекорга кўрсатмайди. Ҳушёр бўл, демайдию, аслида ҳушёр бўл, деб фарёд чекади.

Жамшид қайсар журъат, мағрурликдан ҳалок бўлди,
Яздигирд дағал журъат, мағрурликдан ҳалок бўлди.
Баҳром қайсар лаззатпарастликдан қон батқоғига ботди...

Навоий эслатади, ҳушёр бўлишга ундайди.

Моний «Сабъан сайёр»да воқеаларни янги босқичга олиб чиқади. Бу фусункор қаҳрамон сюжетга кучли ҳаракат бағишлайди. Моний воқеаларни боғловчи ва энгил ҳаракат нуқтасига олиб чиқувчидир. Моний ҳам асли тарихий мифологик шахс. Моний динининг — монизмнинг асосчиси. Моний 216—277 йилларда яшаган. Сурияликлар уни «Моний хувва» дейдилар, яъни «Моний тирик» дегани. Баҳром Гўр Монийдан икки юз йил кейин ўтган. Лекин

уларни бир асрда яшагандек тасвирлайди¹. Навоий афтидан «Моний тирик» деган ғояга суянади.

Моний улуғ мусаввир, наққош. Унинг чиний нигорхонаси мислсиз машҳур. Навоий Монийни олижаноб мусаввир ва хабар берувчи, ишқ ришталарини боғловчи шахс каби тасвирлайди. Моний тенгсиз мусаввир каби бир гўзални иккинчи гўзалга оғушта ва ҳамроҳ қилади. Тирик суратлар яратади. Баҳром Монийнинг Дилором ҳақидаги сўзларини эшитганда яшнаб кетади, суратини кўриб хушдан айрилай дейди.

Бу соддалиги ва миллийлиги билан беҳад гўзал мисрадир. Шу ўринда боғ (Навоий барча яшнаган, ҳаётсевар ҳодисаларни боғга қиёс қилади) каби очилиш Баҳромга нечоғлик ярашади.

Шунда Баҳром юрагига мояи дард тушди. Ишқ қудрати шоҳни тамомла бечора қилиб қўйди. У Дилоромни Хитойнинг бир йиллик хирожи эвазига тилаб олди.

Навоий Баҳром бошига ишқ изтиробни тушган онларни, унинг беҳуда соғинчларини, ишқининг бесабрлигини, беқарорликни ғоятда реалистик манзараларда тасвирлаб ўтади. Баҳромда мубталолик бошланди. Навоий унинг мубталолигини улуғ даражага етказиб тасвирлайди. Шу билан ҳам у Уйғониш даврининг кўпгина намояндаларидан анча илгарилаб кетди. Чунки ишқ мубталолигини Навоийгача ҳеч ким бунчалик қудрат билан ёритолган ва айни ҳолда бунини ижодий мақсад, концепция қилиб қўйган

¹ Навоий ўз асарларида эпик вақтга амал қилади. Шунинг учун даврлар ва қаҳрамонлар бошқа даврлар ва қаҳрамонлар ичига бемалол, эркин кириб боради. Навоий сўзи ҳам худди шундай, у доим эпик кенгликдадир. Рус олими Н. Я. Берковский Велемир Хлебников ҳақидаги теран тадқиқотида «Хлебников поэзиясида сўз — эпик сўз, унда кенглик, эпоснинг бепоёнлиги бор. Хлебников сўз маъноларини тор қобиқларини ёриб ўтади, сўзда кенглик яратади, унинг устидаги осмонни очади», деб ёзади. (Н. Берковский. О русской литературе. 1985, 364). Навоий сўзлар учун мана шундай кенглик яратиш ва кашф қилишда моҳир эпик санъаткор, эпик сўз устаси бўлганлигини алоҳида қайд этиб ўтайлик. — И. Ф.

эмас. Навоий ишқнинг банду, мубталолигини тасвирлаш-
да тенгсиздир.

Баҳром ва Дилором уч-тўрт йил ошиқ-маъшуқлик, май
ва ов гаштини сурдилар.

Нечаким шоҳ сайд этар эрди,
Шоҳни ул моҳ сайд этар эрди.

Мулк хароблик сари йўл тутди. Эл-юрт норози. Шико-
ятлар авж олди. Баҳром мулк тақдирини ўйлашга мажбур.
Ишқдан ҳам зериккан. Энди ишқни тарк этишга баҳона
қидиради: «Кўнгли чун мулк ила хизона тилаб, Ишқ тарк
этгали баҳона тилаб»... Навоий баҳона топиш психология-
сини ғоятда моҳирона очади. Баҳром ўз моҳирлиги билан
мақтанади. Кийикни Дилором айтганча шикастлайди.
Дилором ғурур билан унинг моҳирлигига етарли баҳо бер-
мади. Бу тажриба билан қилса бўладиган иш деди. Баҳ-
ром ғазабга минди. Уни ўлдирмоқчи бўлди. Лекин аёлни
ўлдириш яхшимас деб уни бу йўлдан қайтардилар. Унинг
ғўзал сочлари билан қўл-оёқларини боғлаб, биёбонга таш-
лаб кетдилар.

Дилоромнинг жавобидан сўнг Баҳром Гўрнинг унга
муносабати тасвирида турли давр шайрларида турлича
талқинлар берилади. Уларнинг айримларини кузатиш ма-
роқлидир. Фирдавсийнинг ҳикоя қилишича, Баҳром ўзи-
нинг овчилик санъатига ғоятда менсимай қараган ва унга
мағрурлик билан баҳо берган ўз чангчи гўзал канизагини
туясининг тагига ташлаб мажақлаб ўлдиради. Шунгача
Баҳром ва гўзалликда тенгсиз канизак доимо туяда ўти-
риб ов қилардилар. Баҳром Гўр сайд билан машғул бўл-
ганда канизак чанг чалиб борарди. Фирдавсий шоҳнинг
ваҳш табиятини ўз даврига кўра тўғри, рўйи рост кўрса-
тиб ўтган. Низомий эса «Ҳафтпайкар» («Етти гўзал»)да
Баҳромнинг чўриси Фитна образини яратади. Баҳром
Фитнага ўз моҳирлигини кўрсатганда, Фитна бундай ишга
куч ва моҳирлик эмас, кўпроқ тажриба зарур, дейди. Дар-

ғазаб бўлган Баҳром чўрини ўлдирмоқчи бўлади. Лекин ўз қўли билан аёл зотининг қонини тўкишни истамайди ва бу ишни ўз лашкарбошисига топширади. Лашкарбоши Фитнанинг илтижоси билан уни ўлдирмайди. Олис кишлоққа элтиб ташлайди. Қишлоқда баланд минора бор. Фитна шу баланд минорага эндигина туғилган бузоқчани кўтариб чиқади, кўтариб тушади. Ҳар куни шунини машқ қилади...

Навоий «Сабъан сайёр»да бу эпизод тарихини сақлайди. Лекин унга бутунлай бошқача ёндашади. Баҳром Дилоромни ўлдирмоқчи бўлади. Лекин аёнлари уни бу йўлдан қайтардилар. Сўнг беҳад узун ва гўзал сочлари билан банд қилиб, кимсасиз биёбоннинг ичкарисига элтиб ташлайдилар. Шу эпизоддаёқ даврнинг ўтиши билан гуманистик қарашларнинг қанчалар ўзгариб борганлигини кузатиш мумкин. Тарихий мифологик сюжетга муносабатда даврнинг ўзига хос хусусиятлари, одамларда ўзгараётган онг ҳаракати яхши намоён бўлади. Сюжетнинг асосий тархи ўзгармаган ва қимматини йўқотмаган ҳолда, унинг талқинида ўзгачаликлар зоҳир этилади.

Бундай ажойиб ҳодисаларга Фирдавсий, Низомий, Деҳлавий, Навоий дostonларини қиёсий кузатганда кўп-лаб дуч келиш мумкин. Айтайлик, Низомий Баҳромнинг урушлари, саргузаштлари тасвирига кенг ўрин беради. Навоий эса асосий диққатини Баҳромнинг Дилоромдан айрилгандан кейинги ишқ изтиробларини тасвирлашга, ишқнинг айрилиқ азобини ёритишга қаратади. Фирдавсий ҳам, Низомий ҳам ўз қаҳрамонларининг ҳиссий изтироблари тасвирига бир-икки мисра ажратишлари мумкин. Уларни воқеаларнинг эпик тараққиёти ва кўлами кўпроқ қизиқтиради. Навоий учун ҳиссий-эмоционал кечинмаларни тасвирлаш, уларни оқим тарзида ифодалаш биринчи даражали аҳамият касб этади. Унда ҳамма нарсага қудратли ҳиссий муносабат ҳоким. У ишқ дардини ва шу билан боғлиқ ҳолдаги гуманистик концепцияларни биринчи ўринга олиб чиқади. Навоийнинг ўзидан олдин ўтган даҳо

шонрлардан ва ўз даврининг даҳоларидан кескин ажралиб турадиган фарқи мана шунда. У гуманистик дард шонрига айланди. Нолакорлик ва дард унинг беш буюк дostonида бошқа барча хамсачилик дostonларидагига қараганда ғоятда кучлироқдир. У Фарҳод, Ширин, Лайли, Мажнун образларини яратганда ҳам худди шу нарса устун мавқеда эканлигини кузатган эдик. Зотан, Навоий сўзон ишқ тадқиқотчисидир. У Дилоромдан айрилиб қолган Баҳромнинг ҳолатларини тасвирлаганда гўзал, реалистик ва ажойиб психологик бўёқлар ишлатади. Ҳушёр бўлиб ўзига келган Баҳром йўқотиш аламига чидолмайди. Ўз бошига тушган мусибатни чархдан кўради. Шунда Баҳром чархга қарши исён кўтаради. Бу исён унинг фарёдларида ғоятда теран ифодаланган. Баҳром ўзини ўлдирмоқчи бўлади. Биёбонларга бош олиб чиқиб кетади. Навоий шунда яна дoston бошланишидаги чархнинг найрангбозлиги ҳақидаги фикрларига қайтади. Уларни Баҳром ҳолатига боғлиқ тарзда тўлдирди.

Иўқ эди шаҳру мулкдин огоҳ,
Бодия ичра этти манзилгоҳ.

Навоий ўзининг Қайс, Фарҳод, Баҳром сингари қаҳрамонларидаги исёнкорликни тасвирлашга алоҳида аҳамият беради. Бу исён ишқ дардининг қудратидан кўтарилади. Исён ва бодия... Навоий дostonларида биёбон, бодия образлари қайта-қайта ишланади. У олам биёбони образига айланади. Исён кўтарган, дардини ҳеч қаерга сиғдирилмаган қаҳрамонга олам биёбони ёлғиз макон бўлиб қолади. Энг мушкул дамларда, исён ўз чўққисига кўтарилган чоғларда олам чўли инсонга мадад беради. Олам дашти билан қалб дашти туташади. Ер дашти, дил дашти, азал коинот даштлари шу тариқа қўшилиб кетади. Лекин маърифатли инсон даштда бир умр қолиб кетолмайди. Баҳромни тузатиш чорасини кўрадилар. Унга атаб оламнинг етти иқлимини ифодаловчи етти мўъжиза қаср қурадилар. Етти қасрга етти иқлим мамлакати подшоҳлари-

нинг қизларини келтирадидлар ва уларни Баҳромга никоҳ-
лаб берадилар. Моний бу қасрларни оламнинг етти ранги
билан безайди, тенгсиз гўзал суратлар чизади. Баҳром
ҳафтанинг ҳар бир куни ўзига мувофиқ қасрда бўлади.
Гўзаллар билан суҳбат қуради. Бу суҳбатлар юнон файла-
суфларининг жуда пок суҳбатларига ўхшайди. Қасрлар
оламнинг етти иқлимига олиб борадиган йўлларда жой-
лашган. Баҳром ҳар куни оқшом шу йўллардан бошлаб
келинган мусофир — сойир — сайёрларнинг афсоналарини,
саргузаштларини тинглайди. Дунё ишларидан хабар то-
пади. Шунда Навоий бизни етти ғоятда мазмундор афсона
билан таништиради. У бутун оламни афсона орқали қабул
қилиш ва афсона орқали тушунтиришга интилади. Афсо-
наларда ажиб маъно қаватларини яратади. Ўз тили билан
айтганда, уларни рангин лутфлар билан бойнтади.

Шанба куни.

Биринчи иқлимдан келган мусофир ҳикояти.

Ҳикоят жойи—қадим Сарандиб, ҳозирги Шри Ланка.

Сарандиб хони Жасратхоннинг ўғли Фарруҳ тушида
қора маофада бир паричеҳрани кўрди. Унинг ишқига муб-
тало бўлди. Шоҳлик, мулку масаррат, қари хон отасини
ташлаб юртдан бош олиб чиқиб кетди. Кўп замон кўп
диёрларни кезди. Охири тушида сен ўзинг излаган моҳ-
рўйни Ҳалабдан (ҳозирги Алеппо, Сурия) топасан, деган
xabар бўлди. Ҳалабдан, чиндан ҳам излагани моҳрўйни
баногоҳ худди ўшандай қора маофа ичра кўрдию, яна дар-
ҳол йўқотди. Ишқ Фарруҳни хароб қилди. Ахий исмли бир
хайрпаноҳ хожа уни бир вайронадан топиб ўз уйига олиб
кетди. Неча кунлар ўтгач, хожа унга май ичириб оҳиста
ичини ўртаган дардни билди. Фарруҳ ўзи қидириб юрган
малакнинг қиёфасини тасвирлаб берди. Барча белгилар-
дан Ахий Фарруҳ тасвирлаб берган моҳ ўз гўзал хотини
эканлигини билди. Хотинини нақадар севмасин, уни талоқ
қилди ва Фарруҳга никоҳлаб берди. Фарруҳ паридан асл

воқеани билди ва уни ўзига сингил ўрнида кўрди. Мамлакатига олиб кетди. Отаси ўлиб Сарандибга шоҳ бўлди. Бу орада Ахийдан омад кетди. Мол-мулки талонда қолди. У Фарруҳнинг эски қашшоқ палоси ва чопонини олиб Ҳалабдан чиқиб кетди. У дунё айланиб Сарандибга келиб қолди. Баногоҳ Фарруҳ билан учрашди. Фарруҳ уни зўр иззат-икром қилди ва уни ўз тутинган синглисига уйлантириб қўйди. Ахий шу тариқа ўз хотинига иккинчи мартаба уйланди. Лекин Ахий бутун хатти-ҳаракатида ахийлик оқми ақидаларига риоя қилади. У чин ахий, Навоий бу ҳикоят орқали мурувват ҳамда футувват ғояларини илгарн сурди. Ахийнинг ғариб, хаста, номурод, маҳрум ва овораларга муруввати чексиз. У одамларнинг ғамларини бўлишишни ҳаётининг дастурига айлантирган. Унинг муруввати Фарруҳдек маърифатли, мубтало йнгитнинг кўнглига тушиб, ундан ҳам ўтказиброқ мурувват кўрсатиш истагини уйғотади. Навоий мурувватдан мурувват уйғонади, у ажиб поклик ва ҳалолликка олиб боради демоқчи бўлди. Фарруҳ Гулруҳ қошида «нафси зулмоний»ни енгади. Навоий Гулруҳнинг изтиробларини жуда гўзал реалистик картиналарда чизади. Ҳикоятлар унинг тасвирида ажиб бир тарзда қиссаларга айланиб, кўламли маъно касб эта боради. Бу ҳикоят ифбат, мурувват, дўстлик, покравликни улуғлайди. Улар ғолиб ҳиссиётлар каби тасвирланади. Бу ҳикоятни Баҳромга Ахий авлодининг яқини сўйлаб беради. Навоийнинг барча ҳикояларида уларни сўйлаб берувчилар огоҳ, яқин (муқарраб) одамлардир. Навоий шу билан ҳам ҳикояларга реалистик ҳаётий асос яратади.

Иккинчи оқшом. Якшанба. Сариқ либослар. Сариқ сарой.

Навоий иккинчи ҳикоятни Жамшид замонларидан айтади. Бизни қадим Рум мамлакатига олиб киради. Зайд Заҳҳоб деган қаллоб заргар ҳақида қисса сўзлайди. Зайд

ҳунарда мислсиз уста. Лекин қўли мислсиз эгри. Зўр ҳа-
ким. Шоҳ олдида туганмас эътибор қозонган. Шоҳнинг
маразини ундан ўзга ҳеч ким даволай олмайди. Шуни би-
либ у қаллобликни авжга миндиради. Ҳеч ким бир оғиз
сўз айтолмайди. Охир унинг ярамасликларини шоҳ олди-
да ошкор қилиш йўлини топадилар. Зайд зиндон қилина-
ди. Лекин зиндондан ҳам бениҳоя усталик билан қочади.
Қустантияга (Фаранг ўлкаси) келиб ғоятда бой бутхона
аҳлини ўзига ром қилади. У ердаги барча олтин бутларни
оддий темир бутлар билан алмаштиради. Сўнг кемада ўз-
диёрига олиб кетади. Яна аста зиндонга кириб ётади. Шоҳ-
нинг оғир маразини тузатади ва яна унинг ишончига кира-
ди. Душманларидан ўч олади. Навоий Зайднинг характе-
рини жуда нозик ва ғоятда изчил, ажиб реалистик
деталлар ва тафсилотлар воситасида кузатади. Зайд учига
чиққан ёлғончи, Навоий унинг ёлғончилигини ҳаққоний ва
ҳаётий қилиб очади. Зайд бутхонадан келтирган беҳисоб
олтинларни шоҳ оёғига ташлайди. Эл олтинга сероб бўлди.
Навоий олтинга интилиш билан боғлиқ фожеалар ва қал-
лобликларни кўрсатади. Ёлғончилик, риёкорликни қора-
лайди.

*Учинчи оқшом. Учинчи иқлим. Душанба. Яшил сарой.
Яшил либослар.*

Воқеа яшил саройга монанд тарзда Шаҳрисабзда (Кўк-
шаҳрда) кечади. Бу Саъд деган йиғитнинг ғаройиб ҳикоя-
ти. Саъд дайри муғон ичра ғалати туш кўрди. Унга туши-
нинг таъбирини ёруғ оламда ғор ичра етти юз йил яша-
ган нуроний пир Пайлақус ҳаким тушунтириб берди. Ўз
ғаройиб тарихини Саъдга сўзлади. Қийинчиликларни енгиб
ўтиш йўлларини кўрсатди. Саъд унинг кўрсатмалари би-
лан Шаҳрисабзга келди. Мушкулликларни енгиб, хоннинг
қизига етишди. Ҳикоятда афсона элементлари, қадим
мифологик ҳолатлар анча кучли ифода топади. Сеҳрли
манзара ҳамда воқеалар, мўъжизалар, девни енгиш, сир-

ларни очиш — сирлилик ва саргузаштлилик бу ерда ҳоким мавқеда. Навоий тоғлар орасидаги сирли қалъаларни, Пайлақус яшаган ғорли масканни, дайри муғонни худди ўзи кўриб тургандек реалистик деталлар билан тасвирлайди. Нореалликни реаллик каби киши кўз ўнгида гавдалантиради. Ҳикоятни Баҳромга Саъднинг хонаводаларидан бўлмиш сайёҳ сўйлаб беради.

Тўртинчи оқшом. Гулнорий қаср. Гулгун либослар. Сешанба.

Баҳромга тўртинчи иқлим йўлидан келган мусофир ҳикоя айтади. Бу ҳикоятда киши рост сўзласа ёришувчи ва ёлгон сўйласа, қораювчи ажойиб кўзгу бор. Ҳиндистон шоҳи Жуна шу кўзгу воситасида ер юзида ўзидан ҳам саҳийроқ Масъуд деган кимса борлигидан хабардор бўлади. У Масъуд билан учрашгач, кўзгунинг ҳақ эканлигига ишонади. Жуна Масъудни ҳоким қилиб тайинламоқчи бўлади. Шунда Жайпур ва Баллу деган зolim кимсалар Масъудни йўқотиш пайига тушадилар. Охир Масъуд Жуна кўмагида уларни енгади. Навоий ҳикоятда ажиб учрашувлар, одамшавандалик, улфатийлик ҳиссиётлари билан тўла меҳмоннавозликлар, саҳийлик ҳақида тўлиқиб сўйлайди ва ҳикоят сўнгида ўзининг машҳур байтларини айтади:

Хушдурур боғи кинот гули,
Борчадин яхшироқ ҳаёт гули...

Навоий «Сабъан сайёр»нинг бошқа ҳикоятларини ҳам худди мана шундай гўзал симметрия, уйғунлик, теран маърифатли фикрлар асосига қуради. Чунончи **чоршанба** куни воқеалари мовий саройда ўтади. Ҳикоят сюжети мовий муҳит — денгиз билан чамбарчас боғлиқ. Навоий денгиздаги жанг манзараларини, қароқчи Жобирнинг характерини, у яшайдиган оролни, Жобир билан Суҳайл ўртасидаги курашни ғоятда эҳтирос билан тасвирлайди. Сюжет чизиқларида афсонавийликдан кўра реалистик ҳаётий-

лик кучли. Олтинчи иқлимдан келган мусофир пайшанба куни машҳур Муқбил ва Мудбир қиссасини сўзлайди. Навоий қиссага тўғрилиқ ва эгрилик ҳамда уларнинг оқибати ҳақидаги ўз қарашларини сингдиради, сюжетни оригинал воқеалар билан бойитади. Бунда ҳам айрим воқеалар денгизда кечади. Шунини айтиб ўтайликки, Навоий ўз эпик тасвирига монанд эпик кенг маконларни — биёбонлар ва денгизларни тасвирлашга бениҳоя қизиқади. Биёбон каби денгиз — баҳри муҳит ҳам унга ғоятда сирли бўлиб кўринади. Чексизлик муҳитидан азал сирларни ахтаради. Унинг қаҳрамонлари азал чексизлик узра ўз инсоний ҳақиқатларини топадилар. Навоий сариқ муҳит — биёбонни тасвирлаганда қанчалик уста мусаввир бўлса, мовий муҳит — денгизни тасвирлаганда ҳам шунчалар моҳирдир. Еттинчи иқлимдан келган мусофир жума куни ҳикоятдан биз Дилором ҳолидан огоҳ бўламиз. У Хоразмда яна ўз хожаси билан ғоятда сирли яшайди. Хожаси уни саҳродан қутқарган. Дилором фақат бир одамга ўз сирини айтади. У келиб сирни Баҳромга сўйлаб беради. Баҳром ва Дилором яна топишадилар. Шунини бу ерда таъкидлаб ўтайликки, Дилоромнинг Хоразмдаги ҳаёти ва унинг бошидан кечирганлари ҳақидаги ҳикоя ўзининг реалистик гўзаллиги, тиниқлиги, жозибadorлиги, рангинлиги билан ақлни лол қилади. Бу ҳикоятларни кенг ва батафсил таҳлил қилишни бошқа бир ўринга қолдириб, шунини таъкидлаб ўтайликки, Навоий ўз қаҳрамонларини бой фаолият майдонида кўрсатади. Уларнинг ҳаракатига кенг, ранг-баранг жозибador муҳит яратади. Олам кезиб, олам кўриш, оламни билиш ва англаш, яхшилик учун кураш ва уни устивор этиш унинг энг яхши қаҳрамонларини биз ҳозирги замон кишилари кўз ўнгида ҳам ғоятда олижаноб ва доно қилиб кўрсатади. Навоий мақсадсиз, бемаъни қонлар тўкиш, урушлар қилиш, мазмунсиз лаззатпарастликда яшамоқликнинг фожеларини бутун даҳшати билан очиб ташлайди.

Баҳром ҳаётининг сўнгги дамларида ер юзини оҳулар

ва қулонлар, тирик махлуқларнинг қонига ботирди. Навоий ер юзини қонга ботириш картинасини бутун машъумлиги билан чизади. Улуғ символ яратади. Ўз даври одамларини ҳам, келажак насларни ҳам огоҳ, ҳушёр бўлишга даъват этади. Унинг назарида қон тўкувчи ғолиб эмас, қон тўкувчи — қонга ботувчи, қон ботқоғида дом-дараксиз ғойиб бўлувчидир. Бу дунё адабиётидаги огоҳликка чорловчи ноёб саҳифалардандир. Улуғ ватандошимиз Абу Бакр Муҳаммад Ибн ал-Аббос ал-Хоразмий: «Муҳаббат ҳар қандай қиммат нарсанинг баҳосидир ва ҳар қандай юқори нарсанинг шотисидир. Давр хонлик қилгандан кейин вафо қилади, синдиргандан кейин тузатади, гуноҳдан кейин тавба қилади, ҳақорат қилгандан кейин тақдирлайди», деб ёзган эди минг йиллар бурун. Навоийнинг қаҳрамонлари тақдирида худди мана шундай қарама-қаршилиқлар йиғиндиси ва бирлигини кузатамиз. Навоий ҳам ҳар қандай нарсанинг чин баҳосини дардли муҳаббатдан қидиради ва айтиш керакки, топади. Шу билан инсон умрининг, интилишларининг мазмуни ва маъноси нимада эканлигини кашф этади. Навоий ўз дostonини тугатаркан, Баҳром умрининг, интилишларининг мазмуни ва маъноси нимада эканлигини кашф этади. Навоий ўз дostonини тугатаркан, Баҳром умрининг маъноси ҳақидаги теран ўйлар ва изланишларнинг натижаси бўлсамикин, туш кўради. Тушида Баҳром ва саккиз гўзал намоён бўлади. Баҳром шоирга кўп гапларни айтади, ўзининг «уйтлиғ» эканлигидан ёзғуради ва сўзини охирларкан, шоир ҳақида шундай башорат қилади:

Сен мустаҳсан ўтти авқотинг,
Яхшиликка чиқибдурур отинг,
Минг йил уммид эрурки, қолғайсан,
Яхши от-ўқ жаҳонга солғайсан...

Навоий номи беш юз йиллар оша яхшилик рамзи бўлиб қолганлиги ва бу жаҳон халқлари томонидан эътироф этилганлиги, унинг жовидон умри эпик вақт чексизлигига кўчганлиги Баҳром сўзларига далолатдир.

АВВАЛБАҲОРДА

Қўқон нотинч эди. Бутун Фарғона ўлкаси безовта тўлғоқлар ичида нафас оларди. Бу ерларда дам очарчилик, дам вабо, дам жондан тўйган халқнинг исёни, дам босмачиларнинг ваҳший суронлари ҳоким.

Очарчилик авж олган йиллари Қўқондек шаҳри азимнинг кўчалари тентираган, лаби гезарган, очликдан беҳол одамларга тўлиб кетади. Пастак деворларнинг тагларида одамлар ўлиб ётади. Кўчадан бемадор ўтиб бораётганлар уларга қайрилиб қарамайдилар. Кўмишни ҳатто халқларига ҳам келтирмайдилар. Чунки бунга кучлари етмайди. Ўзлари ҳам бирон соатдан ёки бир неча кундан сўнг шу аҳволга тушишлари мумкинлигини биладилар. Лекин раҳмдилроқлари кўчада ўлиб қолганларнинг юзларига йиртиқ қийиқларини ёпиб кетади.

Зўравонлик дастгоҳи ишлаб турибди. Арзу дод қилган халққа ёлғон ваъдалар қоп-қоп берилади. Сабр-қаноат ва беҳишт умиди Оқ пошшо аъло ҳазратларини ёқланглар, фақат у бизга мадад беради, деб ваъз-насиҳат қиладилар. Насиҳатга юрмаган мажолсиз оломон устига от бостирадилар.

Халқ шу аҳволда. Лекин халқнинг шу оғир аҳволдан фойдаланаётганлар ҳам оз эмас. Улар бирни мингга пулламоқдалар. Халқнинг гулдек болаларини битта нонга сотиб олмоқдалар, кўнгилларига нима келса, шуни қилмоқдалар.

1917 йил арафасида Қўқон мана шундай аҳволда яшарди.

Халқнинг асл фарзандлари бу аянчли аҳволнинг сабабларини англаб-билиб турар эдилар. Унинг бахтига Завқий каби кўзи очиқ, мард-матонатли, адолат йўлидан тоймас ўғлонлари бор эди. Улар халқнинг аҳволини енгиллатиш йўлида сўз билан ҳам, иш билан ҳам кураш олиб бормоқда эдилар.

Завқий худди Муҳаммад Аминхўжа Муқимий, Зокиржон Фурқат каби ўзбек демократик адабиётининг ёрқин ва йирик намояндаси.

У Қўқонда камбағал косиб оиласида дунёга келди. Мактаб-мадраса таълимини кўрди. Улуғ фикрли замондошлари билан дўстлашди. Муттасил улар билан яқин ҳамкорликда, ҳамнафас фаолнят олиб борди. Уч буюкнинг фаол бирига айланди.

Завқий худди Муқимий ҳамда Фурқат каби ижтимоий ҳаёт ҳодисаларига нисбатан ғоятда фаол позицияда турди. У мазмундор ва ҳаракатчан онг намояндаси эди. Ҳеч нарсага ва айниқса, халқ ҳаётига асло бепарқ қарамас эди.

Капитализм уйғониб келаётган бир шароит учун оннинг бу қадар фаол уйғоқлиги ва ҳаракатчанлиги беҳад характерлидир.

Завқий, демократик адабиётнинг илғор намояндалари қаторида, ўзини халқ қалбининг ифодачиси деб билди. Бу адабиётимизда янгича қараш эди.

Унинг ўткир ҳажвлари бу жамиятга, унинг турли чиркинликларига қарши қаратилган чинакам исёндир.

Завқий ҳажвларида ҳеч нарсадан қўрқмайдиган, халқ манфаатлари йўлида фидокор инсон сифатида кўринади.

Завқийнинг чиркин иллатларга муносабати — умуминсоний маърифат эгасининг муносабатидир.

Шоирни чирган муҳит қаттиқ изтиробга солади. У чиришнинг илдизларини қидиради. Теварак-атрофини ўраган муҳитга қаттиқ разм солади. Раста аҳлини кўради. Улар-

нинг кўплари турли маразларга қоришиб етмоқдалар. Майда икир-чикирлар халқ фарзандларининг оёқларига кишан бўлиб чирмалган.

Завқий бу ҳолларни кўриб чидаёлмайди. Кўзи куйган кишидек улардан қирқ олтитасининг номини аниқ шеърга солиб кескин ҳажв қилади. Ва ҳажвини халқ йиғиладиган Мўймаракка элтади. Биринчилардан бўлиб шеърини плакатга айлантиради. Халққа таъсир кўрсатишнинг ўзбек адабиёти учун тамомила янги усулидан фойдаланади.

Завқий ўзбек адабиётида плакат ҳажвий шеърнинг ўткир намуналарини яратади.

Қирқ олти кишини кескин сўз билан танқид ўтига олиш осон эмас. Бу шоир учун қирқ олтига оғир табиатли душмандир. Улар шоирни турли йўллар билан таъқиб қила бошлайдилар. Уни том маънода талайдилар:

Эшит арзи ҳолим, эй шанқилар
Мени мунча яккаладинг баринг!
Чопнишиб келиб, қоқишиб тутиб,
Хийла қўрқитиб таладинг баринг!

Лекин шоир қўрқадиганлардан, бижғиган иллатлар қаршисида лол, ҳаракатсиз турадиганлардан эмас:

Ва на манда сўз, ва на санда гап,
Манам индамай, санам энди хап.
Шаҳри Фарғона ичра Завқийни
Бу баҳонада синадинг баринг!

Шоир мана шундай зёвсиз хусуматларга қарамай у адолатсизликларга қарши дадил бош кўтариб борди. Даврнинг, юртнинг олғир зўравонларини қаттиқ ҳажв қилишдан бир зум бўлсин тўхтамади, ортга қайтмади. Аксинча, унинг ҳажв ўти тобора зўрая, ижтимоий йўналиши синфий аниқ мақсадга хизмат қила бошлайди. У золимларнинг номларини айтиб, улар қилаётган даҳшатли ваҳшийликларни шиддат билан очиб ташлайди.

Завқийнинг бир ўзи лашкарга айланади. Завқийнинг сўзи лашкар каби ситамкорлар — савдогарлар, янги чиқаётган вагончи бойлар, ҳокимлар, зўравонларга қарши жангга ташланади. Мана у зулмпеша Обид мингбоши ҳақида нималарни ёзади:

Чиқсам, чаён деб мақтанур,
Мен кўп ёмон деб мақтанур.
Умрим пиён деб мақтанур,
Ўз айбига иқрор экан.

Завқий халқни эзиб келган синф закилларининг қиёфаларини жуда аниқ, кескин, халқона топиб айтилган реалистик сўз билан яратади. Қолоқлик, тубанлик, эзгинлик, ғайратсизликнинг туб сабабларини очиб ташлайди: «Юракда лахта қонлар, қулоқ солинг ёронлар, Асрида бегу хонлар, эсиз ўтган замонлар. Чингиз билан Чамачбий оламини қилди тобиъ, савдойи умр гоҳи қилғай экан ҳаёнлар... Шоҳона ишрату базм Мадҳига айдилар назм, Илм-ҳунарга йўқ жазм, ўтмишки бегу хонлар. Эл захрасини ёриб, асов отида бориб, Умрида сопқон отмай бўлур соҳибқиронлар...».

Элни зулук каби сўрганларнинг, ҳоли мана шундай. Улар ишрат ва маншатдан, муңгли, бечора қизларни йиғиб, уларнинг хонумонларини совуришдан бошқа нарсани билмайдилар. Яна халққа оталик даъво қиладилар ва ўзларини Чингиз деб фаҳмлайдилар. Завқий шу мараз чиркинлик қаршисида умид кўзини илғор рус маърифати ва маданияти, илм-фанига тикди. Нажот шу томонда эканлигини бутун қалби билан ҳис қилиб турди. Рус маданиятини, тилини қунт билан ўрганди. Шеърларига рус сўзларини усталик билан олиб кирди.

Адиб қалби замоннинг кўзгуси, дейилган гап нақадар ҳақ. Завқий шеърлари, унинг ҳар бир сўзи ўз даврининг бениҳоя ҳаққоний, реалистик кўзгусидир. У ўзининг меҳнаткаш эл дардига кўзгу бўл олгани билан ҳам айрича ўринда туради.

Завқий даврни теран нигоҳ билан кўради ва жуда чуқур англайди. Замона воқеаларини ғоятда қизиқиш билан кузатади. Уларда ғайрат билан иштирок этади.

У тенгсиз ижтимоий жасоратга эга бўлган ноёб шоирларимиздандир. Шунинг учун ҳам, у буюк ҳуррият бўлишини олдиндан башорат қилолган эди. Завқийнинг тафаккури шу қадар илдам ва мазмундор эди:

«Гадомиз, бошлар узра соялар солсун Ҳумо еткур,
Муқаррардур замона инқилоб ўлса ажаб эрмас...»

Даврнинг руҳини, унинг тараққиётини теран англаганларгина ва унинг ривожини, табиатини узоқ замонлар эътибор билан тинглаган ва кузатганларгина шундай чин башоратга қобил бўладилар. Завқийнинг бу шеъри ўзбек инқилобий адабиётида тамомила ўзгача юксак воқеадир.

Ун олтинчи йилда ёзилган, ноёб идрок билан тўлиқ «Ажаб эрмас» шеърида шоир келажакни ўз тасаввур ойнасида жонлантирди. У ўз замонини, ўтмиш даврларни ғоят яхши билгани учун ҳам келажакни шунчалар улғу бир хаёл билан тасаввур қилолди. Бу шеър ўзбек умидбахш оптимистик лирикасининг ўлмас намуналаридандир.

Завқий ўзи орзу қилган инқилоб кунларига етишди. Октябрь инқилобининг ғолиб ва тоза шуълалари халқнинг ҳаётини тубдан ўзгартириб юборди. Халқ толенинг оқ йўлига кирди. Завқий инқилобни шоду хуррамлик билан қарши олди. Кексайиб қолган бўлишига қарамасдан унга ғайрат-шижоат билан хизмат қилди. Инқилобни олқишлади. Бу кунларни у эллик йил орзу қилиб кутган эди.

Инқилоб даври, йигирманчи йилларнинг бошлари Қўқонда кескин кураш борди. Мухториятчилар турли найранглар билан халқ бошига янгидан-янги кулфатлар сола бошладилар, айирмачилик йўлидан бордилар, тарих ва ижтимоий тараққиёт йўлларини тўғри идрок қилолмадилар. Мана шундай шароитда Завқий большевиклар томонида бўлди. Босмачиларни шафқатсиз танқид қилди.

Босмачилар ундан ўч олиш йўлларини изладилар. Шоирни тутиб зиндон қилдилар. Халқ қари шоирни катта

бадал эвазига зиндондан қутқарди. Соғлигига қаттиқ шикаст етган оташин шоир 1921 йили вафот этди.

Унинг номи миннатдор халқ дилида абадий қолди. Улканнинг неча-неча шаҳарларининг кўчалари Завқий номига қўйилди. Дилларда ёд шеърлари севиб нашр этилиб, севиб ўқилмоқда.

Завқий одил шеърлятида инсоннинг шарафли номини ҳимоя қилди. Инсон учун курашди. Ўз ижодкорлик вази-фасини ғоятда юксак англади.

Ким зимистон кўнгуллари баҳору ёз қил,
Қад рост туриб, сўз бирла элни сарафроз қил!

Ижодий фаолиятида доимо, ўз тили билан айтганда, «халойиқ меҳрини кўнглига солиб» ёзди. Халойиқ меҳри учун жонини фидо этди.

Миннатдор насллар ҳали Завқийдек ноёб шоир ижодини янада чуқур ўрганадилар. Чунки унинг бу кунгача топилган асарлари бунчалар ғайрат билан фаол яшаган ижодкор учун денгиздан томчидир. Завқийнинг душманлари унинг кўп асарларини йўқ қилиб юборганлар. Бинобарин, бизга ҳозирча Завқийнинг 1870-1905 йиллар орасидаги ижоди жуда кам таниш. Биз айрим намуналарни биламиз, холос. Ваҳоланки, худди мана шу давр ичида Завқий шоир сифатида ўз балоғат палласига кирган ва ажаб эмаски, жуда кўп асарлар яратган бўлиши керак. Бунга заррача ҳам шубҳа қилмаса бўлади.

СЎЗ БОҒИ ИЧРА...

Чақмоқ

Юзакироқ ўйлайдиган кишига Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ҳақида ҳамма гаплар айтиб бўлинганга ўхшаб кўринса ҳам керак.

Лекин чуқурроқ ўйлаб кўрилса, бу инқилобий шоир ва драматург, жамоат арбоби, баркамол ва фидокор муаллим, мураббий ҳақида сўзлаган билан сўзимизни тугатишимиз қийин. Чунки ҳар сафар унинг асарларига мурожаат қилганимизда, албатта, у бизга кутилмаган янгиликлар туҳфа қилади. Йиллар ўтган сайин у бизга янги бир бадий юксакликка кўтарилган ҳолда намоён бўлади. Ҳамзанинг ҳар бир сатрини, ҳар бир сўзини ўқиганда, у ўзи учун эмас фақат биз учун, халқнинг янги келажаги — янги ҳаёти, янги маънавий-маданий даражаси учун кураш олиб борганлигига амин бўламиз. Ҳа, у ҳар бир сўзи билан биз учун курашди. Биз учун қайғуради, биз учун жангларга отилади. Биз учун маданий жабҳаларнинг энг оғир жойларида ҳамма қулайликлардан, ҳамма осонгарчиликлардан, ҳамма ҳашам-ҳушамлар, дов-давлатлар, бир сўз билан айтганда, ўз манфаатларидан буткул воз кечиб жон қойтади. Халқнинг ашаддий душманларини фош қилади. Жаҳолатга қарши янги замоннинг бургути каби ташланади. Худди улуғ Қодирий ва оташин Сўфизода каби жаҳолатнинг ҳар қандай кўринишига қарши мурасасиз партиявий жанг олиб боради.

Мана шуларга кўра ҳам доимо Ҳамза Ҳакимзода ва унинг алангали асарларига мурожаат қилиб туришга ўзимизда туганмас эҳтиёж ва ташналик сезамиз.

Ўзимизнинг бугунги бадий эстетик, тарихий револю-

цион, халқчил қарашларимизни Ҳамзанинг улуғвор сабоқларисиз тасаввур қилолмаймиз. Офтоб тонг чоғида илк олов тигларини тоғлар қайроқларига қайраб олганидек, биз ҳам ўз инқилобий дунёқарашларимизни совет даврининг Маяковский, Ҳамза, Фафур Ғулом, Ойбек сингари улкан даҳолари илгари сурган ҳаётбахш бадий ғоялар билан янада кескироқ қилиб оламиз. Улар бизга халқ ва партия иши учун кураш санъатини ўргатадилар.

Ҳамза улуғ тарихий ўзгариш, ижтимоий силжишлар даврининг шоиридир. Революциянинг биринчи кунларида ноқ у меҳнаткаш оммани янги турмуш ва унинг асосларини мустаҳкамлашга, яъни ижтимоий, маиший, маданий ҳаётнинг барча соҳаларида ўзгаришлар қилишга чақирган бўлса, ҳозир ҳам унинг исён оташи ловуллаб турган шеърлари, истибдод ва жаҳолатни тағ-томирлари билан емиришга чақирган драматик асарлари биз, янги замон кишиларининг онгига ҳам ҳамон ўша ўзгаришлар руҳини олиб кирди. Шу билан дилимизнинг яратувчи жўшқинликка ташна торларини тинимсиз суратда чертиб тургандай бўлади.

Ҳамза халқни халқ қилиб турадиган энг ўлмас, олижаноб фазилатлар ва хусусиятларни ўзида мужассамлаштира олган зот эди. Унинг турли-туман воқеалар (бу воқеалар унинг ҳаётида ҳар доим ижтимоий ҳаёт томирларига бориб уланади) билан бой ҳаётининг дақиқаларини бирма-бир кузатиб борилса, у нақадар синмас, букилмас ирода, матонат билан яшаганлигига гувоҳ бўламиз. У букилмас ирода билан иш кўрмоқни халқдан ўрганди. Зотан, халқнинг ўзи букилмас иродага эга бўлгани учун ҳам неча минг йилларнинг синовларидан чиниқиб, бутун руҳ билан соғлом чиқа олгандир. Ҳамзанинг тоймас иродаси ҳақ ишнинг ғалабасига мудом ишонч билан чамбарчас боғланиб кетгандир. У ўз олдига аниқ мақсадлар қўйганлиги, аниқ мақсадлар билан жўшқин ижод қилганлиги боисидан ҳам асарлари келажакнинг манфаатларини кўзлайди, келажакка хизмат қилади.

Ҳамза Ҳакимзоданинг ҳар бир сўзи, ҳар бир интилиши,

ҳар бир ташлаган қадами равшан, реал маънога эга. У инсоният учун яхшилик ва тараққиёт кишиси. Лекин яхшилик ва тараққиётни ҳавойи орзулар билан боғламайди. Революция санъаткори социализмгина яхшилик ва чинакам ижтимоий-маданий тараққиётга олиб боради деб ишонади. Ҳар бир сўзи, нутқи, қўшиғи, ғазали, шеъри, мусиқаси, ранг-баранг диапазон ва йўналишли саҳна асарлари, дарсликлари, сочмалари — бари-бари шу ишончдан бунёд бўлади. Шу ҳолда ажойиб бир ҳодиса рўй беради. Ҳамзанинг мушкул ҳаётӣ тажрибалар, курашлар ичида топган шахсий ишончи тарихга асос солувчи, уни яратувчи халқнинг ишончи билан чийратма, туташ бўлиб кетади. Ҳамзанинг ҳар бир сўзини халқ ўз юрагида тўқилган сўз каби қабул қилади. Биз бунда санъаткор шахснинг ишонч-этиқоидида халқнинг қудрати ва даҳоси ажиб бир тарзда бирлашганлигини кўрамыз.

Ҳамза Октябрдан кейинги ҳаётининг ҳар бир дақиқасида халқнинг одил ишига бўлган шу ишонч билан нафас олди, шу ишонч билан қалам табратди. Хўжайлида мактаб очиб мудирлик қиладими, поездларда революция жангчиларини, навқирон йигит-қизларни ғалабага илҳомлантирадими, ўзбек социалистик саҳнасида кескин мавзулар, ўткир ижтимоий-маиший, маънавий зиддиятларни олиб кирадими, санъат, маданият, маърифатга интиланган ёшларга маҳоратдан сабоқлар берадими, уларни илғор рус, европа маданиятидан баҳра олишга чақирадими ва бунда ўзи ўрнатилган кўрсатадими, ҳаётнинг барча соҳаларида янгилик — янги урф-одатлар, янги муносабатлар, илғор турмуш шароитлари учун ташвиқот олиб берадими, нашриётларга ўзининг сиёҳи қуриб улгурмаган ранг-баранг асарларини тақдим қиладими — ҳамма-ҳамма ҳолларда коммунистик ҳаёт тантанаси ва унинг туб манфаатларини кўзлайди. Шундай манфаатлардан илҳом, рағбат, қувват олади.

Ҳамза ўз ажойиб, жонсарақ, тиниб-тинчимас табнати билан ўн саккизинчи аср француз революцион демократлари бўлмиш яқобинчиларга қайси бир жозиб хусусиятла-

ри билан жуда ўхшаб кетади. У эркин фикрликда камол топганди. Эркин фикри эса ўсиб доимо революцион большевистик фикрга айланарди. Ҳаётнинг оддий маиший ҳодисаларини қаламга олганда ҳам унинг санъаткорона фикри албатта революцион ўзгартирувчилик руҳи касб этарди.

Мана шуларни айтарканмиз, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг асарлари қандай туғилади, тўғрироғи, нимадан туғилади, деган саволга ҳам жавоб бериб ўтишга тўғри келади.

Ҳамза асарлари том маънода революцион воқеликдан, революцион фикрдан туғилади.

Келинг, бир ўйлаб кўрайлик, унинг Октябрдан кейин яратган асарларида ўзгаришга чақирмаган ёки ўзгариш руҳини акс эттирмаган бирор сатри бормикин? Афтидан, бундай сатрни тополмасак керак.

Унинг ўзгаришларга интилишлари ғоятда кескин. Яъни у эскирган, чириган, халқнинг юрар йўлларига ғов бўлган барча ҳодисаларни қатъиян инкор қилади:

Битсин золим бойлар!— дейди у.

Битсин энди эски турмуш!— дейди у.

Битсин жандаю кулоҳлар!— дейди у.

Битсин қонхўрлар, мустабид тўралар, дока саллалару узун сурралар!— дейди у.

У ўзбек ва Ўрта Осиё адабиётларида биринчи бўлиб чинакам инқилобчи инсон образини яратиб беролган, инқилобчи характери ва унинг типини гавдалантиролган санъаткордир. «Лошмон фожеалари»даги Саидхон мана шундай етук инқилобчи образидир. У золимлар қошида худди Горькийнинг Власови каби ўз букилмас иродаси ва гўзал маънавиятини ўткир бир патетика билан намоён қилади. Унинг золимларга қарата айтган машҳур монологлари адабиётимизнинг эҳтиросли олтин саҳифаларига киради: «Оҳ, золимлар!— деб нидо чекади Саидхон чор мустабидларга қарата.— Сиз мени виждонсиз, номуссиз деб ўйлайсизми? Йўқ, йўқ, ажал қошида эканман, энди очиқ айтайки, мен ҳақиқий инқилобчи, биргина бу мустабид Ни-

колайнинг эмас, барча золимларнинг вужудларин бечора меҳнаткаш халқ номидан жаҳаннам машиналарида ёндириб, кулларин кўкка совурмоқ учун ҳақиқий яратилган бир ишчиман, шунинг билинг! Саидхон сиз каби олчоқ, виждонсиз, палид яратилган бир жасад эмаски, ўз кайф, роҳатининг тўртдан бир ҳиссасига дармон бўла олмаган бир ҳиссасини кўмишга пок виждонини сотсин-да, тазаллум зиндонидан менинг ўзим каби сурниб ётган мазлум миллатларни ёруғ дунёга чиқариш йўлида жонбозлик кўрсатиб юрган ҳақиқий инсонларнинг бўғизларин сизнинг нопок ханжарларингизга таслим эта берсин. Оҳ, золимлар, ташланг бу хаёлни! Биз хоин эмас, биз идеясини сотувчи мурдор эмас, биз оз бўлсак-да, бу пок ҳақиқий маслағимиз ғалаба қилиб, сизларни бир кун дунё юзидан маҳв этар!»

Ҳамза Саидхон тимсолида революция арафасида революцияга жуда тётан эҳтирос ва эътиқод билан кириб келаётган ижтимоий йўналиш олган онг эгаси бўлган инқилобчи образини, ўзбек социалистик адабиётининг илк ижобий қаҳрамонларидан бирини яратди. Пок маслағидан, яъни социалистик маслағидан, ҳар қандай шароитда ҳам қайтмайдиган ва у учун кураш олиб борадиган қаҳрамон адабиётимизда тамомила янгилик — новаторлик ҳаракатининг бошланиши эди. Ҳамза адабиётимизга маслақ эгаси бўлган инсон образини олиб кирди ва бу билан социалистик реализм адабиётининг ҳаётбахш принципларидан бирига асос солди.

Ҳамза истибод, жаҳолат, эски турмуш иллатларини қанчалар кучли эҳтирос билан фожия қилган бўлса, у социалистик воқеликнинг янгиликларини шунчалар, балки ундан юз карра қудратлироқ эҳтирос билан тасдиқлади.

Бизники дунё, ишчилар, ўқиб олсак,
Кечирган кунларни ўйлаб, кула олсак.
Сурамиз буткул зулматни, жаҳолатни, ғафлатни,
Тузамиз янги турмушни замон ичра,
Абадий сўнгра яшармиз жаҳон ичра.

Ҳамза публицистик ёлқинли, партиявий эҳтиросли, кунларнинг чин долзарб мақсадларига хизмат қиладиган янги типдаги адабиётга асос солди ва унинг биринчи янги типдаги қаҳрамонларини яратди.

Социалистик адабиётимиз устодининг сўзи доимо жангда, доимо сафда! У бизни халқимизнинг юксак маданиятини яратиш ва доимо тараққий эттириш йўлида уюштириб, жипслаштириб, эътиқод билан ишлаш, яшашга ўргатиб, чорлаб туради.

Олов ранглар

Абдулла Қодирий ўзбек совет адабиётининг етакчи намояндаси. Октябрь инқилоби билан туғилган янги ҳаёт ва янги адабиётнинг толмас асосчиларидан бири. Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ўзбек жанговар революцион шеърляти, реалистик драматургиясининг улуғ мактабини яратган бўлса, Абдулла Қодирий янги ўзбек насрчилиги, янги ўзбек романнавислиги асосларини яратди.

Абдулла Қодирий Тошкентда боғдор деҳқон оиласида дунёга келди. Эскича мактабларда, янгича рус маҳаллий мактабларида таълим олди. Шарқ тилларини, рус тилини кунт билан ўрганди. Яхшигина саводхон бўлди. Маълум бир муддат бойлар қўлида мирзо (приказчик) бўлиб ишлади. Китоб ва айниқса, ўша пайтда чиқиб турган Туркистон газеталарини ўқишга жуда эрта қизиқди. Онгига, қизиқишлари доирасига ижтимоий ҳаёт муаммолари шиддат билан кириб кела бошлади. Ўн етти-ўн саккиз ёшидан турли газеталарда ўз хабарлари ва кичик мақолалари билан қатнашиб турди. Унинг матбуотда чиққан биринчи мақолачаси «Янги масжид ва мактаб» деб аталарди. Бу оддий хабарнинг сарлавҳасидаёқ бўлажак йирик романнавис адибнинг фикр йўналиши ўз куртагини кўрсатган эди. Зотан, худди мана шундан бошлаб Абдулла Қодирий ўзининг бутун умри, ақл-заковати, продасини эскилик урф-

одатларга қарши курашга, янги илғор ҳаёт учун курашга бағишлади. Унинг Улуғ Октябрь социалистик революциясигача бўлган даврда яратилган «Бахтсиз куёв», «Жинлар базми», «Улоқда» сингари асарларида эски ҳаёт иллатлари аёвсиз бир нафрат билан фош қилинди. Оғир, ғалаёнли ўн олтинчи йил Абдулла Қодирий учун чин уйғониш йили бўлди. У истибдод ва даҳшатли зулм халқ бошига солган офатларни ўз кўзлари билан кўрди. Мардикорга олиш воқеалари унинг синфий қарашларини маълум даражада шакллантирди. У меҳнаткаш халқнинг, ишчилар ва деҳқонларнинг асл душманлари кимлар эканлигини яхши таниб олди. Мана шуларнинг бари уни 1917 йилда инқилобчилар даврасига олиб кирди. У большевиклар билан яқинлашди. Эски шаҳар ишчилари ичидан ғайрат билан ишга киришди. Бойларга қарши хитобномалар, ишчиларни ташкилотларга бирлашмоққа чақириб тарғибномалар ёзди. Кейинроқ у Султонхўжа Қосимхўжаев билан биргаликда Қасабалар шўросида хизмат қилди. Қасабачилик ҳаракати ҳақида талай мақолалар битди. Янги совет матбуотида фаол иштирок этди. Октябрь инқилобини қутлади. Унинг моҳиятини халққа тушунтиришга интилди. 1921 йилда «Жасорат айб эмас» деган мақоласида Абдулла Қодирий: «... Жасорат битган эди, тил кесилган эди. Юрагимиздаги бир оз умидни истисно қилганда, бошқа нарсалар олиб юлқинган эди. Ниҳоятда, фиғон ва нолаларимиз арш-аълolarга етганда, умидимиз қуёши Октябрь туғди. Жасорат бўлмагарларининг оёқлари осмондан, тил қассобларининг манфур гавдалари жаҳаннам тагидан келди. Октябрдан биз бошлича жасорат олдик, сўз эркинлиги олдик...» деб ёзганди. Абдулла Қодирий Октябрга эътиқод қўйди. Октябрь ғоялари учун курашчига айланди. Ва шундан эътиборан у янги совет воқелигининг оташин тарғиботчиси, янги ҳаёт учун курашчи бўлиб майдонга чиқди.

Абдулла Қодирий Ўзбекистон Совет Социалистик республикаси ва Ўзкомпартия ташкил этилган кунларга улуғ бир совға билан келди. 1925 йилда адибнинг «Ўтган кун-

лар» романи босилиб чиқди. Роман Урта Осиё халқларининг маданий ҳаётида улкан ва унутилмас воқеа каби қабул қилинди. Шу билан бирга у умуман совет инқилобий адабиётларида ҳам яратилган илк йирик эпик полотнолардан бири эди. Адиб романга ёзган сўзбошисида: «Ҳавасимда жасорат этдим, ҳаваскорлик орқасида кечадиган қусур ва хатолардан чўчиб ўтирмадим», деб айтди. Биз шу билан унинг жасорат сўзини яна бир тилга олаётганлигини кўра-миз. Бу тасодифий эмас. Бинобарин, Абдулла Қодирий ҳеч қачон сўзларни бўшга ёки кўнгил хушига ёзмас, айтмас эди. Сўз унинг учун — ҳаёт, ҳаёт унинг учун — сўз эди. У «Ўтган кунлар» билан ўзбек романчилигининг шарафли тарихини очди. Адабиётимизни янги уфқлар сари бошлади. Абдулла Қодирий ўтмиш хонлар ҳаётининг мараз чиркинларини аёвсиз очиб ташлаш билан янги ҳаётнинг тарихан қонуний бир ҳуқуқ билан туғилганлигини, инқилобнинг муқаррарлигини исботлади ва тасдиқлаб берди. Чириб кетган феодал жамият ва унинг даҳшатли тартиблари инсоннинг ҳар қандай эркини бўғади, унинг қобилиятларига жишан бўлади. Севгиси ва шахсий бахтини барбод этади. Абдулла Қодирий «Ўтган кунлар» ва бундан кўп ўтмай яратилган иккинчи порлоқ романи «Меҳробдан чаён»да истибдод нима эканлигини улуғ саъбатқор идроки ва фалсафаси билан тадқиқ қилди. Уқувчиларини бу истибдод занжирини парчалаб ташлабгина озодликка, чинакам ҳур ҳаётга эришмоқ мумкин деган хулосага олиб келди. Бу хулоса роман яратилган чоғларда ҳам актуал фикр эди, дунёда империализм хуружга минган ва кўпгина халқлар эркига чанг солишга уринаётган бизнинг кунларимизда ҳам ғоятда актуал фикрдир.

Абдулла Қодирий адабиёт тараққиётида жаҳоншумул аҳамиятга молик бўлган бу романларида революцияга кириб келаётган одамларни ижобий қаҳрамонлар қилиб тасвирлади. Уларни романларининг марказига олиб чиқди. Ҳа, Отабек ҳам, Кумуш ҳам, Анвар ҳам, Раъно ҳам революцияга яқинлашиб келаётган, унинг гўё олис ер остидан

келаётган қудратли садоларини тинглагандай бўлиб турган кишилар. Тўғри, сиз ҳайрон бўлиб сўрайсиз. Ие, ҳали Октябрнинг қуёши туғилишига ярим асрдан кўпроқ вақт бор эди-ку? Шунда қандай қилиб отабеклар революцияга кириб келаётган бўладилар?— деб қонуний савол берасиз. Отабек ва Анвар ўз даврининг илғор кишилари. Улар чиркинликлар, қирғинлар, халққа қилинаётган адолатсизликларнинг туб сабабларини англаш арафасида турибдилар. Отабек илғор тартибларгина жамиятни ҳалокатдан қутқариши мумкинлигини сезиб туради ва кўзларини Россияга тикади. Россиядан ўрганиш заруратини қатъий англайди. У янги ҳаётга, революцияга кириб келувчиларнинг биринчи авлоди эди. У ўзида мавжуд олижаноб, эзгу тилакларни рўёбга чиқариш йўлларини тополмади. Лекин унда кескин норозилик уйғонди. Бу норозилик эса революциянинг илк даракчисидир. Отабек ва Анварлар эскилик идеалларининг емирила боришига гувоҳ бўлиб турибдилар. Емирилаётган идеаллар ўрнида янги социалистик ғоялар қанот қоқадн. Абдулла Қодирий «Қалвак махзумнинг хотира дафтаридан», «Тошпўлат тажанг нима дейди?» сингари ўткир ҳажвий асарлари, янги ҳаётни куйлаган «Обид кетмон» повести билан шу эскилик идеалларининг емирилиши ва барҳам топиши учун эҳтирос билан курашди. Янги ҳаётга ёт ҳамда ёв кучларнинг разил қиёфаларини ғоятда кулгили ва аянчли тарзда кўрсатди. Шу билан бирга Обид кетмон образи социалистик ҳаётнинг чин эгасини яратди. Янги замон кишиси ҳақидаги ўз идеалларини унда мужассам қилди. «Мен Лениндан руҳ олиб Марксдан илҳомландим», деб ифтихор билан айтган эди Абдулла Қодирий. Унинг барча асарлари шундай эътиқодли илҳом самараларидир. У ўтмишга социалистик революция нигоҳи билан қаради, ундан келажакка сабоқ ахтарди. Октябрдан олган жасоратини тўдалигича янги бахтли ҳаётни тасдиқлаш ва устивор қилишга бағишлади. Халқнинг тоза идеаллар яшайдиган кўксидан абадиятга жой олди. Унга севимли ижтимоий фарзанд бўлиб қолди.

Даҳо дарёси

Михаил Александрович Шолохов барча миллатлар ва барча халқларнинг хонадонларига худди уларнинг ўз жонажон ёзувчилари сингари кириб келадиган ва сўнг абадий шу хонадоннинг азиз аъзоси бўлиб яшайдиган санъаткор.

Замонамизнинг шу буюк ва нодир кишисини кўришга муяссар бўлмаган эсак-да, лекин унинг беҳад қадрдон ним табассумли суратларини кўриб, ҳар бир юз ифодасини хотирамизда ёд олиб қолганмиз. Инсоннинг буюклиги унинг табассумида ҳам зоҳир бўлади, деб бекорга айтмаганлар.

Илғор дунё адабиётининг йигирманчи асрдаги кўпгина йирик намояндалари Михаил Александрович Шолоховнинг романларини ва айниқса, «Тинч Дон»ни гоҳ Гомернинг «Илиада»сига, гоҳ ҳинд халқининг жуда қадим ёдномаси «Махабхарата»га, дам Лев Толстойнинг «Уруш ва тинчлик» эпопеясига қиёс қиладилар. Шолохов халқ ҳаётининг революциялар давридаги эпик тасвири ва бунда кўрсатган қудратли маҳорати эвазига шу каби улуғ асарлар ва абадиян ўлмас номлар қаторида туришга муяссар бўлди.

Шолоховнинг 1975-йилда бутун дунёда кенг нишонланган етмиш йиллиги муносабати билан «Вопросы литературы» журналининг махсус анкетасига жавоб йўллаган кўпгина чет элларнинг тараққийпарвар ёзувчилари, Шолохов уларнинг тақдирида жуда муҳим роль ўйнаганлиги, ҳаёт ва ижод йўлини танлаш ҳамда белгилашда катта ёрдам берганлигини бир оғиздан миннатдорчилик билан таъкидлаб, тан олганлар. Унга Толстойдан кейинги классик адабиётнинг улуғ намояндаси деб қараганлар.

Бу Шолохов китоблари дунёда адолат ва коммунизм учун жанг олиб бораётганлигини яна бир карра равшан кўрсатади. Вьетнам озодлиги учун узоқ йиллар давом этган оғир жангларда қатнашган адиб Тхе Ли менинг тақдирим Шолохов асарлари билан чамбарчас боғланган, Шолохов китоблари жанговар китоблар. Улар биз билан

озодлик учун жангларда қатнашди, ғолиб жангчиларнинг кўкраклариди яшади, деб айтади. «Шолоховнинг «Очилган қўриқ» ва Островскийнинг «Пўлат қандай тобланди» китобларини сира ёнимиздан қўймай олиб юрардик, бу китоблар урушнинг бошидан охирига қадар биз билан бирга бўлди», деб ёзган эди Тхе Ли.

Инсон тақдирларига ишончсизлик билан қарайдиган, эзгинлик ва тушкунликни тарғиб қиладиган кўпгина буржуа романнависларининг китобларига қараганда ёки донг таратган иррационализм руҳида ёзилган бир қанча шуҳратли асарларга солиштирганда ва холисанилло баҳолаганда, Шолоховнинг «Дон ҳикоялари», «Тинч Дон», «Очилган қўриқ», «Инсон тақдири», «Улар Ватан учун жанг қилдилар» асарлари юксак реализм, қаҳрамонларининг ҳаётийлиги ҳамда ҳаққонийлиги, асримиз бошида кечган синфий курашлар тарихини теран, барча зиддиятлари билан тўғри ёритишига кўра салмоқлидир.

Улуғ Октябрь социалистик революциясининг тўғридан-тўғри шарофати билан янги дунё қурувчиларининг сафларидан шу дунёнинг навқирон романистлари етишиб чиқдилар. Леонов «Бўрсиқлар» романини яратганда — йигирма беш ёшда, Фадеев «Тор-мор»ни ёзганда — йигирма олти ёшда, Островский «Пўлат қандай тобланди»ни тугатганда йигирма саккиз ёшда, Абдулла Қодирий «Ўтган кунлар»га сўнгги нуқта қўйганда йигирма тўққиз ёшда, Абдулла Қаҳҳор «Сароб»ни битирганда йигирма етти ёшда эди. Совет миллий адабиётларидан бундай порлоқ номлар ва ҳодисаларни кўплаб санаш мумкин. Михаил Александрович Шолохов «Тинч Дон»ни ёзишга ўтирганда эндигина йигирма бирга қадам қўйганди. Тўрт китобдан иборат бу улуғ эпопеяни адиб 1926 йилда бошлаб, тўртинчи китобига 1937 йилда нуқта қўйди. Асар тўлиқ ҳолда 1941 йилда босилиб чиқди ва СССР Давлат мукофотиغا сазовор бўлди. Бу адибларнинг кўплари инқилобий ҳаракатларда ўзлари фаол қатнашдилар. Инқилоб уларни тез улғайтирди ва ўзининг улуғ саҳнасига олиб чиқди.

Шолохов ўз асарларида халқнинг империалистик урушлар, граждандар уруши давридаги инқилобий ҳаракатлари унинг онгидаги ўзгаришларни акс эттирди. Шолохов асарларида халқ йўли — бу социализм ва унинг ғалабаси учун тинимсиз оғир, ҳаддан ташқари зиддиятли курашлар йўлидир.

«Тинч Дон»нинг ҳам, «Очилган кўриқ» романининг ҳам қаҳрамони революция йўлига кирган халқдир. Халқ ҳаётининг манзаралари бу асарларда эпик кенгликда кечади.

«Тинч Дон» воқеалари 1912 йилдан то 1922 йилгача бўлган шиддатли ва бениҳоя мураккаб даврни қамраб олади.

Асар марказида Дон даштларида бўлиб ўтган воқеалар туради.

Григорий Мелехов, Аксинья, Наталья, Кошевой, Штокман эпопеянинг асосий қаҳрамонларидир. Уларнинг оғир, мураккаб тақдирлари давр билан чамбарчас боғланиб кетгандир.

Шолохов ўзининг иккинчи йирик эпопеяси «Очилган кўриқ»да коллективлаштириш даври воқеаларини ёритиб берди. Адиб романда қишлоқда социализм қурувчи кишиларнинг ранг-баранг ва бениҳоя типик ҳамда жозибador образларини яратди. Давидов, Нагульнов, Разметнов каби давр етиштирган ташкилотчи коммунистларнинг порлоқ сиймоларини бутун ҳаққонияти ва чигалликлари билан чизди.

Шолоховнинг барча қаҳрамонлари ҳаёт мактабида, кураш оловларида қайнайдилар. Улар учун тайёр яшаш қолиплари ва мезонлари йўқ. Ҳаммасини ўз ақл-идроклари, коммунистик шуурлари, мушкул тажрибалар орқали амалга оширадилар.

Шолохов ўз асарларида даврнинг тарихий ҳақиқатидан заррача бўлсин четга чиқмади. Бунининг бош ижодий принципи даражасига кўтарди. «Мен ўз қаҳрамонларим ичида яшайман, — деб ёзган эди Шолохов, — менга махсус материал йиғишнинг зарурати йўқ. Мен уни йиғмадим,

балки олдымда турганларини хирмон қилиб уюб олдым». Мана шунинг учун ҳам Шолохов қаҳрамонлари беҳад ҳаётийдир. Адиб уларни ҳаётда, оловли курашлар ичида қандай бўлган бўлсалар, шундай ёритади. Шолохов ўз қаҳрамонлари ҳаётини бутун мураккаблигида ва қийин зиддиятлари ичида гавдалантиради. Шу билан бирга у ҳеч қачон инсонни қораламайди, унга турли бўёқлар, турли лақаблар чаплаб ташламайди. У инсонни — ҳар жиҳатдан, ҳар томонлама инсонлигича тушунишга интилади.

«Тинч Дон» қаҳрамони Татар қишлоқда етишган чапдаст ва бўз йигит — казак Григорий Мелехов ҳаётда жуда кўп янглишади. Лекин ҳеч қачон ҳақиқатнинг юзига тик боқишдан қўрқмайди. «Мен ёш Листницкий ёки ўзимизнинг Қошевойга ўхшаганларга ҳар доим ҳавасланиб қараганман... Уларга бошданоқ ҳамма нарса очиқ-ойдин эди, менга эса ҳали-ҳанузгача ҳаммаси қоронғу. Уларнинг ҳар икковларининг ўз тўғри йўллари бор, пировард-натижани кўзлаб иш тутадилар, мен бўлсам, ўн еттинчи йилдан бери чигал-чалкаш йўллардан бошим чиқмайди, худди маст кишидай чайқалиб юраман. Оқларни ташлаб кетдим, қизилларга қўшилолмадим... шу ҳасратда овора бўлиб юрибман...» Мелехов бу ерда ўз йўлига беҳад самимият билан тўғри баҳо беради. Унинг йўли адашмоқ, ахтармоқ йўли. У мард, танги, олижаноб инсон. Лекин ижтимоий йўлини тополмагани учун ғоятда хавфли. Шунинг учун у хатарли казак исёнлари гирдобига тушиб қолди. Мелехов революция билан контрреволюция ўртасида турган одам. Унинг ва у каби неча минглаб кишиларнинг фожеалари шунда эди. Мелехов образи воситасида Шолохов инсон ора йўлда, аросатда яшай олмайди, аросат охир-оқибатда ҳалокатга олиб боради демоқчи бўлади. Григорий жуда йирик эпоснинг қаҳрамони. Эпоснинг фожеалари ҳам азалдан ғоятда йирик ва ўткир бўлади. Мелеховнинг бошидан бир зум бўлсин фожеа аримайди.

Мелехов Дон ўртаҳол казакларининг типик вакили, казакларга хос бўлган барча фазилатлар ва иллатлар унинг

сиймосида мужассам. Казакларнинг дам большевиклар томонига, дам оқларга ўтиб туришлари, дам автономия тарафдори бўлиб чиқишлари, стихияли ҳаракатлари — барибари Григорий Мелеховга ҳам тўла маънода тааллуқли. У ҳақиқий қидирувчи, ўзини ўтга-чўққа урувчи, ҳақиқатни айтишдан ҳеч қачон қўрқмовчи қаҳрамон.

Григорий ижтимоий ва шахсий — интим ҳаёт — муҳаббат низолари, фожеалари ичида тўлғин ҳаёт кечиради. У тенглик ва эркинлик бўлишини истайди, лекин уларга эришиладиган йўллارни тўла тасаввур қилолмайди.

Ижтимоий низолар, қарама-қаршилиқлар тўғридан-тўғри унинг юрагидан ўтади. Даврнинг драмалари уни дам юксакликка олиб чиқади, дам юксакликдан тубсиз жарга ташлаб юборади. Унинг даҳшатли қизиққонлик ва алам устида тўрт матросни чопиб ташлаганлиги ёдингиздами? Шу ишни ваҳшат ичида қилдию, дам ўтмай ўзи қилмишидан даҳшатга тушди ва кўкрагини чок қилганча қор устига қулади. Унинг бутун азамат вужудини ақл бовар қилмас бир туғён ларзага солди. Ич-ичидан ўкирик йиғи отилиб чиқди. «Худди ит каби оғзи билан қорни каппалай кетди», деб ёзади ёзувчи. Тўрт тирик; худди ўзи, каби жонли одамни бир зумда қиличдан ўтказганидан ичи ёниб кетди. Одам ўлдириш, қотиллик азобига Мелехов дош беролмади. У ҳақиқатан ҳам, итлик қилди. Улуғ адиб шу оддийгина ўхшатиш билан Мелехов бошидан ўтаётган барча изтироб ва қийноқларни бениҳоя ёрқин гавдалантиради. Ҳа, Григорий итдек қор каппалайди... Ичи ёниб кетаётган ва қутурган, ё қорнидан яраланган ит мана шундай даҳшат билан қор ейди. Жуда маюс ва серазоб манзара бу! Шолохов қалами сезгир сейсмограф каби Григорийнинг шу тобдаги хирқироқ товушини ёввойи акиллаш ва ув тортиш каби ифода этади: «Қимларни чопиб қўйдим!.. Оғайнилар, мени кечириб бўлмайди!.. Чопиб ташланглар мени, худо ҳақи... онасини... Ўлдилинг... мени!..»

Мелехов шундай улуғ азоб ичида яшайди. Кўзи очила-

ди, юрак-бағри эзилиб-эзилиб донолик, матонат ва ҳақиқат орттиради.

Шолохов инсон ва ҳаёт ҳақиқатларини қандай бўлса шундай акс эттиради. Албатта, булар бари унинг гениал санъаткор қалбидан ўтади. Тарих ва ҳаёт, инсоният қошида буюк виждон билан иш кўради. У ўзига ғоятда севимли казаклар ҳаётини чизаркан, уларнинг фақат яхши томонларини кўрсатиб, ёмонларини хаспўшлаб ўтирмайди. Барча ҳолларда реалистик тасвир принципларидан андак бўлса-да чекинмайди.

Мелехов барча ҳолларда ўз муҳитига, ўз насабига, ўз характери ва ўз замонасига тўла муносиб. Унинг бобоси ўз замонида турк қизини аср келтириб унга уйланган эди. Бобосининг бошига не фожеалар тушди. Қазакларнинг ваҳший тушунчалари туфайли хотинидан беғуноҳ айрилди. Ундан чала туғилган бола ёдгор бўлиб қолди. Шу бола азамат йигит бўлди. У беҳад қаҳрли ва қаттиққўл эди. Григорий Мелехов ана шу эркин ва қаттиққўл хонадонда туғилди. Езувчи мелеховларнинг қиёфаларини тасвирлай туриб, ота-боланинг икки томчи сувдай бир-бирига ўхшашликларини қайд қилади ва бир чеккага уларнинг кулгилари қандайдир ваҳшийроқ эканлигини қистириб ўтади. Ана шу қизиққонлик ва ана шу «ваҳшиёналик» мелеховларни айниқса Григорийни умр бўйи таъқиб этади. Шу ерда Шолохов ҳеч бир ўринда ҳеч бир сўзни, ҳеч бир чизик, ҳеч бир деталь ва умуман, ҳеч бир бадний образ, бадний манзараларни роман ичига бежиз олиб кирмаслигини таъкидлаб ўтайлик. Бир мисол. Григорийнинг бобоси ўз турк хотинини беҳад севади, ардоқлайди. Уни ҳаётнинг барча оғирчиликларидан ҳимоя қилади. Хотини бўйида экан, ҳар оқшом қўлида кўтариб скифлардан қолган қўрғон тепасига олиб чиқади. Шу ерда улар қуёшнинг қизариб ботишига маҳлиё бўлиб узоқ ўтирадилар. Уларнинг муҳаббатли, турк асирасининг соғинчга тўлган қалби эса кун ботиш — завол чоғларининг гўзаллигига — алвон гўзалликка интилади.

Бобоси ва турк момоси термулган кун ботишнинг маъ-юс қирмизи шуълалари Григорий ҳаётининг, айниқса, унинг Аксинья ҳамда Натальяга бўлган муносабатларининг зиддиятли қаърига трагик рангларини ташлаб туради. Григорий ҳам ўз бобоси каби Аксиньяга бўлган муҳаббатда собит ва қайтмас. Эпопея сўнгида у шўрлик Аксиньяни ер бағрига бераркан, отаётган оппоқ тонг унга қоп-қора бўлиб туюлди. Ярақлаб чиқаётган қуёш эса сим-сиёҳ бўлиб кўринди.

Эпопея охирида Григорий ўғли билан учрашди. «Совуқ қуёш остида порлаб ётган дунёда» бу унинг сўнги илинжи эди.

Инсон матонатининг қудратини намоиш қилган Соколов ҳамма нарсадан айрилиб, вайроналар ичра Ваняни топганидай ва шунда ғолиб ҳаёт нафасини туйгандай Мелехов ҳам адаша-адаша ниҳоят истиқболга рўбарў келди. «Менинг қўлларимга уруш эмас, иш керак», дейди Мелехов эпопея сўнгида. Бу улуг синовлардан сўнг туғилган умид овози эди.

Ҳозирги замон адабларидан бири Шолохов реализмини — шиддаткор реализм деб атаган эди. Чиндан ҳам, шундай. Бу реализм шафқатсиз ҳақиқатни ёритади. Шафқатсиз ҳақиқати билан инсонни тарбиялайди. Унинг ўлмас, ҳаётбахш гуманизми мана шунда.

Абадий исён

Шарқ кишиси бўлганлигим учун уни Фарҳодга ўхшатгим келади. Яна ўн тўққизинчи аср Рўссиясининг энг илғор мутафаккирини афсонавий Фарҳодга менгзаш жудаям зўраки бўлиб туюлмасмикин дейман. Лекин Фарҳод ва Виссарион!.. Озгина ўйлаб қарасак, унчалар ҳам бирларидан йироқ эмас эканлар улар!

Лекин бу Фарҳодга осон бўлмаган эди. «Табиат мени ит бўлиб акиллашга ва бўри бўлиб увиллашга ҳукм қилган

эди, лекин шароит мени мушук бўлиб мириллашга, тулки бўлиб дум ликиллатишга ундамоқда». Белинский Боткинга (28. 11. 1847, Т.9, с. 622) мана шундай деб ёзган эди.

Белинский рус халқининг маърифат ва озодлик ҳақидаги орзуси Фарҳод Шарқнинг илм ва эрқка интилиш рамзи.

Белинскийни жуда яхши билган дўстлари ва шогирдларидан бири мен уни бир дам ҳам шиддатдан холи кўрмадим, деганди. Ҳа, замондошлари учун у том маънода шиддатли Виссарийон эди.

У Фарҳод каби доим безовта, унда доим ахтариш руҳи ҳоким. Белинский Россиянинг ҳар бир хонадонидида илм чироғи ёқилишини, Россия мустабидликнинг, зулм, қашшоқлик, ҳуқуқсизликнинг кишанларидан озод бўлишини истайди. Россия ва Европанинг илғор фалсафий фикрларини унинг онги ва юраги ўзига малҳам каби шмиради. Ломоносов, Радищев, Фихте, Шеллинг, Гегель, Фейербах асарларининг бениҳоя кучли таъсири остида Белинскийнинг сиёсий-фалсафий қарашлари шаклланди ва маърифий-инқилобий йўналиш касб этди. У ўн тўққиз ёшидаёқ маърифат ва демократия байроғини кўтарди, чор истибдоди томонидан қулга айлантирилган халқни озод қилиш йўлида шафқатсиз мафкуравий кураш йўлига кирди.

Белинский жуда ҳам қисқа тарихий бир муддат давомида 1830 йилдан то 1845 йилгача идеалист диалектик даражасидан революцион демократия позицияларида турган материалист даражасига ўсиб чиқди. Айниқса, қирқинчи йилларнинг ўртасидан эътиборан у Гегель диалектикаси асосида «инқилоб алгебрасини» яратиш йўлида буюк ҳаракатлар қилди. Россия халқларининг тарихий манфаатлари ва талабларидан келиб чиққан ҳолда ўз мустақил фалсафий-сиёсий назарий системасини яратди.

Белинскийнинг орзуси беҳад улуг эди. У ўрганган ва ҳаёт, санъат ҳодисаларига татбиқ этишга жаҳд қилган фалсафа системалари унинг орзу-идеалларини тўла қаноатлантиролмади. Шунинг учун унинг изтироб ичидаги изла-

нишлари миқёси ва моҳиятини ҳеч нарса билан қиёс қилиб бўлмайди.

У ўн беш йил ичида икки юз эллик йилга тенг изланиш йўлини босиб ўтди. Шундан унинг қанчалар буюк қарама-қаршиликлар ичида яшаганлигини тасаввур қилиш мумкин. Унинг ҳаётида бир дам йўқки, зиддиятлар қозони ичида қайнамаган бўлсин. Лекин у қанча тафаккур ўзгартирилари ва ҳиссий ғалаёнлар ичида яшамасин, эркинлик, инсонпарварлик, маърифат ғоялари унинг учун қуёш эди. Ҳақиқат унинг қуёши эди. Белинский доим шу қуёшнинг тирилтирувчи ва куйдирувчи тоза нурларини эмиб яшади. Ҳар бир сатрига ҳақиқат қуёшининг ҳаракатини жойлади.

Тургенев уни содагина қилиб, яхши одам деб атаганди. Яхши одамнинг ҳеч қачон халқпарварлик ва инсонпарварлик ғояларига келмай иложи йўқ экан. Булар эса социализм ғоялари билан қурдош, уларнинг асл таркибий қисмидир. Белинскийнинг қирқинчи йиллар бошланишида социализм ғояларига келгани бежиз эмас. У дўсти В. П. Боткинга 1841 йилнинг 8 сентябрида бу ҳақда шундай деб ёзганди:

«Сен менинг табиятимни биласан: ўзини дам ўтга, дам чўққа уради ва ҳеч қачон ғоянинг қоқ марказига урмайди. Мен эски ғоялардан қийинчиликлар ва азоб-уқубатлар ичида қутуламан, уларни ақл бовар қилмайдиган даражада инкор этаман, янгича фикрларга эса уларнинг бош-кетига қарамай берилиб кетаман. Шундай қилиб десанг, мен яна бир карра ўз ҳаддимдан ошяпман, — мен учун бу с о ц и а л и з м ғояси, у менга ғояларнинг ғояси, борлиқларнинг борлиғи, масалаларнинг масаласи, имён ҳамда илмларнинг альфа ҳамда омегаси бўлиб қолди. Ҳамма нарса ундан, унинг учун ва унгадир. У масала ва масалаларнинг ечимидир».

Белинский учун инсон умрининг моҳияти ва мазмуни ҳаракат, фаолият, курашда намоён бўлади. Бизнинг коммунизм қуриш программamız бир бутун ҳолда бошдан-оёқ инсон омили билан чамбарчас боғланган. Бу жиҳатдан

биз Белинскийнинг инсон ҳақидаги ўлмас ғояларига тўла меросхўр бўламиз. Мутафаккир «1846 йил рус адабиётига қараш» асарида «ҳар қандай тараққиёт, ҳар қандай олға ҳаракатнинг манбаи... инсон табиатида мужассамдир», деб ёзган эди. Инсонга буюк ҳурмат, ҳар бир кишини **ШАХС** даражасига кўтариш ва **ШАХС** даражасида кўриш орзуси Белинский асарларининг ҳар сатрида ўз эҳтиросли аксини топади. «Ўз шахси бўлмаган инсон миллати бўлмаган халқдай бир гап», дейди Белинский. Ҳар қандай миллатнинг негизи ва асосида айрим шахсларнинг маънавий-руҳий бойлиги ва қобиллиги ётади. Белинский инсонда руҳий — маънавий-руҳий моҳиятни биринчи ўринга қўяди.

У адабиётни жамиятга ва инсонга мураббий деб биледи ва худди шу тушунчаси доирасида уни фидойи каби севади, унга бор умрини, ҳар бир нафасини бағишлайди.

Белинский йигирма ёшидан рус матбуоти саҳифаларида кўрина бошлади. Лекин унинг танқидий тафаккур даҳоси йигирма уч ёшида босилиб чиққан «Адабий орзулар» асарида кўзга баралла ташланди. Россияда ўн иккинчи йил урушидан кейинги аста куртаклаб келаётган танқидий фикр декабристларнинг маърифатчилик интилишлари ёғдуларида бирмунча жонланган эди. Лекин бениҳоя оғир истибод туфайли жонланишларда кўтарилиш анча замонларгача кўзга ташланмас эди. «Адабий орзулар» 1834 йилда «Молва» журналида босилиб чиққанда дунёга янги Лессинг келгандай бўлди. Ҳатто Белинскийни билимларни яхши ўзлаштиролмади деб университетдан чиқарган алломалар, ҳеч ким бу пайтгача бундай ёзмаган ва ёзолмаган эди, деб тан олишга мажбур бўлдилар. Аср бошида уйғонган танқидий тафаккур руҳи йигирма беш йил қидириб ниҳоят ўз ҳароратли даҳосини топиб олган эди. Шу асардан бошлаб у жонли адабий ҳаракатнинг марказига чиқди. Бу асар оловдан туғилган эди. Шундайки, ҳозиргача бу оловнинг чўғини кул босган эмас. Белинский бу асарда ўртага янги ғояларни ташлади. Агар адабиёт мустақкам ва ўлмас бўлишни иста-са, у албатта халқчил бўлиши керак, деб айтди. Крилов ма-

саллари муносабати билан илгари сурилган бу фикр сўнг доим танқидчи асарларининг нақ марказида турди ва демократик революцион руҳдаги адабиётнинг бош принципларидан бирига айланиб кетди. Белинский чинакам халқчиллик билан сохта халқчилликни теран фарқлаб берди. Ҳақиқий халқчиллик ҳаётнинг теран томирлари билан тутшиб кетганлигини Белинский кейин ўзининг ҳар бир асарида исботлади. Белинский адабий ҳаракатчиликка реалистик қараш ва баҳо бериш йўлидан борди. У биринчи асариданоқ адабий мадҳиябозлик ва адабий маъбудбозлик—адабий фанатизмга қарши кескин кураш бошлади.

«Адабий орзулар» — Белинскийнинг янги гап айтиш иштиёқидан туғилди. У Пушкин асарларини таҳлил қиларкан: «мен бу одам ҳақида нима янги гап айтишим мумкин?» — деган савол берди ўз-ўзига. Табиатда шундай ҳодисалар борки, улар ҳақида прозанинг жўн тили билан сўзлаш гуноҳ, дейди Белинский. Табиат менга шоирона талант берганда эди, Пушкин асарлари ҳақида шундай талантнинг қудрати билангина сўз юритиш мумкин. У ўз орзусига шу илк асарнинг ўзидаёқ муяссар бўлган эди. Унгача ҳеч ким адабиёт, унинг тарихи, унинг бугуни, эртаси ҳақида бунчалар алангага айланган эҳтирош билан ёзмаган эди. Шоирона сўз гадоси Белинский! Сўз ошуфтаси Белинский! Унинг «Адабий орзулар»даги сўзлари ва фикрлари ҳозир ҳам пўртана! Ҳозир ҳам тўфон! Зулм занжирларини, қотиб қолган ва чириб кетган фикрларни супуриб ташлашга келган тўфон.

Белинский ўзининг ҳар бир асарида мен бу адиб, бу ҳодиса, бу воқелик, бу китоб ҳақида нима янги гап айтолман, деган фикр билан ишлади.

Белинский яна бу асари билан адабий ҳаёт ҳақида жонли, қарама-қарши фикрлар курашига тўлган чин маънодаги йилномалар яратиш аъъанасини бошлаб берди.

Белинский илк асарлариданоқ ва айниқса, «Рус қиссалари ва жаноб Гоголнинг қиссалари ҳақида» деб аталган асарида реал поэзия (бу ерда поэзия кенг маънода бадний

адабиёт тушунчасини ифодалайди) ва унинг ўзига хослик-лари ҳақида теран мулоҳазаларни илгари сурди. Даврнинг реал (Белинский бундай адабиётни яна натурал адабиётдаги идеал мактаб тушунчаси билан ҳам атайди ва уни адабиётдаги идеал мактаб тушунчасидан фарқлайди. Ўз асарларида фақат Пушкингина бу икки мактабнинг энг яхши хусусиятларини ўзида бирлаштирди ва юксак даражада намоён қилди, деб ёзади) адабиётга хос шафқатсиз ошкораликни алоҳида таъкидлаб кўрсатади: «Биз ҳаётнинг идеалини талаб қилмаймиз, биз ҳаётнинг ўзини қандай бўлса шундайлигича талаб қиламиз. Ёмонми, яхшими, биз уни бўяб-безаб кўрсатишни истамаймиз, зотан, шонрона тасаввур учун у ҳолда ҳам, бу ҳолда ҳам у баровар гўзал, деб ўйлаймиз, чунки у ҳақиқатдир, ҳақиқат бор ерда, поэзия ҳам бор», деб айтади. Даврнинг шоирлари кўпроқ савол ташлайдилар ва тадқиқ қиладилар, дейди яна шу ерда Белинский. Ва биринчи маротаба ўтмиш адабиётлари билан янги давр адабиётини қиёсларкан, тадқиқот сўзини ишлатади. Ва ўз даври адабиётининг қиёфаси, руҳи, йўналишини гоёта чуқур очади. «Жаноб Баратинскийнинг шеърлари ҳақида» мақоласида эса тадқиқот ҳақидаги фикрларни янада тўлдириб, «бизнинг адабиётимизда энди худди мана шундай таҳлил палласи бошланди», деб ёзади. Бизнинг совуқ ва жўн давримизда адабиётга олов ва яна олов керак, деб талаб қилди у.

Белинский ўз асарида танқид жамиятнинг мураббийси бўлиши ва содда тил билан олий ҳақиқатларни баён этиши керак, деган гоёни илгари сурди. Белинский танқид ва бадий адабиётга ҳар қачон жуда юксак талаблар ва принциплар билан ёндашди. У адабиётни жамият учун тирик маънавий гоёларнинг чашмаси деб билди.

«Бизнинг барча маънавий манфаатларимиз, бизнинг барча маънавий-руҳий ҳаётимиз шу пайтгача ва анча замонларгача бундан кейин ҳам фақат ва фақат адабиётдагина мужассамлашади: у жамиятга барча инсоний ҳиссиётлар ҳамда тушунчалар силқиб ўтадиган тирик чашмадир».

Белинский ўзининг барча асарларида ўтмишдошлари ва бир қатор замондошларидан тугал фарқли ўлароқ адабиёт ва жамият ҳаётини доимо чамбарчас бирликда олиб қарайди, уларнинг ўзига хосликлари ва барча қарама-қаршиликларини бир тарихий жонли ҳодиса каби тушунтиради ва кенг миқёсларда таҳлил ва тадқиқ қилади. Унинг қайси бир йирик асарини олиб қараманг, ҳар қачон рус адабиётини унинг ўтмиши ва бугунги даражаси билан яхлит, бир бутун ҳолда ўрганеди. Доим ўтмиш адабиёт тажрибаларига мурожаат этади, улар ҳақида ўзининг оригинал кузатишларини ўртага қўяди, бугунги ҳодисаларни кечаги тарихий воқеликдан келтириб чиқаради. Ҳодисаларнинг илдизларини қидириб узоқ ўтмишларга, ўтмиш халқлар адабиётларига ва айниқса Европа, юнон адабиётларига саёҳат қилади. Тараққиётнинг тарихий туташ томирларини топади. Адабиётнинг тирик томирларини доим ўз қўлида ушлаб туради. Белинский тарихийлик, миллийлик, халқчиллик, ҳаётийлик, маърифийлик каби туб масалалар билан ҳар бир асариде шуғулланади, улар ҳақида ўзининг диалектик, ҳаракатчан, илғор фикрларини ривожлантиради. Айниқса, ҳаётийлик, ижтимоийлик, халқчиллик, ҳаққоният бир зум бўлсин унинг диққат назаридан четда қолмайди. Адабий асарларни баҳолаганда, уларнинг аҳамиятини белгилаганда, келажак йўналишларини кашф этганда, шу асос ҳодисаларга таянади.

Белинский асарларида бадий фикр мудом ҳаракатда ва беҳад тозадир. Бу тозалик, бу ҳаракатчанликка ҳеч нарса билан қиёслаб, солиштириб бўлмас самимиятни ҳам қўшсак, фақат Белинскийгагина хос бўлган бошқа ҳеч кимда такрорланмаган хусусият ҳосил бўлади. Белинский самимиятини ҳозирги психологлар тили билан айтганда феномен дейиш мумкин.

Ўзининг ҳамма асарларида ва бутун ижтимоий фаолиятида Белинский чинакам талантларга буюк муҳаббат билан қаради, уларни ўз фарзандлари каби тарбия қилди ва тарихнинг олис чангли йўлларига учирма қилди. «Талантда эҳтиросли эътиқод, эҳтиросли фаолият қўшилиб кетганда-

гина у жамиятга ҳақиқий маънода фоида келтириши мумкин», деб ёзди у алангали рисолаларидан бири «Москвитянин»га жавоб»да. Белинскийнинг талант ҳақидаги, унинг турлари, куч-қудрати, аҳамияти тўғрисидаги қарашларининг ўзиёқ бир яхлит жозибадор системадир. У ҳақиқий талантни ижтимоий ҳодисаларни ҳаракатга келтирувчи қудратли куч деб билади, уни ўзига хослик, такрорланланмаслик, туғмалик белгиларига кўра жуда нозик дид билан фарқлайди. У ўша замон рус адабиётини тақлид ва риторикадан қутулароқ ўсиб бораётган ва Европа илғор бадиий тафаккури таъсирида реал воқеликка тобора яқинлашиб, реал борлиқ куйчисига айланиб бораётган адабиёт сифатида тадқиқ қиларкан, уни илгари силжитиши мумкин бўлган ҳар бир талант эгасига меҳр, ишонч, эътиқод билан муносабатда бўлади. Белинский фалсафий, бадиий, танқидий, эстетик, сиёсий қарашларининг ғоятда етилган чоғида яратилган «Рус адабиёти 1845 йилда», «Рус адабиёти ҳақида ўйлар ва қайдлар», «1846 йил рус адабиётига бир назар», «Гоголга хат», «1847 йил рус адабиётига қараш» сингари йирик асарларини Белинскийнинг рус ва дунё адабиётига васиятлари дейиш мумкин. Дунё адабиётида ижодкор инсон эстетик тафаккурининг улуг қудрати намоён бўлган жуда кўп ҳайратомуз асарлар мавжуд. Лекин эҳтирос, муҳаббат, фикр, эътиқод қудрати жиҳатидан ҳали-ҳануз бу асарлар билан беллашадиган мақолалар яратилганича йўқ. Улар том маънода рус адабиётининг ўлмас двигателидир. Барҳаёт илҳоми, виждони ва шарафидир.

Белинскийнинг замондошларидан бири мўътабар адиб ва олим П. В. Анненков мутафаккир ҳақидаги ёрқин хотираларида шундай бир эътиборли фикрни айтади: агар Белинский бўлмасайди, Гоголь ҳам бу қадар Гоголь бўлмасди. Шу ажиб фикрини у ниҳоятда теран исботлаб беради. Худди шу фикрни тўла ва етарли ҳуқуқ билан Достоевский ва Гончаров, Тургенев ва Некрасов, Герцен ва Кольцов ҳақида ҳам айтиш мумкин. Белинский бу адиблар-

нинг энг биринчи асарларини шу қадар юксак эҳтирос ва муҳаббат билан таҳлил қилиб бердики, улар талантининг йўналиши ва кучи тўғрисида шу қадар теран башоратлар қилдики, кейинги бир неча ўн йилликлар Белинский ўз башоратларида нақадар ҳақ бўлганлигини кўрсатади. У яратилган биринчи асарларда яратилмаган лекин яратилиши кутилган даҳо асарларни кўролган эди. Шуниси ажойибки, бу буюк адибларнинг ҳаммаси Белинский тадқиқ этган йўлдан ўсиб бордилар.

Белинский тафаккури ғоятда зиддиятли йўллارни босиб ўтди. Лекин у ҳеч қачон ҳақиқатдан чекинмади. Ҳеч қачон тозаликдан чекинмади, ҳеч қачон халқчиллик ва ҳаётийликдан, реализмга эътиқоддан чекинмади. Рус ва жаҳон адабиётида яратилган ҳар бир асар Белинский учун мисоли бир учар гилам эди. У шу гиламда ҳаёт ва инсон тафаккурининг барча мўъжиз сфераларида парвоз қиларди. Ва фикр гултожларини яратади. Бу ориқ, кичкина, беҳад эзилган, кўзлари беҳад катта-катта ва мудом маҳзун, касалманд, ижоднинг машаққатли меҳнатидан бошқа роҳатни кўрмаган, ўзига бениҳоя қудратли ва ёвуз душманлар ортирган ва шу билан баробар жаҳоннинг энг йирик адиблари меҳрини қозонилган адиб рус адабиётида ҳеч кимга муяссар бўлмаган инқилоб қилди. Бу инқилоб чақмоқларида даҳолар туғилди. «Бироқ бу тортинчоқ одамда,— деб ёзган эди Герцен. — Бу пажмурда вужудда гладнаторнинг қудратли табиасти мужассам эди! Ҳа, бу жуда кучли жангчи эди! У тарғибот қила билмас, насиҳат ўргата билмас, унга фақат баҳс керак эди. Эътироз билдирмай, ғашни келмай туриб, у яхши сўзлай билмасди, лекин баногоҳунинг нозик жойига, унга азиз бўлган эътиқодларга тегиб кетсалар, юзлари пир-пир уча бошласа, овозлари титраб чиқа бошласа, ана шунда уни кўрсангиз эди: у рақибига йўлбарс каби ташланар, уни далва-далва қўлиб мажақлаб ташлар, кулгили, ночор аҳволга солиб қўяр ва йўл-йўлакай ақл бовар қилмас куч-қудрат, ақл бовар қилмас поэзия билан ўз фикрини ривожлантириб борарди. Баҳс кўп маҳал қонли

тугарди, қон беморнинг кўксидан варақлаб отилиб чиқарди. Ранги қум ўчгач, зўрға нафас олган ҳолда, у кўзлари билан гаплашаётган одамга тикилганча тахта бўлиб қолар, титраган қўллари билан рўмолчасини оғзига тутар ва сўздан тўхтарди, жисмоний ожизлигидан уялиб адойи тамом бўларди. Қанчалар севар эдим уни бундай дамларда, қанчалар раҳим келарди».

Белинскийни ҳеч нарса у танлаган халқ йўлидан озди-ролмади. Тургенев, Белинский марказий натура эди, у халқ қалбининг мағзида турар эди, деганида қанчалар ҳақ. Тургенев яна: «унинг олови менга ҳам ўтарди...» дейди. И. А. Гончаров эса: «у доим ёниб турарди ва ёниб тамом бўларди, аввало ёнгинасидаги, яқинидаги, атрофдаги ёлғон ва дағаллик билан курашда ёниб адо бўларди... унинг табиати шундай эди!» — деб гувоҳлик беради.

Ҳозирги илғор совет танқид мактаби бошдан-охир том моҳияти билан Виссарнон Белинскийнинг фарзанди ва давомчисидир. Белинскийнинг талантларни тарбия қиладиган инсонпарварлик мактаби донм очиқ!

Қалди роқ

Халқнинг келажакка борар йўлларига ўз эҳтиросларга тўлиқ юрагини машъал қилиб тутган инсонлар бўлади. Уларнинг барча онгли ҳаётлари ғоялар кураши ва ғояларнинг бўрон янглиғ ҳаракатлари ичида ўтади.

Бу одам бор-йўғи йигирма беш йилгина яшади. Тўрт йилгина фаол ёзди. Севган қизига уйланолмади. Лекин онгли ҳаётининг барча дамлари қашшоқлик билан олишувларга сарф бўлди. Қашшоқлик дорилфунуни унга қуллик, мустабидликка қарши омонсиз, мурасасиз кураш дорилфунунига айланди.

У рус адабиётига ўтган асрнинг эллингинчи йиллари яримлаганда худди эрта кўклам ҳавосидай кириб келди. Даҳолар ва титанларга ғоятда бой бу адабиётда мисоли ҳеч аримайдиган кўклам каби қолди.

Добролюбов...

Табиат даҳоларга барча зарур фазилатларни саховат билан беради. Добролюбовга табиат ҳаммадан бурун сўз саховатини берган, саховатли сўз берган эди.

У 1836 йилда Нижний Новгород шаҳрида руҳоний хонадонида дунёга келди. Лекин ажабки, бу хонадонда фикрлар, онглари пўпанак босмаганди. Бу хонадонга мунаввар фикрлар шабадаси кирадиган даричаларни қора ридолар, темир ва ёғоч хочлар, антиқа диний осори атиқалару кўзлари сузук санамлар туширилган суратлар тўсиб ташламаганди.

Шунинг учун хонадоннинг тўнғичи Николай Добролюбов ҳали уч-тўрт ёшларидаёқ масалчи бобо Криловнинг фаройиб шеърларини ёддан шариллатиб ўқиб берарди. Уйда унинг саводини эрта чиқардилар. Уқишни билиб олгач, у китобни шунчалар севиб қолдики... Ўз кутубхоналарини тез орада ишғол этиб, сўнг ташналик билан бошқа таниш-билиш зиёли хонадонларнинг кутубхоналаридан фойдалана бошлади.

Китоб Добролюбовнинг жон-дилига айланди. Китоблар унинг мурғак қалбида олижаноб орзулар уйғотди.

У китоб мубталоси бўлди.

Унинг мияси, онги тип-тиниқ денгиз эди. Китоблар шу денгиз тубига инжу бўлиб тўкилди.

Добролюбов китобларни шунчаки қизиқ бўлгани учун эмас, уларнинг мағзи-мағзига сингиб мутолаа қиларди. Қадимги Юнон, Рим, Европа ва Россия адабиётларини у ўсмирлик чоғларидаёқ яхши ўзлаштирган эди.

Добролюбов таржимаи ҳоли ҳақида китоб ёзган кишилар унинг ўн икки ёшгача 785 жилд катта китобларни фаол, ижодий ўзлаштирганлигини қайд қилиб ўтганлар. У барча ўқиган китобларини хотира дафтарларига чизиб борган.

Китоблар Добролюбовга одамларни севишни ўргатди. У эрта болаликдан ниҳол офтобга интилгандай яхши одамларга интилиб яшади. Олижаноб, меҳрибон, яхши-

ликка қобил одамларни кўрсам,— деб ёзган эди Добролюбов ўсмир чоғларида кундаликларида,— жон-дилим билан уларга талпинаман... Мен ҳеч қачон кишиларга муҳаббатсиз, меҳр-оқибатсиз яшолмайман...

Добролюбовда зулм ва истибдодга қарши исёнкорлик ҳали ўсмир чоғларида, семинарияда ўқиб юрганларида уйғонди. Талабалик кезлари у ажиб бир жасорат билан «Слухи» («Миш-мишлар») деган деворий газета чиқарди. Унда крепостной Россиянинг чиркин иллатлари тилга олинди ва фош қилиш йўлидан борилди. Добролюбов ўз деворий газетасида катта сиёсий масалаларни аччиқ тил билан ёритди. Газета билан бирга Добролюбов тўғараги вужудга келди. Эрк ғоясига ташна ниҳоллар унинг атрофига тўпландилар. Добролюбов сатирик шеърлар ёзди. Ун тўртга кирганда у биринчи мақоланинг автори эди. Добролюбов сиёсий-инқилобий йўналишни жуда шиддат билан олган эди. «Слухи»нинг 1855 йил 11 сентябрда чиққан учинчи сониди шу сўзларни ўқиш мумкин эди:

«Ҳозирги давлат идорасининг чурук иморатини бутунлай бузиб ташлаш керак. Унинг тепа қисмини йўқотиш учун пойдеворини яхшилаб қимирлатиш ва силкитиш зарур. Бу иморатнинг қуйи асосини халқ ташкил этар экан: шу халққа таъсир ўтказиш, ҳақиқий аҳволга унинг кўзларини очиш, асрларча унинг дилида паҳлавонлардек уйқунни уриб ётган кучларни уйғотиш, унга инсонлик қадрқиммати, чин маънодаги яхшилик ва ёмонлик, табиий ҳуқуқлар ҳамда бурч ҳақидаги тушунчаларни сингдириш керак...»

Ун тўғқиз яшар Добролюбов чор истибдоди, ҳадсиз зулм, қулга ва подага айлантирилган халқ нималигини биларди. У подшолик идоралари буткул зўравонлик, муштумзўрлик, ўзбошимчалик, ҳур сўзларни бўғиш асосига қурилганлигини ўз кўзлари билан ҳар қадамда кўрмоқда эди. Зўравонлик уни эркпарвар қилди, истибдод уни курашчига айлантирди.

Добролюбов ўз бурчини, нима қилиш кераклигини жуда эрта англаб етганди.

У чироқ бўлиб озод чироқларга талпинди.

Белинский, Гоголь, Герцен ғоялари ва ижтимоий йўлларига эътиқод ҳамда муҳаббат билан эргашди.

Уларнинг бутун ўн тўққизинчи аср ҳаётини ёритган улуғ машъаласига парвона каби бориб урилмади. Йўқ. У шу машъаллардан ўз орзу пилигини ўт олдирди ва улар ёнига машъала бўлиб қўшилди. Шоир Некрасов бекорга айтмаганди унинг илк мақолаларини ўқиганда: бизга Белинский қайтиб келгандай бўлди, деб...

Лекин буюк салоҳият берилган навқирон мутафаккирни тақдир ҳам сира аямасди. Ҳар қадамда кутилмаган оғир кулфатлар, мушкулликлар кутарди. У юксакка интилгани сари кулфатлар оёқларига тош бўлиб осиларди. Онаси еттинчи фарзандини туғиб сўнг ўзини ўнглолмади, ёш вафот этди.

Бу жудоликни кўтаролмаган отаси 42 ёшида оламдан кўз юмди.

Олтита ёш укаларига ёлғиз Добролюбовнинг ўзи бош бўлиб қолди. Бу чоғларда у педагогика институтида таҳсил кўрмоқда эди. Хонадон оғир аҳволда қолди. Кечагина гавжум уй тўзди. Яхши одамлар гўдак Добролюбовларни ўз бағирларига олдилар. Ака-сингиллар неча хонадонларга тарқалишди. Лекин ўзганинг нон-тузи томоқдан осон ўтмас экан. У кўзёшлар, хўрлик билан ютилар экан. Кўп ўтмай Добролюбовнинг кичик синглиси вафот этди. Хонадон яна бир чироғини йўқотди. Добролюбов эса Петербургдан укалари олдига келиб-кетишга андак маблағ топа билмасди. Шу кезлари у фарёд чекиб ёзганди:

«Мен худди чиқиб бўлмас қўрқинчли ботқоқликка ботиб қолганга ўхшайман... Атрофимда туғишган укаларим, сингилларим балчиққа қоришиб бормоқда, уларга ёрдам берай дейман, уринаман, лекин ҳар қўлимни чўзганимда яна оёқларим пастга баттарроқ ботади... менга мадад қўлини чўзадиган кимса йўқ, биров ёрдам беришни иста-

майди, бошқаси эса ботқоққа яқин келишдан кўрқади ва нима қилишини билмайди... Юленьканинг ўлими кулфат косамизни тўлдириб юборди, қайғумизнинг чеки бўлмай қолди...»

Лекин Добролюбов жуда кучли характерга эга, бутун инсон эди. У бир мақоласида кучли одамлар ҳақида шундай деб ёзган эди:

«Кучли характер эгалари кўпда адашиб-улоқиб юрмайдилар: улар равшан ва соғлом фикрга кучли тарзда амал қиладилар, шунинг учун ҳам улар қоронғу ва ноаниқ нарсалар устида узоқ тўхталиб ўтирмайдилар, бундай ҳолатлардан қандай бўлмасин жуда тез қутулишга киришадилар. Ўзларида бир ноқулайлик ёки ғашлик сезсалар, уни дарҳол қувиб юборадилар. Лекин бу ғашлик ҳадеганда ўтиб кетавермаса, кўнгилларида туғилган янги талабларни баралла ва бор овоз билан юзага чиқарадилар ва шундан сўнг то қаноат ҳосил қилмагунча хотиржам бўлмайдилар...» Островскийнинг «Момақалдироқ» асарининг қаҳрамони Катерина образининг моҳиятини очиш юзасидан айтилган бу гап назаримизда тўла-тўқис. Добролюбовнинг ўз шахсига ҳам тегишлидир.

Шу пайтлардан эътиборан, Добролюбов ҳали жуда ёш бўлишига қарамасдан қаттиқ ишга берилди. У ҳам ўқиди, ҳам Петербургнинг турли хонадонларида муаллимлик қилди, ҳам тунларни саҳарларга улаб лотин, француз, немис тилларини ўрганди, шу тиллардан бадий таржималар қилди. Рим ва қадимги рус-славян адабиётлари устида тадқиқотлар олиб борди. Институтнинг подшопа-раст раҳбарларига қарши курашди. Беранже руҳидаги озодлик ва тенгликни куйлаган шеърлар ёзди. Илғор фикрли ёшлар ва профессорлар ўртасида обрў қозонди.

Добролюбов улуг одамларга талпинаркан, ҳаёт унинг орзусига кўра ком ҳам берди. Добролюбов қисматининг мантиқи шундай эди, шу мантиқ уни Чернишевский ҳузурига олиб келди.

Петербургда мақоласини илк маротаба Чернишевский-

га кўрсатганда Чернишевский 28 ёшда, Добролюбов эса 21 яшар йигитча эди. Шу куни улар жуда узоқ ўтириб суҳбатлашдилар. Бу суҳбатлар сўнг Чернишевскийнинг — «Муқаддима» деган автобиографик романида тўла ўз ифодасини топди. Романда у Добролюбовни Левицкий номи билан тасвирлади. Қандай ажойиб инсон!— деган эди ўша суҳбат ҳақида Чернишевский,— қандай ёзади,— мен бундай ёзолмайман... Одамларни ўзига оҳанрабо каби тортадиган Чернишевский ҳали ҳеч нарсаси матбуотда чиқмаган ёш адибнинг қўлёзмасини ўқиб ва уни «Современник» журнали учун қабул қилиб, яна бу ҳақда буюк башорат қилиб ҳам қўйган эди. Шундан эътиборан, Чернишевский Добролюбов ҳаётида, унинг ижодкор сифатида ўсишида бу адабиётнинг тарихида ҳеч қачон унутилмайди деган бебаҳо роль ўйнади.

Чернишевский навқирон, ҳали умр тўфонларини кўрмаган, лекин ички дунёси руҳий ғалаёнларга тўла бу йигитда халқ иши учун куйган, халқ иши учун бошини тиккан, Белинский ва Герценнинг инқилобий демократик ғояларига содиқ кишини кўрди. Унга ишонди. Уни бағрига олди. Йўл кўрсатди. Унга худди ўзига, ўз буюк ишига қараган одамдай қаради.

Чернишевский билан бўлган учрашувдан сўнг Добролюбов даврнинг илғор фикрларини илгари сурган, улуғ шоир Некрасов бошчилик қилган «Современник» журнали билан яқиндан ҳамкорлик қилди.

Добролюбов ўз камолоти устида титанларча ишлаб, ҳар томонлама етилиб қолган эди. Шунинг учун ҳам, ордан ҳеч қанча вақт ўтмай, у журналнинг тўрт улуғ устун ичида бир мустақкам устун бўлди. У ўзининг биринчи мақолалари биланоқ Некрасовнинг муҳаббатини қозонди. Некрасов бу йигит қалбида вулқонлар отилишига тайёр турганлигини Чернишевский билан бирга биринчилардан бўлиб ва ҳаммадан кўра яхшироқ сезган, фаҳмлаган эди.

Добролюбов ўзининг ҳар рисоласида, ҳар сўзида фаолият мезони — инсонликнинг бош мезони эканлигини таъ-

кидлаб борди. Ўзигача бўлган адабиётдан, ўз даври адабиёти намуналаридан фаолият кишиларини қидирди. «Обломовчилик нима?», «Ҳақиқий кун қачон келади?», «Зулмат салтанати», «Зулмат салтанатидаги зиё», «Унутилган одамлар» сингари ўлмас қимматга эга асарларида фаол одамлар ҳақидаги марказий ғояларини илгари сурди. У Тургеневнинг «Арафа» романидаги Елена образини шоирона эҳтирос билан таҳлил қиларкан, «фаол интилиш», «фаол яхшилик», «фаол муҳаббат», «фаол ҳаёт» деган сўзларни ўқувчиси онгига қуйиш учун кетма-кет такрорлайди. Елена образининг яратилишини «фаол характер яратиш йўлидаги уриниш» деб баҳолайди.

Добролюбов доим янги замон кишини орзу қилди. Жамиятимизда улуғ ғоялар етилмоқда ва албатта, тез орада фаолият кишилари келар?! — деб башорат қилди. Унинг назарида янги типдаги одамни яратадиган адиб ҳам тамомила ўзига хос бир қиёфага эга бўлади. Чунончи, янги адиб ўзида Пушкин гўзаллигини, Лермонтов қудратини, Кольцовнинг реал, соғлом жиҳатларини жам қилиши керак, деб ёзди. Добролюбовда ишга, фаолиятга чорлаш руҳи етакчи. Шунинг назарда тутиб Достоевский Добролюбов билан санъат моҳияти хусусида жиддий баҳс қиларкан, уни сиз фаолият кишисисиз, деб атаган ва яна «унинг талантида эътиқоддан туғилган қудрат бор», деб айтган эди.

Добролюбов адабиётнинг тақдирига самарали таъсир кўрсатадиган, халқ билан қизғин, жасур, юракдан сўзлашадиган танқид яратди. Шундай янги танқид майдонида ўзини публицист ва жангчи сифатида намоён қилди. У ўзининг ўлим чоғидаги сўнгги сўзларини Достоевский асарларининг ажиб етук таҳлилига бағишлади. Ва сўнгги сўзларини абгор одамларнинг тирик юраги ҳамда уларнинг яшаш ҳамда бахтли бўлишга ҳақлари ҳақидаги ўйлар билан тугатди.

Ҳали ўн гулидан бир гули ҳам очилмаган Добролюбов бир дўстига ёзган хатида: «бизнинг баҳоримиз энди-

гина бошланмоқда», деб ёзган эди. Ҳа, ростдан ҳам, унинг баҳори эндигина бошланмоқда эди. Добролюбовнинг барча асарларидан баҳор нафаси келади.

Уларда бокира виждон, бокира фикр, бокира башоратлар баҳор чақмоқларидай гулдираб турадилар.

Ойбекка тарона

Ойбекнинг шеъри ҳақида сўз айта олмақлик учун унинг порлоқ сўзи қадар маънан юксалмоқ қанчалар шарт!

Зотан, Ойбек ўз шеъриятида ҳам, даврнинг улуғ масалаларини кўтарган эпик прозасида ҳам ноёб завқлар, ноёб ҳаяжонлар эгаси бўлиб кўринади.

Унинг хаёли доим тошқин. Шу тошқинликда булоқдан то кўк тоқигача кўтарилиб боради.

Ойбекнинг шу югурик нур каби ўй-дунёси ўзи билан бирга оламини ҳам ўзига тенгқур, эш, ҳамроҳ, ҳамфикр шoirга айлантиради.

Унинг шеърларини ўқиганингизда, япроқлар ҳам, еллар ҳам, шамоллар ҳам, ариқчалар, дарёлар ҳам, капалаклар, инжа нурлар, соялар ҳам тенг шoir! Ҳа, унинг шеъриятида ой — шoir, шан юлдуз — шoir, қуёш — шoir, коинот — шoir ва коинотнинг бир гўзал парчаси бўлмиш Ўзбекистон — шу яшнаган социалистик диёр ҳам сафбаста, камарбаста шoir!

Одамлар-чи? Бизнинг ажойиб одамларимиз! Ойбек улар билан учрашганда, уларнинг кўзларига, азамат елкалари, малоҳатли чеҳраларига, чайир билаклари, очиқ юзларига тикилганда севинчлари тошқини. Гўзал илҳомини уларнинг танти ишларидан олади.

Ойбекнинг шеъриятида япроқнинг минг турли навоси бор. Жилғанинг Бетховен симфонияларидан қолишмас оҳанглари оламга огоҳлик ва ором қуйиб таралгани таралган. Унинг ҳар бир шеърига бир юлдуз назар солади. Лекин бу юлдузларнинг ҳеч бири бошқасига асло ўхшамаган ва ўхшамамай!

Аравани лиқирлатиб деҳқон чол
Енгинамдан ўтиб кетди жимгина.
Йўллар қора... тикиларди ёш хаёл
Олтин кўзли кўк қизлари ҳуснига...

Шоир оқшомнинг қора пардаси оҳиста тўшалиб бораётган боғ йўлини мана шундай тасвирлайди. Шу тасвир одамнинг юрагини қитиқлайди. Унда сўнгсиз қадрдон бир тасаввурлар уйғотади. Араванинг лиқирлаб бориши шу қадар гўзал топилганки, сўзнинг ёлғиз ўзи бунчалар тегран образли бўла олишига ақл ва ҳиссиёт ҳайрон қолади. Яна бу чол минган арава. Шунинг учун ҳам унинг лиқирлаб бориши янада маънодор. Лиқирлаб бориш картинасини кейинги мисрадаги жимгина сўзи беҳад тўлдириб юборади. Умуман, булар ҳаммаси бир бўлиб оқшомги ҳорғинликни англатади. Ва, жимгина манзара ичида бирдан шоирнинг хаёли машъалдай порлаб, маъюсликни унинг чароғон нурлари билан яшнатиб юборади. Ёш хаёл — бу ерда ана шундай машъала. Унинг шукуҳи лиқилдоқ аравадан олтин юлдузларни кўз-кўзлаган кўк боғларигача қамраб олади.

Чарчамайди тевалар,
Азал, абад йўлида.
Сўйлар алланималар
Юлдузлар кўк чўлида...

Сахро осмонидаги юлдуз билан боғ йўлида говжум чоғи кўринган юлдузнинг фарқи бор. Боғ йўлида юлдузлар сўйламайди. Бу ерда сўйлагувчи бошқа нарса — шоир нигоҳи бор. Боғ йўлида олтин юлдуз жамоли билан мафтун этади. Сахрода эса юлдуз катта интилиш билан бораётган йўловчига алланималарнидир сўйлайди. Ҳа, сўйлайди! Лекин тайин, муайян нарсани эмас, худди мана шу алланималарнидир айтаётгандай бўлади. Улар шуниси билан сирли. Шуниси билан шоирона! Улар тайин сўзлаганларида шоирона бўлмас эдилар.

Ҳаёт денгизи нималар кўрди,
Сўйла, эй юлдуз, эсингда борми?
Чексиз из йўлда... Қимлар, оҳ, юрди?
Бу кўҳна йўлдан ўтиш даркорми?

Шоир инсониятнинг йўллари тарихан чексиз эканлигини билади. Ҳар бир йўл балки унга абадият йўли бўлиб кўринади. Шу кўҳна йўлга кирмоқдан олдин у она табиатга савол беради. Ҳақиқатдан дарак сўрайди. «Бу кўҳна йўлдан ўтиш даркорми?»— Шу буюк иштибода буюк шоирлик яшириндир.

Ойбек бир шеърида ажиб бир маъсумият билан: «Мунча ишқим қайга сигади?»— деб ўзига-ўзи савол беради. Ҳа, у оламга беҳад бахтиёр хаёл ва ишқ кўзи билан қарайди. Унинг кўзларидан Шарқ шеъриятининг минг йиллаб йиғган доноликлари, Шарқ шеъриятининг азал ва абад хаёлчан орзуларини уқиш, ўқиш мумкин. Элга, халққа чин муҳаббат унинг фикрини, илҳомини тошқин ва бунчалар мумтоз қилган! Шунинг учун у айтолади: «Кўзларим гулзорни қучоқлар!» Унинг кўзлари Ватан гулзорлари оша сарҳадсиз жаҳонни қучоқлайди ва буни ўз шеърига ажиб бир жозиба билан олиб, киради.

Ойбек шеъриятининг асл долғалари социалистик ўлкада рўй бераётган бунёдкорликлардан! Шоир бунёдкор, меҳнаткаш одамларни беҳад олижаноб ва гўзал бир қиёфада тасвирлайди.

Сочларининг чангига боқма,
Кўйлагининг рангига боқма,
Қизча минган яғир эшакнинг
Қулоқ йиртар хангига боқма.
Кўзларининг соф нурига боқ,
Севгининг маст дарёсида оқ!

Ойбек кишини нима улуғлашини яхши билади. Унинг учун ақлнинг, идрокнинг нури қалбнинг нурига туташ. Инсон ўзидаги шу нурлар билан сарафроз.

Унинг барча шеърларида, барча яшноқ дostonларида инсон ва нур, инсон ва эрк доимо ажралмасдир. Нур унинг тимсоллар дунёсида ғоят қиррадор ва кўп маъноли образ.

«Дилбар — давр қизи»да Дилбар гарчи қудуқдек ҳовлида, эскилик ичида, диққинафас муҳитда яшаса-да, лекин юзлари гул япроғи каби яшнаб туради. Бу унинг юрагидаги ташналик — илмга, эрка, бахтга ташналикдан туғилган шуълалар. Дилбар юрагида шу ташналик билан мактаб сари интилди. Ойбек назарида нур билан нур бунда туташди. Кейин у юрагида йиғилган илм-маърифат, янги ҳаёт нуруни халққа улашди.

Ойбек янги давр ва унинг одамлари ҳақидаги шеърларида, дostonларида илмга, чин яратувчи — Ватаннинг қудратига қудрат, халқнинг фаровонлигига фаровонлик қўшувчи меҳнатни алоҳида бир пафос билан улуғлайди. Бунга муттасил кучли аҳамият бериб қарайди. Социалистик дунё граждaнларини илман ва маънан ҳар қачонгидан ҳам юксалган, мумтоз ҳолда кўришни истайди. Меҳнатдан туғилган маънавиятни — янги маънавиятни ўзгача бир қунту ихлос билан тарбиялайди. Унинг «Гулноз», айниқса, гўзал «Қизлар» дostonлари ўзбек қизларининг матонати, фидокорлиги, Ватанга садоқатини улуғлашда ва гавдалантиришда мислсиз бир бадий аҳамиятга молкидир. Қиз боланинг чинакам граждaн бўлиб етилиши, тўғрироғи, унинг асл граждaнлик қиёфаси ва асл маънавиятига сўз воситаси билан ҳайкал тикламоқлик мумкин эса — «Қизлар» дostonи асл шу ҳайкал демакдир.

Кенг чордона қуриб Мадёр ҳам
Тинмай чувир. Кўзлари фақат
Сайр этади қизни ҳар дам:
Ҳаммасида эски, бақувват
Қисқа гуппи, юзлар чиниққан;
Чайир қўллар елдан, ишдан кир.
Қошларини жиддий ўй сиққан,

Бу — ирода, чидам ва сабр,
Мадёр ҳайрон. Уйлар, таққослар:
«Булар аскар. Ут ичган аскар!»

Шоир она-Ватан ғалабаси йўлида не қийинчиликларни енгиб, ўз граждонлик бурчини адо этган гўзал қизлар ҳақида Мадёр тилидан шундай хулоса чиқаради: «Агар ўн марта уруш оғир бўлганда ҳам биз Енгарканмиз — не қизлар бир боқ!» Ҳа, биз қонли жангдагина эмас, меҳнатнинг мушкул жангларида ҳам енгдик. Гулшанлар, Назмлар, Дилбарлар, Ойжамоллар, Олтинойлар қўли ва қалбининг мард шиддати билан енгдик. Ойбек бир умр шундай зулматни йиқиб борувчи нурафшон чеҳрали ватандошларини севди, улар ҳақида, улар учун куйламоқни — шан ва порлоқ қўшиқлар айтмоқни энг тугал бахт деб билди.

Ойбек шеърини доимо ўзи қадар юксалмоққа ва гўзал инсон бўлмоққа чорлаб туражак.

Ҳақ сўз боқий

Мамлакатнинг юрағи қудратли ва соғлом уриб турмоғи учун ғалла ва нефть, металл ва пахта, сув ва ўрмон қанчалар зарур бўлса, халқ гўзалликдан баҳра олиб яшаши учун бадий сўз — роман, дoston, шеър, драма шунчалар зарур. Катта талантлар доим халққа ва инсонга зарур сўз айтаман деб дунёга келадилар. Улар кишиларни қандай яшашга ва яшаш учун курашга ўргатадиган сўзнинг соҳибларидир.

Ўзбек совет романаписи, дostonнаписи, шеърнаписи ва йирик алломаси, миллий маданиятимиз ва санъатимизнинг йирик намояндаси ва арбоби Мусо Тошмуҳаммад ўғли Ойбек инсон учун зарур сўз айтолган ва зарур сўзи йигирма жилд куллиётга жам бўлган мана шундай нодир ижод соҳибларидандир. Ойбекнинг ҳассос

шеъри, латофатли ва рангин дostonлари, халқнинг ҳаёт тарихи ва тарихий тақдирларини чизган бадиий солнома романлари, янги ҳаёт нашъалари билан тўла публицистик асарлари мана олтмиш йилдирки, янги ҳаёт қураётган халқимизга садоқат билан хизмат қилиб келмоқда.

Тошкентдаги муҳташам мактаблардан бирининг ҳовлисига кириб борайлик. Ҳали дарсларга қўнғироқ чалинмаган. Юзлари тоза гул каби тиниқ болалар дарслар бошланиш олдидан сафга тизилганлар. Навқирон сафлар.

Сафнинг бошида сочлари оппоқ оқарган муаллима.

Мана шу болалар ҳозир қадрдон ва ёруғ синфларга кириб боришади.

Улар бугун дарсга «Қутлуғ қон» романини ўқиб келганлар. Улар шу ажойиб совет романи орқали XX асрнинг ўн олтинчи йилларидаги ўтмиш турмуш манзаралари билан танишадилар, романнинг бош қаҳрамонлари Йўлчи ва Гулнорнинг машаққатли, дардли, лекин мардона кураш сари олиб борадиган йўлларида уларга ҳамроҳ ва ҳамроз бўладилар.

Ойбек романининг шу содда-самимий қаҳрамонлари билан бирга ижтимоий адолат йўлида кураш санъатини ўрганадилар ва ўзлаштирадилар. Мурғак ва пок тасаввурларида меҳнаткаш кишининг синфий тасаввурларини шакллантирадилар. Сўнг улар Ойбекнинг бошқа асарлари — ажиб дostonлари, «Навоий», «Олтин водийдан шабадалар», «Улуғ йўл», «Қуёш қораймас» сингари романларини қўлга оладилар ва сўнг бир умр бу асарларни, уларнинг мард, олижаноб, некбин, гўзалликка йўлдош қаҳрамонларини севиб қоладилар. Улар Ойбекнинг шу каби асарларидаги Навоий, Ўктам ва Комила, Дилбар ва Бектемир, Унсинларнинг юртсевар, танти, фидокор, гўзал қалбларига қулоқ соладилар. Ҳа, бугун уларнинг дарс мавзуси аллома Ойбек, унинг даври, унинг йўли, Ғафур Ғулом, Абдулла Қодирӣ, Ҳамид Олимжон, Ғайратӣ, Уйғун, Шайхзода, Яшин, Зулфия, Миртемир каби улкан сафда туриб яратган тарихи... Сўнг улар Ойбек-

нинг «Қуёш қўшиғи» шеърини баралла ва бир овоздан жаранглатиб ёд ўқийдилар:

Қуёш, нуринг тўка бер мўл-кўл!
Баҳор, кетма бизнинг бошларда.
Юртимизда қолмасин дашт-чўл,
Чаман кулсин ҳатто тошлардан!
Ярқирайвер қуш — инқилоб!
Бошла янги зафарларга йўл!
Жаҳонларга қиламиз хитоб:
Абадий бахт бизга берди қўл!
Севинч тошган, садомиз баланд,
Кўкрак тўла ҳаёт ишқига.
Умид, орзу — баҳорги чаман,
Кечмакдамиз нур денгизига...

Ойбек ва ёш насллар ҳақида сўзларканмиз, Ўзбекистон Давлат адабиёт музейининг кўркем залларига қўйилган бир ноёб сурат ёдимизга тушади. Унга кимдир ажойиб ном берган: «Инқилоб шодиёнаси» деб! Суратни айтиб берай. Шодумон, масарратга тўлган оломон. Чекраларга аллақандай ажиб сирли табассумлар ёйилган. Уртада одмигина кийинган йўқсул бир киши ўйин тушмоқда. Нариди лойсувоқ томларда ва болохоналарда карнайлар жаҳонга жар солмоқда: Инқилоб! Инқилоб! Инқилоб! Карнайлар шавқи кўҳна миноралардан жаранглаб акс садо беради: Озодлик! Озодлик! Озодлик! Айниқса, катталар ичида пилдираб юрган қувончларини ҳеч ерга сифдиrolмаётган болакайларни айтмайсизми? Қувонч, қувонч! Чек-чегараси йўқ қувонч! Бу Тошкентнинг тор кўчаларига, мўъжаз майдонларига инқилоб кириб келган ўн еттинчи йил айёми эди. Шу қувонч инқилобга берилган баҳо ҳам эди. Тарихнинг энг улғу ўзгариш нуқтасида бахтиёр бир тасодиф билан олинган фотосурат. Уни олган киши ҳам номаълум. Лекин далолат шуки, Шарқнинг кўҳна жанговар карнайи Ленин берган эрк ҳақида оламга бонг урмоқда. Менга шу инқилоб болала-

ри ичида кўҳна Тошкентда туғилган, вояга етган Мусо Тошмуҳаммад ўғли ҳам бордай бўлиб туюлади. Ҳатто, аниқ шу, деб айтолмасам ҳам, уни танигандай бўламан. Ахир, булар ойбеклар-ку! Октябрь инқилоби садолари кўҳна Тошкент боласининг қалбига илк нашидалар ва илҳомлар солгандир, шу ерда у, балки илк бора халқ қудрати нимада эканлигини англагандир. Сўнг совет мактаблари қучоғида тарбия олаётган чоғларида ўша нашидалар илк шеърларга айлангандир. Ажаб эмаски, унинг йигирманчи йилларнинг аввалларида ёзган илк шеърлари ғайрати тошган, кўкрак кериб янги ўзгаришлар сари бораётган ёш кучларнинг жўшқин овозларига, инқилоб ғалабаларини мустаҳкамлаш ва ҳимоя қилишга отланган меҳнаткашларнинг ларзали қадам товушларига тўлганди. «Ишчига», «Ёш куч толмасин», «Ўзгариш тўлқинларида», «Уйғон» каби шеърлари ўша йилларнинг кураш товушларига тўлиқ. Бу шеърлар Ҳамзанинг аланга сатрлари қаторида жангга кирган. Ойбекнинг «Туйғулар», «Кўнгил найлари», «Машъала» каби илк китоблари ижтимоий ҳаётдаги катта ўзгаришлар ичида туғилди. Ҳозир ҳам бу китобчаларни варақлаганда кўнгилга эркинликнинг садолари бир бутун симфонияга айланиб кириб келади. Гулдурос солади.

Тошкентнинг Хадра мавзейида тепалик бор эди. Шу тепаликда кичкина-кичкина, ҳовлиларига ток ва ўрик экилган, ёзда райҳонлар уфуриб ётадиган, қишда қор уюмларига тўладиган хонадонлар бир-бирига мингашиб кетган эди. Тарихнинг узундан-узоқ айланаларига ўхшайдиган тор кўчалар. Ойбек ана шу ерда, ана шундай ўзбек ҳовлиларидан бирида бешинчи йилда дунёга келди. Ойбек қанчалар севар эди бу ерларни! Илк таълимни ҳам шу ерда олган, Навоий техникумида ҳам шу ерда ўқиган. Шу ерда Навоий ва Пушкин сатрларини тинимсиз ёд олган. Юрагида уларга шогирдлик ҳаваслари уйғонган.

Ҳозир Ойбекнинг ажиб уй-музейига кириб борсангиз, мана шу даврлар кўз ўнгингиздан бир-бир ўта бошлайди.

Шифти нақшинкор мўъжаз хона. Шинам, ораста, шукуҳли ҳовлининг шимол тарафига қараган якка деразали бу хонада уруш йиллари Ойбек узун тунлар ўтириб «Навой» романини ёзганди. Унинг деразасида чироқ туни билан ўчмасди. Сўнг Ойбек ижодхонасининг шуъласи тонгнинг тоза шуълаларига қўшилиб кетарди. «Ўз халқимнинг тақдири ҳақида ўйлаб юриб, менда янгидан-янги темалар туғилди,— деб ёзган эди Ойбек кейинчалик ўз таржимаи ҳолида,— болалигимданоқ асарларини севиб ўқиганим ўзбек халқининг улуғ классик шоири Алишер Навоий ҳақида асар ёзишни кўпдан бери орзу қилардим. Улуғ инсонпарвар инсон образи ўрта аср туни қоронғилигини ёритувчи ёруғ машъал каби менинг хаёлимни эгаллаб олди. Мен аввало, «Навой» поэмасини ёздим... Ниҳоят, «Навой» романини ёзишга тутиндим. Романни уруш йили, қиш фаслида совуқ хонада жинчироқнинг титроқ шуъласида ёзганман. Бу романни 1942 йилда татомладим. У 1944 йилда ўзбек тилида, 1945 йилда рус тилида босилиб чиқди»... Яна шу мўъжаз хонада мамлакатга машҳур бўлиб кетган, халқ қаҳрамонлик руҳини акс эттирган «Қуёш қораймас», «Қизлар», «Олтин водийдан шабадалар» сингари асарлар дунёга келди.

Ойбек 1942 йил декабрь — 1943 йил март ойларида 2-ўзбек ташвиқот бригадаси составида Улуғ Ватан уруши фронтларида бўлди. Унинг жанг майдонларида ёзган қўшиқлари аскарларимизга мададкор бўлди. 49-Армия қўшинлари қўмондони генерал лейтенант И. Захаркин бу ҳақда Усмон Юсуповга йўллаган хатида шундай деган эди: «Ўзбек ёзувчиси ўртоқ Ойбек ўзбек жангчилари учун иккита қизил аскарлар қўшиғи ҳамда энг яхши жангчилар, ўзбек халқининг содиқ фарзандларига бағишланган 18 та шеър ёзди...» Ойбекнинг «Фронт бўйлаб...» кундалик дафтарлари, «Оловли йиллар» шеърый китоби, «Иигитларга», «Ёвга ўлим», «Зафар бизники» сингари асарлари жанговарлик, диловарлик руҳига тўла.

Йигит марди жанг қилади майдонда,
Зирқиратиб сен ёвни қув ҳар ёнда,
Ёв қувишдир йигитларнинг гурури,
Йигит руҳи яшар қизгин суронда...
Йигит жангга қуюн каби югурар,
Қиличидан ёв бошлари тўкилар,
Яраланса, эм бўлар жанг ҳавоси,
Наъра солиб ўлимга ҳам чанг урар...

Ойбек совет адабиётини ривожлантиришдаги катта хизматлари учун 45-йилда Ленин ордени билан тақдирланди. 46-йилда у СССР Олий Советига (Иккинчи Чақирӣқ) депутат қилиб сайланди. 1946 йилда адибга «Навоий» романи учун СССР Давлат мукофоти берилди. 1943 йилда Ойбек ижтимоий фанлар бўйича Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг ҳақиқий аъзоси қилиб сайланди...

Ойбек сўзи қитъаларга чиқди. 1958 йилда Тошкентда бўлиб ўтган Осиё ва Африка тараққийпарвар ёзувчиларининг конференцияси кунлари Ойбек хонадони чет эллик қадрдон дўстларнинг озодлик ҳақидаги қўшиқ ва ғазалларига, куйларига тўлди. Файз Аҳмад Файз каби Осиёнинг йирик адиблари тинчлик учун курашда Ойбекка қадрдон, ҳамсаф эдилар. Ойбек ижодиётида Шарқ озодлиги улуғ дарё каби эди. Айниқса, урушдан кейинги йилларда бир қанча совет адиблари қатори Покистонга қилган сафарида сўнг унинг асарлари теран инқилобий эҳтирос билан жаранглади. Ойбекнинг «Нур қидириб», «Зафар ва Заҳро», «Ҳақгўйлар», «Даврим жароҳати» сингари асарлари ўзбек совет адабиётининг халқаро миқёсга чиқиб боришида муҳим аҳамият касб этди. Ойбек чуқур сиёсий-ахлоқий дунёқараш билан суғорилган ўлмас асарлар яратди. Шунинг учун ҳам унинг бу китоблари Айний ва Аvezов асарлари каби Шарқда кенг эътибор топди. Ойбек бадий тафаккуридаги улуғвор олижанобликнинг сабабларини кўп сўзлаш мумкин. Лекин келинг, аввало,

Ойбек кутубхонасига кириб ўтайлик. Кўҳна XVII аср жовони. Бири-биридан кўҳна китоблар. Уларнинг барча саҳифаларини Ойбекнинг назари кезган. Бир улуғ жовонда эса Ойбекнинг фақат сиёсий иқтисодга оид кутубхонаси сақланади. Ойбек умрининг охирига қадар сиёсий иқтисодга ғоятда қизиққан, ёшларга сиёсий иқтисоддан дарс берган, бу соҳадаги янгиликларни муттасил кузатиб борган. Маркс, Энгельс, Ленин асарлари, жаҳон классик адабиётини теран мутолаа қилган. Унинг ижодиётига хос ижтимоий-ғоявий кенглик, теранликнинг илдизларидан бири ҳам мана шунда. Ойбек асарлари шунинг учун ҳам Иттифоқимизнинг барча шаҳар ва қишлоқларига, сарҳадлар оша эса Европа ва Осиё хонадонларига кириб борди. Не турфа тилларга таржима қилинди.

Ойбек қанотини жуда кенг ёзган санъаткор, йигирманчи асрнинг етук кишиларидан эди. У Иттифоқ ва чет эллардаги тенгдош адибларнинг асарларидан хабардор эди. Улар билан яқин мулоқот қиларди. Айниқса, Николай Тихонов, Александр Фадеев, Садриддин Айний, Луговской, Аvezов, Георгий Марков, Александр Дейч, Лев Пеньковский сингари адиблар билан тез-тез учрашиб турар, улар билан йирик адабий-маданий анжуманларда, халқаро учрашувларда бирга бўлганди. Бу адиблар ва айниқса, Николай Тихонов билан Шарқ мавзуларини ёритишда Ойбекнинг издошлиги, мусобақадошлиги бор эди. Бу мусобақадошлик қардошларча гўзал ва самарадор эди.

Ойбекнинг ижодхонаси бизни мисли оҳанрабо каби ўзига тортади. Бу ерда киши жуда узоқ-узоқ хаёл суриб ўтиргиси келади. Жовон узра Максим Горький ҳайкалчаси. Ойбек турли мўъжаз ҳайкалчаларни, уларнинг нафис ифодавийлигини беҳад севарди. Уларга қараб кўзи қувонарди. Мана, қора кийикча. Мана, эшакда шаддод чопиб бораётган болакай. Ўзбек қизиқчилари. Қрим ва Урта Ер денгизи соҳилларидан ёдгор тошчалар. Ойбек ҳаётининг шоирона эҳтиросларига тўлиқ «Улуғ йўл» романини шу

ерда бошлаб шу ерда битирган. Мана, романинг адиб рафиқаси Зарифахоним Саидносирова томонидан кўчирилган дастхат нусхалари. Адиб кейинги йилларда йирик «Бухоро» деб аталган роман яратиш учун жиддий тайёргарлик кўраётган эди. У Бухоро ҳаётидан йирик эпопея ёзишни орзу қилганди.

Шуни албатта эслаб ўтайликки, Ойбек доим ёзишга чоғланган, ёзишни бениҳоя севган ва бунда зўр самарадорликка эришолган адиб. Лекин, гарчи шундай бўлса ҳам, у барча ўйлаган ва орзу қилган асарларининг фақат учдан биринигина қоғозга тушириб улгуролди. Одамнинг хаёли улуғ, умри қисқа экан. Ойбек кўп йиллар хасталаниб ётган чоғларида ҳам ёзиш орзуси, асар яратиш хаёли билан нафас олди. У бир шеърда буни теран ифодалаб берган:

Хастамен... фикрга, туйғуга тўлиб —
Ой менга ҳамқадам — сокин юрамен.
Соғайсам, бир кун ёзамен тўйиб,
Ҳисларга қалбимни қўшиб ёзамен.
Кечалар юрурмен телбадай ҳориб,
Бошимда ой борур менга ҳамқадам.
Хаёллар учадн машъалдай ёниб,
Тўйиб ёзажакман бир кун соғайсам...

Ойбекнинг бундай шеърларидан Фузулий ва Блок садолари келади. Дарвоқе, у кейинги дамларда Зарифахонимнинг хотирлашларича, Фузулийни ва Блок шеърларини, унинг ямбларини қайта-қайта ўқиттириб тинглашни севаркан. Ойбек ўз мутолааларида ҳам Шарқ билан Ғарбни бирлаштириб турарди. Шарқ билан Ғарб оҳанглари бирлашган ва туташган нуқталарда ўзбекона мислсиз гўзал оҳанглар яратарди. Зотан, Ойбек ўз хаёли ва кенг тасавури билан олам маданиятларини қамраб олишни севар, бадий ва илмий тафаккури билан Шарқ ва Европа маданиятларининг олижаноб муштарак томон-

ларини бирлаштирар, Фарҳод каби ҳам Шарқ, ҳам Ғарб маданиятлари узра қанот ёзмоқликни орзу қиларди, шунга тинимсиз интилар, бинобарин, унинг улкан ижодиёти шу улуғ интилишнинг руҳи билан лиммо-лим эди. Блок, Фузулий, Файз... Навоий, Пушкин, Абай... Қадим юнон ва лотин маданияти. Умирус ва Гораций... Ойбекнинг қизиқиш томирлари, муҳаббатининг илдизлари шуларга бориб тақалади.

У замонамизнинг энг етук маърифат эгаларидан бири эди. У Англия, Миср, Италия, Туркия, Покистон сингари давлатларда бўлганида ҳам аввало, бу мамлакатлар халқларининг қадим маданиятлари, замонавий турмушлари билан синчиклаб танишарди.

Ойбекнинг катта файз тўла хонадонида унинг барча инсоний анъаналари муқаддас сақланади. Ойбек ва унинг фидокор рафиқаси, республиканинг атоқли зиёлиларидан бири Зарифахоним Саидносирова тарбиясида бу хонадон фарзандлари машҳур олим бўлиб етишдилар. Зарифа Саидносирова йирик кимёгаргина эмас, у ёшлик чоғларидан санъат ошиғи. Ранглари аланга олиб турган гўзал пейзажлар яратади. Унинг барча суратлари Ойбекнинг романтик кўтаринки ва ҳаёлчан шеърларига беҳад ўхшайди. Уларда табиат нозик фалсафий идрок этилади. Ойбекнинг:

Долалар гилам...
Қарвон-қарвон булутдан —
Унда-бунда соялар.
Гул фасли... фасли кўклам.
Тоғлар муҳташам, узоқ...
Ясландим қир бағрида.
Арилар маст гуллардан,
Мең ҳам маст. Ишқим — булоқ.

сатрлари Зарифахоним суратлари ҳақида айтилган бўлса керак.

Ойбекнинг саксон ёши нишонланаётган муборак дамларда биз бу улуг адиб ва алломага дахлдор неки бор, уларнинг бари бугунги ўзбек халқига, унинг янги турмушига ва келажагига ҳам дахлдор эканлигини яна бир карра жуда чуқур ҳис қилмоқдамиз. Ойбекнинг ўз жонажон халқига, буюк мамлакатига олмос муҳаббатидан яралган гўзал асарлари диллардан дилларга, тиллардан тилларга ўтиб яшайверади.

Ойбек боқий!

Юракнинг шуъласи

Зулфия Совет Ўзбекистонининг санъаткор шоири. Унинг ҳассос ва моҳир шоирлиги «Уни Фарҳод дер эдилар», «Уғлим, сира бўлмайти уруш», «Палак», «Мушоира», «Водил юлдузлари», «Сўроқлайди шоирни шеърим», «Қуёшли қалам» каби байроқдор асарларида, «Шалола», «Тонг билан шом аро» сингари беҳад оригинал, мазмунан ҳамда ҳаяжонлар, фикрларнинг оқимига кўра бир-бирига беҳад уйғун ва чамбарчас туркум-китоблари, шеърятда ўзига хос мактаб яратган ажойиб таржималарида порлоқ бир тарзда намоён бўлгандир.

Бу санъаткорлик ўзининг бетакрор томирлари билан Чили шоираси Габриэла Мистраль, югославиялик Десанка Максимович, америкалик Эдна Миллэй, болгариялик Елисавета Багряна, арманистонлик Сильва Капутикян, Россиянинг шоиралари Марина Цветаева, Анна Ахматова, Людмила Татьянаичева, Мария Петрових ижодининг лангиллаб ётган кўр оловларига оловдош эканлиги шеърятимиз учун туганмас ифтихордир. Шеърятнинг ана шу моҳирлари ва яна улар қаторида турадиган бошқа ўнлаб номлар яратган асарлар Она-Ернинг Она юрагига туташ бўлиб кетган, Она-заминнинг садосига айланган. Уларнинг шеърятлари уч жамулжам бирликда — Ер, Она, Граждан сўзи каби ўқилади ва эъзозланади.

Санъаткорликда барча ёрқин, сўнг ўлмас бўлиб қола-

диган ҳодисалар машаққат билан юзага келади. Моҳирлик умр ва сўз машаққатида қодирликдир. Зулфия санъаткорликни шундай тушунади. Шу тушунчадан ҳеч қачон чекинмай ижод қилади. Шунинг учун унинг маҳорат палласига кирган ижодида енгил, вазнсиз ва айни чоқда оғриқсиз, туғёнсиз сўз, сатр йўқ. Зулфия шеърляти тугал оптимистик, инсонга ва дунёга, унинг келажига некбин ишонч билан қарайдиган шеърлят. Лекин бунда бошқаларда кам кўриладиган ўзига хослик бор. Зулфия шодлик, бахтиёрликни ҳам туғён каби англайди. Унинг шеърида шодлик ва туғён бир шиддатли наҳр бўлиб оқади. Чамаси аёл шоиралар шодлик ва аламнинг туғёнини ҳаммадан ҳам нозикроқ, ҳаммадан ҳам теранроқ ҳис қиладилар, чамаси, ҳаммадан кўра буни ёниқроқ, аниқроқ ифодалаб берадилар. Улар туғёнларнинг қарама-қаршиликларидан ажиб бир уйғунлик ва санъат яратадилар. Чигал нарсаларни шунчалар содда ҳамда содда ҳодисаларни шунчалар зиддиятли ва ҳаддан ортиқ шиддатли қилиб кўрсатадилар. Ўткинчилик ва абадият билан ёки ундан кейин, унинг тўғридан-тўғри меваси ҳам ҳосиласи бўлиб келадиган зиддиятлар Зулфия шеърлятида айниқса, унинг кейинги бир неча йил ичида яратган «Тонг билан шом аро» туркум-китобига кирган асарларида жуда қиррадор ифода топганлар. Бу шеърларни бугунги олам ҳақида ширин-азобли ўйлар ва ёхуд бахтиёрликнинг изтироблари деб аташ тўғрироқ бўларди. «Мушоира», «Сўроқлайди шоирни шеърим», «Қуёшли қалам» асарларининг маъзига сингиган фалсафийлик «Тонг билан шом аро» туркум китобининг асос йўналиш ва бош мундарижасини ташкил этади. Бу туркум китобда Зулфиянинг санъаткорлиги янги қирралари билан намоен бўлди ва янги маҳорат чўққиларига кўтарилди. Бир-бирига ўхшамайдиган, лекин бир-бири билан чамбарчас боғланиб кетган бу ёрқин асарлар ҳақида ҳали танқидчилик кўп сўз айтгани йўқ. Бу шеърларни уларнинг бутун теранлигида англаш ва баҳолаш учун балки вақт ҳам керак бўлади.

Зулфия шеърятининг шу туркумда намоён бўлган янги санъаткорлик қирраларига қисқача бўлса-да, тўхталиб ўтайлик.

Мана, «Гулзор» деб аталган шеър. Сарлавҳаси айтиб турган мавзуга қараганда, бу жуда анъанавий, шеърятимизда чексиз кўп ишланган мавзу. Шеър «Тонг билан шом аро» туркум-китоби учун умумий ва бош лейтмотив бўлган тонгни эслаш билан бошланади. Энди шеър қаҳрамонининг кайфиятларига эргашайлик. Мана шу тонг қаҳрамон учун қайси бир томонлари биландир ноёб, қимматли. Тонг уни янги ҳислар билан тўлдиради. У ўзини яшаргандай сезади: «Умримдаги куз бўлди ғойиб...» Бошқа бир ўткир шеърлардан биз бу қаҳрамон тунни севмаслигини, тун унга азоб ва ёлғизлик шиддатларини келтиришини биламиз. Шунинг учун қаҳрамоннинг борлиғида бир кучки сездим ва тун бўйи эзиб чиққан ланжлик ҳам шу кўчки билан тойиб кета қолди, деганига ишонамиз, буни кўз ўнгимизга келтираамиз. Баҳор кира бошлаб, ҳаётга янгилик чечаклари сочила бошлаган чоқларда тоғларда — юксак зирвали тоғларда қор кўчкилари бўлишини, тоғлар ўз бағрини кўклам шамолларига очишларини биламиз. Лекин бу баҳор эмас, куз... шеър қаҳрамони кузги гулзор рангларига маҳлиё бўлди, кўкраклариди баҳор нафасини туйди. У гул узишни, гулни нобуд қилишни сира истамасди, лекин куз тонги бир гул узгиси келди. Вақт туйғусини унутди:

Бу ғашликми, яшашга ўчлик,
Вақт туйғуси бир онда унут.
Емғирли куз бўлди гул ислик,
Булбул бўлиб сайради сукут...

Булбулнинг сукунат тили билан сайраши, кузнинг баҳорга айланиб қолиши — бунга жуда нозик ҳиссиётли аёл қалбигина қодир. «Тонг била шом аро» туркум-китобининг қаҳрамони улуғ бағирлик, улуғ хаёллик инсон бў-

либ гавдаланади. Тепадаги шеърда ланжлик ва тун қийноғи унинг вужудидан мисоли улкан кўчки каби тушган эди. Энди «Тунни севмай қўйдим...» шеърисида кўринадиган бағирдорликни кузатайлик:

Дала, қирни қучсам, қулочим ташлаб,
Кўксим яйраб кетар кўлнинг сатҳидай,
Ундан қўшиқ учар оқ кабутардай,
Тонги ер нафасин тўймай ичаман...

Қарангким, шоира бу сатрларда муболаға узра муболаға билан сўзлаётгандай бўлади. Лекин бу муболағалар қадим Шарқ шеършунослари айтган «балоға» билан адо этилганки, муболаға бизга муболаға бўлиб туюлмайди, ҳатто бир қарашда ва бир ўқишда буни пайқамандай бўламиз. Лекин шоиранинг бадий услубида ва дунёга муносабатини англатишда бу жуда муҳим ҳолат. Юқорида «кўчки»ни қандай табиий қабул қилган бўлсак, бу ерда ҳам қулоч ташлаб дала, қирларни қучишликни, шоира кўксининг оз эмас, кўп эмас баайни кўлдай яйраб кетишини саҳоватли шеърини образ каби тушунамиз. Сўзлар шундай ўз ўрнига тушганки, кўз ўнгимизда зилол кўл гавдаланади, унинг нари бошлари уфқларга қўшилиб кетган, кўлнинг юзи майин жимирлаб ётибди, мавжлар поёнсизлиги узра оқ кабутар учиб юрибдир. Менга бундай ҳолатларда рассом бўёқларидан сўз анча ифодавийроқ ва кенг тармоқлироқ бўлиб кўринади. Кейин шоира шу ерда кабутар деган, бошқа шоир «чағалай» ёки «чайка» ёки «чорлоқ» деб олиши мумкин эди. Қанчалар табиий ва тўғри бўларди бу! Лекин унда булар Зулфия шеъри бўлмас эди. Зулфиянинг шеърига кабутар керак. У шу кабутарни топган ва пориллаб ётган кўл узра парвозга отлантирган. Шу кабутар кейинги мисраларда ўттиз ёшли, юраги севги лаззатларига тўлган жувоннинг дили билан ажиб бир тарзда уйғунлашиб кетади.

Зулфия табиату оламини ўз вужудига, юрагига жамлаб шеър ёзади. Унинг шеърлари ичида дил чақинлари

кезиб юрадилар, шамоллар шиддат билан елиб бўстонлар яратадилар, баҳорлар кузларга саломга келадилар, она яратган боғдан эсган насим шабадалар фарзандларнинг бағрини олижаноблик ва яшаш завқлари билан тўлдирадилар, бинафшалар сўлиб туриб ҳаётнинг энг ширин, энг лазиз қўшиғини айтадилар, баҳорлар давлатларга: «Баҳор йўлларига сепмангиз қонлар. Баҳор боқий қолсин!»—деб нидо соладилар, ҳосилдан бўшаган тупроқлар уммон бўлиб кўринадилар, денгизлар эса шоир пойида ҳаётнинг боқийлиги ва ўткинчилиги ҳақида куй куйлаганча йиғлаб, шу йиғиси ичра тирик ҳаёт яратиб ётадилар:

Мен денгизнинг лабида турдим,
Денгиз бўлиб чайқалди юрак.
Мен денгизнинг лабида турдим,
Унут ўзим, унут теварак...

Шеърни осуда ўқиб бораркансиз, бирдан юрагингизга ботаётган қуёшнинг сўнги қирмиз нурлари тирқираб тўкилиб кетади. Денгиз — денгиз эмас дейсиз, денгиз — ҳаёт, абадий ҳаракатдаги умр. Ларзалар... лаҳзалар... зада хаёллар...

Ҳижрон азми гулгун кўйлагим
Худди шундай ешилган эди...

Зулфиянинг сўзи алвон тасвирлардан изтиробли ўйларга тез, яшин суръати-ла кўчиб ўтади. Мавжлардан пўртаналарга, пўртаналардан сокин соҳилларнинг мутлақ сокин тошларига олиб тушади. У Аёлнинг қудратини бежиз денгизнинг долғали қудратига қиёсламайди. Шу қудрат туфайли у доим ғафлат ва ланжлик устидан ғолиб:

Мен эсам кўзимни очмайин,
Мадорсиз қўл билан ёқаман чирогим.
Итқитган қаламни ахтариб топмайин,
Шивирлаб ётаман илҳомнинг тавобин...

Яна бир такрорлаб айтайлик, Зулфиянинг шу каби шеърларини ўқиганда менга сўзлар картиналардан кўра юз карра ифодавийроқ ва қудратлироқ бўлиб туюлади. Сўз имкониятлари, унинг не-не маъноларини муҳрлаб ташлай олишига имон келтираман.

Зулфиянинг «Тонг билан шом аро» туркум-китобидаги ҳар бир сўз ўз қолипида, ўз равишида, ўз иқлимида, ўз такрорланмас бадий тартиботида туғилган. Бу юрак қўймаси сўз! Чаноқ ичида дур шундай қуюлиб етилади, ороланади. Дур чаноқдан тошиб чиқадими, йўқми—билмайман. Лекин балки камол палласи келганда, тошса ҳам не ажаб, не ҳайронлик! Зулфиянинг шу туркум-китобидаги шеърларни уларнинг ғоявий-бадий мундарижаси ва тугал ўзига хосликларига кўра чаноқдан тошиб чиққан дур сўзлар дегим келади.

О, ижод алами,
Сен тушдай қоласан тун ичра.
Мен эсам ижоднинг содиқа ҳамдами
Ўзимни сезаман тонгдай ҳам гулчеҳра.
Шу асно ман шеърман!

Зулфиянинг шу шеърларида тонглар қувнатади, шомлар ўйлатади. Сўзларга эса порловчи жавҳар яшириб қўйилгандай! Лекин бу жавҳар порлаганда ҳаёт олдингидан гўзалроқ, нурафшонроқ бўлиб давом этади. Ва шу боис камолли маҳорат ва санъат соҳибасига доим ташақкур айтгинг келади.

Гулхаёл

Саида Зуннунова инсон умрининг барча қийин-қаттиқчиликларини бошидан кечириб яшади. Лекин у қийинчиликларни худди шодлик каби қабул қилаётганга ўхшарди. Ўттиз еттинчи йиллар ҳам, қаттол уруш йиллари ҳам, эллигинчи йиллар ҳам унинг умр чизиқларида ўчмас

ўйиқлар қолдирди. Лекин у ҳаётдан доим миннатдор бўлиб яшади. Қийинчиликлар ичида унда нолиш, сўниқлик эмас, қайтмас, нурамас, ўтда ёнмас, сувда чўкмас эътиқод тобланди.

Саида Зуннунова ҳаётни маърифат каби севишни ўрганди. Ҳа, у ҳаётни, халқ ҳаётини маърифат деб биларди.

Ёш бир адиб дўстимнинг ҳикоясида гулхаёл деган сўзни учратдим. Сўз мени ҳайратга солди. Саида Зуннунованинг ижодий тақдири, унинг нурли сиймоси ҳақида ўйлаганда, шу сўз ёдимга тушди.

Саида Зуннунова сўзнинг асл маъносида гулхаёл эди.

Адибанинг олтмиш йиллиги муносабати билан уни яқиндан билган ҳамкор, ҳамсаф, ҳамнафас кишиларнинг юракларида унга муҳаббат ва садоқат асраган шогирдларининг, уни билганларнинг хотиралари матбуотимиз саҳифаларида саховат билан ёритилди. Бир-бирларига сира ўхшамаган барча муаллифлар адиба сиймосидаги ана шу ҳаётсеварлик ва гўзал хаёлни бир оғиздан қайта-қайта таъкидлаб, бунга не-не жонли мисоллар келтириб ўтганлар.

Бир куни Саид Аҳмад Саида Зуннунова ҳақида ҳикоя қила туриб, у ҳаётда қандай бўлса, шеърларида ҳам шундай эди. У билан йиғирма саккиз йил бирга яшаб ахлоқида бир нуқсон кўрмадим, деган эди.

Ижодга, одамларга, ҳаётга энг юксак ахлоқий мезонлардан келиб чиқиб муносабатда бўлиш адибага жуда чуқур сингиб кетганди. У нимани улуғламасин, шу юксак маънавий мезонни тамалтоши қилиб оларди. У ўзини тарбиялаб вояга етказган партия ҳақида: «Тубанлик сифмаган ўйларим учун доим таъзимдаман», деб айтган эди. У ҳамма нарсани айтиб қўйган шу сўзларида. Адиба учун бу сўзлар бутун умрининг мазмуни, моҳияти. Шоира она ҳақида шундай деган экан: «Тангри ҳам, жаннат ҳам, ишқ ҳам ўзингиз...» Шоира онани шунчалар юксакка кўтаради, илоҳий сўзларни оналаштиради, шунда уларнинг асил маъзи очилгандай бўлади.

Саида Зуннунова Гафур Гулом, Ойбек, Шайхзода, Миртемир сингари шоирларнинг фараҳбахш оламида ҳавасманд яшарди. У ажиб эътиқодли шогирд эди. Замондошларининг энг яхши шеърларидан мислсиз ҳаяжонга тушарди. А. Ориповнинг онага бағишланган шеърларини эшитганда ва ё шоир овозини эшитганда тугёнга тушар, руҳи алғов-далғов ғалаёнларга кирарди. Эркин Воҳидов шеърларининг тиниқлигидан гўё гулга термулгандай бўларди. «Менга кифояйди бир вақт шеърларим, шу улуғ даргоҳга, шеър даргоҳига кимнидир етаклаб кирганин билсам!»— деб орзу қиларди шоира. Унинг шеърый ҳар бир сатри жуда пок, жуда тоза ғояларни ёқлайди, улар учун курашади. «Қўп бадбахт бўлардим, қоя бўлсаму, лекин бўлолмасам, бирор пойдевор». Шоира шундай яшашга чорлайдиган, яшашга ўргатадиган сўзни шеър деб биларди ва доим шундай шеър орзуси билан нафас оларди.

Саида опани «Қўллар» ҳикоясини ёзган пайтлари яқинроқдан билишга муяссар бўлган эдим. Шу номдаги ҳикоялар китобига муҳаррирлик қилганман. У ўзи қоғозга туширгач, ўзи ишонгач, сўнг ҳар бир сўзигина эмас, ҳар бир тиниш белгиси, ҳар бир нуқтасини қаттиқ туриб ҳимоя қилар экан. Ўз ёзганларига оқил ва идрокли муносабат қандай бўлишини ва бошқа одам яратган текстга «зўравонлик» қилиш қанчалар яхши иш эмаслигини биринчи маротаба Саида опамдан ўрганганман ва шу туйғуни у кишида кузатганман. Бу ҳам жуда чуқур маънавий поклик ва эътиқоддан келиб чиқишини фақат кейинроқ билдим.

Агар мўъжизаликда мўъжизакорлик бўлса, бу Саида опамда эди. Агар нафисликда жозибадорлик бўлса, бу Саида опамда эди. Унинг оппоқ саҳифалар узра қўллари мушфиқ, меҳрибон, тўғрилиқ, ҳалоллик, соддалиқ, меҳроқибатни идеал даражасига кўтарган ва идеал даражасида тасвирлаган қўллари она қўллари эди.

У оддий одамларни беҳад севарди, улар билан жуда

оддий муомала қила биларди. Барча асарлари: шеърлари, дostonлари, ҳикоялари, қиссалари оддий одамлар ҳақида ёзилган.

Саида Зуннунова халқнинг миллий ўзига хос туйғуларини, яшаш, муомала маданиятини анча чуқур ўрганганди. Бу нарсаларни юракдан ҳис қиларди. У халқнинг миллий онги ва кечинмаларини ифодалашда Ғафур Ғулом ва Ойбекдан кўп ўрганди, уларга эргашди ва ўзига хос муносабати ва тасвир усулини шакллантиролди.

У эътиқод қилган нарсадан ҳеч ким, ҳеч нарса қайтара олмасди, — дейди Саид Аҳмад. — Коммунистик эътиқод деган тушунчани тўла ва ҳар томонлама англарди.

Саида Зуннунованинг шеърлари унинг юрагида етилган. Улар том маънода қуйма шеърлар. Шеърларни қуйма қилолган яна бир нарсани айтмайлик: бу аёл қалби! Саида опам аёл қалбини теран тушунарди, теран ифодаларди. Унинг шеърларида янги жамиятга хизмат қилаётган янги ўзбек қизининг дили мужассам. Олтмишинчи йилларнинг бошларида мени шу сатрлар ҳайратга солган эди:

Мен яхши биламан, пок бўла туриб,
Таъқибкор кўзларга боқиш заҳматин.
Ҳа, яхши биламан, ундай кезларда
Қўрқоқ, пучакларнинг қилган хизматин.
Ният, ҳисларимни минг бор титкилаб,
Бирон доғ тополмай бўлардим ҳайрон...

Қанчалар Саида опамга хос шеър бу! Оқилад соддалиқ, масъумлик қабоҳатга дуч келганда, шундай бўлади. Айбни бошқалардан эмас, аввал ўзидан қидириб кўради. Сўнг атрофга боқади:

Аммо уни мендан кўп топардилар,
Топардилар, ҳар кун, ҳар соат, ҳар он.

Мана шундай дамларда, у одамларнинг чин меҳрига суяниб яшади, уларнинг ишонч муҳаббатларидан мадад ол-

ди. Шоира, инсон ҳар қандай дамда ҳам юракдаги нурни йўқотмаслиги керак. Ёруғ юз билан яшаганларгагина ёруғлик муяссардир, дейди. Юз ёруғлик — миллий ўзига хос тушунча. Саида Зуннунова лирикасида у теран фалсафий-ахлоқий тушунча даражасига кўтарилади. Унинг оламга, табиатга шоирона муносабатида у жуда муҳим ўрин тутди. Айтайлик, «Ойдинда мудраган беҳи гулининг Биллур косасига сиғолсам дейман», деганга ўхшаш унинг гўзал сатрларини шу тушунчадан ташқарида аңлаш мумкин эмас. Бу юз ёруғликдан, халқ, Ватан, ўз яқинлари, адабиёт олдидаги юз ёруғликдан шаклландиган ҳодисалар. У бир шеърда табиатга муҳаббатини изҳор қиларкан, қалбини чулғаган шоирона рашк ҳақида гулдай нафис мисралар ёзади. Сўнг шеърни ноёб бир завқ билан тугаллайди:

Бир буюқ тепамда силкиниб хушҳол,
Секин шивирлади:— Сен, эй одамзод!
Бизлар сенинг учун бўлганмиз бунёд,
Асли сенга менинг рашқим келади.

Дунёга ёруғ нигоҳ билан боқиш поэтикаси унинг барча ҳикояларининг ҳам жозоба кучини, бадий ҳаётбахш руҳини белгилайди. Эсингиздами, «Қарз» деган ҳикоясининг бошланиши: «Қаттиқ бетобликдан кейин негадир унинг кўнгли қишлоқни қўмсаб қолди. Лекин кимнинг олдига боради. У жойда ҳеч кими йўқ. Ота-онаси ўлиб кетган. Болаликдаги ўртоқларидан ким қолган қишлоқда, уни ҳам билмасди. Орадан ўттиз-қирқ йил ўтгандан кейин борлари ҳам танирмиди? Лекин барибир унинг кўнгли шу жойларни қўмсарди...» Орадан шунча йиллар ўтиб ниҳоят қишлоққа боришга жазм қилган, лекин бундан ҳеч бир яхшилик кутмаган Абдурахмон унут қишлоқда хотира ва одамийликнинг улуғ қудратига ишонч ҳосил қилади. Ҳатто ўттиз-қирқ йил мобайнида ўзи бирор марта хабар ололмаган ва ҳатто бутунлай йўқолиб кетган

бўлса керак, деб ўйлаган онасининг қабри қаралган, асралган, ёдгорлик ўрнатилганлигини кўриб лол қолди. Абдурахмоннинг хотира олдида юзлари шувут. Лекин одамларнинг Абдурахмон олдида юзлари ёруғ. Улар қадр ва хотира туйғуси билан яшайдилар.

Саида Зуннунова бир қанча ҳикоялари ва қиссаларида етмишинчи йилларнинг ўрталарида айрим мансабдор кишилар ўртасида бошланган ахлоқий айнишни сезгирлик билан илғаб олган ва унга қарши шиддаткор нафрат билан қалам тебрата бошлаган эди. Унинг «Янги секретарь» деган ҳикояси ана шундай огоҳлантирадиган асарлардан. Районга келган янги секретарь айрим номдор раислар ўртасида хушомадгўйлик, лаганбардорлик, халқ, давлат ҳисобидан турли усулларда порабозлик авж олганлигини кўради ва шундай раислардан бирини оғир мулзам қилади. Шундай кезде унинг Ленинга мурожаат қилгани ғоятда таъсирлидир: «Владимир Ильич қаранг, нималар қилишмоқчи? Сиз бўлсангиз, нима қилардингиз буларни? Не-не азоблар, не-не орзулар билан қурган давлатингизнинг ҳузурини шунақалар кўриб ётганини билсангиз, нима қилардингиз? Азиз Владимир Ильич, Сиз бу тўкинчиликларнинг бир кунини кўрганингиз йўқ. Азобини, меҳнатини тотгансиз, холос. Уқ тешган нимдошгина пальтонгизни кўрганман. Ҳозир битта, иккита, йўқ, бешта, ўнта пальтога ҳам қаноат қилмайдиганлар бор...»

Адиба кўпгина асарларида юз ёруғлик фалсафасини хотира фалсафаси билан чамбарчас боғлаб юборади. Адиба хотирлашни жуда севади. У хотирани поэзия ва бадий фалсафа даражасига олиб чиқади. Унинг энг яхши қисса ва ҳикоялари, «Руҳ билан суҳбат», «Кўшнилари», «Алла», «Лирик нутқ» сингари ёрқин дostonлари бу чинакам Хотира поэзиясидир.

Саида Зуннунова асарлари олижаноб инсонни олқишлайди, инсон ҳақида, одамийлик ҳақида тирик ғояларни куйлайди, замондошларига муҳаббатлик тоза сўз айтади. Шоира бир шеърида: «Асаб ҳам қарийди, завқ ҳам, туй-

ғу ҳам, Шеър ҳам қарирми шоир қалбида?»— деб ўзига-ўзи изтиробли савол беради. У шикаста овоз билан шеър ўқирди. Лекин бу дутор унидек товушда тил эмас бил-лурдек дил жаранглаб турарди. У ўзини халқнинг зиёли қизи деб биларди. У халқнинг зиёли овози билан шеър ўқирди десак, янада тўғрироқ, ҳақиқатга яқинроқ бўлади.

Ноҳақлик олдида ожиз қолсам гоҳ,
Ҳатто тушларимга Ленин киради.
Бир шиддат руҳимда жўшади ногоҳ,
Шеърларимда унинг қони юради...

Йўқ, Саида опа, халқнинг юрагига айланган шеър ҳеч қачон қаримайди, сиз ҳам қаримайсиз!

Йўқлов

Миркарим Осимни эслаб...

Миркарим Осимнинг вафотидан сўнг чиққан «Зулмат ва муҳаббат нури» ҳамда «Ғалабадан кейинги кулфат» қиссалари бизни Тошкент тарихининг бундан икки юз-икки юз эллик йил аввалги қоронғу қаърларига олиб киради.

Биздан йироқ, бизга нотаниш, лекин бизга бегона бўлмаган ҳаётнинг аламли, аччиқ саҳифалари билан таништиради.

Бугун эллик ёшини қоралаб бораётган авлод Миркарим Осим асарларини учинчи синфдан бошлаб билади. «Утрор», «Широқ», «Темур Малик» сингари асарлари ўша гўдаклик чоғларимизда онгимизни боболарнинг қаҳрамонликлари нури билан ёритган ва ватанпарварлик тарихи гўзаллиги билан мурғак юракларимизга жасорат ҳамда ғурур нашидаларини олиб кирган.

Кейинроқ, Миркарим Осимнинг «Жайхун устида булутлар», «Элчилар», «Зулмат ичра нур», «Тилсиз гувоҳ» сингари сара асарлари пайдо бўлди.

Рабғузидан Мирхондгача, Абдуразоқ Самарқандийдан Абулғозийгача, Огаҳийдан Қодирий, Ойбек, Миркарим Осимгача... — булар тарих деган қуёшнинг атрофида абадул-абад айланадиган юлдузлар. Уларни ҳаётнинг ўзи, инсон онги тараққиётининг узлуксизлиги бирлаштириб туради, бир қондош жонли ипга тизади.

Миркарим Осимнинг Тошкент тарихига доир қиссаларини ўқиркан, кечаги кунларимизнинг энг даҳшатли фожеалари — ўзаро қирғинлар кўз кўриб қулоқ эшитмаган қўрқинчли бемаънилиги билан кўкракларимизни тирнайди, мияларимизни ёриб юборадигандай саволлар уйғотади.

У даҳа бу даҳани, у қишлоқ бу қишлоқни, у шаҳар бу шаҳарни, у уруғ бу уруғни қирғинга солади. На тил, на дин, на урф-одат, на қон бирлаштиради бу кулфат босган одамларни. Улар у остонадан бу остонагача — ака остонасидан ука остонасигача албатта қон кечиб ўтадилар. Тўралар, хонлар ёлғон шукуҳ, ёлғон дов-давлат ортидан қувиб содда халқни алдайдилар, уни хунрезлик ва талон-тарождарга бошлайдилар. Охир-оқибат яна халқнинг ўзи хароб, гўша вайрон, яқо чок, юрт ожиз, хор, тили осилган... тўралар эса ҳамон тўра, хонлар эса ҳамон хон...

Не-не мард, чапдаст, халқнинг қовурғаси бўлган йигитларнинг умри, жони заволда... қовурғаси ва умуртқасидан айрилган халқ эса ердан бағрини кўтаролмай ётади.

Миркарим Осим ўзаро қирғинлар Ўрта Осиё халқлари учун нечоғлик фожеали бўлганлиги, ўнглаб бўлмас оқибатларга олиб келганлигини теран кўрсатиб беради.

Миркарим Осим содда, лекин беҳад лўнда лавҳалар чизади. У лавҳа, эпизоднинг устаси. Бунчалар содда, бунчалар моҳирона лавҳалар камдан-кам тарихнависларга муяссар бўлган. Бу лавҳаларнинг аллақандай жозибаси борки, улар жуда узоқ замонлар ёдингизда яшайди. Қандайдир сизга жуда яқин бўлиб тўюлади. Ҳатто уларни

қаердадир кўрганга, бошингиздан неча бор кечирганга ўхшайсиз. Йўқ, йўқ, кечмасин, кечмасин асло бошингиздан бу воқеалар! Улар ўтган кунлардагина қолсин!

Лекин халқ фақат тинимсиз қирғинлар билан яшаганда, у ўзини кўпга бормаи буткул маҳв этган, ер юзидан ном-нишони ўчган бўларди. Бу халқни умид ва ҳаётсеварлик омон сақлаб қолди. Унинг умиди ва ҳаётсеварлиги доим қизил гулдай очилиб турди, қишин-ёзин очилди, жалада, дўлда очилди, зилзилада, тўфонда очилди, кун ботганда очилди, кун туққанда очилди. Халқнинг кўзи нурли фарзандлари атрофларга назар сола бошлади, узоқ мамлакатлар равиш-рафторини ўрганди, кучга тўлиб келаётган қўшни Россияга ибрат излаб борди. Халқ ўзига омонлик йўлларини қидирди. Дўстликнинг саддироҳига чиқди.

Миркарим Осим Дўрмонни ҳаддан ташқари суярди. Кўпинча кеч куз чоғлари Дўрмонга чиқарди. Боғнинг тунги сукунатида азамат чинорларнинг симфониясини тингларди. У ёлғиз бир ўзи сайр қилган чоғларида аллақандай қиялаб худди ҳаво оқимини кесиб бораётгандай бўлиб қадам ташларди. Четдан разм солиб қараган одамга унинг шарпаси учиб бораётганга ва ёхуд учиб келаётганга ўхшарди.

Куз охирламоқда эди. Ноябрьнинг оёқларида Дўрмон боғларига кечки қоронғулик билан етаклашиб туманлар тушади. Япроқларини ҳали тўкиб улгурмаган чинорлар девлар каби чайқалади ва шовуллайди. Улар худди шовуллаб тарих сўйлаб турган бобога менгзайди. Гофман ва Тургенев қиссаларидан келиб шу ерга етганда нафас ростлаб ўтмишдан сирли муждалар сўйлаётгандай бўладилар. Туман бағрида улар салобатли қорайиб, рўйинтанлар каби қад керадилар. Миркарим Осим уларни тинглашни билади. Уларнинг шовуллашларини тушунади. Кўз ўнгида шиддатли Жалолиддин намоён бўлади. Темур Малик лочин сиёқида чинор чўққисига қўнади ва қийқиради. Бу қийқириқ кекса адибга ўлмас қўшиқ каби эшитилади. Унинг кўз ўнгида бағри кенг, бағри кенг, бағри кенг саховатли, зулқудрат Сирдарё гавдаланади...

Туман хазонлардан ўткир ис таратади.

— Оҳҳо! — деб қўяди адиб. — Оҳҳо!..

Шу одмигина нидога у бутун бошли бир поэманнинг маъносини сиғдиради. Упкасини тўлдириб шу ўткир ҳавони симиради.

— Тўйиб-тўйиб шимиринг бу ҳавони, — дейди у менга, — чуқур-чуқур ютинг бу ҳавони. Оҳҳо!..

Мўйсафид адиб шунда нечундир мислсиз салоҳиятли Бальмонтнинг шеърларини аста ёд ўқий бошлайди: «Шалдирайди, шивирлайди қамишлар... Шивирлайди қамишлар...»

У ҳеч уйда ўтиролмасди. Юраги тошар, аллақайлардир ўзига тўхтовсиз чорларди. Куни бўйи аллақаяқларга ғойиб бўлиб кетарди. Кўпинча ҳали оёқларида қувват бор экан, тоғ этакларидаги боғларга чиқар, ҳувиллаб қолган, зағчаларгина тўда-тўда бўлиб тимирскиланиб юрадиган олмазорлар, эскидан қолган ўрикзорларда кезинар, сўнг тўзиб кетган халтаси ичидан қалин газеталарни олиб ариқ бўйидаги усти қуриган малларанг чим устига тўшар ва аста чалқанча тушиб ётарди. Соатларча шамол қувиб ўтаётган ўнгалак-дўнгалак булутларга тикилгани-тикилган эди.

У эски боғлардан адирларнинг бир-бирларига мингашиб кетган манзараси очилиб ётишини севарди. Боғ билан адирлар туташган жойларнинг ўзгача жозибаси бўлади. Буни фақат дили бор одам фаҳмлаши мумкин. Хаёл адирлардан-адирларга урилиб кезади, адирларнинг юмшоқ елкаларида беозор ва ҳур одим отиб юмалайди. Боғлардан, етмиш йиллик ўрикларнинг чайир шохларидан ўрлаб кўтарилган хаёл қирлар оша ҳаволанади. Юракда содда, энг керакли сўзлар туғилаётгандай бўлади. Димоғига қуриган чим ва чим остидаги янги майсаларнинг маъюсгина ҳидлари урилади. Беқарор шамоллар ариқларнинг бўйларидан қуриган ёввойи ялпизларнинг ўткир исларини таратади.

Олма дарахтларининг фақат уч-учларида сарғайиб қизарган барглари чирс этиб узилади. Узоқлардаги адир

этагидан ўтган йўлдан машиналарнинг овозлари эшитилди, лекин ўзлари кўринмайди.

Адиб худди буткул ухлаб ётган одамдай қимир этмас, ўнг қўлини манглайи устига ташлаган, ярим юмуқ кўзлари кўкка тикилган, кўзи ҳам, ўзи ҳам шу беҳудуд, бечек осмонга гўё сингиб, қўшилиб кетган эди.

У бу ерларга мадор излаб келар, боғлар ва далаларнинг тоза ҳаво тўла сукунатидан яйрагани келарди.

Саъваларнинг офтоб булутлар орасидан кўринган чоғлардаги сатанг сайрашлари, дарахтларнинг шохларида тинимсиз сакраётган, худди ўн икки яшар балеринадай думчаларини пит-пит қимирлатиб қўядиган читтакларнинг чивитлари, дала чумчуқларининг аллақандай чулдирашлари уни маст қиларди. Қулоқларига номаълум ёқлардан сўз билан ифодалаб бўлмайдиган садолар урилар, назарида бу садолар Довуд юлдузидай беназир тархли Тўрабекхоним саройидан кўтарилиб, Улуғ Минор ичидан ўтиб бепоён кўкка ўрлаб сўнг унга довур етиб келаётгандай: «Тирилтир! Тирилтир мени! Моҳирўйларни тирилтир!..» деб нола қилаётгандай бўларди. Кўҳна Урганч ва унга борар йўллар адиб хаёлида роман тусига кирар, агар шу романни ёзсам, мабодо Жўржи Зайдон тирилиб келсаю ўқиса, ўзининг барча романларидан воз кечворадиган роман бўлади, деб жилмайиб қўярди. Лекин у энг камтар одамлардан ҳам камтарроқ эди. Хаёлида шуҳрат унлари ғалаён қилмас, у шуҳрат васвасаларини аллақачон тамомла енгган ва забт этган эди. У ёзишни севарди. Ҳеч кимга оғирлиги тушмаган, лекин жуда кўпларнинг оғирини енгил қиларди. У мақтовлардан ўтдан қочгандай қочар, олдида асарларини сўзласангиз, бирдан қизариб кета бошлар, ўзини қўярга жой тополмай қолар, қандай бўлмасин мақтагувчининг ҳузуридан сирғалиб қочиш пайдидан бўларди.

«Толстой... Толстойларни мақтаса арзийди. Ана адиб! Бизлар қаламкашлармиз...» У Достоевский ҳақида, унинг кўпсўзлиги, бу кўпсўзликнинг сири ҳақида соатлаб тортиша, тўғрироғи суҳбатлаша оларди. Назарида, Толстой да-

ҳоси туманлар оралаб елган майин шамол, Достоевский даҳоси эса тўсиқ билмас тошқин сел эди.

У майсалар билан сўйлашар, себаргаларга алланарсарни шивирлар эди. Себарга япроқларини эзиб ҳидларди. Улардан кўҳна ўзбек сўзларининг бўйи, Кошғарийнинг нафаси келаётгандай туюларди.

— Болага ўхшаб қоляпман, — деб қўярди у, — болага ўхшаб қоляпман.

Охирги дамларида шуни тан олдимикан қари муаррих? Унинг маъюслиги доноликка, донолиги маъюсликка айланар ва буларнинг барини бола қалби бошқарарди.

Хиёбонларда унда-мунда чироқлар милтирайди. Уларнинг хира шуълаларида ерга тўкилган барги хазонлар йилтирайди. Дарахтларнинг тумандан нам тортган таналари тим қорайиб кўринади.

Аллақайда нимадандир безовта зағизғон жонҳолатда норози бўлиб чағиллайди. Адиб ғарбдан кунчиқарга булутларнинг жадал бар уриб боришидан кўзларини узмайди. Тўлган ой булут парчалари ичра худди тимқора океанда сузаётгандек туюлади. Булутлар орасини бирдан ярқироқ бир юлдуз ёриб чиқади, у капалакдек титрайди.

Шамол... шамол эсади, шамол туманлар бағрида ўйнайди; дарахтларнинг шохларини яланғочлаб тортқилайди. Пароканда япроқларни учириб сувлари тинган ариқларга тўплайди.

Табиат хўрсинади, ёз ўтганига хўрсинади, қиш келаётганига хўрсинади. Унинг хўрсиниши кекса адибга ҳам ўтади.

Ариқлар лабида, дарахтлар тагида шамолнинг чорлови билан кўк майсалар бош кўтарарди. Она ер нақадар майин! Кузнинг хазонлари, кузнинг майсалари. Адиб уларда тугаб бораётган ва эндигина бошланаётган ҳаётни кўради. Бирининг охири, иккинчисининг боши... улар нақадар бирга, нақадар бир-биридан ажралмас!

Адиб уларга юзларини суртгиси келади. Уларнинг ҳар бири ўтмишдан келаётганлигини билади, ҳис қилади.

Уларнинг туганмас ҳикояларини тинглайди. Она табиат қаҳратон қиш бағрига шу ям-яшил майсалари билан кириб боради. Кекса адибнинг лаблари нималарнидир пичирлайди:

Куяр кўнглум сабонинг ул ишиндин
Нечукким, куйса хирманлар яшиндин...

Ё майсалар шивирладимикан бу байтни?
Заминда не-не ўйларни шивирлаб ётмоқдасиз, устоз!
Сизнинг олижаноб юрагингизда тарих ва замон тута-
ташган эди.

У кўксига икки найза — тарих ва замон найзаси санчилган одамдай бўлиб юрарди. Униси ҳам, буниси ҳам тинмай оғриб турарди. Лекин бу оғриқлар унга худди ёқаётгандай эди. Шу оғриқ бўлмаса одам боласига яшашнинг ҳам ҳожати йўқ деб биларди.

ҒАРБ ВА ШАРҚ ЙЎЛЛАРИДА

Антонио,
Фақат одамлар ичра билмоқ мумкин кимлигинг,
Фақат ҳаёт ўргатар кимлигимиз аслида.

И. Ф. Гёте «Торквато Тассо».

Бугунги ўзбек шеърляти мундарижаси асосий йўналишларидан бирини халқаро тематика белгилайди.

Халқлар илгаридан бир-бирларини билишга, ўзаро турли соҳаларда фойдали муносабатлар ўрнатишга интилиб келадилар. Ҳеч қандай муомала-муносабати бўлмаган қўшнилар мутлақо уришмаган эсалар-да, лекин негадир доим уриш ҳолатида юргандай бўлиб кўринадилар. Муомаласиз қўшни ёхуд кимсадан кишилар нарироқ юришга уринишади.

Халқаро муносабатларда ҳам бу ҳол жуда яхши билинади ва кўзга ташланиб туради. Айниқса, ҳозирги замонда. Йигирманчи асрнинг иккинчи ярми ахборот замони. Мамлакатлар ўртасида ошқора ахборотлар кўпайган сари улар ўртасида ишонч вазияти мустаҳкамланаверади. Халқлар бир-бирларини қанчалик кўп ва яхши ўрганиб борсалар, ўзаро шунчалик қалин бўладилар. Одамлар ва мамлакатлар ўртасидаги энг зарур ва энг олижаноб нарса — тушуниш шунча ортади. Санъат эса ўзининг барча қуроллари ҳамда воситалари билан ана шундай тушуниш иқлими яратишга хизмат қилади. Шунинг учун кишиларни Навоий насллари, Пушкин насллари, Гёте насллари дейишганда, бундан фахрланамиз. Улуғ адиблар орқали бошқа маданий халқлар ўртасидаги ўз ўрнимизни яхшироқ англаймиз, даражамизни билиб турамиз.

Бугунги пешқадам ўзбек шоирларининг лирикада яратган қаҳрамонлари Шарқда, Ғарбда — дунёнинг барча ўл-

каларида совет паспорти ҳимоясида «дунё граждани», «олам фарзанди» бўлиб юрмоқда, дунёнинг томир уришига қулоқ солмоқда.

Унинг дунёнинг кўраётган кўзи, англаётган ақл-идроки, ҳис қилаётган юраги ва шулар ҳақида сўзлаётган сўзлари замонамизнинг маънавий-психологик иқлимини белгилаб келаётганлиги учун ҳам жуда қизиқарлидир.

Кишининг борлиғи ўзга юртларда янада яхши билинади. Одам ойга чиққанидан бери ва ер шарини бир зум ичида айланиб чиқиш имкониятига эга бўлгандан бери мусофир деган тушунчанинг асл мазмуни ўз аҳамиятини йўқотди. Ернинг унча ҳам катта эмаслиги, одамлар учун шундан ўзга қўрғон йўқлиги туфайли одамларнинг ерни ўз уйим деб билиши кучайди. Ер юзи одамлари ҳозир ҳамма замонлардагидан кўпроқ ва самаралироқ бордикелди қилмоқдалар. Натижада, турли халқларнинг тарихан ташкил топган одатлари юзма-юз келмоқда, қарашлар, тушунчалар, муомала йўсинлари қамти-қамти келмоқда. Юзма-юз келишда фикрлар чархланмоқда, лирик фикрлар сиёсий-ижтимоий фикр даражасига кўтарилмоқда, айна чоқда, сиёсий қарашлар лирик қаҳрамон ички дунёси — маънавиятининг ажралмас қимматли томонига айланмоқда.

Юзма-юз келиш... Давлатларнинг лидерлари юзма-юз келганларида дунёнинг энг чигал муаммоларини ҳал қилишга йўл очилмоқда. Турли мамлакатларнинг оддий кишилари ўзаро учрашганларида эса, дўстлик ришталари мустаҳкамроқ боғланмоқда. Не замонлардан қолган музлар ўртада эримокда.

Жаҳон миқёсида кечаётган жараёнлар миллий лирикага ҳам ўз баракали таъсирини ўтказмоқда, албатта. Абдулла Ориповнинг «Калифорнияда чойхўрлик» шеърида асрларча шаклланган удумлар халқларнинг бир-бирларини тушунишларига тўсиқ бўлмаслиги очиб берилади. Ўзбекларнинг чойни шопириб ичишлари америкаликка галати туюлади. Уни таажжубга солади. Номаялум одат

бўлиб кўринади. Бир-бирини билмаганда оддий нарсалар ҳам катта англашилмовчиликларга сабаб бўлиши мумкин. Бу албатта, билмасликнинг уқубати.

Гарчи бизнинг одатлардан кулмас экан у,
Чой қайтариш нималигин билмас экан у,—

дейди шоир. Америкалик киши, ўзбеклар пиёлани чайиб юқини тўкиб ташламай яна чойнакка, ичига қайтариб қуяр эканлар, деб ажабланади. Шоир унинг ғалати аҳволга тушганлигини авзойидаги ўзгаришлар: «бўйинини чўзиб тикилиши», ўзга юрт одамларига мўлт-мўлт қараши, «анқайганча» тикилиши орқали яхши кўрсатади. Лекин америкалик тушунишга қобил. Англашилмовчилик рўй бергани аён бўлгач, бунинг кулгили эканлиги яна билина қолади:

Одатимиз англагач у, дилдан кулишдик,
Ўзбекча чой мазасини бирга бўлишдик,

Билишдан ўрганиш истаги пайдо бўлади:

Энди чойнак-пиёлани олиб атайин,
Чой қайтариб ўтирарди ўзи хўжайин.

Кўриб турганингиздек, Абдулла Орипов Америкада чой дамлаш эпизодига «кўканча қисса» шаклини танлайди. Ўзи айтмоқчи оддий мулоқотга оддий тўн бичади. Эпизодни оддий, халқона сўзлар билан ҳимоя қилади. Европа зиёлилари ҳаммаёқни америкача оммавий маданий яшаш тарзи босиб кетаётганлигидан ҳар қадамда шикоят қилаётган ва зўр бериб бундан қутулиш йўлларини излаётган бир шароитда ўзбекона чой дамлашнинг поэтик мушоҳадаси кучли таассурот қолдиради. Абдулла Орипов ўз ҳикоят шеърларида нозик, теран зарофатлар қилишини китобхон яхши билади. Шоир энг доно фикрларни ҳам нозик

мутойбага чирмаб айтолади. «Калифорнияда чойхўрлик»-да ҳам шоир бир чимдим миллий мутойба қилади. Ҳа, бу ерда шеър темаси ҳам, ундан келиб чиқадиган фикр ҳам жуда оддийга ўхшайди. Лекин бу оддийлик чамаси, асл бадииятнинг соддалиги. Биз учун ўта одми, кундалик бир ҳодисани шеър ҳодисасига айлантириш учун Абдулла Ориповнинг фикрчанлиги ва оддий ҳодисаларни ҳам шуълалантириб юбориш маҳорати керак бўлади. Шеърни ўқиркан, хаёл ўтган асрнинг сўнги ўн йиллигида ёзилган Фурқатнинг «Гимназия», «Виставка хусусида» сингари шеърларига кетади. Ушанда ўзбек шоири маърифатга, бошқа халқларнинг илғор маданиятлари, илм-фанини эгаллашга чақирган эди. Бу асрнинг сўнги чорагида эса ўзбек шоири Америка қитъасида, жаҳонга илм-техникаси билан донг солган Калифорнияда туриб, халқларнинг бир-бирларининг миллий удумларини англашлари, бу ҳам қолаверса, дўстликнинг бир узилмас риштаси бўлиб қолиши ҳақида фикр юритмоқда.

Гоҳо оддий мулоқотдан яшнагай диллар,
Учрашгандай йироқ эллар, олис манзиллар.
Саёҳатда турфа гаплар бўлади, жўра,
Чойхўрлик соз, жанжаллашиб юргандан кўра.

Оддий сўзлар ўз ўрнини топиб айтилганда, даврнинг руҳини мужассам ифода қилади, тарихий шароитнинг характерли қирраларига ишора қилади, шоирона овоз касб этади, зарурат каби қабул қилинади.

Эркин Воҳидовнинг «Руҳлар исёни» достонида Назрул Ислонинг қўшиғи оломон ўртасида, фикр бўронларни уйғотди. Назрул ўз қўшиғида озодликни куйлади. Қуллик ва ғафлат кишанларини парчалашга чақиради. Назрул Ислон ўз замонасидан анча ўзиб кетган шахс. Шунинг учун оломон унинг илғор ғояларига яктан бўлиб эргашолмайди. Барча ҳам бу ғоялардан тенг нафас ола олмайди. Шарқ ишқий шеър тажаллийларига ўрганиб қолган. Шу-

нинг учун Назрулнинг шеърини аллакимлар Шарққа хос бўлмаган шеър деб, кишилар ўртасида норозилик, тафриқа туғдирардилар.

«Қани шеърда гуллар рақси?
Қани булбул навоси?»

Абдулла Орипов шеърида муносабатлар ойдинлашгач, ўртада ҳайрихоҳлик пайдо бўлди. Эркин Воҳидов достонидаги бу эпизодда кишиларнинг бир-бирларини англамасликлари нифоқ ва нафратга айланади. Нифоқ эса жаҳолатнинг белгисидир. Эркин Воҳидов йигирманчи асрнинг ориф жоҳиллари фалсафасини, шу фалсафа орқали эса уларнинг малъун башараларини очади. Нега биз малъун деяпмиз? Чунки уларнинг Назрул шеърида куйланган озодлик ва маърифатга қарши отган тошлари, унга инкор қилароқ келтирган далил-даъволари шундай дейишга асос беради. Булар шоир талқинида тарих йўлига тўғон бўлаётган тоифа. Шоир уларнинг ўз сўзлари, сўзларининг равиш, оҳанги, товланиши, «писиллаб» эшитилиши орқали синфий башараларини кўрсатгандай бўлади:

«Бу исёни,
бу нифоқни
Чиқармоқ не зоҳирга.
Сиёсат-ла ўйнашмоқни
Қим қўйибди шоирга...»

Биқиниб ўтириб яшайдиган, ҳеч нарсани ўзгартиришни истамайдиган, зулмга қарши курашни гуноҳ деб эълон қиладиган тоифанинг қўланса овози эмасми бу? Ёмон шундаки, улар зулмни билиб, кўриб туриб, унга қарши баралла айтилаётган Назрул ғояларини қоралайдилар:

«Ҳа, зулм бор,
Ҳақсизлик бор,

Барчага бу аёндир,
Аmmo буни зинҳор-зинҳор
Айтиб бўлмас замондир...

Ер юзида турли ўлкаларда ижтимоий адолат, тенглик, биродарлик, тараққиёт учун қайғурмайдиганлар ҳали анча-мунча топилади. Улар ички дунёси, ҳаётний фалсафасининг моҳияти қуйидаги сўзларда янада равшан кўрилади:

«Ҳамма билар.
Инсон эркин —
Яшаши шарт пойндор.
Биз ҳам айтсак бўлар,
 лекин
Уйда бола-чақа бор...»

Шоир шу лекин... ни алоҳида нуқтага олиб чиққани бежиз эмас, шу «лекин»... кетида назаримда асрларга тенг пауза... жимлик, сукунат бор. Павка Қорчагин бундай узоқ пауза қиладиган шахслар ҳақида сиздан нафталин ҳиди келиб қолибдир, дейди. Ҳа, йигирманчи аср мешчанларининг, зулмга ўнг ва чап бетларини тутиб берганларнинг ва ёмони, бошқаларни ҳам шундай қилишга даъват қилганларнинг фалсафаси шундай. Достонда шу сўзлардан сўнг «Фидойийлик тўғрисида ривоят» келадиким, афтидан, бу ҳам бекорга эмас.

Шоир Эркин Воҳидов ҳозирги замон шеърини — озошлик ва тинчлик учун курашларнинг марказида турганлигини Шарқ санъаткори қисмати воситасида мана шундай параметрларда кўрсатади. У халқаро темада ёзилган, кўп қиррали мундарижага эга бўлган асар ўртасига кескин фикрлар жангини олиб чиқади. Фикрлар жанги инсоният учун қисмат эканлигини кўрсатади ва шу билан бирга йигирманчи асрда бу мафкуравий жанг янги паллага кирганлигини, янги олий мазмундорлик касб қилганлигини эҳтирос билан очиб бероллади.

Фикрлар жанги... Бутун инсоният тарихи шу жанг
фожиаларидан иборат.

Фикрлар жанги... унда инсон намоён бўлади.

Немис файласуфи Фридрих Ницшенинг ғояларига, қа-
рашлари системасига қўшилиб бўлмайди. У инсон ҳаётида
ҳамма нарсани куч-қудрат, зўравонлик ҳал қилади, деб
айтади. Лекин унинг «Ножойиз мулоҳазалар» асарида ин-
сон ва тарих ҳақида кишини ўйлатадиган фикрлар ҳам
илгари сурилган. Чунончи, бир ўринда у шундай дейди:
«Тарихни фақат кучли одамларгина кўтара оладилар, ожиз
кишиларни у бутунлай эзиб ташлайди. Бунинг сабаби
шундаки, бизнинг ҳиссиёт ва сезгиларимиз ўтмиш билан
беллашмоқ учун етарлича бақувват бўлмаган ҳолларда-
гина, шу ҳиссиёт ва сезгиларимизни адаштириб, чалғитиб
юборади» (Ф. Ницше, «Несвоевременные размышления».
Тўла асарлар, II том, Московское книгоиздательство,
1909 йил, 126).

Шоир Омон Матжоннинг:

Нью-Йоркда мендан бир зот —
Ўзиям сал меровми,
«Ўзбек қандай халқ?— деб қолди,
Тошкентинг, бу — Масковми?»—

деган сатрларини қайта ўқиганимда, тарих ва инсон ҳа-
қида айтилган, инсон тарихга муносиб бўлиши керак деган
сўзлар ёдимга тушди. Америкада ўзбекнинг вакилига са-
вол берган ўша зот, қарангким, бир халқнинг тарихини
йўққа чиқармоқчи бўлади, бу қўлидан келмаслигини би-
лади, шу темада мазоқ сўз юритмоқчи, суҳбатдошининг
миллий ифтихор туйғуларини ерга урмоқчи, уни билма-
ган киши бўлиб эзиб ташлашга уринади. Адоват ва кин
уруғларини сепмоқчи бўлади. Чет элларда кишилар баъзан
билмай шундай қиладилар, лекин атай мақсад билан би-
либ, яхши англаб шундай йўл тутадиганлар ҳам топилди.
Шоир заковатига балликим, у суҳбатдошининг калла қа-

ватларида гимирлаган фикрларни, найранг билан ўт ёқишларни яхши сезиб туради. Ва ўзини, ўз тарихини елкасида кўтароладиган даражада маърифатли инсон каби тутади. Уша зотга жавоб бераркан, халқ асл моҳиятини белгилайдиган ўзига хос сифатлар, хусусиятлар, фазилатлар ҳақида ўйланади. Ўз халқининг умуминсоният қаторидаги қимматли хусусиятларини билиш ва буларни энг тўғри, энг равшан сўзлар билан ифодалаб бериш осон иш эмас. Гоҳ буни билиш ва англаш учун неча-неча умрлар ҳам кифоя қилмаслиги мумкин. Шоир чет элдаги зотга энг ишончли сўзини айтишни истайди. Халқнинг ўтмиши ва бугунини белгилаб берган, уни яшовчи ва устивор қилган белги-хусусиятларни бандлар тизмасига теради. Алоҳида олинган белгилардан яхлит бир хулоса чиқаришга уринади. Шунда кўз ўнгимизда меҳнаткаш, юртсевар, одампарвар эл қиёфаси гавдаланади. Шоир хорижлик зот қошида халқининг айрим камчиликларини ҳам яшириб ўтирмайди, уларни бир оз маъюслик ва зарофат билан тилга олади. Лекин шеърнинг катта фикрини охириги уч бандга жойлайди:

Америка десанг, бугун
Дунёнинг кўп жойида
Кўплар шошар — эсдан чиқиб
Миллат, ватан, қонда!
Америка чиндан, зўр жой,
Лекин сал-пал қайтаман!
Энди сенга халқимнинг энг
Зўр хислагин айтаман!
Шу пайтгача ҳали ҳеч вақт:
Текшир олди-ортидан,—
Америка деб, бирон ўзбек
Кечган эмас юртидан!

Шоир халқнинг ватанпарварлигини шу тариқа энг юқори нуқтага кўтаради.

Ҳа, чет эллик кишилар билан мулоқотларда тарихнинг катта ҳодисалари устида баҳе боради ва бунда фикрлар чархланади. Шеър қаҳрамони бундай осон бўлмаган учрашувларда ўзини халқнинг кичик зарраси, унинг таълимини кўрган фарзанд, кескин, ўткир, тўғри жавоб бериш қобилиятига эга меҳрли, нурли инсон каби тутати.

Умуман, шоирларимизнинг халқаро темаларда яратган шеърларида тарихийлик, фикрлашда тарихийлик анча ишонарлидир. Бу уларнинг фикри далолатларга бойлигида кўринади. Далолатлар эса дабдаба эмас, реал ҳақиқатлар асосига қурилганлиги билан эътиборли.

Абдулла Ориповнинг «Мексика» деб аталган шеърида халқ — инсон — тарих чамбарчас бирликда тилга олинади. Мексикаликнинг ўз аждодларини тинимсиз эслаб тилга олиши шоирни ҳайратга солади. (Бу ўринда шуни таъкидлаб ўтайликки, ҳозирги замон Мексика адибларининг, аиниқса, Хуан Рулфонинг «Педро Парамо», Карлос Фуэнтеснинг «Артемио Круснинг ўлими», «Ёндирилган сув» романларида замон ва тарих бир яхлит хотира каби гавдаланади. Қаҳрамонлар ўз ҳаётларида Мексика қаердан бошланадию қаерда тугайди? — Бунга аниқ жавоб беролмайдилар). Абдулла Орипов мексикаликнинг юрагини кичик бир шеърда яхши англаб етолган. Тарих фикрати, халқ қаҳрамонликлари хотираси — уни барча босқинлар, қирғинлардан омон олиб чиқади. Шоир шеърни кутилмаган фалсафий, балки айтиш мумкинки, хайёмона фикр билан якунлайди:

Пойингда минг йиллик қабрлар тўпи,
Бу менинг гўрим деб, йиғлайсан атай.
Ўтмишга тортилган камоннинг ипи,
Уқ эса олдинга учмоқ учун шай.

Шоирнинг «Сан-францисколик талаба билан суҳбат», «Югур, бизнесмен» каби шеърларининг марказида ҳам дунёни яхшилик томонга буриш учун қаратилган фаол

фикр—фикрлар жанги туради. Уларда шоир шахси шарқона вазмин, теран, салмоқдор фикрловчи, ўзга халқлар маданиятларини ҳурмат қилувчи киши каби кўзга чалинади. У замоннинг барча воқеаларига тийрак нигоҳ билан қарайди, уларга ўз тажрибалари заминида муносиб баҳосини беради.

Осонмас, осонмас шоир юракка,
Унда туманларнинг дарди, оҳи бор,
Унга бу дунёда яшаш мураккаб,
Чунки шоир қалбнинг иштибоҳи бор,—

деб ёзади шоир Эркин Воҳидов «Афғон шоирларига» шеърисида. Кейинги йилларда замон билан барабар қадам ташлаётган шоирлар асарларида дунёда кечаётган жараёнларнинг мураккабликларини теран тасаввур қилиш, миллионлаб ер юзи кишиларининг дардларини англаш ва ифодалашга уриниш, ўзининг совет шоири сифатидаги ўрни ҳамда миссиясини инсоният билан пайванд бўлиб кетишда деб тушуниш кузатилмоқда. Бунда миллий совет фикр-қараши чақинлари ёрқин шуълалар таратмоқда. Шоирларимиз буржуа дунёси қарашлари, мафкураси, тушунчалари билан полемикага алаиғали, ишонарли, теран умуминсоний фикрларни ўртага ташлаб чиқмоқдалар.

Эркин Воҳидов «Арслон ўргатувчи» ва «Шарқий қирғоқ» деб номланган шеърларида бугунги Ғарб оламининг зиддиятларга тўла ижтимоий қиёфасини яратади. «Эркин дунё»да нега инсон ҳақиқий маънода эркин бўлолмаслигининг илдизларига назар ташлайди. Бу шеърларини жонли диалоглар асосига қуради. Яратаётган образларига рамзий маъно мартабасини беради. Унинг, айниқса, «Шарқий қирғоқ» шеъри рамзий маъносининг салмоқдорлиги ва қиррадорлиги билан ажралиб туради.

Табиатда денгиз ва дарёларнинг ғарбий томондаги соҳиллари тик ва қоядор, шарқий ёқдаги қирғоқлар эса ясси, қумлоқ ҳамда текис яратилган экан. Шеърда кекса

белорус жангчиси айтади: душман устимизга доим ғарб соҳилларидан бостириб келди, бошимизга ажал селини ёғдирди. Биз шарқдан ўша шум ўлим уяларини тугатиш учун бордик. Душман ҳийла-найрангларига қарши танимизни байроқ қилдик. Бизнинг мардлик ва эътиқоддан ўзга паноҳимиз йўқ эди. Шунинг учун ҳам ёв қанча кучли бўлмасин, уни таслим қилдик. Кекса жангчи сўзларкан, ўзбек шоири Дунайнинг қарши бетдаги соҳилига назар ташлайди. Шарқий соҳил тинч ва беозор ётади. Дарё сокин чайқалиб оқаркан, шоир қулоғига жанг суронлари чалинади:

Ҳолбуки, қирғин давом этмоқда,
Ҳолбуки, қурбонлар руҳи уйғоқдир.
Ҳамон ёв қўрғони ғарбий қирғоқда,
Ҳамон бизнинг маскан шарқий қирғоқдир...

Шоир шеърда миқёси катта образлар яратади. Икки соҳил дунёнинг ҳозирги икки образига айланади. Шу образлар орқали шоир бугунги дунё манзараларини сўз шуълалари билан ёритади. Шарқий қирғоқни адолат, тенглик, биродарлик рамзи каби, Ғарб соҳилларини империализм ўчоғи деб қарайди. Кекса жангчи фақат дарёларнинг соҳиллари ҳақида сўзлаган бўлса, шоир «соҳиллар»га жуда кенг ва катта социал маъно юклайди. Уларни бугунги дунёда беллашаётган икки синфий куч сифатида талқин қилади. Бу шеърнинг марказида ҳам фикрлар жанги...

Дардлар гирдобида чарх урар замин,
Мажруҳ сийнасида силқиб оқар қон...

Шеърнинг нафис хоналарига инсоният бошига офат солиб турган очлик, қашшоқлик манзаралари, бомбалар остида совуриляётган шаҳарлар, ўт ичида қолган вайрона кўчаларнинг тўзонлари кириб келади. Шоир мана шу офатларни замин даргоҳидан супуриб ташламоқ учун фидойи

инсонлар керак, деган фикрни қўяди. Биз биламиз, фидойи инсон шоирнинг барча асарларида ўз олижаноб қалби, умуминсоният манфаатлари йўлидаги ишлари билан қатнашади. Фидойи инсон — шоирнинг катта-кичик барча асарларида бош, етакчи қаҳрамон. Ҳозирги замон шоири эса шу фидойи инсонлардан бири. Эркин Воҳидов унга мурожаат қилиб ёзади:

Шоир! Эй, тинчимас оловли юрак!
Адолат юлдузи сенга маёқдир.
Ҳақ йўлда фидойи аскарсан, демак,
Сенинг қароргоҳинг шарқий қирғоқдир.

Шоир фидойи инсонни унинг реал ва шу билан бирга умумий белгилари билан тасвирлайди. «Шарқий қирғоқ»да фидойи бу — кекса белорус жангчиси. Шоир ўз шеърларида кўпроқ ота фидойилар образларини севиб яратади. Шунини бу ерда айтиб ўтайликки, Эркин Воҳидов оталар билан ўз асарларида суҳбат, мулоқотлар қилишни нақадар севади. Оталар билан ҳаёт ҳақида суҳбат, диалог унинг асарларидан асарларига доимо янги бир мотивлар, янги бир равишларда кўчиб юради! Шоир фидойи оталарга фидойи ворислар муаммосини доим шеърларида ўртага қўяди. Сўз юритилаётган шеър мундарижасининг салмоқдорлиги услубда ҳам вазмин кўтаринкиликни талаб қилади. Шарқ ва Ғарб қирғоқларининг турфа табиати ҳақидаги сўзлар билан бошланган шеър учинчи бандга келгач, нолали садога тўлади:

Боқиб кўнглим чўкди неча мартаба,
Нега бундай қилдинг, чархи кажрафтор?
Бир соҳилга бериб юксак мартаба,
Бошқа бир соҳилни қилдинг хокисор?

Бу ердаги «чархи кажрафтор», «юксак мартаба», «хокисор» ва бундан кейинги банддаги «гардуни золим» сўз-

лари белорус жангчиси тилида бизга фавқулодда бўлиб эшитилади. Аслида, кўҳна шарқ кишилари шу тил билан сўзлашлари мумкин эди деймиз. Лекин шеър давом этаркан, бу сўзлар кекса жангчи тилидангина эмас, адиб тилидан ҳам чиқаётганлиги, у сўзларкан, мовий кўзларига тубсиз хаёл чўкканлиги, хотиралар уни қаттиқ ҳаяжонга солаётганлигини кўрамиз. Ҳаяжоннинг тили эса доим эҳтиросли! Адиб жангчи эҳтиросли, шарқона бўлиб туюладиган тил билан сўзлаши энди бизга табиий туюлади. Шунинг учун унинг кўтаринки кайфияти шоирга ҳам ўтади. Шоир шунда Шарқий қирғоқларнинг фарёдини тинглайди. Шу боис шарқона нолакор сўзларнинг ўз бадий-мантқиқий ўрни бор. Шоир шеърнинг биринчи сатрларидан оҳанг пилигини аста кўтариб боради.

Ўзбекнинг умумжаҳоний алоқалари борасида ёзилган бу шеърда ҳам биз замонаси муаммолари даражасида туврувчи, давлат ва дунё ўлчовлари билан фикр юритадиган Замондош шахс образи билан танишамизки, унинг онги даврнинг энг илғор ғоялари билан қурулланганлигини кўриб қувонамиз.

Ўзбек Фарбга ва Шарққа чиқаркан, ўз замонининг революцион илғор ғоялари билан қурулланган, ўтмишнинг барча халқпарвар улуғ воқеа ва ҳаракатларига меросхўр инсон — ҳеч сўнмас хотира тимсоли бўлиб чиқади:

Мана менман, у исённинг ўлмас авлоди,

Мана менман, у қуларнинг ҳеч сўнмас ёди —

деган эди оташин Усмон Носир «Нил ва Рим» шеърида. Адабиётимизда ўтмишдаги демократик ҳаракатлар ва буюк анъаналарга ворислик, издошлик жуда кенг, яхши ишланган. Бу адабиётимизнинг барча поғоналарида севимли, қаламдан тушмайдиган мотивлардан. Не ажабки, бу издошликда Ғафур Ғулом ўзини меҳрибон падар каби, Ойбек муаррих ва мутафаккир, Шайхзода эса ўткир публицист, интеллектуал инсон каби намоён қилган эдилар.

Ҳар бир ҳодисанинг, ҳар бир нарсанинг, ҳар бир одамининг, ҳамманинг ичига кириб ёзиш — шу нарсанинг ўзи бўлиб кетиш, ҳатто бу санъатда ўзидан ҳам ортиқроқ бўлиб кетиш — энг яхши асарлар ва энг яхши адибларнинг қисмати. Шундай бўлиб кетмагунча санъат асари яралмайди. Эркин Воҳидов шарқий қирғоқлар ва улардаги ўтмишда кечган, бугунда бўлаётган ҳодисалар ҳақида сўзларкан, унинг ўзи аста шарқий қирғоққа айланаётгандай, шарқий қирғоқ бўлиб сўзлаётгандай таассурот қолдиради. Омон Матжон эса собиқ Америка президенти суратиغا қараб ўйланаркан, аста унинг ичига киради: нега унинг боши эгиклиги сирлари, сабабларини очади. У кимсасиз, тарих шовқинлаб ўтган мўғул чўлларидан ўтиб бораркан, бирдан шу чўллар тўнини кияди. Шунда чўл бизга фарёд чекиб ётган тирик жонзот бўлиб кўринади. Ҳамма санъат ҳодисаларида буни «образга кириш» дейилади. Лекин бу образга киришнинг ўзигина эмас. Бу образнинг ўзи бўлиб кетиш. Уқувчи буни жуда ўткир ҳис қилади. У ҳам санъаткор изидан унинг образлари ичига киради. Лекин образ ичига кирганлигини билмай қолади. Фафур Гулом буни пайвандлик деб атаган. Эсингиздами, «Она қизим Жамилага» шеърида:

Рубобнинг торларидек жонинг жонимга пайванд,—

дейилганди. Ушанда улкан Шарқ шоири Жамила сиймосига кирганди. Жазоирнинг эрксевар қизи Жамиланинг дардини оламшумул дард — барча софдил инсонларга тегишли дард каби тасвирлаганди. Дардкашлик ҳар бир сатрдан улуг бир садо таратганди. Бу садонинг уни ҳамон ўчган эмас. Евгений Евтушенконинг Пабло Нерудага бағишланган шеърида Неруда бир ерда: шоир қайда бўлса, олам маркази ўша ерда, деган сўзни айтади. Бу, қаердаки дардли инсон бўлса, шоир ўша ерда деганидир. Евтушенконинг катта халқаро мавзуларда яратган шеърларида ҳам шу пайванд бўлиб кетиш, дард ҳақида ёзувчи кишига эмас, дарднинг аини ўзига айланиш ҳодисаси кузатилади.

«Сен ким, Гранд Каньон?» шеърида ўзи шу Гранд Каньон образига киради ва тарихда ўтган улуғ шахсларни табиатнинг шу улуғ ҳодисасига қиёсан, унинг нисбатларига солиб ўлчайди. Ёки шоир Японияни кезаркан, бир япон аёлининг тилидан: муҳаббат доим хавф остида, деган сўзларни эшитиб қолади. Шоир хаёли шу таажжуб сўзларда тўхтайдди, унинг ичига киради. Ҳозирги мураккаб, сертаҳлика оламда инсон интилишлари ва ҳиссиётларининг заволи ҳақида сўз юритади. Шоир япон аёлидан эшитиб қолгани ўша сўз ичига чуқурроқ кириб бораркан, жаҳон доим хавф остида деган фикрга келади. Бу дунёда чақалоқларни мина солинган тоғораларда чўмилтирмоқдалар, дейди у. Шундан сўнг бирдан шоир хавф остида деган сўзлар янграйдди. Евтушенко сўзларга умумжаҳон миқёсидаги шоирона, файласуфона изохлар бериш устаси. Бу ўринда ҳам у ўзининг кутилмаган сўзини ажиб тарзда далиллайди. Шоир хатардан холи яшаса, ўзини гўё унга ҳамма нарсаси равшандай қилиб кўрсатса, кўнглида инсонлар тақдири учун хавф бўлмаса, демак, бундай шоир хавф остида, деган хулосага келади. Шеър охири ажиб картина билан тугайди: ҳорғин япон аёли йиғлаётган болани ортмоқлаб олгандай мен бутун дунёни елкамда ташиб юраман, дейди шоир.

Шеърятимизда турли даврларда халқаро мавзуларда яратилган асарларга қараб, даврларга кўра мулоқот мезонлари, фикрлаш йўсинлари, дунёни унинг бир бутунлигида қабул қилиш ва акс эттиришнинг бадиий равишлари ўзгариб, янгиланиб борганлигини жуда ёрқин кузатиш мумкин.

Ойбек, Шайхзода, Ғафур Ғулом халқаро мавзуда мундарижаси салмоқдор бир талай асарлар яратганлари маълум. Шайхзода «Осиё девони» туркуми ва бошқа қатор асарларида, Ойбек «Шарқдан Ғарбга», «Муҳожирлар лагери», «Истамбул», «Байрут» ва бошқа шу каби шеърларида ўзлари кузатган чет юртларнинг шаҳарларига, кишиларнинг яшаш тарзларига ҳам совет санъаткорн, ҳам

муаррих, ҳам эпик асарлар ёзувчи, эпик фикрлови носир кўзи билан қарайдилар, баҳолайдилар. Уларнинг бу каби асарларида эпик очиқ тасвир, ривоят қилиш биринчи ўринда туради. Ойбек ва Шайхзода «совуқ уруш» ҳоқим бўлган даврдаги чет юртлар, шаҳарларнинг эпик манзараларини чизадилар. Манзара чизишдан шоирона хулоса томон борадилар. Ойбекнинг машҳур «Муҳожирлар лагери» шеърини шундай тасвир билан бошланади:

Карачининг бўсағасида
Гигант лагерь — латтадан, хасдан.
Оч ва касал минглаб оила
Тупроқ ялаб ётар ғам билан...

Шундай тасвир элементи тобора кучайиб боради. Шеър очликнинг чидаб бўлмас манзараларини гавдалантиради. Шоир Шарқда очликни тўқлик юзага чиқарган деган хулосага келади. Очларнинг уйғона бошлагани, ўз ҳолини англай бошлаганига алоҳида урғу беради. Ойбек капитал дунёси шаҳарларини тасвирлаганда, айниқса, обидалар шукуҳи билан оддий халқнинг аҳволи ўртасидаги кучли қарама-қаршилиқни очишга эътиборини қаратади:

Манчестердан чиқамен..
кўча..
Асфальт... туман... Шувуллар ёмғир,
Чироқлар оз, кўзлари хира.
Зўр муаммо ҳозирча кўмир!

Ойбек урушдан кейинги йиллардаги Англия ижтимоий муҳитидаги хўмрайганликка диққатни жалб қилади. Бир сўз билан бўлиб ўтаётган кўп гапларга ишора қилгандай бўлади:

Ҳорғин мудрар хўмрайган шаҳар,
Чала қурсоқ, туши ҳойи-ла...

«Совуқ уруш»нинг шаҳарларни қутқу, ваҳимага солган манзаралари ана шундай.

Шайхзода ҳам эпик тасвир йўлидан боради. Ривоят услуби билан Шарқ халқлари ҳаётининг реал зиддиятларини очади. Кучли маданий қатламларни тасвир предметига айлантиради ва айниқса, Шарқ билан ўзбек элининг қадимдан туташ нуқталарига шоирона нигоҳ қаратади. Аллома шоирларимиз бадний тасвирда ўзларини жуда улкан санъаткор каби намоён қиладилар. Улар ҳар бир байтларини янги манзара, янги фикр фойзи билан тўлдириб юбора оладилар. Бизнинг ҳозирги шеърятимизда шундай эпик манзаравийлик, ҳаётнинг салмоқдор картиналарини чизиш тамомила йўқолиб бормоқда. Бу шеърда публицистик очиқлик ва баҳснинг кучайиши ҳисобига бўлмоқда.

Ҳозирги шеър мулоқотга, баҳсга, замон муаммолари устида тортишувларга кўпроқ бел боғлаган. Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Омон Матжон каби шоирларнинг халқаро шеърларида конкрет замонавий ҳодисага кучли ҳиссий-эмоционал муносабат, тасвирдан оз лекин уни ҳам эмоционал баҳс рангларига ўраб фойдаланиш тенденциялари характерли даражага кўтарилмоқда. Предметга, шеър мавзусига Евтушенкога хос муносабатни улар миллий шеър удумлари доирасида ижодий давом эттирмоқдалар. Ўзбек халқаро шеъри ўзга эллар, шаҳарлар, халқ издиҳомларининг эпик тасвирларидан замонавий халқаро муаммоларнинг маънавий-ҳиссий аспектларини бевосита ёритишга киришмоқда. Шахсий лирик контактлар поэзияси урф бўлмоқда. Бунда дунёқарашлар кураши биринчи ўринга чиқмоқда. Бугунги ўзбек шеъри бу борада ўз муваффақиятли тажрибаларига эга.

Албатта, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Омон Матжон ва қатор бошқа етакчи шоирларнинг шеър қаҳрамонларида социал маънода издошлик ҳоким. Лекин уларнинг қаҳрамонлари оламларига янги замон реалиялари шитоб ва шиддат билан кириб келади. Худди айтайлик, Шайхзаданинг жуда ажойиб «Ҳар сонияда...» деб аталган шеърини

га эллигинчи йилларнинг характерли манзаралари ҳар байтни янги мазмун билан бойитиб кириб келгани каби олтишинчи йиллардан эътиборан ўзбек шеър иқлимининг об-ҳавосини белгилашга улкан ҳисса қўшиб келаётган бу шоирларнинг асарларига космос ва НТР замонининг суратлари тўлади. Эҳтимол, бу суратланиш Шайхзода, Ойбек, Ғафур Ғулом шеърларидагидай тўлғин, зич ва қуюқ эмасдир. Образли суратлар эҳтимол Абдулла Орипов, Эркин Воҳидов, Омон Матжон шеърларида сийракроқдир. Улар шеърининг атмосферасида момогулдирак эмас, момогулдиракдан кейинги ҳаво таровати бордир. Шу билан бирга, буларнинг фикр йўсинларида, «Мен» шахсида демократизм кучлироқ ва улар кўпроқ замондошлар билан бевосита мулоқотларда бўлишни севадилар. Демократизм нималарда намоён бўлади? Абдулла Ориповнинг «Учрашганда олис эллар» туркумида бошдан-оёқ демократизм руҳи ҳоким. Унинг қандайлигини «Қалифорнияда чойхўрлик» шеърининг таҳлилида ҳам кузатиш мумкин.

Омон Матжоннинг «Оқ уйда Жон Кеннеди портрети» шеърининг биринчи сатрлари:

Нега бошинг эгик, айт, Жон Кеннеди,
Оқ уйдаги расмий портретингда?!

Қанчалар одабийлик, самимият, дўстоналик бор бу муружаатда! У президентни оддий одамлар қаторига олиб тушади. У билан баҳслашиш имконияти туғилади.

Биринчи сўзларданоқ олинган шу демократик оҳанг шеърнинг охириги бандигача давом этади. Шоир президентнинг боши нега ҳам экан, деб ўйланади. Ўзбек шоири Америка президенти тўнига кириб, шу бош эгикликка сабаб бўлиши мумкин бўлган барча далолатларини қаторлаштириб ташлайди. Шеърнинг бешта марказий банди «Қандай бош тиклайсан» деган сўз такрори билан бошланади. Бу шунча залил қилмишлар бор экан, бош тиклаб бўладими деган маънони англатади. Сатрлар ўқ овозидай қарсил-

лаб эшитилади. Омон Матжон Америка темаси билан боғлаб инсоннинг жаҳон олдидаги масъулиятини кескин қўяди. Замоннинг энг оғриқ саволларини ўртага ташлайди. Шоир ўзининг халқаро ва сиёсий мавзудаги шеърларида предметини жуда яхши билган, уни анча жиддий ўзлаштирган нотик каби фикрлайди. Баҳсларга киришади. Ўзини буюк социализм мамлакатининг граждани эканлигини асло унутмайди. Унинг «Мен нени билмайман, ўртоқ, биродар» деб бошланадиган шеъри ҳам фикрлашда, мулоқотда демократизм — ҳур фикрлилик ҳамда чин ватанпарварлик намунасини беради. У «мен нени билмайман» деган шонрона тезис остига халқ, юрт, тупроқни улуғловчи исботнинг қасрини қуради. Бунда ҳам шоир образи — нотик граждандан образи билан бир жон-бир тандир.

Сўзни унинг тўғри, энг осон маъносида тушуниш бор ва сўзни унинг мураккаб рамзий маънолари, иллюзиялари доирасида англаш бор. Бунга «Шоҳнома»да жуда доно ва гўзал ривоят келтирилган. Нўширавоннинг донишманд маслаҳатчиси Барзўй ҳиндларнинг бир китобини ўқиди. Унда айтилишича, Ҳиндистон тоғларида бир гиёҳ ўсади. Унинг ҳар япроғи шуъла таратиб туради. Шу тупроқни кукун қилиб мурда устига сепилса, мурда тирилади. Барзўй буни ўқигач, тинчини йўқотиб, Ҳиндистонга йўл олади. Қанча-қанча алломаларни ўзига ҳамроҳ қилиб ўша гиёҳни қидирди. Гиёҳ топилмади. Китобда ёлғон гапни ёзган эканлар деб, Барзўй хафа бўлди. Шундан сўнг уни юртнинг энг қари донишманди билан учраштирдилар.

Донишманд Барзўйга сирни очди. Биз орзун китоб айлаганмиз, деди. Бу — рамз. Гиёҳ — сухандон, илм — тоғ, ўлган тана — илмсиз вужуд. Мурда дониш, маърифат билан тирилгай, деб жавоб берди. Чол Барзўйга «Панчатантра» китобини берди.

Ўқувчилар қўл ҳолларда китобнинг маъносини шундай Барзўй каби тушунадилар. Бизга Комила ва Уктамнинг адресини ёзиб юборсангиз, деб сўрайдилар. Ваҳоланки, ҳар чин мазмундор асарнинг маънолари қават-қават бўлади.

Маъноси очиқ ва юпқа, бир қаватли бўлган асарларнинг умри узоққа бормайди. Бугун ёзилиб эртага унутилади. Кейинги йиллар ичида адабиётимизнинг мулки бўлиб қолган халқаро ҳамда сиёсий тематикада яратилган асарлар маъносининг теран ва кўп қирралиги билан аҳамиятли. Улар ўқувчи диққатини жаҳон миқёсида инсон муносабатларидаги янгиликларга тортади. Бундай шеърларни халқлар ўртасида яқинлашиш поэзияси деб аташ мумкин эди. Совет миллатларининг илғор кишилари умумжаҳоний муомала ва муносабатлар доирасига чиқдилар. Шу мулоқотлар туфайли туғилган ажиб жараёнларда уларнинг ўзлари ҳам, улар билан учрашганлар ҳам ва бунга гувоҳ бўлган ўқувчилар ҳам фикран, маънан бойиб бордилар.

Олам граждaнларининг ўзарo биродарлик туйғу ҳамда интилишлари мана шу тариқа шаклланади. Инсонларнинг бир-бирларини тушунишлари учун кенг йўллар очилаверади. Шунинг ўзи ҳам бу йўналишда қилнадиган долзарб ишлар қанчалар кўп экaнлигини кўрсатади.

ОТАЛАРНИНГ ҚУТЛУҒ ИЗИДАН

Кўп йиллардан ўтиб келаётган одам...

Кўп ўйларни ўйлаб келаётган шоир. Кўп йўллардан ўтиб, кўп ўйлар ўйлаб келаётган кишининг сўзини тинглаш доим мароқли бўлади. Йиллар — гулбоғларгина эмас, гултиканли деворлар ҳам. Гулларни гултиканлар зулмидан олгунча қўллар қанча тилинади, қонга беланади. Лекин чин шоир бари бир шу гулларни олади, гард юқтирмай, ғубор қўндирмай олади. У халқига бокира гуллар бериш учун дунёга келган киши.

Эркин Воҳидов ўн беш ёшга тўлганда Улуғ Ватан уруши жароҳатлари ҳали жуда янги ва жуда тутаб ётарди. Нон таъми жуда ширин, урушдан қайтган аскарларнинг юзлари оғир дудлардан ҳамон қорайган, лекин биз учун беҳад суюкли ва романтик гардиш ўранган ҳолда кўринарди. Уша йиллари вьетнам халқи ёппасига қаршилик кўрсатиш курашига отланган эди. Ушанда Кореяда мамлакат озодлиги ва мустақиллиги учун уруш бормоқда эди. Грецияда эса халқнинг демократик ҳаракати бўғилган эди.

Эркин Воҳидов ўшанда кичкинагина шеър ёзди. Уни «Укамнинг «жанги» деб атади.

Замонавий тафаккур, замон зарралари шу кичкинагина шеърда қандай моддийлашганлигини кўрайлик. Корея ҳам, Вьетнам ҳам, Греция ҳам жуда олисда. Лекин ўша ўлкаларда бораётган озодлик учун кураш шуълалари шу шеърнинг сатрларига тўкилган. Қуёш ҳам ахир ўзи кўринмай туриб ойни нурлантиради-ку! Ўзи кўринмайдиган ва

Ўзи бевосита тасвирланмаган воқеаларнинг шуълалари... Ёш бола онгида ўша шуълалар бўлмаса, ахир, у саман от миниб «қилич» чопармиди? Жангга чиқармиди? Ўзини душман самолётини йиқитган каби тасаввур қилармиди? Урушлар қаҳри ичида кечган замон нишонлари.

Шеърнинг иккинчи қаҳрамони ака — лирик қаҳрамон — укасининг ўйинини новелла каби қабул қилади. Ва новелладан янги новелла яратади.

Аввалига кудим роса ҳам,
Ҳазилдир деб укам сўзлари.
Сўнг ҳовлига чиқиб қарасам,
Ётар эди беш ўлик ари.

Классик адиб айтган катта йўлга ташлаб қўйилган ойна эмасми бу — эллик иккинчи йилда ёзилган шеър? Каттароқ сўзлар билан тушунтирадиган бўлсак, унда даврнинг психологизми акс этмаяптими? Бу бир бўлса, иккинчидан, унда ёш шоирнинг шеърини новеллистикага — янгилик айтишга интилиши очиқ сезилади. Шу новеллистика баробарида дилкашлик, юмор очиқ ифодаланади. Учинчидан, илгариги шеърини фикрлаш йўсинларига қараганда, бунда янгича фикрлаш аломатлари ва бу аломатларда демократизм учқунлари кўзга ташланади. Кишининг шоирлигини кўрсатадиган ва кишини шоир қиладиган шеър шу тариқа туғилган эди. Замона шуълаларини шеърнинг марказига олиб чиқиш, сўзга зарифлик, шеър услубида кучли демократизмга амал қилиш, ўткир новеллистикага майллар Эркин Воҳидов ижодида ана шундай бошланган эди. Бу бахтли ипак толалар кейин ҳеч қачон узилмади, балки чийралиб тобора кучайиб, мустаҳкамланиб борди. Бунда шоирона шахс характерининг бутунлиги ва ҳиссий-ақлий яхлитлиги жуда яққол намоён бўлди.

Эркин Воҳидов болаликдан тез улғайди. Жуда меҳрибон, зукко одамлар даврасида ўсди. Урушдан кейинги кўтаринки ватанпарварлик муҳити унинг юрагини тарбияла-

ди ва унга қувват берди. У жуда эрта қаламга ошна бўлди, унга суянди, ундан улуғ мадад олди. Қалам унга ишонч бағишлади. Эрта улғайиш натижасида унда катталиқ билан болалиқ омухта бўлиб кетди. У ёшлиқнинг овози билан катталардай сўзлай кетди: «Мен ўтган йўл меридиан чизигидан зиёда...» У ота жовонидан етук китобларни тезроқ бўй чўзиб олишга, она юртга ўғлон бўлишга ошиқди.

Ҳали Ғафур Ғулом, Ойбек, Миртемир, Шайхзода, Собир Абдулла, Уйғун, Зулфия, Саида Зуннунова сингари ўзбекининг катта шеър оркестрлари янграб турганда, уларнинг наърали овозлари ичидан ёш Эркин Воҳидовнинг найи ҳам сас тарата бошлади. Ва бу най товуши эшитилмай қолмади. Уни ҳамма эшитди. Баралла эшитди ва бирдан берилиб тинглади. Бу ажойиб-ку!— деди ўзбек шеърининг улуғ оркестри. Урушдан кейинги йилларнинг тоза, тинч сўзга ташна одамлари Ғафур Ғуломнинг «Она қизим Жаммилага» шеъри билан бир қаторда Эркин Воҳидовнинг «Қамтарлик», «Тонг лавҳаси», «Тинглайман кўп ўзбек сўзларин», «Инсон яшамоқдан толмасин учун», «Ун саккизга кирмаган ким бор», «Пўлат», «Хайрли кеч» деган шеърларини — бир томчи сувдай жуда тоза шеърларини ёдлаб юрадиган бўлдилар. Халқ уни узоқ орзиқиб кутилган содиқ фарзанд каби қарши олди. Унга Ғафур Ғулом каби устозларнинг бахтли назари ва теран хайрихоҳлиги ҳамдам бўлди.

Эллигинчи йилларнинг иккинчи ярмида ўзбек шеърининг йўли ўзгарадиган палла келган эди. Мамлакатимизда илмий-техника инқилоби шиддат билан амал олди. Фазога кема чиқди. Инсон хаёлининг уфқлари кенгайди. Кенг миқёсда фикрлаш бошланди. ТВ мўъжизалар кўрсатиш палласи кирди. Информация оқими кундан-кун қудратли тус олди. Шоирларнинг руҳий изланишларида ҳаловатсизлик авж олди. Миллий адабиётлар жуда кучли тарзда бир-бирларини тўлдирдилар. Вақт тигиз ва танқис бўлиб қолди.

Югурар замон,

Шиддати ўтади ҳар бир толамдан —

деб ёзади Эркин Воҳидов «Тасаввур» деган шеърида. У юрак ва меҳр, фурсат ва хаёл, фаолият ва ҳаловатсизлик шоирига айланди. Шеърига олим замоннинг тўлқинлари кириб келди. У шеърларини «Олимлар ва шоирлар», «Тиббиёт ва табиат», «Космонавт ва шоир», «Асаблар», «Фазодаги уйқу», «Олимларнинг рафиқаларига», «Инсон ва фурсат» деб аташи бежиз эмас. Бу каби шеърларнинг баарида ўз даврининг теран психологизми акс этди. Даврининг безовта шуълалари шеърларининг мундарижасига чуқур кириб борди. Шу билан бирга «Буюк ҳаёт тонги», «Фузулий ҳайкали қошида» каби асарларида фикрлашда тарихийлик пайдо бўлди.

Унинг зиёли фикри ёмғирдан сўнги куртак каби тўлишди, портлади ва чексимлик сари импульслар юбора бошлади. У ўзини теран замонавий шоир каби намоён қилди. Унинг сатрлари асл маъносида замон юки билан тўлишди. Серғалва аср кишилари онги ва фикрлаш асносидаги турли нюанслар у ёки бу даражада унинг ҳар бир шеъри; ҳар бир достонида ўз ифодасини топди.

Тарихинг битмакка халқим,

мингта Фирдавсий керак

Чунки бир бор чеккан оҳинг

мингта дoston, ўзбегим.

Эркин Воҳидов ўзининг ватанпарварлик бурчини жуда чуқур ҳис қилади ва англайди. Бу жуда ёшликдан унинг қонига сингиган. У ҳаётда қандай бўлса, шеъри ва достонида ҳам худди шундай. Ватанни ватан қилган оталарнинг катта ижтимоий ишига садоқат унинг лирик қаҳрамонини эстетик жиҳатдан ғоятда фаол шахсга айлантиради. Фирдавсийлар керак!— деган фикр билан яшашнинг ўзи яхши. Бу ижодкорлар олдида қанчадан-қанча вазифалар турганлигини, халқнинг катта ҳаёти доим талантларга муҳтож эканлигини кўрсатади. Эркин Воҳидов халқнинг ўйи, орзусини яхши тушунади. Шеър ёзганда, халқ

ичида шеър ўқиганда шуни ҳис қилиб туради. Халқнинг онгини эзгу сўз билан ёритиш ва шарафли қилишга интилади. Унинг «Қуёш маскани», «Ўзбекистон коммунистлари», «Ўзбегим», «Тошкент садоси» сингари асарлари шеърятнинг Ватан ҳамда халқ шарафига битилган юрак сўзидир. Улар халқнинг ўзини, жамиятдаги, ер юзидаги, тарихдаги, бошқа халқлар қаторидаги ўз миссиясини англаши, теран тасаввур қилишига хизмат қилади. Бу каби асарлар маърифатли ҳамда севгувчи инсон қалбидан отилиб чиққани учун ҳам халқимизга сеvimли ва ғоятда яқиндир. Улардаги алангали самимият кишиларни ўзига оҳанрабо каби тортади, десак ҳеч муболаға бўлмас.

Эркин Воҳидовнинг ҳамма асарлари, улар қайси йилларда ёзилганларидан қатъий назар, бир-бирлари билан чамбарчас боғлангандир. Улар бир-бирларини тўлдирадилар ва бойитадилар. Унинг ижоди ғоялари ва мундарижа бойлигига кўра яхлит, бир бутундир. Лекин бу бир бутунлик бадний услуби жиҳатидан ранго-ранг бир бутунлик. Ва асло бир навислик эмас.

Энг ажойиби шундаки, давр қандай ўсиб, янгилиниб, ўзгариб бораётган бўлса, Эркин Воҳидов ижоди ҳам шундай ўзгариб, доим янгилиниб, илгари кўрилмаган янги қирраларни кашф қилиб, янги маъно ва мазмун нуқталарига кўтарилиб боради. Эллигинчи-олтмишинчи йилларда унинг ижодида лирик оҳанг, лирик кайфият ҳамда шу кайфият таъсирида шаклланган фалсафийлик устун турган бўлса, етмишинчи ва ундан кейинги йилларда даврнинг нотинч ўйи устун мавқега чиқди. Унинг шеъри замонларнинг абадий баҳсларини ўртага ташлади. Овозда ижтимоий-публицистик бонг уриш кучайди ва етакчилик қилмоқда. Бу йиллардаги характерли шеърларидан бирида У замондошларига қарата шундай мурожаат қилади:

Бонг уринг,

ҳаммани

чақиринг,

Бонг уринг
шаҳару
қишлоқда.
Овозлар борича бақиринг,
Ут кетди
ҳаммаёқ ёнмоқда.
Одамлар,
уйқудан уйғонинг
Шошилинг, қидиринг тез нажот.
Жон куйсин,
қалб ёнсин,
сиз ёнинг.
То ёниб
кетмасин бу ҳаёт.

Шеър ҳаёт ғояларини жуда тез илғаб олади деганда, шуни айтсалар керак. Валентин Распутиннинг 1985 йилда чиққан қиссаси «Ёнғин» деб аталгани ва худди Эркин Воҳидов жар солаётган ҳодисалардан қаттиқ ҳамда кескин огоҳлантираётгани адабиёт ўз олижаноб ишини мудрамас виждон билан адо этаётганини яна бир карра кўрсатади. Шу бонг уришда Эркин Воҳидов талантининг публицистик шоирона қирраси янада кучлироқ кўринмоқда. Бонг уриш Эркин Воҳидов ижоди учун якка ҳодиса эмас. Ёдингизда бўлса, у ёшликнинг пок самимияти билан ёзилган «Нидо» достонидаёқ бонг ура бошлаган эди. «Нидо» урушларнинг разолатига қарши ватанпарварлик бонги эди. «Палаткада ёзилган дoston» — қаҳрамонлик, юксак маънавият бонги, даъвати эмасми! «Рухлар исёни»-чи? Миллий, ирқий, инсоний, диний адоватларга ва шулардан туғилдиган фашизм иллатига қарши бонг эмасми бу?! Инсонни ҳимоя қилишга чорлов эмасми у?! Шоирнинг кейинги йиллар ичида яратилган «Тирик сайёралар», «Шарқий қирғоқ», «Келажакка мактуб» шеърый китоблари коммунист гражданининг дунёни хатарли қилаётган барча ҳодисаларга кескин ва эҳтиросли муносабати натижасида туғилади.

Бу китобларга кирган асарларида Эркин Воҳидов янги замонавий поэтик услубни — очиқ публицистик муноса; батлар поэзиясини шакллантирди ва камолга етказди. Унинг шеъри Андрей Вознесенский ибораси билан айтганда, фаол виждоннинг садоси каби янграмоқда. Бу шеърият янги инсонни тарбиялашда кучли таъсирчанликнинг ранг-баранг воситаларидан моҳирона фойдаланмоқда. Эркин Воҳидовнинг ҳозирги публицистик ҳамда сиёсий лирикасида зарифлик, танқидий оҳанг, маънавий нуқсонларга қарши муросасиз сўз тобора кескин жанангламоқда. Бугунги унинг шеъри ҳаётимизнинг ўткир, аччиқ, лекин иллатлардан тозалашга хизмат қиладиган ҳақиқатларини айтишдан, кишиларни шу ҳақиқатлар орқали тарбиялашдан, уларнинг ҳиссий қарашларига фаоллик бағишлашдан асло чўчимади, балки онгли тарзда шунга интилмоқда ва шуни бош мақсад қилиб қўймоқда. Замондошимизни ҳақ сўз билан тарбиялашда у ривоятдан, латифадан, очиқ шиор сўздан, қочиримдан, мутойибадан ва ҳажвдан заргарлик билан фойдаланмоқда. Жаҳон интелектуал шеъриятига хос бўлган барча бадний илғор воситаларни новаторлик билан қўлламоқда. «Ешлик девони» билан «Донишқишлоқ латифалари»ни, «Ўзбегим» билан «Рухлар исёни» достонини, «Шарқий қирғоқ» билан «Қумурсқалар жанги»ни бир-бирига уйғун келтириш бир қарашда жуда қийиндек туюлади. Улар турлича йўналишда, турлича планда, турлича бадний-ғоявий мақсад билан ёзилган. Буларда шоирнинг палитрасига хос ранг-баранглик, серқирралик тўлиқ намоён бўлади. Ранг-барангликларни давр руҳи бирлаштиради. Ҳар бир даврнинг ўз шеърий сўзи бўлади. Эркин Воҳидов ўз даврининг зарур шеърий сўзини топиб айтолган моҳир санъаткор шоир.

Донишманд йўлбошчи айтган: барча файласуфлар дунёни тушунтириб келдилар, энди гап уни қайта ўзгартиришда деб! Шеърият дунёни тарбиялашни ўз уҳдасига олган. Тарбиялаш ҳам асли ўзгартириш, инсониятнинг асл

идеалларига кўра ўзгартириш. Ўзгартириш эса севиш ва ҳарорат билан бўлади.

Севмаган дилда сеvimли сўз бўладими? Эркин Воҳидов шеърятини муҳаббат билан мутолаа қилиб юради-ганлар унинг сўзи тоза, тиниқ, равшан ва ичдан нурланиб туришини бир оғиздан тан оладилар. Нафислик ва зарофат, шаффофлик ва дилсўзлик шоир сўзининг табиатига айланган. Булар эса биз учун асос тушунчалардан, айниқса, ватанпарварликдан — Ватанга муҳаббатдан униб-ўсган. Эркин Воҳидов гўдаклиги уруш йилларига тўғри келган авлоднинг шоири, қалб ифодачиси. Бу авлоднинг юрагига эса оталарнинг жасоратлари ва қаҳрамонликлари ўз ўчмас шуълаларини саховат билан тўккан. Шундан айта оламизки, Эркин Воҳидовнинг ҳар бир сатри, ўттиз беш йилдан бери халқ дилининг чексиз қаърларига кириб бораётган ҳар бир сўзи Ватанга катта ҳароратли муҳаббатдан туғилгандир. Эркин Воҳидов шеърятининг ўз бадий системаси бор. Бу ҳақда таниқли олимлар Лазиз Қажумов, Нуриддин Шукуров, Озод Шарафиддинов яхши рисоалар ёзганлар. Бу система кейинги ўттиз йил ичида янгича фикрлаш, янгича шеърый тафаккур йўсинларини ўзлаштирган ва ўз ривожда янги босқичга, янги сифат даражасига эришолган ўзбек совет шеърятининг энг характерли воқеаларидандир.

Халқ кунда такрорлайдиган сўз ўлмайди. Эркин Воҳидов халқнинг юрак мулкига айланган шеърый сўз эгаси. Уни толенинг манглайига битилган сўз дегимиз келади. Ҳа, толега битилган сўз. Уни тополган эса, сизу бизга замондош, асрдош, елкадош, бахтли шоир!

АДАБИЁТ—БИРЛАШТИРУВЧИ КУЧ

Суҳбат¹

ТАНҚИДЧИ. Шеърят ҳаракатдаги ҳодиса. Унинг ҳаракати ҳаёт каби абадий. Ҳаёт каби ранг-баранг. Ҳаёт каби мураккаб ва ҳаёт каби ширин. Жуда аччиқ. Булар бир-бирига асло сиғмайдиган ҳодисалар бўлиб кўринади. Уларда ҳеч қачон келиштириб бўлмайдиган қарама-қаршиликлар, зиддиятлар бор. Лекин шеърят шу зиддиятларни келиштиради. У зиддиятлар ичида туғилади, зиддиятлар ичида ҳаракат қилади. Шундай туғилгани ва ҳаракат қилгани учун ҳам у гўзаллик яратади. Ғояларидан эҳтирослар ундиради. Замоннинг катта ғояларини илгари суради. Замин ғояларини илгари суролмайдиган шеърят, ғоялар нафаси билан инсонни жўштиролмайдиган, уни ўзига эргаштиролмайдиган шеърят қўшинсиз қолган саркардадан фарқ қилмайди. Ғоялар эса инсон ҳаёти, инсон қалби, инсоният тарихи ва келажаги билан чамбарчас боғланган, шуларни акс эттирадиган фикр гулларидир.

Шунинг учун ҳам шеърятдан инсон қалбининг беш минг йиллик дукурлари эшитилади. «Одиссея», «Гилгамеш», «Алпомиш», «Нибелунглар» бир-бирларидан минг йиллаб масофа оралиқда турадилар. Уларнинг тиллари, ёзувлари, қаҳрамонлари бошқа-бошқа. У қаҳрамонларнинг қалблари битта. Шунинг учун уларнинг севгилари битта, жўмардлик, қаҳрамонлик, матонат, садоқатга, дўст-

¹ Мунаққиднинг шоир Эркин Воҳидов билан суҳбати.

ликка қарашлари ва интилишлари битта. Шунинг учун ҳам Алпомиш Одиссейга жуда ўхшаб кетади. Уларнинг камонлари бир, ғанимлари бир, садоқат билан йўлга кўз тиккан Барчинлари ва Пенелопалари бир. Одиссейнинг камонини ҳеч ким кўтаролмаганидек, Алпомишнинг ёйини ҳам унинг ўзидан бошқа бирон зот отолмайди. Ваҳоланки, уларнинг бири ўзбек фарзанди, иккинчиси юноннинг доно қаҳрамони. Икковлари ҳам қаҳрамонликнинг, жўмардликнинг буюк намуналарини кўрсатадилар, инсон ўз интилишларида нималарга қодир эканлигини намойиш қиладилар.

Данте билан Навоий, Пушкин билан Овидий, Маяковский билан Нозим Ҳикмат бир-бирларига қанчалар ўхшайдилар. Ва қанчалар ўхшамайдилар. Уларнинг бир-бирларига ўхшамасликларининг ўзи ҳам жуда буюк ўхшашликдан далolat қилади.

Улар инсониятга ўз олижаноб ғоялари билан хизмат қилганлар. Бу ғояларнинг алангалари ҳамон баланд порлаб туради ва ўз атрофига ҳамон инсон болаларини чорлайди, уларни эҳтиросга тўлдиради, ҳаяжонга солади, қалбларига мадад беради.

«Илиада»ни яратган Ҳомер, «Гулистон»ни яратган Саъдий, «Қайғули ўланлар китоби»ни яратган Нарекаци бир-бирларига ўхшамайдилар. Лекин уларнинг инсон деб чеккан фарёдлари бир-бирларига ўхшайди. Уларнинг интилишлари ўхшаш. Улар маъруф қалб учун курашганлар ва маъруф қалбни орзу қилганлар.

Инсон авлодлари кўчиб, янгилашиб борадилар. Уларнинг қалбларининг тирик тарихи шеъриятда қолади. Шеърият ўзининг абадий ҳаракати билан инсон авлодларини бирлаштириб туради.

«Бебақо дунё шамол билан булутга ўхшайди. Нима бўлса бўлсин! Сен шарқироқ дарёдан ич!»— дейди Рудакий. Шеърият ҳаёт қаршисида, инсон умрининг ўткинчилиги, зиддиятлари қаршисида доимо матонатли бўлган. Шоирлар отасининг доно сўзлари шундан дарак беради.

«Сен шарқироқ дарёдан ич!»— дегани кўлмакларда ётиб қолмагин, кўкрагингни ҳаёт нафаси билан тўлдир, инсонлик бурчингни шараф билан ўта, деганидир. Бу сўзлар умуман инсон фарзандларига қанчалар алоқадор бўлса, шеърятга ҳам шунча дахлдордир. Зотан, ҳаётнинг шарқироқ ва ҳеч қачон йўлдан қолмайдиган дарёсидан қониб ичган шеърятгина яшашга, инсон қалбига киришга қо- билдир.

Шоир ва шоирлик оддий ҳодиса эмас. Шоир воқеана- вис эмас. Воқеанавис қайд қилиб боради. Шоирдан қайд- лар талаб қилинмайди. Шоир ғоялар ва кечинма гулларин- ни беради, шулар билан тўлқинга солади, ғоя-сўзлари билан тарбиялайди. Унинг кўкси доим ғоялар билан ёниб туради. У ғоялардан, Гегель айтганидек, пафос яратади. Пафос эса санъатнинг чинакам салтанатидир. Белинский, пафос яратиш учун туғма шоир бўлиши керак, дейди. У шундай деб ёзади: «Туғма шоир бўлмаган кишининг ўй- лаб топган фикри тира, ҳақиқий ва ҳатто муқаддас бўлса ҳам, асар бари бир майда, сохта, ясама, хунук, жонсиз чи- қади, бу асар ҳеч кимни ишонтирмайди, ҳаққоний ёзил- ганга қарамасдан одамнинг кўнглини қолдиради».

Демак, гап қаламкашларнинг катта-кичиклигида, од- дий ёки одмилигида эмас, балки туғма ва туғма эмаслиги- да экан.

Эркин ака, Сиз туғма шоирни қандай тушунасиз? Биз- нинг замонамизда эл-юртнинг муҳаббатини қозониш учун талантнинг туғма бўлишигина кифоя қиладими? Умуман, «туғмалик» нималарни, қандай инсоний сифатларни тақо- зо қилади?

ШОИР. Яқин-яқингача мендан шеърят нима, деб сў- расалар, гўзал фикрнинг гўзал ифодаси, деб жавоб бер- радим. Бу жавобим шеърятнинг жамият ҳаётидаги ку- рашчан вазифасини тушуниб етмагандан ёки шеърнинг ҳақиқат садоси, дардли юрак нидоси эканини билмаган- нимдан эмас, менинг руҳимга балки гўзаллик олами яқин- роқ бўлганидандир, болаликдан шарқ шеърларига оғуш-

та бўлганимдан, шарқ шеърятини руҳида тарбия топганимдан бўлса керак.

Маълум бир жамиятда маълум бир давр шеърят мана бундай бўлмоғи керак, адабиёт мана бундай бўлмоғи керак деган ғоя мавжуд бўлади. Навоий замонида асл шеърят форсий тилда ёзилмоғи керак, деган ҳоким фикр бор эди. Пушкин замонида шеърят ижтимоий курашлардан ҳамда халқ шеърларидан баланд турмоғи керак деган ғоя ҳукмрон ғоя эди. Асримиз бошида, Маяковский замонида шеърят Пушкин шеъридек тиниқ, Лермонтов мисраларидек равон бўлиши керак деган тушунча яшар эди.

Навоий, Пушкин, Маяковский, Ҳамза Ҳакимзодалар миллий шеърят тарихининг бурилиш нуқталарида турган истеъдодлар. Уларнинг фаолиятида истеъдоднинг табияти яққол кўринади. Истеъдод — бу мумкин бўлмаганни мумкин қилиш, ҳукмрон эстетик принципларга янгилик киритиш, шеърят мана бундоқ бўлади, деб янгича нуқтаназар билан чиқиб шунга одамларни ишонтириш демакдир.

Одатда улғу истеъдодлар ижоди бир қанча вақтгача жамиятнинг дидини белгилловчи мезон бўлиб қолади.

20-йиллар совет шеърятининг момақалдигоғи бўлган Маяковский оҳанги то бизнинг кунгача шеърятда ўз аксини, садосини сақлаб келмоқда. Бугунги машҳур шоирларимиз сатрларида Маяковский мисраларининг услуби, тафти сезилиб туради. Лекин ҳаётда ҳеч бир дунёқараш, ҳеч бир эстетик принцип ўзгармас ва боқий бўлмаган, бўлмайди. Мана, бугунда рус адабиётида минбар шеърятини ўрнига «сокин шеърят» урф бўлмоқда.

Шеърятнинг мавзулари, оҳанглари, ифода услублари ҳар даврда ўзига хос, ўзгача бўлади. Лекин бир нарса ҳақиқат устивор: шеърят инсон қалбининг ҳолати экани, унинг қувончи, муҳаббати, нафрати, соғинчи ифодаси экани абадий. Ҳамма замонларда, ҳамма халқларда одамлар бир хил дард чекади, бир хил севади, бир хил кулади. Инсон табиятидаги ҳислар мажмуаси ҳамма замон ва халқларда бир. Ҳайрат туйғуси, ғазаб, қўрқув, ҳаяжон барча

халқларга хос. Тараққиёт жараёнидан четда қолиб кетган, қадам етмас чангалларда яшовчи ярим ёввойи қабила-ларда ҳам қиз-йигитлар бир-бирига кўнгил қўядилар, кек-салар болаларни суйиб эркалайдилар, аёллар бир-бирини қитиқлаб куладилар.

Ҳали сиз айтган Алпомиш ва Одиссей, Барчин ва Пенелопа образлари бир-бирига ҳамоҳанг бўлса ажаб эмас. Чунки ўша умумбашарий эҳтирослардан туғилган орзу-армонлар ҳам умумийдир.

Шеърят инсониятни, тарих даврларини бир-бирига яқинлаштиради. Адабиёт бирлаштирувчи куч. Шунинг учун ҳам қимматли.

Тун билан кун,
Ут билан сув,
Бир-бирига золимлар,
Табиатда азал, мангу,
Исён руҳи ҳокимдир.

Қўшиқлари одамзоднинг
Дарддир, эзгу армондир,
Азал-абад истеъдоднинг
Табиати исёндир.

Ҳар қалай, халқларни бир-бирларига бирлаштирувчи белгилар кўпроқ. Шунинг учун ҳам оламда энг илғор ғоя-лардан бири интернационализм ғояси барқарордир.

Барча истеъдодлар каби шоирлик истеъдоди ҳам туғма бўлади ва болаликдан ўзини намоён этади. Бу кундуздек равшан, ҳақиқатнинг ўзидек аён. Туғма истеъдод эгаси бўлмаган, шеърятга ҳавас туфайли кириб қолганлар умр бўйи ҳаваскор бўлиб қоладилар.

Истеъдод инсон қалби ва онгининг жуда ноёб хусусия-ти бўлгани учун, жуда ранг-баранг бўлгани учун таъриф-га сифиши қийин. Шоирона истеъдод — бир қараганда оламга ҳайрат кўзи билан боқиш санъати ва ўзгариш,

ҳайратга солиш санъати бўлиб кўринади, яна бир қараганда эл дардига ошно бўлиш қобилияти бўлиб туюлади.

Истеъдод — бу аввало дид, яхши дид эгаси бўлиш қобилияти дегувчилар ҳам бор. Истеъдод — бепоён тушунча. У таърифга сиққанда эди, уни маълум хусусиятлар доирасида чегаралаш мумкин бўлганда эди, одамлар йўқ истеъдодни тарбиялаб бор қилган бўлардилар. Горький истеъдоднинг 99 пойизи меҳнат деганини туғма истеъдоди бўлмаган одам меҳнат билан чинакам шоир ёки бастакор бўлиши мумкин деб тушунмаслик керак. Ҳар қалай 99 юз эмас. Сув нормал шароитда юз градусда қайнайди. 99 градус исиган сув — қайнаган сув эмас. Форс тилида қайнашнинг «жўшидан» дейди. Яъни, жўшмоқ. Шеърят ҳам жўшмоқдир. Жўшмоқ учун эса 99 пойиздан ташқари ўша камтарин бир пойиз — яъни туғма истеъдод керак.

Биз ўз давраларимизда турли асарларни муҳокама қилганимизда унинг жиддий ёки жузъий камчиликларини хусусида гаплашамиз. Шу камчиликлар бартараф қилинса, асар бирмунча мукамал бўлар эди деб тилак билдирамиз.

Ўқувчи — мухлис ўз севиқли шоирини пайғамбар деб билади. Унинг асарларида камчилик бўлиши мумкинлигини ҳаёлига ҳам келтирмайди. Зотан, бадният мукамаллик, ҳар жиҳатдан етуқлик санъатидир.

Шу маънода «кунларнинг созини чертиб юрувчилар»нинг сиз айтган таскини — биз улуғ эмас, бизга шу ҳам бўлаверади деб, кўнгилни тинчитиш адабиёт учун фалокатдир. Шоирми, адибми, бу қутлуғ даргоҳга қадам қўйган англамоғи керакки, бунда Низомий, Навоий, Шекспир ва Пушкин қалам сурган. У шу улуғ сиймолар даврасига қиради. Ўз қалби, виждони олдида, бу улуғ зотлар олдида андиша қилмоғи керак.

Ким билсин, бизлар ҳам кунларнинг созини чертиб юрган «нозим»лардирмиз — бу масала элнинг ва фурсат деб аталган буюк ҳакамнинг ҳукмига ҳавола. Лекин мен ишонманки, ўзи ҳар қанча камтар ва хокисор бўлмасин, шоир

илҳом чоғида ўзини Пушкиндан кам сезмайди ва тўғри қилади, тамоман ҳақли.

Менинг туғма шоир, туғмалик ҳақидаги фикрим мана шундай. Албатта, эл-юрт муҳаббатини қозониш учун туғма истеъдоднинг ўзи камлик қилади. Шоир руҳан, фикран замон даражасида бўлмоғи, халқ ҳаёти тўлқинлари ичидан кенг қулоч отмоғи керак.

ТАНҚИДЧИ. Эркин ака, Сиз «Литературная газета»даги суҳбатингизда «чиройли шеър ёзиш қийин ҳунар эмас, ҳозир чиройли шеър ёзиш билан ҳеч кимни қойил қилиб бўлмайди», деган фикрни айтдингиз. Чиройли ёзадиган одамга сен ёмон ёзасан, дейиш жуда қийин. Ҳатто бу инсофсизлик бўлиб туюлиши мумкин. Чиройли ёзишга интиладиганлар битта-иккита эмас, анча-мунча топилади. Чиройли ёзиш зарарлими, «чиройли сўз»га миниб узоқ йўл босиш мумкинми шеърят даргоҳида? Фикрингизни кенгроқ тушунтириб берсангиз?

ШОИР. Яна ўша гап, тўқсон тўққиз юз бўлмаганидек, бир ҳам юз эмас. Яқинда бир ёш шоир менга ғазаллар олиб келди. Туғма истеъдод эгаси эканига ҳеч шубҳа йўқ. Ғазаллар тиниқ, раван, маъноли, образларга бой, лекин гаплар ўтган аср руҳида. Шеърларга, масалан, Ҳозиқ Ҳўқандий ёки Нодим Намангоний деб имзо чекса ҳам ҳеч ким бугунги шоир ёзган деб билмайди. Албатта, бу тонфа шеърлар билан бугунги шеърят мухлисларини асир этиб бўлмайди. Биз Навоий ғазалларидан баҳраманд бўлганимизда, ўн бешинчи аср фарзандларининг бугунги кишилар руҳига қанчалик яқин келолганига ҳайратланиб баҳраманд бўламиз. Албатта, Навоий бугун яшаганда «Ашриқат мин акси шамси л каъс анворил ҳудо» деб ёзмаган бўларди.

Дарҳақиқат, чиройли ёзишнинг ўзи ҳеч қачон шеърят бўлган эмас, ҳозир ҳам шундай.

Одами эрсанг демагил одами,
Ониким йўқ халқ ғамидин ғами.

Чиройли айтилган байт. Бу ерда гўзал санъат бор. Одам ва ғам — қофиядош сўзларнинг ҳар иккиси икки хил маъно рангига эга.

Сен одам эрсанг, эл ғамидан ғами йўқ — яъни парвоси йўқ кишини одам дема — яъни махлуқ деб бил.

Еки:

Ултурур сафда юқориликдин,
Ултурур сафда яхшироқ бил.

Икки сатр деярли айнан такрорланган ва ажойиб санъат ишлатилган. Маъноси элдан юқорироқ ўлтиришдан кўра эл ичида ўлтиришни афзалроқ — юқорироқ бил.

Ҳар икки байтда гўзал санъат бор. Лекин муҳими шундаки, гўзал санъатнинг ўзигина эмас. Ҳар икки байтда жуда муҳим ва сабоқли чуқур инсоний ғоя ўз ифодасини топган. Биринчи байтда эл ғамига ошно бўлиш ғояси, шу иккинчисида элдан баланд бўлиш эмас, эл ичида бўлишнинг афзаллиги ҳақидаги ғоя акс эттирилган. Даҳо санъаткорларда донмо ана шундай бўлган. Санъат олжаноб ғояни ифода этиш учун хизмат қилган.

Бу ёнида мулла Насрулло, бу ёнида
хўжа Фазлиддин,

Икки қомат алификим Адо қаддини
дол этмиш.

Мисралари ҳам санъаткорлик билан битилган мисралар, Адо сўзи икки алиф ўртасида дол ҳарфи билан ёзилади. Икки алиф қомат ҳасрати мен Адо (шоир тахаллуси) қоматини дол қилди дейиш ҳам чиройли санъат. Аммо Навоий байтидаги санъат устига қўйилган юк билан бу байт устига қўйилган юк ўртасида фарқ бор.

ТАНҚИДЧИ. Кейинги йилларда миллий санъат анъаналарига илғор жаҳон адабиётининг тажрибалари нуқтаи назари билан қарашга интилиш сезилмоқда. Сиз шеърятнинг анъанавийлигига қандай қарайсиз?

ШОИР. Менимча, анъанавийлик ўз ичига кўп тушунчаларни олади. Масалан: ғоявийлик, образлилик, мантикий изчиллик, ички мусиқийлик ҳам анъанага кирди.

Умуман, шеърятнинг киши қалбига яқинлиги, инсон дарди, ҳасрати, қувончи ифодаси экани ҳам анъанавий ҳодиса. Демак, анъанадан қочиб бўлмайди. Шаклдаги, оҳангдаги изланишлар эса ҳамиша мавжуд бўлган. Янги-янги ифода шакллари изланишнинг ўзи ҳам анъана. Демак, мабодо, анъанадан қочишга интилишининг ўзи анъанавий бўлиб чиқади.

Бироқ, янгилик топаман деб, инсон руҳиятига сингмайдиган, онг, қалб қабул қилмайдиган шаклбозлик ёки тум-тароқлик услуб эмас, оддий дидсизликдир.

Мен ўзим мусиқани севаман, шеърларим ҳам мусиқий бўлишини истайман. Лекин бу бошқача услубдаги шеърларни қабул қилмайман деган сўз эмас. Менга мусиқий бўлмаса ҳам, ҳатто озроқ ғализ бўлса ҳам Асқад Мухтор шеъряти жуда ёқади. Асқад ака шеърларида чуқур эҳтирос ва топқирлик бор, донишмандлик бор. Ҳусниддин Шариповнинг шеърларида ҳам оҳангдорликдан кўра дағаллик кўпроқ. Лекин унинг шеъряти ўзига хос. У оддий қора сўзларни шеърят юксаклигига кўтаролади.

ТАНҚИДЧИ. Шеър билан мусиқани бир-биридан ажратиб бўлмайди. Сизнинг жуда кўп шеърларингиз қўшиқ бўлиб тилларга тушган. Сизга қўшиқларингизнинг ижроси ёқадими? Бугунги куннинг қўшиғи қандай бўлиши керак?

ШОИР. Қўшиқларнинг ижросига келсак, ёқадиганлари ҳам бор, ёқмайдиганлари ҳам. Абдулҳамид «Сенга бахтдан тахт тилайман»ни, Қобилжон «Дўст билан обод уйинг»ни яхши ижро этишган. Фахриддин Умаров ижро этган «Хаёл» ҳам менга ёқади. Куйдан омади юришмаган ғазалларим ҳам бор. Лекин бу бўладиган воқеа.

Шарқ адабиётида ҳам, ғарб адабиётида ҳам фахрия деб аталган услуб бор. Пушкин «Ҳайкал» шеърини шу услубда ёзган. Навоий ҳам «Хамса» муқаддимасида Фирдав-

сийнинг 30 йилда ёзган асарини 30 ойда ёзардим, мен турк тилида шеър битиб Турку, Хитою Ажамни ҳайратга солдим, каби сўзларни айтган. Бу ўз ижодидан қаноат туйғусини сезган ижодкорда бўлади. Менда, ҳеч бир камтарликдан ташқари, шундай қаноат туйғуси бўлган эмас. Қўнгилда доимо қилолмаган ишлар, ёзилмаган сатрлар изтиробли яшайди.

Балки бу яхшидир, лекин қийин. Замон фақат шоирлик қилишни, уйда ётиб ёзишни кўтармайди. Ҳамиша қайноқ ҳаёт ичида бўлиш керак. Одамларга шоирнинг фақат шеъри эмас, сўзи, муносабати, кураши керак.

Шундай замонда яшаётганимиз учун ҳам тақдирдан хурсанд бўлайлик.

Бедор виждон

Дунёда қарама-қарши фикрлар кураши ҳеч қачон бизнинг давримизда бўлганидек умумжаҳоний миқёсга чиқмаган эди.

Кечагина олам бепоён бўлиб кўринар эди. Ҳозир онамиз замин ҳаммамиз учун бир нуқтага айланиб қолди. Илгари бировнинг уйига ўт кетса, у қўшникига етмасдан бурун дарров ўчирар эдилар. Ҳозир қўшнининг этагига ўт тегса, бу ўт баногоҳ минглаб одамларнинг этагига туташадигандек дағдаға солади.

Қарҳолда гап, ҳамма ҳолларда гап — фикрлар талашувлари инсониятнинг тақдири, келажаги хусусида бормоқда. Эртага қандай яшаймиз, болаларимиз қандай, ниманинг устида, ниманинг остида, ниманинг илинжида яшайдилар? деган ўй ҳамма халқларни ташвишлантирмоқда.

Шунинг учун очиқ фикр билан яшаш, очиқ иш қилиб яшаш, очиқ қалб билан яшашни даврнинг ўзи кун тартибига қўймоқда. Ҳозирги илмий-техник тараққиётнинг даражаси шу очиқликни тақозо этмоқда.

Эркин Воҳидов давримизнинг кўзга кўринган адибларидан бири. Унинг «Бедорлик» деб аталган китоби

шу бугунги куннинг энг илғор граждaнлик позицияларидан туриб ёзилганлиги ва унда идеалларимиз учун очик жангга кирилганлиги билан ажралиб туради. Давримиз, жамиятимизнинг ҳақиқатлари учун кураш — очик фикрий жанглар китобнинг марказий ўқиғига айланган. Китобда шоирнинг кейинги ўн йиллар ичида яратган шеърлари, «Олтин девор» комедияси, «Истамбул фожеаси» шеърӣ драмаси жамланган.

Шоир барча асарларида инсон қандай яшашни керак? Бизнинг давримиз кишиси қандай бўлиши керак? Ҳаётимизнинг маъноси нима? Инсон курашиб рўёбга чиқарадиган ҳақиқат нималарда намоён бўлади?— деган аср саволларига жавоб топишга уринади. Енгил бўлмаган саволларга енгил жавоблар ахтаришга ва дарҳол жавоб беришга уринмайди, албатта.

Лекин инсон ҳаётининг катта муаммоларини ўртага ташларкан, унинг ёзганлари мундарижа доирасининг кенглигига кўра сезиларли ижтимоий салмоқ касб этади.

Бугун сарҳадларда электрон назорат қўнғироқлари ўрнатилган. Улар ўз ўрнатилган постида сергак туради. Жиндеккина темирни илғаса, безовта чириллаб оламга жар солади, ҳушёрликка ундайди. Лекин бу ақлли электрон аппаратлар темирни илғаса илғар-ку, лекин инсон қалбини англамикин? Нега у одам юрагида кўчаётган бўронлардан, ҳиссий ғалаёнлардан огоҳ қилолмас экан? Шоир Деҳли аэропортида мана шулар ҳақида ўйланади. Кекса жангчи назорат аппаратидан ўтаркан, унинг қўнғироқлари ваҳшат солиб жиринглайди. У ўзида бор ҳамма нарсасини четга чиқариб қўйиб, яна магнит қопқадан ўтади. Лекин қўнғироқлар яна тинмай чириллайди. Ҳамма ҳайрон. Нозир ҳам кекса жангчини пайпаслаб тинтув қиладди. Ҳеч нарса йўқ. Лекин аппарат ҳамон чириллайверади. Шунда кекса шоир сирни очади. Унинг кўкраги остида фашизм билан бўлган жанглардан ёдгор бир парча ўқ қолиб кетган. Аппарат шу темир парчасини илғаб чирилламоқда эди. Ҳа, одамзод кўкрагида кечаги оғир қонли жанг-

лардан мерос қолган ўқ билан юрибди. Магнит аппарати бу ўқ ҳақида бир зум жар солган бўлса, юрак у ҳақда дам сайин, соат сайин, ой сайин, йил сайин, йиллар сайин бонг урмоқда. Инсониятни кечаги ваҳшатдан огоҳлантирмоқда. Шу юракнинг бонги барча дилларда акс садо топармикин? Шоир шу ҳақда ўй суради, ўқувчини шу ўйларига эргаштиради. Шоир «Тирик сайёралар» деган шеърида одамзоднинг ўз қалбида ўзга сайёра яшамоқда, деган концепцияни илгари сурган эди. Илмий-техник тараққиёт тобора кунт-матонат билан коинот сирларига ошна бўлмоқда. Кеча тамомила хаёлий бўлиб кўринган нарсалар бугун реалликка айланмоқда. Лекин биз инсон юраги сирларини очолганимиз ва ечолганимиз йўқ. Юрак ҳамон биз учун тубсиз, поёнсиз ҳиссиётлар олами бўлиб ётибди. Қандай кема учириб бу оламни чигалликлари ва мушкулликларини ечиш ва ёки англаш мумкин?

Ҳожат эмас кўкдан изламоқ,
Кемаларни қилмоқ овора.
Одамзотнинг ўз қалбидаёқ
Яшаётир ўзга сайёра.
Фазоларнинг қай бурчагига
Фикри билан етадир инсон,
Аммо не бор ўз юрагига
Билмай ўтиб кетадир инсон.
У яшайди тилсимлар аро,
Ҳар кашфиёт янги маррадир.
Унинг ўзи сирли бир дунё,
Дунё эса фақат заррадир.

Ҳамма сирларнинг учи заррада. Зарранинг беҳисоб, бесаноқ метаморфозасида. Зарра — сирли. Шоирнинг изловчан хаёли сир излаб заррада тўхталади. Яна чексизлик устидан чиқади. Ва бу жараён чексиз чексизликда давом этади.

Шоир шу чексиз мавқега эга юракнинг ҳақиқатларини нималарда кўради?

Мисол учун, йигирманчи асрнинг илғор кишиси учун Ватан — ҳақиқат. Ватандан ифтихор — ҳақиқат. Ватан инсоннинг энг яхши, энг эзгу, энг олий тилакларига жавоб бераркан, шу тилакларни тарбияларкан, уларни орзу даражасидагина қолдирмай рўёб мақомига олиб чиқаркан, ифтихор ана шуларнинг жамулжамидан туғилади. Ифтихор муҳаббатли дилнинг ҳақиқати. У бўлмаган, у тарбияланмаган ерда инсон гражданликдан чиқади ва ёхуд чала одам бўлиб умр кечиради.

Кекса олам кўл қонун, тузук, дастурлар кўрмиш,
Ҳар шоҳ демиш ўз сўзин адолатнинг тимсоли.
Аммо қайси бир юртнинг ҳаёт қонуни бўлмиш —
Миллионларнинг ижоди, миллионларнинг хаёли?!
Бу дастур сатри аро менинг ҳам тилагим бор,
Ифтихор туйғусидан яйраган юрагим бор.
Ҳаёт уммони аро юртим улкан кемадир,
Бир ул кеманинг жони ҳам, имони ҳам.
Унга аён долға не, офат, тўфон нимадир,
Тинчликда кўрмоқ тилар ўзни ҳам, дунёни ҳам,
Олам эли билади — юртим тинчлик қўрғони,
Бўлмоқ не бахт дунёда шундай юртнинг ўғлони...

Юрт ифтихорга сазовор экан, шундан инсон кўзи маърифат зиёсига тўла, дил ҳар нарсанинг фикрини қилади, ҳаётнинг мазмундор, ўйлатадиган манзараларини чизади: У инсон учун беҳад қимматли яна бир ҳақиқатни қадр тушунчасида кўради. Ифтихор ва қадр ажралмас.

(Қадр ва ифтихор ҳақида сўзлаётган эканмиз, яна шуни ҳам айтиб ўтайликки, кейинги йилларда пайдо бўлган кўпгина шеърларда бу олижаноб тушунчаларни чайнаб беришга, уни умумий ҳашамдор сўзлар билан кўмиб юборишга, эътиқодни ҳаддан ташқари декларатив тарзда баён қилишга (ўз эътиқодини кимларгадир намоиш этишга) уринишлар жиддий тус олди. Жонли ҳаёт реалликларидан маҳрум сўз йиғиндилари ифтихор тушунчасини ерга уради, уни қадрсизлантиради. Сўз бўяш бадний адабиётнинг

офатидир. Бўёқчилик ўз ўрнида яхши. Лекин шеърят ва публицистикада унга асло ўрин йўқ.

Эркин Воҳидов шеърларида шундай ҳоллар кўп бўл-маса-да учрайди, демоқчи эмасман. Лекин унинг монолог ва қасида йўналишида ёзилган айрим шеърларида сўзлар ҳаёт конкретикасидан маҳрум бўлиб қолганлиги, уларга умумиятчилик оралаганлигини шоирнинг мухлислари сез-ган эдилар. Бундай ҳоллар талантда ўзига бўлган талаб-чанлик андак сусайган чоғларда рўй берса керак. Эркин Воҳидов таланти ҳаёт реалияларини, конкрет воқелик ҳо-дисаларини шоирона чизишда ёрқин кучга эга).

Инсон бу дунёга яратиш, ўзидан муносиб из қолдириш учун келади, деймиз. Лекин яратишнинг йўлида неча минг тўғонлар ва тўсиқлар бор. Эркин Воҳидов яратиш йўлидаги шу тўғон-ғовларнинг ижтимоий-маънавий разолатига доим эътиборни қаратади. Яратиш йўлидаги энг даҳшатли ғов-лардан бири инсон учун асл қадрга эга нарса ва ҳодиса-ларни қадрламасликдир.

Сим қоқинг!

Ноль бири чақиринг:

Ёнгин денг, керак, денг,

тез нажот!

Дод солинг,

не кечар ҳолимиз,

Аламдан жонимиз қийноқда,

Оламда

топилмас молимиз —

Вақтимиз

ёнмоқда

ёнмоқда.

Ўрмонлар ёнса-ку чопамиз,

Тинмаймиз ўртанса хирмонлар.

Чорани қаердан топамиз

Фурсатга ўт кетса,

инсонлар!

Эркин Воҳидов наздида вақтнинг ёнаётгани — умрнинг беҳосил, бесамар кул бўлаётганидир. Вақтнинг қадрига етмаслик — беғамликнинг энг ваҳший кўринишидир. Ён-ғин, тўфон, сув балоси — инсон учун даҳшатли офатлар. Лекин шоир вақтни бекор сарф этиш уларнинг ҳаммасидан ҳам ёмонроқ, фожеалироқ эканлигини тугёнли хаёллар ичида кўрсатади. Бу ҳам юракнинг бонги. Шу бонг шоир мурожаат этаётган юраклар тегишига жўр бўлиб кетармикин? Миллионларнинг жом садосига айланармикин?

Эркин Воҳидов шеърятни даврнинг жуда нозик камертони. У замин бағридаги, одамлар қалбидаги, яшаш тарзидаги ўзгариш ва тебранишларни жуда сезгирлик билан қайд этади.

Совет шеърятни ва умуман, энг илғор жаҳон шеърятни ҳам ҳаётни акс эттиришдаги усуллар ва ёндашувларнинг турли-туманлигига қарамай ижтимоий ҳодисаларга сезгирлиги билан қимматлидир. Шеърятнинг энг яхши намояндалари ижодида шундай сезгирлик ижоднинг тамал тошини белгилайди. Эркин Воҳидовнинг кейинги ўн йил ичида яратган асарлари ана шу мақомдаги ижтимоий сезгирлиги билан халқ эътибори ва муҳаббатини қозонган. У асосий маънавий хазиналар қадрсизлана бошланган ҳолларда анча-мунча кенг миқёсларда маънавий айнишлар ва бузилишлар урф бўлиши мумкинлигини етмишинчи йилларнинг ўрталаридаёқ дадил ўртага ташлаган эди. У бундай ҳодисалар урчий бошлаган шароитда жим туриш шармисорлик — қалбий шармисорлик бўлажagini тушунган эди. Шонрнинг «Қумурсқалар жанги», «Сен менга тегма», «Бизлар ишляяпмиз», «Сен яхшисан...», «Манфаат фалсафаси», «Мажлис қилинг», «Сиёсий сабоқ» сингари новелла аҳамиятига эга, очиқ жанговар йўналишдаги асарлари шеърятимизнинг ижтимоий ҳодисаларга сезгирлигини юксак савияга кўтарди, улар замондошлар олдидаги бурчини ҳалол ўтамоқда, кишиларда жангчилик хислатларини тарбияламоқда. Ижтимоий сезгир шеърят рангбаранг бадий шакллар ва хат-усуллардан ёрқин тарзда

фойдаланаркан, доим ва кўпинча шеърӣй новеллага мойил бўлади. Ижтимоӣ салмоқли, теран ҳаётӣй ҳодисаларни ёритиш, илғор ғояларни илғари суришда шеърӣй новелла жуда кучли таъсир қудратига эга. Ҳозирги замон шеърӣя-тида бу ўткир, катта фалсафӣй, символик мушоҳадаларга кенг йўл очиб берадиган шаклдан Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Омон Матжон, Ҳалима Худойбердиева, Жамол Камол каби шоирлар моҳирлик билан фойдаланмоқдалар. Бу соҳада Евгений Евтушенко, Ўлжас Сулейменов, Андрей Вознесенский, Белла Ахмадулина, Қодир Мурзалиев, Имант Знедонис каби Иттифоққа номи кенг танилган шоирларнинг ижоди ғоятда бойдир.

Эркин Воҳидов маънавий пуч ҳодисаларни уларнинг ўз фалсафӣй формулалари воситасида қаттиқ фош қилди. «Сен менга тегма, мен сенга тегмай», «мен ёмондирман», «биз кичкина одам», «унга ҳам бўлур яхши, сенга ҳам ёмон бўлмас» сингари пуч, аммо бениҳоя зарарли «фалсафалар» айниқса, кейинги ўн-ўн беш йил ичида қаттиқ авж олиб кетган ва шулар асосида турли даража, турли қиёфа, турли тусдаги айнишлар қаттиқ «болалаган» эди. Шеърӣят булар қошида жим туролмади. Уларга қарши очиқ жангга киришди.

Шоир манфаат фалсафасининг икки юзи қип-қизил, лекин бағоят жирканч башарасини «Истамбул фожеаси» шеърӣй драмасида ҳам ошкора намоён қилди. Асарнинг бошидаёқ чет молини қидириб зир югуриб юрган совға олиш ва совға қилиш ишқивозларининг жонсарақ ҳовлиққанларига кўзимиз тушади. Шу «леви страуслар» шу ялтир-юлтирлар билан нималарга эришаркинлар кишилар? деб ўзимизга ўзимиз савол берамиз. Одам одам-да, у яхши нарсалар кийишни, харид қилишни, яхши нарсалар билан яқинларини суюнтиришни истайди, деб бунини оқламоқчи бўламиз. Лекин бу юғур-югурларнинг маънавий заминини ўйлаб кўрсак, яна ўша кейинги йиллар авж олган манфаат фалсафаси, нарсаларга ўчлик, уйни тақир-туқирларга тўлдириб юбориш, совғалар билан кўнгил овлаб ва шу-

нинг соясида дориламон кун кўриш амалларига дуч келамиз. Уйлаб қаралса, ўша ноёб нарсаларни кийган билан киши ақлли бўлиб ёки табиат ато қилгандан кўра гўзалроқ, мумтозроқ бўлиб қололмаслиги маълум бўлади. Буларнинг бари сохта муносабатлар, сохта мумтозлик, сохта савлатларни келтириб чиқаради. Нарсаларга ишқибозлик, мол йиғиш билан сохта обрў йўлида ўлиб-тирилиб ҳаракат қилиш ўртасида фарқ йўқ даражада экан, булар бир-бирларини тўлдиради, холос. Шоир драмада сохта обрў эгасининг ички дунёсию ақл-идрок даражаси қандай бўлишини донгдор раис Жалол қиёфасида яхши психологик умумлаштириб беролган. Сохта шон, ясама обрўнинг ашқол-дашқоллари Жалолни ҳам, унинг хотини Саодатни ҳам маънавий пуч қилиб қўйган. Сохта шон буларни ёғочга айлантириб қўйганмикин деб ўйлайсиз. Уруш инсон бошига не фожеаларни солмади, не инсон қисматларини, вайрон қилмади. Искандар уруш қурбонларидан. У чет элларда ватангадо бўлиб умр кечиради. Лекин юрагида Ватан эътиқоди яшайди. Ватан унинг учун тенгсиз пок хилқат, гўё она каби муқаддас. Лекин маънавий ожизлик туфайли у ватанига қайтиб келолмаган. У ўз ожизлигининг фоже чилвирларига чирманиб истиқомат қилади. Бунинг устига Искандар Саодатни ёшликнинг айрилмас бало — муҳаббати билан қаттиқ севган. Саодат эса унинг кўнглида ишқни ловуллашиб қўйиб кутилмаганда Искандарга эмас, унинг акаси Жалолга теккан. Искандар шу кўйи уйдан чиқиб кетган, кўнгилли бўлиб урушга кетган, қаҳрамонларча жанг қилган, уни оғир ярадор ва чала беҳуш ҳолда душман қўлга туширган... Қишлоққа эса Искандар жангларда қаҳрамонларча ҳалок бўлди, деган хабар келган...

Жалол Истамбулда Искандар билан учрашаркан, бошда унинг ўз укаси эканлигига сира ишонгиси келмайди. Менинг укам Ватан учун жонини бериб тупроқда ётибди, дейди. Жалолнинг реалликини таи олишни истамаётганлиги Искандарга аён. У акаси вужудига ўрнашган сохталикни

чамаси тез чақиб олади ва шу ернинг ўзидаёқ бу сохталикни фош қилади: «Сен қаҳрамоннинг акасисан, шуниси маъқул. Қабиҳ чиндан кўра эзгу ёлғон яхшироқ», дейди. Жалол шу ўриндан бошлаб ўз шаъни учун қўрқиб қалтирай бошлайди. Боя айтдик, сохта шон бу каби одамларни ёғочга айлантириб ташлаган эди. Жалол ҳам, Саодат ҳам шу онларда худди ёғоч одамлар каби, ўз тор манфаатларидан келиб чиқиб фикрлайдилар. Лекин шуниси ҳам борки, Жалолнинг Искандар билан мулоқати чуқурлашган сари Жалолда тирик онг уйғона бошлайди. У Искандарни тушунишга уринади. Ва биринчи хулосаси: Искандар ўзлигини, инсон шарафини йўқотиб қўйибди, деб ўйлайди. Ака-уканинг сўзлашуви аста-секин кучли баҳс тусини олади. Улар эътиқод, ҳақиқат, имон, разолат нима эканлиги устида ўй сурадилар, худди товуш чиқариб ўйланаётганга, ҳам ўз-ўзлари билан, ҳам атраф-теварақ билан, ҳам дунё билан мунозарага киришаётгандек бўлиб кўринадилар. Жалол: «Ишончсиз яшаш — кўргилик... бўшлиқ», деса, Искандар: «Менга қолса, эътиқодсиз яшашдан кўра чангалзорнинг ярим ваҳший қабиласидек илонгами, тўнғизгами сиғинган яхши...» дейди. Искандар онгига «ғарбнинг яшаш тарзи» анча чуқур таъсир қилган. Унинг қарашларида ғарбий оҳанг ҳар дам сайин ўзини сездириб туради. Унинг, айниқса, ҳақиқат сингари азал тушунчага қараши бўлакча.

«Ҳақиқат йўқ. Бўлган эмас. Дунёда фақат
Манфаат бор. Манфаат деб аталган «чўпон»
Одамзодни пода қилиб ҳайдаб юрибди»,—

дейди Искандар. У бургага аччиқ қилиб кўрпа куйдирганлигини яхши англайди. Унинг юрагида Саодатга бўлган севги ўти бир дам бўлсин сусаймаган. Муҳаббат бу азоб-парварда дилда тирик алангага айланган. Лекин не тааж-жубки, бу қора аланга. Ундан муз эримайди, зулмат ёримайди, қут ҳовури эсмайди. Шу алангани ёққан Саодат

эса, Искандарни яхши кўра туриб, Жалолга турмушга чиққанлигини... жуда сирли баҳолайди. Искандар билан ўзи ўртасидаги ишқни ҳавас деб тушунтиради. Искандарга Жалол ҳақида: «уни яхши кўрдим...» деса, сал кейинроқда яна кучли талваса ичра унга: «Сени яхши кўрдим, лекин...» дейди. Уқувчи Саодатнинг шу сирли ишосини яхши кўриб қолади. Бу ерда англамаган ғалати муносабатлар рўй берганига ишонади. Воҳидов шу тортишувларда қаҳрамонлар муносабатларининг барча чигалликларини шоирона теран ва психологик ишонарли ёритишга эришади. Тортишувлар қизиқ борган сайин персонажлар ўзларини характер сифатида намоён қила бошлайдилар, уларнинг баҳслари чинакам драматик тус олади. Саодат ва Жалол кўп йиллар мобайнида қалбларини қоплаган ясама ниқобдан аста қутула борарканлар, Искандарнинг драмасини ҳам чуқурроқ тушуна бошлайдилар. Улар олдида энди қандай яшаймиз, деган муаммо кўндаланг бўлганда, Саодат: «Нима қилардик? Искандарни учратмадик, кўрмадик, тамом», дейди. Лекин Жалол изтироб ичида ҳақиқатни топади. Бу, гарчи, қаҳрамон учун бир оз осон ва тез рўй берганлиги сезиларли бўлса-да, ахир, шундай осон, шундай яшаш учун қулай сохталик ниқобидан дарров қутулиб бўларканми? Лекин ҳаётда кўзи пишиган тажрибакор одам сифатида ундаги ўзгариш табиийлигига ишонгимиз келади:

Икки ўтнинг ўртасида ўртанар жоним,
Кўкрагимни куйдиради таққан нишоним.
Изтиробда қолдим, шундай лаҳзада инсон
Бу дунёга келганига бўлар пушаймон.

(Саодатга)

Мен умримни яшаб бўлган одамман, энди
Болаларга мендан ёлғон мерос қолсинми?
Фарзандларим мени ёлғон кафанга ўраб,
Сохта тобут билан гўрга олиб борсинми?!

Бизни кўмиб устимиздан тупроқ тортишар,
Лекин ахир ҳақиқатни кўмиб бўлмайди!
У бамисоли товонтешар, минг тупроқ тўккин
Бир кун келиб қаердандир ёриб чиқади...

Воҳидов персонажлари ҳақиқат қошида у билан юзмаюз келганда қандай бўла олишларини айниқса, эътибор билан кузатади. Саодатнинг ҳам кўзи ҳақиқатга очилади: «Энди билдим, ҳақиқат бир юксак тоғ экан, Ундан кўзни юмиш мумкин, терс қараш мумкин, Аммо тупроқ билан кўмиш беймкон экан», деган хулоса чиқаради. Искандар эса ўзини бир маротаба ўлган санайди. Ўзини фалакда дарбадар кезган ноошиён руҳ каби тасаввур этади. Воҳидов персонажлари мана шундай инсоннинг азал маънавий ҳазиналарига кескин муносабатларда ўзларини турли томонлардан намоеён қиладилар. Шунинг учунмикин, уларнинг барча сўзлари замон кишиларига худди катта сабоқ каби эшитилади.

Шулар билан бир қаторда шоир ҳали бу асарга охириги нуқтани қўймаганлигини ҳам унутмаслик керак. Персонажлар ва айниқса, Жалол ҳамда Саодат тақдирининг коллизияларга бой қатламлари ҳали тўла очилганича йўқ. Шоир асарни давом эттириши устида ўйлаётган экан, шеърини драма номига ҳам алоҳида тўхталса ўринли бўлади. «Истамбул фожеаси» дейилганда урғу Истамбул шаҳрига тушади. Лекин аслида Искандар фожеасининг бу шаҳарга ҳеч қандай алоқаси йўқ. Фожеа Искандар тақдирининг мазмунида. Назаримда, «Хазон япроғи» (иккинчи сарлавҳа) асар ва қаҳрамон моҳиятини кучлироқ очади.

«Бедорлик» даврнинг ўзига хос ҳақиқатлари хусусида гражданлик позицияларидан туриб эҳтиросли баҳс юритилган китоб. Партиямиз XXVII съезди материалларида айтилганидек, «Коммунистларга ҳамиша ва ҳар қандай шароитда ҳақиқат керак». Шеърят шу ҳақиқат йўлида бедор.

Сўз тўлқинлари

Дилгинамни роса сайратдим...

Усмон Носир

Нимага «йўқ» деймиз, нимага «балли!»

Шайхзода

Бугунги ривожланган социализм даври янгича онг, янгича тафаккур доирасида ишлашни талаб этмоқда. Милитаризмга қарши ақл-идрок кураши ўзининг ҳал қилувчи палласига кирди. Инсониятнинг минг йилларча эзгулик учун омонсиз курашларда орттирган ҳаётий тажрибалари — Фикр ва Руҳнинг барча улуғвор неъматлари ақл-идрок томонида, у билан баробар келажак учун — бахтиёр замин, мусаффо осмон учун қатъий жанг олиб бормоқда. Ҳассос адиб Ойбек Улуғ Ватан урушининг энг оғир дамларида жангчиларимизнинг пўлатдан ҳам мустаҳкамроқ метин сафларида шеърлар ўқиб, икки юз миллионли қаҳрамон эл номидан: «ҚУЁШ ҚОРАЙМАС!» — деб ҳайқирган эди. Бу бизнинг ҳақиқатимизнинг, адолат йўлида кураш ва енгиш ҳақиқатининг қудратли овози эди. Ҳа, Қуёш ҳеч қачон қораймагай! Бу улуғ сўзлар бугун ҳам тирик! Улар эртага ҳам, яна минг йилларча ўлмас умид билан жаранглайверади.

Адабиёт халқларнинг буюк тарихий интилишларида етилган мана шундай сўзларни топиб айтиши, яшашга, идеаллар йўлида курашга чорлаши, инсон бағирларини умидларга тўлдириши билан одамзодга нон, сув, ҳаво, ўт каби зарурдир. Партиямиз ўзининг кейинги йилларда қабул қилган ҳужжатларида яхши яшаш учун яхши ишлаш керак, деган жамиятимизнинг туб инсонпарварлик моҳиятидан келиб чиқадиган содда, лекин беҳад теран қарашни илгари сурмоқда. Биз ўз социалистик жамиятимизда олтин қондамизга амал қиламиз. Ҳар кимдан қобилиятига яраша... Бу сўзлар ҳар биримиз учун фаол маънога эга. Ҳар ким ўз қобилиятини тўла намоён қилгандагина баркамол яшаш шароитини яратади. Совет адабиёти коммунизм қу-

риш манфаатлари йўлида ҳар бир инсоннинг қобилияти-ни уйғотиш, шакллантириш, тарбиялаш — маънан юксак инсонни вояга етказиш йўлида тинимсиз кураш олиб боради. Унинг инсоният тарихида энг етук жамият қуришдаги долзарб вазифалари мана шу билан белгиланади. Унинг юксак ғоявийлиги, партиявийлиги, халқчиллиги, бадий маҳоратига бўлган ўзгармас талаблар ҳам худди шу улуғ ижтимоий вазифалардан келиб чиқади. Шубҳасиз адабиётимиз ва санъатимиз ядро замонининг қаҳрамони образини яратиш йўлида жиддий изланишлар олиб бормоқда. Изланишлар бадий сифат ва маҳсулдорлик соҳасида хийла самарали бўлмоқда. Эътиборга сазовор янги давр кишиларининг образлари яратилмоқда. Лекин бугунги адабиёт ва санъат кишилари орзусидаги, уларни катта ишларга эргаштирадиган қаҳрамонларни жуда секинлик билан очмоқда. Ишчилар, деҳқонлар, зиёлилар ҳаётида анча сезиларли ўзгаришлар рўй бермоқда. Улар орасидан янги маънавият эгаси — чинакам қаҳрамонлар кўллаб етишиб чиқмоқда. Онда сифат ўзгариши жараёнлари интенсив тарзда кечмоқда. Бадий адабиётимиз эса ишчилар, деҳқонлар, олимлар орасига шахдам қадамлар билан кинолмоқда, улар ҳаётидаги сифат ўзгаришларини ўз вақтида илғаб ололмаётгани, даврнинг ўзига хос умумлашма типларни гавдалантиришда дадил ва граждандарча жасорат билан ҳаракат қилмаётгани сир эмас. Инсон образини у қайси замонда яшамасин, революцион тараққиёт жараёнида, бунёдкорлик ҳаракатида кўрсатиш доимо социалистик реализм адабиёти учун принципиал аҳамиятга эга. Таассуфки, ҳозирги кунларимизда пайдо бўлаётган бир қатор асарларни ўқиганда уларнинг қаҳрамонлари ғоятда жўн, қашшоқ интилишлар ичида ўралашиб қолганлигини кўриб ҳайрон қоласиз. Фаолсизлик — пассивликни ўзларига шнор қилиб олган, тинимсиз нималардандир норози, тинимсиз нолийдиган қаҳрамонлар кўпайиб борапти.

Санъатда саёзлик, мужмал сўз ўйинларига қарши ку-

рашда адабий танқидчилик етакчи роль ўйнашга чорлангандир. У ўзининг профессионал маҳорати, билимдонлиги, савияси, талантларга талабчан ғамхўрлиги билан кўп нарсаларга қодир. Адабий танқиднинг ўз вақтида айтилган партиявий принципиал сўзи, ғоясизлик кўринишларига қарши муросасиз муносабати ижодкорликнинг ўсишида, адабий жараёнларнинг илҳомбахш кечишида жуда фойдали самаралар бериши шак-шубҳасиздир.

Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг бюроси республикада адабий-бадий танқидчиликнинг аҳволи ва уни янада яхшилаш тадбирлари тўғрисидаги масалани ҳар томонлама кўриб чиқди. КПСС Марказий Комитетининг Июнь (1983) пленуми, Ўзкомпартия Марказий Комитетининг XVI пленумидан келиб чиқадиган хулосалар асосида бюро адабий танқидчилик олдида турган долзарб вазифаларни белгилади. Ўзкомпартия Марказий Комитетининг бюроси шуни қатъият билан таъкидлаб ўтдики, «адабий-бадий танқидчиликнинг ғоявий-бадий назарий ва профессионал савиясини, унинг гражданлик жанговарлигини сабот билан ошириш, унинг ижтимоий проблемаларни чуқур таҳлил этишига, адабиёт ва санъатнинг партиявийлиги, синфийлиги, халқчиллигидан иборат ленинча принципларни муросасизлик билан қатъий туриб ҳимоя қиладиган бўлишига эришиш» муқаддас бурчимиздир.

Кейинги йилларда чиққан бир қанча шеърий ва прозаик китобларда замонамиз кишиси маънавиятининг асос қиррасини белгилайдиган ана шу гражданларча жанговарлик анча теран ифодаланмоқда. Бугуннинг бадий сўзи замон билан чамбарчас боғланмоқда.

Ҳар бир янги китоби адабиётда янги воқеа бўладиган адиб, шоирлар бўлади. Эркин Воҳидов мана шундай санъаткор шоирлардан. Унинг ҳар бир китоби шеъриятимиз учун чинакам янгилик — салмоқли адабий ҳодисалар каби қабул қилинади. У ҳар бир янги китоби билан талантларга бой ва йўллари, усуллари ранг-баранг ўзбек совет

шеърляти майдонига гўё янгидан қадам қўяди. Шеърлятни янги бир пиллапояга чиқаради.

Эркин Воҳидовнинг «Тирик сайёралар» китоби адабий ҳаётимизда сезиларли воқеа бўлган эди. Шоир ўша китобини бутунлай янги шеърлардан тузган ва у ижодкорнинг маълум бир давр мобайнида олиб борган изланишларига ойна бўлган, шоир кўтарилган янги маҳорат нуқталарини кўзимизга равшан намоён қилолган эди. «Тирик сайёралар» ва ундан сал кейинроқ чиққан, ҳаққоний тарзда республика Давлат мукофотига сазовор бўлган «Шарқий қирғоқ» шоир ижодида, айниқса, ижтимоий-публицистик тематика чуқур ишланаётганидан, фикрлашда тарихийлик — тарихий кенглик ва чуқурлик, реалистик танқидий пафос кучайиб бораётганидан дарак берганди. Булар етмишинчи йилларнинг ўрталаридан эътиборан шоир ижодида янги тенденция қувват олиб бораётганлигини кўрсатганди.

Эркин Воҳидовнинг кейинги «Қелажакка мактуб» шеърлий китоби «Шарқий қирғоқ» ҳамда «Тирик сайёралар»нинг тадрижий давоми каби қабул қилинади. Шу билан бир вақтда бу китобда давримиз ҳаётининг янги қатламларини ҳиссий ўзлаштириш, шеърлятда янги йўллар ва усулларни синашга кучли интилишлар ҳам намоён-дир.

Бу китоб ҳам худди олдингилари каби тамомила янги ёзилган шеърлардан тузилган.

«Қелажакка мактуб» лирик, лирик-публицистик, тарихий, юмористик, ҳажвий йўналишдаги шеърларни ўз ичига олади.

Шеърлар ёрқин гражданлик позициясида туриб ёзилганлиги билан ўзига тортади.

Бу шеърларнинг ҳаммаси замонамизни, унинг қурувчи, яратувчи, давр тарихининг ғилдиракларини айлантирувчи кишиларни ҳар жиҳатдан ақлан, маънан мумтоз кўриш ва мумтоз қилиб тасвирлаш истагидан туғилган.

Шеърлар замоннинг некбин рўҳини илғаб олган ва шу билан бирга уларни ўқиган кишиларга ҳам шу некбинли-

гини юқтиради. Ҳаётга равшан, тоза назар билан қарашга ўргатади.

Шу жиҳатдан Эркин Воҳидов янги китобига кирган шеърлар ғояси ҳамда мундарижасининг равшанлигига кўра ўрнатқуч бўлади.

Шоир ҳар вақт ким учун шеър ёзаётганлигини ва нима учун ёзаётганлигини жуда яхши билади. У санъаткор сифатида ўз олдига катта бадий мақсадлар қўяди ва уларни етук ҳал қилади.

Китобдаги «Максим Горький билан суҳбат», «Келажакка мактуб», «Донишқилоқ латифалари», «Мажлис қилинг», «Салбий ҳаяжон» каби асарлар мундарижасининг ҳаётий бойлиги, мазмундорлиги, ифода воситаларининг ўзига хос рангдорлиги билан диққатни тортади. Унинг, айниқса, «Донишқилоқ латифалари» туркуми ажиб халқона табассуми, завқли кинояси, доно зарофати билан кенг ўқувчиларнинг меҳр-муҳаббатига, таҳсинига сазовор бўлмоқда.

Эркин Воҳидов халқнинг дилидаги гапни топиб ёзган шоир. Халқнинг дили эса даҳо. Энг улуғ сўзлар, энг улуғ мусиқалар, энг улуғ ранглар шу дилда бўлади. Эркин Воҳидов шу дилга йўл топган. Янгилигини шу йўлда яратади, бахтини шу йўлда топади. Шунинг учун ҳам бугундан келажакка ёзилган мактубни кишилар доим қувонч билан қўлга оладилар ва ундан юраклари алқаган сўзни топадилар.

Шоир Омон Матжоннинг «Дарахтлар ва гиёҳлар китоби»га кирган шеърлар ҳам шу таҳликали замоннинг шеърлари.

Лекин уларда таҳлика ва саросима эмас, меҳр ҳамда умид овози кучли. Албатта, бу меҳр ҳам, умуминсонга хос умид ҳам қанчалар ғалати бўлиб эшитилмасин, шу таҳликадан туғилган, таҳликадан таҳлика эмас, умидбахш шеър дунёга келганлиги ва кураш майдонига тушганлиги эътиборга лойиқ. Инсоният тарихи ва келажакнинг ядро ҳамда уни қўлида ушлаб турган қора кучлар таҳдидидан:

ҳимоя қилиш истаги ва шу истакни белгилаган руҳ китобнинг етакчи ғоявий-бадний мундарижасини, оҳангларини ташкил этади.

Омон Матжоннинг шу бугун ёзиб турган шеърӣ сўзлари инсониятнинг эзгу идеалларини ҳимоя қилишга отланибгина қолмайди. Бу ҳимояга эмас, курашга отилган сўздир. Шунинг баробарида у бахтиёр сўз деб атамоққа сазовор.

Шоирнинг энг яхши сўзлари безовта виждондан яралади десак, умумий ҳақиқатни баён қилган бўлаемиз.

Виждонли сўз адолат учун курашнинг энг қайнаган нуқтасида туради. Шу нуқтадан у суронли дунёнинг барча пучмоқларига тирқираб кириб боради, барча софдил одамларнинг эшикларини қоқади, уларнинг қутлуғ хонадонларига очиқ юзли, очиқ сўзли, очиқ дилли дилбар дўст каби кириб боради.

Омон Матжоннинг китоби гарчи «Дарахтлар ва гиёҳлар китоби» деб жуда юмшоқ ва нафис ном билан аталган бўлса-да, лекин унга кирган барча шеърларга ягона курашчан йўналиш хос. Шу маънода у замонавий. Шоирнинг қаҳрамони жуда фаол ҳаётӣ позицияда туради. У бизнинг илғор фикрли замондошимиз. Унинг барча туйғулари бизга таниш ва яқин. Яқинлик шу даражадаки, буни чин маънодаги маҳрамлик деб аташ ҳам мумкин. Назаримда, маҳрамлик Омон Матжон бугунги қаҳрамонининг ўзига хос характерли белгисидир. Маҳрамлик — ўз халқига, инсониятга сидқидилдан хизмат қилишга бел боғлаган одамга хос фазилат. Омон Матжон қаҳрамонида маҳрамлик гражданликнинг энг етук замонавий хусусиятлари билан қўшилиб, узвий тарзда бирлашиб кетади.

Мең тоқ бўлдим.

Зангларимга заминдан шарбат,

баргларимга оқ қуёшдан зиёлар солдим.

Ҳаёт барпо бўлгандаги алвон исёндан

кўнгилларга сархуш сурур, ҳаволар солдим...

Болакайлар пойига юмшоқ майса гилам каби тўшалмиш, ўзни инсониятнинг залворли қадамларига поёндоз каби англаш — ажойиб шоироналик ва энг юксак инсоний ҳисобдаги маҳрамлик эмасми?

Шоирнинг «Бухорода Насриддин Афандига ҳайкал», «Шукур Бурҳон «Ҳамза»дан чиқиб...», «Малик Қаюм санъати», «Хоразм пахтакорларига», «Боқдим жаҳон ишина...» каби шеърлари гражданларча эҳтиросли руҳи ҳамда мазмуни билан юракларга яқин.

Омон Матжон ижодида кейинги йиллар ичида халқаро тематика тобора муҳим ўрин эгалламоқда. Улар бугунги кун ўзбек шеъриятида сиёсий лириканинг теран ва ўзига хос намуналаридир. Сиёсий публицистик мавзулар Омон-Матжон лирик қаҳрамонининг қалбида ечилади, қалбнинг эҳтиросли кечинмаларида ўз ифодасини топади. Шоирнинг сиёсий лирикасида дунё халқларининг эзгулик, тараққиёт, маърифат, дўстлик ва тинчлик йўлидаги курашлари, орзу-истаклари моҳирона аксини топмоқда.

Улар катта мақсад билан ёзилган шеърлардир.

Безовтасан, шоир! Олам саҳнида
Зобитлар бугун ҳам ютоқ, жангари,
Чингизхон-ку ўтди, лекин дунёни
Топташ истайдилар Чингиз сингари.—

дейди шоир бир шеърида.

Шоирнинг ҳар бир сатри дунёни оёқости қилмасликка қаҳриқдир. Оламни қон селига фарқ қилмоқчи бўлаётганлар халқларнинг ва тарихнинг қаҳрига дучор бўлажаклар. Омон Матжон сиёсий лирикасида етакчи пафос шу.

Шоирнинг халқаро мавзудаги шеърлари ҳар бир одамдан жўшқин иш кутади, фаоллик талаб қилади, жаҳон махлуқларининг кирдикорлари ва найрангларидан огоҳ бўлишга, курашга ундайди.

Омон Матжоннинг китоби яна муҳаббат ҳақидаги янги оташин шеърлари билан ҳам қимматли. Бу шеърларни

Ўқийётганда димоғингиз тагидан бир ўлканинг бус-бутун чаманзорларини олиб ўтаётгандай туюлади. Ҳиссиётлардаги тароват, жигарсўзонлик, уйғоқлик, ошиқоналик — сизни навқирон йигитлик айёмларига қайтаради. Хаёлингиз эҳтиросларнинг шалолаларидан туганмас фараҳга тўлади. Ҳиссиётлар чин шоирона, шунинг учун улардан гоҳо миянгиз ўтли сирқираб кетади. Банддан бандга тин олиб, тин олиб, тин олиб ўтасиз...

Омон Матжоннинг «Хоразмийнинг тўрт саёҳати...» достони «Дарахтлар ва гиёҳлар китоби»нинг умумий фалсафий йўналишини бўрттириб туради. Достонда рамз каби ўқиладиган ҳикоятлар ихчам, маънодор.

Мундарижаси етук замонавий руҳ билан суғорилган бу китоб ҳақли равишда Ўзбекистон Ёзувчилар союзининг 1984 йилги Ҳамид Олимжон номидаги мукофотига сазовор бўлди. Гражданлик эҳтирослари, ўй-фикрларининг тўлғинлиги билан ажралиб турадиган бу китоб давр ва инсон ҳақида янги тушунчалар бериши билан қимматлидир.

Жамол Камол ҳам худди Э. Воҳидов, А. Орипов, Ҳ. Шарипов, О. Матжон, Ҳ. Худойбердиева; Г. Нуруллаева ва бошқа шу сафдаги қатор таниқли шоирлар каби замондоши ҳақида энг зарур сўзларни айтишни истайди.

Бекорга яхши шоирни яхши деҳқонга ўхшатмайдилар. Яхши деҳқон бир ҳовуч дон ташлаб дунёни тўйдирадиган хирмон ундириши мумкин. Ёмон деҳқон эса ерга бир хирмон дон ташлаб бир ҳовуч ҳам ҳосил ололмаган ҳолларни кўрганлар, билганлар бор. Бундай деҳқон дунё олдида ўзинигина юпун қилиб қўймасдан бошқаларни ҳам юпунлик даражасига олиб бориши ҳеч гап эмас. Зотан, унинг ношудлигидан қанча дон, қанча ер, қанча сув, қанча меҳнат нобуд бўлди, бекор кетди. У халқнинг оғирини енгил қилишга ярамади.

Жамол Камолнинг «Сувайдо» деб аталган шеърлар китобини ўқиганда уни яхши деҳқонга, яъни бир ҳовуч дон ташлаб катта хирмон кўтарадиган, демак, халққа фойдаси тегадиган деҳқонга ўхшатиш ўринли бўлиб кўринади.

Зотан, фикр, гўзал туйғу ахтариб жуда кўп шеърларни ўқиймиз. Қалин-қалин, чиройли сарлавҳалар қўйилган, яхши безатилган китобларни варақлаб чиқамиз. Лекин улардан маънавий дунёмиз учун яроқли фикр донларини жуда оз топамиз. Ёки бутунлай тополмаймиз. Бу шеърлар ҳосил бермаган, яъни фикр ва гўзал ҳиссиётлар уйғотмаган, бўшга кетган шеърлардир. Улар шу қадар юпунки, қанчалар ялтироқ сўзлар ишлатилиб бу юпунлик яширишга уринилмасин, бари бир кўзимиз унинг яланғочлиги билан тўқнашаверади.

Шоир Жамол Камолнинг ғалати ном қўйилган бу китобига унинг 1965 йилдан то бугунга қадар ёзган энг сара шеърлари ва айрим таржима намуналари киритилган. Уларнинг бирмунчалари ҳақида ўз пайтида танқидчилик ва шеърхонларнинг яхши фикрлари айтилган. Бугун у шеърларни яна қайта бошдан ўқиганда, фақат мағзи тўқ шеърларгина замон синовидан яхши ўтганлиги, орадан ўн-ўн беш йўл ўтган бўлишига қарамай, улар ҳамон кишига ҳаяжон, фикрий тўлқин бериши кузатилади. Бу шоирнинг яхши деҳқон каби ташлаган дони ҳамон ҳосил бераётганлигини англатади. Ҳа, Жамол Камол бадий жиҳатдан пухта, маънавий жиҳатдан ҳосилдор шеърлар ярата олган.

Сувайдо сўзи бизга жуда ҳам ёт эмас. У буюк Алишер Навоийнинг хазиналардан ҳам қимматроқ луғатида бор. Бинобарин, ўрни келганда айтмоқ жоиздурким, бизнинг тилимизда улуғ Навоий бадий фаолиятида ишлатилмаган сўзлар деярли йўқдир. Бу ғоятда ноёб ҳодиса. Навоий сувайдонини қалбнинг ўртасида бир қора нуқта деб англатади. Сувайдо юракнинг дардли бир нуқтаси экан. Шоир Жамол Камол шу сўздан илҳомланади. Унинг замиридаги теран маъноларни ажиб бир фикрчанлик ва лутфкорлик билан очади.

Мараздан туғилса, хунук эмиш у,
Ғараздан туғилса, умрнинг шўри.

Ҳавасдан туғилса туйнук эмиш у,
Ҳасаддан туғилса қора бир мўри...
Ҳижрондан туғилса, қонли бўлармиш,
Армондан туғилса, дардли қорачиқ.
Ҳамиша кўз каби жонли бўлармиш,
Ҳамиша кўз каби оламга очиқ...

Шоир, ҳақиқат, имон, мардлик, олижаноблик каби инсоний тушунчаларни сувайдо билан боғлайди.

Сувайдо жонларда яшайди мутлақ;
Биз билан келгандир, биз билан кетар.
Сувайдода мардлик акс этади, ҳақ.
Лекин номардлик ҳам унда акс этар...

Жамол Қамол шеърда башарият дарди билан яшаш ғоясини илгари суради. Шоир ўзининг бошқа жуда кўп шеърларида ҳам инсоннинг яратувчилиги, яратувчан ташналиги, руҳнинг шу билан чамбарчас боғланган ғалаёнлари ва безовталиклари ҳақида ёзади. Руҳнинг ташналиги мўъжизаси олдида у лол туради. Бунга ўз шеърларида жавоб ахтаради:

Аммо менинг кўнглим ранго-ранг порлоқ,
Олам жилвасига тўяди қачон?
Олам ёғдусидан яралган коса
Наҳот олам билан бир кун тўлмагай?
Бир япроқ бандидан узилди аста,
Қўлимга қўнди-да, деди: бўлмагай...
Бўлмагай, беҳуда бўлма орзуманд,
Олам элчисиман, қуёшдан учқун,
Назар сол, нега мен юракка монанд,
Учган бир юлдузга монандман нечун?
Нечун бағрим аро кўзинг қароғи,
Қафтинг чизиқлари кўринар аён?
Қафтинг чизигида қалбинг вароғи,
Қалбинг вароғида дардинг намбён?

Дунё англолмаган, билилмаган сирларга тўла. Инсон сирларни очиш йўлидан руҳан камолотга етиб бораверади. Очилмаган сирларнинг чексизлиги руҳнинг ташналигини белгилайди. Япроқ шоирга яна шуларни сўзлайди:

Бағримда минг битта ҳақиқатинг бор,
Минг бир ҳақиқатга тимсолман яна.
Сенинг-ку минг битта жавобинг тайёр,
Лекин минг битта саволман яна.
Энг сўнгги жумбоққа қўл урганинг дам
Ютоқ юрагингни тарк этур ҳаёт,
Чанқоқ кўзларингдан чекинур олам...

Жамол Камолнинг шеърларида олам ишларига асло қолайд қарамайдиган инсон юрагининг теран фалсафаси акс этади. Унинг энг яхши шеърлари фалсафий теранлиги, нафислиги билан ўзига тортиб туради. Бу шеърларнинг кўпчилиги одамни граждандарча огоҳ қиладиган шеърлар.

Достон чиқармагил зарбулмасалдан,
Майли, даврон сенга берибди навбат.
Шундоқ бўлган эмас азал-азалдан,
Шундоқ бўлавермас абадул-абад.
Бугунча босганим тупроқ деб магар
Аммо билармисан, ўзинг муқаррар
Кибрингни кўкларга осиб юрибсан.
Ўзингни тупроққа босиб юрибсан...

Ҳа, шеър бўлгандан кейин у ўз даврига яраша шундай даъваткор, шундай сергаклантирувчи, огоҳ қилувчи бўлсин.

Рауф Парфининг шеърлари ҳақида сўзлаш — жуда нозик ва жуда ноёб чиний косани синдириб, неча юз бўлақларга бўлиб, мана бу чинни бундай лойдан, бундоқ усуллар билан, бундай тарбиялар ва бундай маҳоратлар кўрсатиб ясалган, дейшлик билан баробар бўлар.

Ундан ташқари Рауф Парфи ўз шеърларида уларнинг қандай ва нималардан туғилганлигини ўз тили билан хўброқ қилиб айтиб ҳам ўтгандир. Унинг шеърлари ўзлари ҳақида ўзлари сўзлаб, ўзларини энг яхши тил билан англади турдилар.

Мен куйиниб севаман, нетай?
Мен куйиниб сўзлайман, холос —

деб ёзган эди шоир олтмишинчи йилларнинг ўртасида.

Бу сўзлар томоша учун ва ёхуд чиройли декларация учун айтилмаган. Шоир ўзини бениҳоя имкониятларини теран ҳис қилиб турганидан шундай дейди. Не ажабки, унинг ҳар бир сатри шундай куйиниб севинмак ва севмакдан, демак куйиниб сўзлашмакдан қоғоз бетига тушгандир.

Рауф Парфи ўз шеърларини доимо закий илҳом билан ёзади. Унинг зеҳни югурик. У ўз меваларини ҳаёт ва таҳajoлот оламларидан топади. Теран ҳиссиёт билан яшайди.

Шодлик ҳам, мунг ҳам — мураббий. Шодликнинг чўққиси — мунг, мунгнинг чўққиси — шодлик. Рауф Парфи шуни маърифатли дили билан туяди ва маърифатли шеър яратади. Маърифатли шеър дейилганда мен интеллектуал шеърни англайман. Бундай маърифат шеърда сатрлар аро ва тафаккур аро оқиб айланиб юради ва гўзал бир руҳий иқлим яратади.

Рауф Парфининг бундан йигирма йил ва ундан ҳам олдинроқ ёзган илк шеърларидаёқ шундай зиёли шеър соҳиб-би бўлишга интилиш сезилган эди, бу интилишлар вақт ўтган сари кучайиб, тугал шаклланган услубий йўналиш тусини олди.

Рауф Парфининг шеъри Такубокудан тортиб Нозим Ҳикматгача, Луис Морандан тортиб Усмон Носиргача, Пабло Нерудадан тортиб Карло Каладзегача, Тавфиқ Фикратдан тортиб Егише Чаренгача, Тагордан тортиб Верленгача, Ван Гогдан тортиб Николай Рубцовгача, Мижеланжелодан тортиб Александр Блокгача — бу рўйхатни

яна узоқ давом эттириш мумкин, ўз образли тафаккур дунёсига тортади. Ўзини-улуғ инсонларнинг овозлари ва фикрлаш тарзи билан бойитади, маърифатли қилади.

У адабиётимизнинг энг яхши шоирлари каби шеърятни дарчаларини дунё шеърининг ранг-баранг овозлари ҳамда муаммоларига кенг очади, уларни ўзбек сўзининг мусиқа ва оҳангларига органик бир йўсинда жўр қилиб юборади.

Маърифатли шеър гўзал шаклларга ҳам, ритмик турланишларга ҳам, темаларга ҳам ғоятда бой бўлади. Рауф Парфи шакл ва мундарижада ранг-барангликка, тугал оригиналликка интильганидек ва интилишларида гўзал натижаларга эришганидек, шакл билан мазмуннинг ажиб баркамол уйғунлигига ҳам муяссар бўлади. Шунинг учун унинг шеърларидан бепарво, тасодифий сўзни топиш қийин.

Бир ажиб навога ўхшайди,
Шоирга ўхшайди бир ҳассос,
Мискин соз чалмакка у шайдир,
Дардига бордир-ку бир асос.

Дераза олдида йиғлаб, ғариб ва паришон ўтирган бир қушча ҳақида айтилган бу сўзларда қушча — қушча эмас, ғариблик — ғариблик эмас. Булар тоза тимсоллар. Шунинг учун қушча шоирга, унинг мунги ва дардлари эса асосли дардларга ўхшайди. Йигирма яшар шеър қаҳрамони бу шоир қушчага қараб йиғлаб туради. У қушчанинг нима исташини билишни истайди, лекин бунни ҳеч қачон билолмаслигидан қайғуради.

Рауф Парфининг жуда кўп шеърларида мунг силқиб ётади. Унинг мунгсирамаган шеъри йўқ, дейиш мумкин. Лекин бу мунглик — асло тушқунлик эмас. Унинг мунги шодликка бўлган энг зўр интилишлардан ва шодликни севишдан туғилган десак, ажабланарли бўлмас.

Унинг шеърларида мунг — маърифатли юракнинг бойлиги, яхшилиқ, эзгулик, олижанобликка интилишнинг мевасидир.

Мунг бу ҳолда — мураббийдир, қалбга тоза эркин, тегтик шамол олиб киргувчи мураббий.

Кулранг булут ўхшар уйқуга,
Кулранг булут кезинади жим,
Кулранг булут бошлайди ҳужум,
Бақриб шивирлар руҳимга...

Рауф сукунатлар ичида портлашлар ва ғалаёнларни илғайдиган шоир. Шунинг учун жимгина сузиб бораётган кулранг булутлар, унинг безовта руҳига ўкиради, ғалати бир тарзда бақриб шивирлайди...

Рауф Парфининг шеърлари шамоллар, ёмғирлар, қорлар, булутлар, сойлар, ойларнинг турфа ёғдулари билан ўртоқ тутинган.

Шоир юрагини очди ва ёмғир
Сўзларга айланди...

Унинг шеърларида ёмғирлар, шамоллар, ранглар, айниқса, оқ ва қораранглар — айниқса оқлик, оқ ранглар мотивлари ҳақида катта махсус мақола ёзиш мумкин — ҳаяжонли, титраб турган, мушфиқ бир шеър сўзига айланадилар.

Борини чекаман асабий,
Имконимда аллақандай куч.
Аллақандай қудрат бесабр,
Аллақандай шаклсиз севинч...

Шеърят ўзини шундай кўрсатади. Яъни билиб туриб билмасликка олади. Номаълумлик сари интилиб боради. Лекин номаълум гўзал оламларга ташриф буюраркан, доимо ўзида аллақандай имон куч-қудратини сезиб туради ва шу кучдан илҳом ўз гўзал дунёларини кашф этади.

Уксиб-ўксиб ахтараман нур,
Қоронғуда бўлмайман адо.

Қўнғироқлар жаранги келур,
Қандай машъум бу гўзал садо...

«Машъум» ва айни замонда гўзал садолар. Шоирнинг маърифатли дунёсида қарама-қарши қутбларда турган сўзлар ҳамда тушунчалар мана шундай қовушади, руҳнинг изтиробли гўзал ҳолатларини теран ва шоирона гавдалантириш ҳамда ифодалашга хизмат қилади. Бунда шоир нафис ва моҳир санъаткор каби кўзга ташланади.

Шоир учун инсон мукаррам зот. Инсон ўз ҳиссиётлар оламининг барча қарама-қаршиликлари, изтироблари, азобли изланишлари баробарида мумтоз ва улуг. Рауф Парфи инсондан мана шуларни излайди, шуларни кашф қилади. Инсонга қарата тоза виждон билан сўз айтади.

Иўқ, мен Гуржистонни сева олмасдим,
Бағримда турмаса Ўзбекистоним...

Бинобарин, у яратган ва яратаётган ҳамма гўзал сўзларнинг онаси Ўзбекистондир. Ўзбекистонга бўлган битмас-туганмас муҳаббат юксалиб, инсониятга, заминга бўлган муҳаббатга айланади. Уларни бир-биридан айириш мумкинмас. Бирининг қудрати ва гўзаллиги иккинчисининг қудрати ва гўзаллиги каби анланади.

Шоир ўз ўрганган севгиси билан оламини олқишлаётган экан, бу севгини рад этиб бўлмайди.

Рауф Парфи бугун ўз шеърятининг талабчан ва моҳир боғбони бўлиб қолди. Унинг боғида олтин шафтолилар етилмоқда. Рауфнинг янги шеърлари — шафтолиларнинг азал таровати заррача камаймаганлигини кўрсатади.

Зарғалдоқ шафтолилар ўз лазиз мевасининг шунчалар ҳариф пўстига беҳад нозик ва нафис ранглар беради. Унинг рангларида кишининг ҳушини элтадиган тароват ёғилади.

Рауф Парфининг шеърларида ҳам ранглар мана шунчалар ҳарир, нозик ва инжа.

Юқорида айтганимиздек, унинг шеъри инсон қалби нозикликларини — мураккаб нозикликларини ифодалашда ҳам шундай моҳир.

Шуларнинг бари такрорланмас самимият билан қўшилиб Рауф Парфи шеърларини бугунги кўпгина ёшларга севимли қилади. Уларнинг бирмунчалари унга тақлид қилиш, унга эргашишни ёқтирадилар. Лекин Рауф Парфининг шеъри жуда ранг-баранг шеърий мактабларнинг синтези каби юзага чиқмоқда. Унга осон тақлид қилиш мумкин ва шунчалар осон ҳеч қандай натижага эришмаслик ҳам мумкин. Чунки бу шоирга табиатан хос бўлган хислатлар бошқаларнинг табиатларида бўлмаслиги мумкин. Шунинг учун тақлид шакллар ва айрим мотивлар, кўпроқ айрилиқ мотиви атрофидагина айланади. Ажаб эмаски, худди мана шунинг учун ҳам, баъзи ёшлар ҳамда ўрта ёшга қадам қўйган ва уч-тўрт китобчалари чиққан шоирларнинг қатор шеърлари Рауф Парфи шеърининг қоралама нусхаларига ўхшаб қолаётгани сир эмас. Ҳа, айрим ёшлар Рауф Парфи шеърининг худди шу ҳазин ва ҳорғин томонларини ўзлаштиришга уринадилар.

Рауф Парфи куюниб, дард билан ёзганда, шеърининг айрим намуналарида, айниқса, ошиқ «мен» ва маъшуқа «у» ўртасида пайдо бўлган туганмас чоҳ — айрилиққа бағишланган шеърларида дардчиллик, ҳазин руҳ кучайганлиги сезилади. Шеър ҳатто иситмалаётгандай тасаввур туғдиради. Иситманинг «ошнаси» эса инжиқлик. Туркийча инжа сўзи бор. Шоиримизнинг шеърлятида образлар ҳам, кечинмалар ҳам, фикр дунёси ҳам шундай инжа нафосат билан яратилади. Лекин шу инжалик ўз классик меъридан ошганда инжиқликка айланади. Рауф Парфининг айрим темаларида инжиқлик руҳий ҳорғинлик билан чамбарчас боғланиб суратланади.

Мен ўйлайманки, Рауф Парфи шу инжиқлик ва ҳорғинликни енгиб ўтса, у таланти ва маҳоратининг катта имкониятларини ҳозиргига қараганда анча кенг, кучли, салмоқли намоён қилган бўларди.

Шуларни ёзарканман, Рауф севган шоирлардан бири Усмон Носирнинг «Дилгинамни роса сайратдим» деган, одамнинг кўнглини яйратиб юборадиган мисраси ёдимга тушди. Бу гўзал сатр катта шоирнинг дилидаги ҳақиқат. У чиндан дилини катта шеърият учун роса сайратиб яшаганди. Рауф ҳам дилини сайратиб яшаётган ижодкорлардан. Ҳа, шундай САЙРАТИБ! Лекин шеърият, ўқувчилар истайдиларки, у дилни сайратиш билангина чекланиб қолмасин. Балки айни, том маънода РОСА САЙРАТСИНИ!

* * *

Ҳажв жуда ноёб истеъдоддан туғилади. Шунинг учун иккита бир-бирига ўхшаган ҳажвчи сира бўлган эмас. Лекин ҳажвчиларни бирлаштириб турадиган бошқа нарсалар бор. Хусусан, уларни кулги бир ерга йиғади. Улар ёмонликни қоралаб, шу билан яхшилиқни — ҳаётдаги илғор, олижаноб ҳодисаларни ёқлайдилар ва ҳимоя қиладилар. Лекин уларнинг бадиий қиёфалари такрорланмас бўлади. Шунинг учун Абдулла Қаҳҳор ҳажви, Зошченко ҳажви, Саид Аҳмад ҳажви деймиз. Неъмат Аминов шулар изидан адабиёт даргоҳига кириб, унда ўз ҳажв усулини, ўз ҳажв санъатини очаётган ёзувчи.

Неъмат Аминов одамини масхара қилиш учун асар ёзмайди. У ҳажвий қиссалари ва ҳикояларида ўзини ўзи масхара қиладиган шахсларни топиб тасвирлайди.

Одам ҳаётда ўзини турли ҳолатларда турли томонлардан очиб яшайди. Неъмат Аминов одамларнинг мана шундай ўзини очадиган, танқидчиларнинг тили билан айтганда фош қиладиган ҳолатларини усталик билан топади ва жуда нозик зарофат билан тасвирлайди. У таъбир жоиз бўлса, энг оддий ҳолатлардан энг кулгили ҳолатлар яратади.

Унчалар катта бўлмаган бир идорачанинг бошлиғи янги йил арафасида ўзига келган табрикномаларни варақлаб ўтирибди. Бунинг ҳеч қандай ажабланидиган жойи йўқ. Лекин Шоназар Қосимович билан унинг қабулхона-

сига кирганимиздан бошлаб ғалати-ғалати турланишларга дуч кела бошлаймиз. Кўз ўнгимизда ўзи бошлиқ бўлса ҳам, ҳиссиётлари ва қарашлари ғоятда майдалашиб, майдалик устига ўтмаслашиб ҳам бораётган бир кимсанинг ички дунёси, маънавий қиёфаси очила боради. Янги йил бошланиши олдидан оқил одамлар ўзларига ўзлари ҳисоб берадилар. Бир йилда қилинган, халқ учун, давлат учун манфаатли ишлардан ибрат оладилар, янги умидга тўла режалар тузадилар. Лекин Шоназар Қосимовичнинг сарҳисоби бутунлай бошқача. «Ҳим... яна бир неча соатдан кейин янги йил киради,— деб ўйлади у.— Бу йил, шубҳасиз, шахсан мен учун ҳам анча қувончлар келтирди: хотин туғмай-туғмай ўғил туғди — бир; уч йилдан бери жиғимга тегиб юрган ўринбосарим Шокир ялоқдан осонгина қутулдим — икки; лотереяга 55 сўмлик гиламча чиқди — уч. Яна... яна... Нозикхон билан муҳаббат — тўрт...» Ўтган бир йилдан Шоназар Қосимовичнинг энг эсида қолган воқеалар мана шулар. У ўз ҳаётидан шу қадар мамнун. Келган турли-туман табрикномаларни болаларча завқ-шавқ билан ўқийди, суратларини томоша қилади. Ҳар бир табрикнома унинг ҳиссиётларини жунбушга келтиради. Унинг характеридаги янги қирралар очилади. Кўз ўнгимизда инсон неча турли қиёфага кириб том маънода товланади. У дам ўтакетган лаганбардорга, дам сохта ошиққа, дам ишлари юришиб турган мағрур одамга, дам бемазадан бемаза бюрократга айланади. Олдимизда бекорчиликлар ва қоғозбозликлардан дуппа-дуруст мунофиққа айланган ғалати бир тип намоён бўлади. У ўзининг маънавий қашшоқлиги билан таажжубга солади. Ҳам одамнинг кулгисини, ҳам нафратини қўзғатади.

Неъмат Аминовнинг кейинги йилларда ёзган ва унинг янги чиққан «Чинорлар қўшиғи» деб номланган китобига кирган ҳикояларида ёмонликни, иллатни мана шундай ичдан фош қилиш, иллатларни жуда нозик бир тарзда юзага чиқариб кўрсатиш устун туради.

Мана суд идорасида тантанавор, ўзини тўла голиб се-

зиб нутқ сўзлаётган аёл. У ўзини ҳам танймайди, ўзгани ҳам танймайди. Лекин ўз нобоп тушунча ва кўникмалари доирасида ўзига ғоятда бино қўйган. Тўла ғолиб, ҳақидан асло тоймайдиган ишонч билан сўзлайди.

Ёзувчи ачинарли нарсаларнинг кулгили қиррасини топишга жуда моҳир. Шунда ҳам куласиз унинг ёзганларини ўқиб ўтириб, ҳам кўзингизга ёш келади. Ёзувчи, айниқса, инсоннинг майдалашиб, жуда бадбин бўлиб қолиши устидан зарофат билан кулади. Одам бунчалик майда бўлиб қолмаслиги керак, бунчалик қашшоқ бўлиб қолмаслиги керак дейсиз. Мана, ичкиликка муккасидан кетган Остон аканинг ҳаётидаги энг қизиқарли воқеалар. У чўнтагидан топиб олган бир сўм пулга беҳад суюниб, суюнчларини ҳамма билан баҳам кўради. Наҳот бу одамнинг шундан ўзга қувончи қолмаган бўлса?

Ёзувчининг оддийдай бўлиб кўринган мана шундай «Топилдиқ» каби ҳикоялари ўқувчини, албатта, ўйлайдиган, фикр қиладиган ўқувчини чуқур хаёлга толдиради. Неъмат Аминовнинг бир ҳикоясида кампир шафтоли ейман деб, ияги бир томонга тойиб кетади. Кампир докторга боришдан қўрқади, табиб келиб эса даволай олмайди. Иттифоқо, набираси унга «Муштум»даги қизиқ ҳангома-лардан ўқиб беради. Кампир қаттиқ кулиб юборади. Ва шунда бахтли тасодифни қарангки, ияги асли ҳолига қайтади. Ёзувчининг кулгиси рамзий маънода ҳам, тўғри маънода ҳам мана шундай даволайди. Касални, яъни иллатни тузатишга хизмат қилади.

Бу сўзларнинг барини, ўқишдан олган таассуротларимни сиз, азиз ўқувчи, китоб ўқишни яхши кўрганлигингиз учун ёзяман. Лекин айрим пайтларда олган китобингизни ўқиб чиқасизу у ҳақда нима деб ўйлашингизни, нима хаёлга боришингизни, яна ҳам тўғрироғи, ўқиган китобингиз, бу қанчалар ғалати бўлиб эшитилмасин, ўзингизга ёққан-ёқмаганлигини билолмайсиз, аниқ бир фикр айтолмайсиз. Нега шундай? Чунки аслини олиб қараганда, шу— сиз бир нарса деб айтишга қийналган китоб ўртамиёна,

унинг қаҳрамонлари ҳам ўртамиёна, яъни сизнинг овгингиз, юрагингиз, маънавий оламингизга ҳеч қандай янгилик, яхшилик, ўзгаришлар олиб кирмайди.

Лекин бошқа бир китобни олиб ўқий бошлайсизу сўнгра асло ундан бошингизни кўтаролмайсиз. Туни билан кўзингизни юммай ўқиб чиқасиз. Китоб сизга энг ширин уйқудан ҳам ширинроқ бўлиб туюлади. Китоб уйқудан ҳам ғолиб чиқади. Сиз бунинг сабабларини ўйлай бошлайсиз. Ва бирдан... ростдан ҳам, бу китобнинг қаҳрамонларини севиб қолганлигингизни сезасиз. Хаёлингизда унинг қилиқлари, хатти-ҳаракатлари, ажойиб ишлари, ғалати доно гап-сўзлари жонлана ва қайта-қайта гадалана кетади. Бу қаҳрамон, амн бўлинг, эндиликда бутун умр сиз билан бирга бўлади. Ҳаётнинг қийин пайтларида ҳам, осон пайтларида ҳам сизнинг ёнингизда туради. Худди неча минг йиллар ўтмасин, Одиссей ва Прометей, Фарҳод ва Рустам, Эдип ва Антигона, Ҳамлет ва Қайс, Баҳром ва Искандар, Лайли ва Татьяна Ларина, Отабек ва Йўлчи, Ғофир ва Анвар, Чапаев ва Қорчагин, Набиев ва Шум бола... қанчалар кўп биз севган бундай бизга абадиян ҳамроҳ, мададкор қаҳрамонлар — донмо инсониятнинг адолат ва олижаноблик, ижтимоий тенглик ва тараққиёт учун курашларида, ҳамдам, ҳамкор бўладилар. Улар бизга қийинчиликларни енгиб яшаш, бир умр гўзалликка интилиб яшаш санъатини ўргатадилар.

Сиз агар китоб қаҳрамони ёки қаҳрамонларини севиб қолсангиз, ҳеч иккиланиб ўтирмай айтиш мумкинки, бу ўртамиёна эмас, чинакам яхши асар, дард билан, хаёл билан, инсониятнинг тақдири учун қайғуриб ёзилган асар. Айтайлик, Чингиз Айтматовнинг «Бир асрга тенг» романи, Одил Ёқубовнинг «Улуғбек хазинаси», Фёдор Абрамовнинг «Пряслинлар», Чабуа Амирэжибининг «Дата Туташхиа» асарлари ўз безовта, теран инсоний оламининг мафтун қилиб қўйгани каби. Лекин ҳозир бу каби йирик асарлар хусусида эмас, ёш ўзбек ёзувчисининг кичик бир қиссаси устида икки оғиз суҳбатлашсак деймиз.

Гап Анвар Обиджоннинг «Эй, ёруғ дунё...» деган саргузашт қиссаси ҳақида кетмоқда. Бу ёш адибнинг биринчи йирикроқ китоби. Бунгача у ўқувчиларга ўзининг шеърлари ва жажжи ҳикоячалари билан танилган эди. Анвар Обиджоннинг шеърлари ҳам, кичкина ҳикоячалари ҳам ўткир фикрларга, топилмаларга, кутилмаган образларга жозибали ва нурли кулгига бойлиги билан кўпчилиكنинг эътиборини тортган, адабиётимизга ёруғ фикрли бир ижодкор кириб келаётганлигидан дарак берганди.

Гўзал ва ҳайбатли тоғлар орасида Тоштақа деган уйлари пастак-пастак, лекин одамлари ғоятда меҳнаткаш бир қишлоқ бор. Шу қишлоқда Аламазон деган ғалати исмли китобхон, хаёлпараст бир бола яшайди. У Том Со-йер, Геклберри Фин, Ҳошимжон, Шум бола, Дон Кихот, Робинзон Крузо каби дунё адабиётининг жозибали қаҳрамонларини севади. Улар билан жуда яқин ошна тутинган, улар билан баҳслашади, тортишади, улар каби ажойиб саргузаштлар оламида яшашни орзу қилади. Нимани ва кимни яхши кўрсанг, шуни такрорлайсан ва шунга ўхшаб борасан, деган ҳикмат бор. Аламазон ҳам ўзи яхши кўрган жозибадор ва доим тирик қаҳрамонларга ўхшаб боради. Қисса бу ҳақда шундай ҳикоя қилади: «Аламазоннинг яна бир хислати шу эдики, у бирон-бир китобни ўқиб чиққач, ундаги бош қаҳрамонга беихтиёр тақлид қила бошларди. Масалан, у «Ҳамлет»ни ўқиб юрган пайтида бир оз паришонхотир ва босиқ бўлиб қолди. Муаллимлар «шумтака»га инсоф кирганга ўхшайди», деб севиниб юришган пайтда у «Шум бола»ни ўқишни бошлаб юборадю яна айниб кетди. «Спартак»ни тугатгандан кейин эса ёғоч қилич билан синфдоши Карим кўчирмачининг бошини ёриб қўйгани ҳақида бутун қишлоққа «мишмиш» тарқалди. Бундан хабар топган мактаб қиличбозлик тўғарагининг раҳбари: «Менга мана шунақа тиришқоқ талаба керак эди», деб зўрлаб уни тўғаракка аъзо қилди. Дадиллик ва чапдастлик Аламазоннинг туғма қобилияти эди. Кўп ўтмай у

Ўзи истамаган ҳолда (унинг кўнгли ҳамон футболни тусарди) мактабдаги энг моҳир шамширчи бўлиб қолди. Бошланғич синфдаги болалар уни кўришганда: «Ана, энг зўр қиличбоз келяпти», деб ўзаро шивирлашиб қўйишарди. Лекин қиличбозликдан қанча обрў-эътибор топган бўлмасин, рақибга «укол» санчиш ўзгалар дарвозасига тўп киритишчалик завқ беролмасди унга. Шу боисдан бўлса керак, Аламазон тўғарақдаги машғулотларга бора-бора номунтазам келадиган бўлиб қолди. «Алвидо, қурол!» деган китобни ўқиб чиққандан кейин эса, қиличбозликдан бутунлай воз кечиб, яна футболга берилиб кетди...»

Езувчи бизни мана шу тариқа ўз ғалати исмли ёш қаҳрамонининг қизиқ оламига олиб киради. Дарвоқе, Аламазон дегани ўзи нима экан-а? Бундай номни илгари сира эшитмаган эдик-ку. Тоғ орасидаги Тоштақа қишлоғининг халқи тўйда ёқиладиган баланд гулхан алангасини аламазон дер эканлар. Аламазон демак, кўкка ўрлаган байрам алангаси. Юраги ўт-оташ бўлиб ёнаётган ёш қаҳрамонга қанчалар ярашадиган ном.

Аламазон қиссанинг кейинги саҳифаларида ўз номини чиндан ҳам оқлайдиган ғаройиб ишлар қилади. Шум боланинг, Том Соьернинг, Дон Кихотнинг ғаройиб дўстлари бўлгани каби Аламазоннинг ҳам Эшмат ишма деган дўсти бор. Эшмат битта нарсани яхши кўради ва яна битта нарсани ёмон кўради. У тўйиб овқатланишдан беқиёс ҳузур олади. «Арифметика»ни эса «инсониятнинг душмани» деб қарайди. Ўзини кўп нарсаларга ортиқча уринтириб юрмайди. Лекин аслида лақма ҳам эмас. Икки ўртоқ Жек Лондоннинг «Уч қалб» деб аталган асарини ўқиб чиқишга, уларда катта хазина топиш иштиёқи пайдо бўлади. Эшмат тилла топаман деб ўлиб кетишга рози бўлмайди. «Аламазоннинг офтобда қорайган юзларида кулдиргич ўйнади.

— Ўша хазинани топиб олсак борми? Ҳе-ҳей одамларга қанча яхшиликлар қилиш мумкин бўларди-я! — Кейин асосан, у қандай яхшиликлар қилиш мумкинлигини санай

бошлади. Биринчи галда яйлов этагига ўн минг кишилик стадион қуриладиган бўлди.

«— Ие, ие, — таажжубдан кўзлари олайди Эшматнинг, — қишлоғимиздаги одам жа борса икки мингтадир. Бошингга урасанми мунақа стадионни?»

— Кейинчалик одам кўпайиб кетади, — сира иккиланмай башорат қилди Аламазон. — Масалан, Ориф тоғанинг ўн битта боласи бор. Унинг ҳар битта боласи яна ўн биттадан бола кўради. Болаларининг болалари яна ўн биттадан. Ҳисоблаб кўр-чи?

Эшмат ўзини математика дарсида ўтиргандай ҳис қилиб, афтини бужмайтирди...»

Мана шундай олижаноб ниятлар билан икки ошна Аждарғорга қараб йўл оладилар. Шундан эътиборан ёзувчи бизни ер ости ғорининг ажойиботлари дунёсига бошлаб кириб кетади. Бирини биридан сирлироқ воқеалар, саргузаштлар бошланади. Улар ниҳоят ўн икки йилда бир очилиб ёпиладиган сирли қоялар орасидан ўтиб, Юлдузистон деб аталган икки вилоятдан иборат ер таги мамлакатига келиб қоладилар. Бу мамлакатнинг бинолари кумуш, мрамар ва лаъл-жавоҳирлардан тикланган. Бу ерда ер чопиш, дон сочиш йўқ, буғдойлар ўзи пишиб ётади. Одамлар уни хамир қилиб офтобда қизиган қайноқ кўк тошга ёпиб ейдилар. Таомларини қайнар булоқларда пиширадилар. Лекин бу ерда Фонуc исмли Қўтир олтинчи деган ғоятда инжиқ подшоҳ салтанат тепасида ўтиради. У ўзи исқирт бўлгани учун ва исқирт юришни яхши кўргани учун бутун мамлакат халқини ҳам зўрлаб исқирт қилдиради. Ювиниш, озода юриш бу ерда бутунлай тақиқланган, таъқиб қилинади. Озода юрадиганлар зиндонларга ташланади, тавба қилиб ўзини исқирт бўлишга ваъда берганларгина озод қилинади. Бу мамлакатнинг шоирлари: «Ювилмаган бетингиз мунча чиройли, моғор босган этингиз мунча чиройли», деб ғазал ўқийдилар.

Барча маърифатли, адолатпарвар, халқпарвар пок кишилар Юлдузистоннинг чекка Аждарғор вилоятига қув-

гин қилинганлар. Юлдузистонликлар онгига зўравонлик билан жирканч одатлар сингдирилган. Чунончи, бу ўлканинг бўлажак подшоси гўдаклик чоғида эшак эмиб қўйган. Шаҳзода ва подшоҳ оиласини бу исноддан қутқариш учун шаҳзодани пайғамбар, эшакни эса зўрлаб худо деб эълон қилганлар. Одамларни эшакка сиғинишга юз йиллаб мажбур этганлар.

Мана шундай ғаройиб табиат ва ғаройиб истибдод, ғаройиб одатлар ҳукм сурган ер ости ўлкасига тушиб қолган ёш қаҳрамонларда Юлдузистонни истибдоддан, исқирт зулмлардан, адолатсизликлардан қутқариш истаги аланга олади. Аламазон Исқирт Фонус шоҳ билан жанг қилишга отланади. У ажойиб тадбиркорлик, усталик, зўр фантазия кўрсатиб, мамлакатнинг халқини курашга олантириб, уларнинг онгини уйғотиб, ғалаба қозонишга эришади. Маърифат ва яхшилик тантана қилади. Аламазон Еруғ дунё ҳақида шеър ёзиб уни юлдузистонликларга ўргатади. Қисса сўнгида у адолатли ҳукмдор Ферузнинг Хазина деб аталган гўзал қизи билан учрашади...

Еруғ дунё фарзандлари, қийинчиликлар, фавқулодда ҳодисалар билан дуч келган, улар билан тўқнашган чоқларда ўзларини ҳаётбахш, мунаввар фазилатли, адолатга интилувчи кишилар каби намоён қиладилар. Бу интилишлар туғма олижаноб интилишларга айланиб бораётганлигини Анвар Обиджон ғоятда қизиқарли, ишонарли ва жозибали қилиб ёза олганки, бу унинг китобхонларини жуда қувонтиради.

Ёзувчи Уктам Усмонов ўзининг қатор қиссалари ва айниқса, «Гирдоб» романи билан кўпчилик китобхонларнинг тилига тушган, уларнинг ҳурматини қозонган. Уктам Усмонов бугунги кун ўзбек насрчилигида ҳикоя жанрида ҳам самарадор ишлаётганлардан бири.

1983 йилда «Ёш гвардия» нашриёти ёзувчининг «Номус» деб аталган тўлалигича ҳикоялардан ташкил топган,

анчагина дадил мажмуасини китобхонларга тақдим қилди.

Ўқтам Усмонов ўз ҳикояларида теварак-атрофимизда рўй бериб турган воқеа-ҳодисаларни, сиз билан бизга замондош бўлган кишиларнинг бошидан кечирганлари, кўнгил дарёсидан ўтказганларини — ҳиссиётлари ва кечинмалари дунёсини қаламга олади. Ёзувчини давримиз кишиларининг маънавий-руҳий интилишлари ва кечинмалари қизиқтиради. Шу маънавий-руҳий оламларни тасвирлаш ва бадий чизиш орқали замонамизнинг ўзига хос томонларини гавдалантиришга эришади.

Ўқтам Усмонов барча ҳикояларида одам бошқа одамлар ва шу жумладан жамият учун нимаси билан қадрли?— деган саволга жавоб топишни мақсад қилиб қўяди. Унинг ҳаётда янглишиб қолган, ўз бахтини, ҳаётдаги одамлар орасидаги ўрнини қидираётган кўпгина қаҳрамонлари ҳам худди шу савол устида қаттиқ ўйланадилар, изтиробли изланишлар ичида инсон ва ҳаёт ҳақиқатларини топишга уринадилар. Ёзувчи ўз қаҳрамонларининг замонавий портретларини яратаркан, оилавий бахт билан ижтимоий бахтнинг чамбарчас тутшиб кетган қирраларини очишга алоҳида аҳамият беради. Инсоннинг шахсий ишидай бўлиб кўринган бахти ёки бахтсизлиги унчалар ҳам шахсий эмаслигини, у албатта, ижтимоий масалалар билан уланиб кетишни анча бадий теран таҳлил қилади.

Ўқтам Усмонов ҳикояларининг қаҳрамонлари жуда кўп ўйланадилар, ўтган ҳаётларини қайта бошдан кечирадилар. Ўзларига, хатти-ҳаракатларига, қилғиликларига тўғри баҳо беришга, хато ва янглиш қадамларнинг туб илдизларини очишга интиладилар. Мана шу интилишларда улар ўз ҳаётларини танқидий кўздан кечирадилар. Аччиқ ҳақиқатни тан олишдан чўчимайдилар.

Қаҳрамонлари табиатидаги ички курашлар, зиддиятларни, изланишларни бадий тадқиқ қилиш Ўқтам Усмонов ҳикояларининг энг муҳим белгиларидан биридир. «Нотинч кеча» ҳикоясидаги Райҳон Самадовна ўкинчлар ичида

яшанди. Эри билан ажралишгандан сўнг ўзини ташқи дунёда қадрсизланиб бораётгандек сезади. Бошида бир-биридан фожиали фикрлар чарх уради: «Одамнинг қадр кетса... бировнинг эътибор бермаслигига ҳам кўникиб кетар экан... энди у ўзини фақат иш билан овутади. Аламини ишдан олади. Файрати ичига сиғмай кечалари қолиб ишлайди. Назарида у ўзини фақат иш ва хотиралар билан тирикдай сезади». Одатий инсоний муносабатлар бузилганда одам шундоқ мунглуқ ва синиқ бўлиб қолади. Инсоний муносабатларнинг гавҳари — қадр. Уктам Усмонов қадрни йўқотиб қўйиш инсон учун нечоғлик оғир оқибатларни туғдиришини тасвирлаб беради.

Оила — инсоннинг маънавий қўرғони. Инсон ўзининг барча интилишларида шу қўрғонга суяниб яшайди. Мабо-до, шу қўрғон мустақкам заминга қурилмаган бўлса, ки-шининг ташқи муҳит билан алоқалари ҳам бениҳоя заиф-лашади, анча-мунча даргумон тус олади. Шунинг учун ҳам Райҳон Самадовна каби қаҳрамонлар: «Нимадан бош-ланди?» «Нега бундай бўлди?» деган музтар савол беради-лар ўзларига. Минг маротаба унга жавоб топадилар ва яна минг маротаба ундан қаноат ҳосил қилмайдилар. Жа-воблар қоронғулик ва тубсыз бўшлиққа сингиб кетаётган-дай бўлаверади. Ҳа, аниқ жавоб йўқ. Чунончи, Райҳон Са-мадовна ўйлаган сайин ўзининг Набижонга қилган қилиқ-лари майда, ғалати бўлиб кўринади. Ўзи ажабланади. Юрагим қурғур тор экан, деган хулосага келади. «Осмон-га сапчийвериб-ку, гулдай оиламдан ажралдим... Хўш, мен ўзи кимман жуда? Осмондаги фариштаманми?»— деб кечикиб ўртанади Райҳон. Ҳикоя: «У кўз очиб кўрган эри-ни ўзининг ширин сухани, муомаласи, жозибаси билан ту-тиб туролмаган ожиз аёл бўлганидан ўкинарди», деган сўзлар билан якунланади. Уктам Усмонов қаҳрамонлари ҳаётини тугал якунга олиб бормайди. Ҳатто жуда чигал муаммоларни ҳам очик қолдиради. У қаҳрамонлари қалби-даги изтироб алангаси гуриллаб ёнаётганини кўрсатиш билан чекланади. Шу аланга маънавий тозариш, покланиш-

га олиб боради демоқчи бўлади. «Сирли соҳил» ҳикоясининг қаҳрамони Воҳид ҳам оиладаги бахтини йўқотиб қўйиш даражасига келганлардан. Утаётган умр, ҳаётнинг, муҳаббатнинг асл маъноси ҳақида оғир ўйга толади. «Шу пайт бехосдан биз томондан энгил шаббода эсдию сув юзини титроқ босгандай, майда югурик мавжчалар нариги соҳилга қараб чопа кетдилар. Табиатнинг шу беозор ҳаракати ҳам назаримда орадан чопқиллаб ўтган салкам йигирма йилча умр қатларини секин очиб кўрмоқ ниятида қилинган ишорадай бўлиб туюлди. Қутилмаганда мен ўша шўх дарё шовуллашларини эшита бошладим! Ҳў, тубанликда, дам олиш уйи яқинидаги икки тошли қоя ва унинг тош супачаси кўринаётганга ўхшарди. Покиза эҳтиросларимиз ва илк муҳаббат ташналикларига гувоҳ бўлган яйдоқ адирлар кўз ўнгимда тикланарди. Аммо, афсус, ўртада салкам йигирма йил ўтиб кетибди. Шуниси қизиқ ва ҳайратланарлики, шунча вақт ҳам бамисоли лип этиб, ёнган шамдек учиб ўтибди!»

Хўш, Воҳидлар турмушида ўзгариш бўладими, йўқми? Воҳиднинг шу қийин ўйларини агар руҳий тозариш ва янги-ланиш томон ташланган зарур қадам деб билсак, ундан гарчи ёзувчи ҳикояда буни очиқ айтмаса ҳам, яхши ўзгаришлар бўлишига умид уйғонади. Хатони англаган одам ақлли одам. Хатони ҳам англаб, ҳам уни тузатиш йўлидан — борган одам эса чинакам оқилдир. Ўктам Усмоновнинг кўп ҳикоялари бизни шундай муҳим ҳаётий хулоса чиқаришга ундайдилар.

Мана, «Бировга қолган кунинг» деб номланган ҳикоянинг қаҳрамони райишроком раисининг муовини Ўлмасбоев. У асли ёмон одам эмасди. Лекин кишиларнинг арзларини эшитавериб, ниҳоят ўзлигини йўқотди. Бора-бора одамларнинг арзларини эшитиш унга малол келадиган бўлиб қолди. Нафратланади. Ижирғанади. Дағаллик қилади. Буларнинг бари бағритошликка айланади. «Мен ҳеч нарсани билмайман, вассалом», деб ҳамма нарсадан қутулишга одатланади. Бир кунни Ўлмасбоев

оғир дардга чалинади. Шундагина у дағаллик, қўрслик, бировнинг дардига бефарқлик нималигини англагандай бўлади.

Ёзувчи ҳатто сюжет тархида янгилик йўқдай, зерикарлидай бўлиб кўринган ҳолларда ҳам ўз персонажларининг кечинмалари, драматик ҳолатларини, кўз очилиши жараёнларини ишонарли тасвирлайди. Унинг қаҳрамонлари маънавий жиҳатдан ўзлари учун муҳим хулосалар чиқариб борадилар. Шунда улар кўзимизга қотиб қолган эмас, жонли кишилар бўлиб кўринадилар.

СЕНИНГ БОНГ УРАЁТГАН ЮРАГИНГ

Ўйлар

Маърифий меҳнат ҳақида

Ҳар бир асар қийин тўлғоқлар ичида ёруғ дунёга келади. Адиб санъаткор узоқ йиллар унинг устида машаққатли тер тўкади. Унга юрагининг қўрини, умрининг гўзал ва оғир тажрибаларини бағишлайди. Санъати билан ҳар бир сўз, ҳар бир воқеа, ҳар қаҳрамонга чигал ҳодисотлар ичидан ўрин беради. Энди бу қаҳрамон, бу сўз, бу фалсафий фикр худди мана шу ердагина яшайди ва мана шу гўзаллик қалъасидан туриб ер юзидаги олижаноб кишиларнинг қалбларини ишғол қилади.

Асар устида шунчалар меҳнат қилган санъаткор китобхонлардан зиёли муносабат кутади. Китобхон асарни қандай қабул қилиши унинг учун биринчи даражали аҳамият касб этади. Китобни унинг автори даражасида англай биладиган ва баҳолай оладиган ўқувчи адибнинг ҳам, адабиётнинг ҳам чинакам бахти. Китобхоннинг диди, бадий асарларни қабул қилиш ва тушуниш савияси юксак бўлган сари ёмон ва ҳатто ўртамиёна асарларнинг яшаши қийинлашади. Тўғри ҳамда энг юксак эстетик муносабатлар, ўлчовлар ҳукмрон бўлган жойда кўп жўн асарларнинг яшаши мумкин эмас. Улар дунёга келавериши мумкин. Лекин дунёга келиб китоб тоқчаларидан пастга тушмайди. Титилиб кетгудай бўлиб ўқилмайди. Ёқа йиртгудай тортишувларга сабаб бўлмайди. Замондошлар учун фалсафий-бадний жиҳатдан чироқ бўлган асаргина кейинги кунларга ҳам ўз қуввати билан етиб боради. Унинг бадий таъсир ўтказиш энергияси ҳеч қачон тугамайди.

Мана шундай фаол китобхонни энг аввало адабий танқид тарбиялайди, унда савияни шакллантиради. Ҳиссиётсиз, қуруқ асарларга нисбатан муросасиз муносабатда бўлишга ўргатади¹.

Бу жиҳатлардан адабий танқиднинг фаоллиги — китобхонларнинг ва китобхонларнинг фаоллиги — адабий танқиднинг фаоллиги каби англаниши мумкин.

Адабий жараёнларнинг туб масалалари мамлакат тарққиёти масалалари билан чамбарчас боғланган. Шунинг учун ҳам, адабиётимиз ва санъатимизнинг бугунги асарларига умумиттифоқ талаблари нуқтаи назаридан туриб ёндашмоқ зарур. Ҳа, бугун шундан кичик талаб билан асло яшаб бўлмайди, илгарилаб бўлмайди! Умумиттифоқ талаби! Бу деган сўз миллий санъаткорнинг асари Камчаткадан Қлайпедагача баравар тарқалади, баравар ўқилади, баравар таъсир кўрсатади ва ўз таъсир майдонига эга бўлади деганидир. Лекин шундай улуғ майдонда ҳаракат қила оладиган асарни яратиш осон иш эмас. Энг яхши адибларимиз ва санъаткорларимиз ўзларини мана шундай ишларга чоғлаётганлари, катта доирадаги совет китобхонларини назарда тутиб асарлар яратишга интилаётганлари ҳар томонлама тақдир ва таҳсинга сазовордир. Санъатимизнинг келажаги ва иқболи бўлган ёшлар бунда улардан том маънода ўрناق олишлари, юксак марраларни чамалашлари ҳаёт ҳамда замоннинг долзарб талаби бўлиб қолди.

Бугунги адабий танқидчилик уларни мана шунга чорлаши, катта мақсадлар йўлида илҳомлантириши, уфқларни кенгроқ қамрашга ўргатиши, айниқса, зарур. Бунинг учун адабий танқиднинг ўзи ҳам таҳлил қуроолларини янгилаш, марксча-ленинча назарий базасини тобора чуқурлаштириши айти мудаодир. Партиявийлик ва халқчил-

¹ Бу мақоланинг яратилишига авторнинг 1982-1985 йилларда вақтли матбуот саҳифаларидаги ҳозирги замон адабиётида ёш қаламкашларнинг ўрни ҳақидаги чиқиш, ўй-мулоҳазалари асос бўлди (*Автор*).

лик позицияларида ҳар доим мустаҳкам турмагунча бунга эришиб бўлмайди.

КПСС Марказий Комитетининг кейинги йилларда қабул қилган қатор йўл кўрсатувчи ҳужжатлари ўзимизни баландпарвоз сўзларга эмас, ишга чоғлайлик деб ўргатмоқда. Бу сўзлар бугунги ижтимоий маданий ҳаётимизнинг бош девизи бўлиб қолди. Бизнинг дунёда тараққиётнинг энг илғор марраларига чиқишимиз учун ҳозир худди мана шу нарса керак. У бизга сув ва ҳаводай зарур. Партия бизни реалистик ва ҳаққоний тарғибот олиб боришга чорламоқда. Адибларнинг сўзлари ва тафаккурлари тароватли, ҳар жиҳатдан таъсирчан бўлсин деб талаб қилмоқда. Булар Лениннинг санъат... санъаткорларни дунёга келтириши керак, деган олижаноб сўзларининг ҳаётбахш давоматидир.

Чуқурроқ ўйлаб кўрсак, бу мазмундор сўзлар ижтимоий ҳаёт масалаларигагина эмас, адабий ҳаёт ишларига ҳам жиддий тарзда алоқадор эканлигини англаб етамиз. Ўзни баландпарвоз сўзларга эмас, ишга чоғламоқ — бу чинакам мезондир бизга! У адабий асарларни баҳолаш мезони ҳам бўлолади. Биз танқиддан ютуқларимизни ишонарли ва аниқ қилиб кўрсатишини талаб қиларканмиз, шу билан бирга у майда мавзучилик кўринишларига, турлича тусдаги ва турлича либосларга ўраниб бораётган ғоясизликларга, анчайин бемаъни шаклбозликларга, туғилган ер муаммоларидан бутунлай ёки чала узилиб қолиш, адабиётда ғоятда майда манфаатлар билан кун кечирриш ва кун кечиргандай бўлиб асарлар ёзиш, уларни нашриётларга, редакцияларга тиқиштириш ҳолларига тўғри ва кескин муносабатда бўлишини истаймиз.

Адабиёт ва санъатда баъзан ҳақиқий партиявий мезонларни унутилганда, ўз асарига ёки бошқаларнинг ёзган асарларига ҳаддан ташқари ошиқча баҳо бериш, шу баҳони бирдан-бир тўғри баҳо деб билиш ва бошқалардан ҳам шуни талаб қилиш ҳоллари учраб туради. Безиён кўринган бу ҳодисалар аслида адиб ва санъаткорга янгича иш-

лашга, янги муаммоларни бутун ўткирлиги билан кўтариб чиқишга тўсқинлик қилади. Бундай ҳолларда ўқувчилар танқиддан рўй-рост ва зарур сўзларни, нарса-ҳодисаларнинг асл моҳиятини очиб берадиган, асл қимматини кўрсатадиган баҳоларни кутишга ҳақлидирлар. Бу масалага ҳеч ким лоқайд қарамаслиги керак.

Адабий жараёнлар ғоятда жозибадор ва мураккаб. У тинмасдан янгидан-янги ижтимоий, ҳаётий масалаларни ўртага ташлаб туради. Танқид шу масалаларнинг марказида яшагандагина, журналлар, газеталар саҳифаларида соғлом ва теран баҳслар олиб боргандагина, йирик-йирик чиқишлар билан жонланиб тургандагина ўз зиммасидаги вазифаларни шараф билан бажаради. Танқидчилигимизнинг «Советская литература», «Дружба народов», «Литературная учёба» сингари марказий журналлардаги эътиборли чиқишлари, республика адабий органларидаги қизғин баҳслар — унинг кўп катта вазифаларни ечишга қодир бўлиб бораётганлигини кўрсатди. Танқид ва ўз-ўзини танқид чинакам тараққиётнинг доимий ҳамроҳидир.

Замонавий самолётсозлик муаммолари билан шуғулланувчи конструкторлик бюроларидан бирида ёш олимларга конкрет ва жиддий илмий-ижодий топшириқлар берилади. Топшириқ бажарилгач, у бюро олимларининг муҳокамасига қўйилган. Ёш олим (ёки ишни бажарган бир неча олимлар группаси) ҳисобот беради. Бюро ишини жаҳонга машҳур академик олим бошқаради. Қисқача ҳисобот тинглангач, у ёш олимдан сўрайди:

— Энди айтинг-чи, ишингизнинг қандай камчиликлари бор?

Ёш олим ғалабадан руҳланиб турган ҳолда бирдан ғалати аҳволга тушади. Шунча муҳим илмий муаммо ҳал бўлай деб турганда, унинг камчиликларини қидириб ўтириш шу тобда шартмикин.

— Камчиликларини бошқалар айтишар,— дейди у.

— Бошқалар ҳам айтишади, лекин аввало ўзингиздан эшитишни истаймиз.

Ёш ихтирочи энди жиддий ўйланиб қолади. Ахир, бажарилган иш қанчалик ажойиб бўлмасин, ҳали унинг кўнглини тўла қаноатлантирмай турган масалалар ҳам бор-ку.

— Мен шу аппаратни максимал даражада энгил қилишга эришиш устида қаттиқ уриндим,— дейди ёш олим,— лекин бунинг учун максимал энгил ва максимал даражада чидамли ва қаттиқ металл зарур. Бундай металл ҳозирча топилмагани учун унинг ўрнини боса оладиганини ишлатишга мажбур бўлдим ва идеалдаги энгилликка ҳали эришолмадим. Ишнинг камчилиги шунда.

Академик ўз шогирдининг ишни тўғри баҳолай олишидан, ўртага янги илмий муаммо ташлаганидан, буни ҳал қилиш жуда муҳимлигидан қувонади. У ёш олимларни доимо бажарилган ишга танқидий нуқтаи назардан қарашга ўргатади. Ижодий иш яратган киши унинг муваффақиятли томонлари билан бирга нуқсонларини ҳам наздик кўра ва англай билиши, уларни бартараф этиш устида бош қотириши жуда ҳам зарур. Шусиз ўсиш бўлиши мумкин эмас, деб ўйлайди у. Тараққиётнинг узлуксизлиги шуни талаб этади.

Ўз ишига танқидий қараш бўлмаган ерда шу ҳаётбахш қараш ўрнини албатта хотиржамлик, беғамлик эгаллайди. Хотиржамлик эса одамни алдай бошлайди: сен ишни чўққига кўтариб қўйдинг. Бундай чўққига ҳали ҳеч ким кўтарилган эмас. Сен кўтарган тошни ўз даврида Жаботинский ҳам кўртармаган. Энди халқинг сендан ўла-ўлгунча миннатдор бўлса арзийди... Хотиржамлик ижодкорнинг қулоғига мана шундай аллаловчи сўзларни эҳтирос билан шивирлай кетади. Шунда унга қулоқ тутиб берилса, изн қўйиб берилса, ижодкор ўз иши, асари талантли одамлар қилиб келган ва қилаётган ишнинг бир поғонаси ёки давоми эканлигини пайқамай қолади, ўзи етиб келган шу поғонада таппа-тақ тўхтайтиди. Лекин талант — бу исён! Доимо ва ҳар қачон беғамликка, хотиржамликка қарши исён.

Талантлар ўзларидаги шу исёнга шайлик билан эришилган даражада қотиб қолмадилар ва ҳозирча ҳали етиб бўлмасдек кўринган погоналарни матонат билан ишғол қилишга киришадилар. Ўз умрларининг мазмунини мана шунда деб биладилар. Биз кўпинча талант сўзини ҳаддан ортиқ саховат билан ишлатамиз. Ваҳоланки, уни ҳаммадан кўра ўйлаб, разм солиб, шу сўз моҳиятига тўла жавоб берганидагина ҳодисани талантли деб аташ керак. Жўн, хашаки нарсаларни ҳам талантли деб атайверсак, тушунчалар ўз маъносини йўқотади, уларнинг қадри қолмайди. Олтмишинчи йиллар арафасида иттифоқ адабиётида бир қанча асарлар кўп шов-шувлар кўтарди. «Талант! Талант!» деган сўзлар ўлчовсиз айтилди. Мана ҳозир ўша асарларни тасаввур қилиб кўрсак, анчайин хашаки ҳодисалар бўлганлигини пайқаймиз. Айниган талант қўлидан чиққан асарлар ҳам шундай шов-шувларга сабаб бўлиши мумкин. Лекин у ҳеч қачон замон ва халқ талабига дош беролмайди. Мисни олтин деб халқни алдаш мумкин эмас.

Боғда улуғ бир бақатерақ ўсади. Унинг шоҳлари жуда шукуҳли эди. У шамолнинг сибизғаси эди. Бир томони оқ момиқдай тукли япроқлари доим чапак чалиб турарди. Бир кўрсам, майнинг ногаҳон кучли бўрони унинг юксак шоҳларини ағдариб ташлабди. Терак ярим белидан узилиб ётарди. Яна беш-олти йил ўтиб шу боққа йўлим тушди. Не кўз билан кўрайки, ўша терак. Энди ўша узилиб тушган еридан гурқираб янги жуда бақувват шоҳлар кўкка чўзилган. Терак аввалгидан ҳам чиройлироқ, шукуҳлироқ бўлиб кетган эди. Ана, талант! У илдиз ва шукуҳ!

Алексей Толстой жуда доғо бир гап айтган. Ҳар бир адиб айтиб берган пайтнинг ўзида ҳам ёзувчи, ҳам файласуф, ҳам адабий танқидчи бўлиши керак. Бу нима дегани? Ёзувчи воқеликнинг бадий тасвирини яратади. Файласуф унга фалсафий теранлик ва фикрий салмоқ бағишлайди. Танқидчи эса шу қилинган ишларнинг барчасига танқидий нуқтаи назар билан қараш ва асарнинг камчилик ҳамда

етишмовчиликларини аниқлашга, уларни тузатишга, ишни янада мукамал қилишга ёрдам беради.

Редакциялар, нашриётлар, ижодий союзларнинг консултация бюрolari босиб чиқариб бўлмайдиган асарлар билан доимо тўлиб ётади. Жуда кўп кишиларнинг қимматли вақтлари мана шу асарларнинг босиб чиқариб бўлмаслигини исботлаб беришга кетади. Яхши асар ҳеч кимнинг вақтини олмайди, балки аксинча, вақтингизга зийнат беради, вақтингизга вақт қўшади. Ёмон асар эса ҳамманинг вақтини олади. Асабини бузади. Бефойда меҳнат қилдиради. Нега шундай? Бунинг асосий сабаби шу асарлар муаллифларининг ўзларига ва ёзганларига танқидий нуқтаназар билан қаролмасликлари, ўз ишларини бошқалар яратган яхши асарларга кўра қиёсан баҳолай олмасликларида эмасмикан? Бир йирик ёзувчимиз ўз асарлари устида қайта-қайта ишлайди. Қўлёзмасини ўқиган ўртоқлар жуда яхши асар ёзибсиз, деб айтганларидан кейин ҳам қаноат ҳосил қилмайди. Ишни давом эттиради. Нега ундай, деб сўрасам, қўлёзмани яхши деб, мақтаб қўйганлари менга берилган аванс. Лекин бўлди, бошқа қўл уришнинг зарурати йўқ дегани эмас. Асар маълум бир нуқтага борганда у қайта ишлашни бошқа кўтармай, тўғрироғи, «қабул қилмай» қолади. Мен шундагина бу асар устидаги иш тугади, деб хулоса чиқараман. Мана шу қайта-қайта ишларнинг замирида ҳам ўз ишига танқидий муносабатда бўлиш ётади. Адабиётда уста бўлмаган шахслар кўпайиб, сўз заргарлиги ҳақида тобора кам гапириладиган пайтлар ҳам бўлди. Уста ўз ишида мукамалликка эриша олиши билан уста. Ёзувчи Темур Пўлатов асарлари жуда кўп тилларга таржима қилинмоқда ва қизиқиш билан ўқилмоқда. Шунга қарамасдан, у «Литературная газета»да: «У ёки бу нарсанинг қандай чиққанлигини айтишга қийналаман. Лекин шу пайтгача ёзган нарсаларимнинг ҳаммаси назаримда фрагментларга (парчаларга) ўхшайди. Ўзимнинг ижодимни бир бутун деб билмайман, балки худди мана шундай парчалардан иборат деб ўйлайман...»— деган

сўзларни ёзишдан чўчимади. У ўз ижодини бошқалардан кўра теранроқ билгани учун ҳам шундай дея олади. Шундай дейишга ўзини ҳақли, деб билади. Уқувчиси қошида буни айтишдан чўчимамайди. Нега шундай? Афтидан катта ижодий-ахлоқий маърифат уни ўзи қилаётган ишга шундай муносабатда бўлишга чақиради. Шундан, эҳтимол, асардан асарга ўсиб боради. Ҳар бир асарини аввалгисига қараганда янги бир маърифий даражада туриб ёзади.

Юракнинг шундай маърифий-танқидий муттасил меҳнатигина талантни ўз ишига маҳлиё бўлишдан сақлаб туради. Юрак шундай меҳнат билан банд бўлгандагина ўзи яратган ва бошқалар яратаётган нарсаларнинг реал нисбатларини тўғри ҳамда аниқ чамалай олади. «Комсомольская правда» газетаси ялталиқ қизча Ника Турбинанинг мўъжиза каби шеърларини босиб чиқарди. Ника газета мухбири билан суҳбатда жуда ғалати гапни айтди. «Сенинг шеърларинг орасида энг яхши кўрганларинг борми?— деб сўрайди мухбир.— Менда ундайлари йўқ,— деб жавоб беради Ника.— Ахир, шеър қалб ва ҳаёт-ку. Ўз қалбинг ҳамда ҳаётинг билан мақтаниб бўлмайди».

Бу — беғубор ва ҳар жиҳатдан пок болаликнинг тили дейишлари мумкин. Лекин мана шу беғуборлик ва покликда ижодни оқлаб, уни абадий ҳаракатга келтириб турадиган қувват яширинганлигини ҳеч қачон унутмаслигимиз керак эмасми? Назаримда, шуларни унутмагандагина ўзимиз учун доимо юксалиб бориш, ижодий зафарларга эришиш имкониятларини яратиб берамиз.

Чунки худди мана шундай муносабатлар йиғиндисидан ижодкорлар ўртасида ғоявий-ижодий соғлом, яратувчиликка муносиб иқлим вужудга келади. Партиямиз ўзининг кейинги қатор теран қарорларида, тарихий XXVII съезд ҳужжатларида ижодий коллективларда шундай соғлом иқлимни яратиш устида қайта-қайта уқтирмақда.

Шунинг учун ҳам бугунги куннинг адабий-бадий баҳслари кимнинг кимга таққосланиши ёки таққосланмаслиги кераклиги устида эмас, халққа сув билан ҳаводай зарур

бўлиб турган бадий етук, ғоявий салмоқли асарлар яратилиши ва шунга муносиб шароит туғдирилиши ҳақида бориши мақсадга мувофиқдир.

Бугунги ўзбек адабиёти ва санъати умумиттифоқ адабиёти ва санъати савияси сари гуриллаб юксалиши ҳаётий заруратдир. Шунда у умумиттифоқ даражасига кўтарилибгина қолмасдан балки кўпмиллатли совет адабиётимизнинг гуллаб яшнаши йўлида ҳам ўзининг катта муносиб ҳиссасини қўшаверади.

Мана шулар нуқтаи назаридан қараганда гаплашадиган гапларимиз жуда кўп.

Лекин бугунги энг асосий гапларимиз саксонинчи йилларнинг катта адабиётини яратиш, шу йўлдаги муваффақиятлар ва қийинчиликлар ҳақида боргандагина самарали, яъни ҳар биримиз учун фойдали бўлади.

Бугун яратувчилик учун бошқа ҳамма пайтлардагидан кўра ҳам соғломроқ шароит мавжуд.

Соғлом шароитни эса руҳан, маънан соғлом одамлар яратадилар. Ва ундан социалистик санъатимиз, адабиётимиз, маданиятимизнинг тўла-тўкис гуллаб яшнаши йўлида фойдаланадилар.

Ёзувчи, ижодкор, санъаткор киши у қандай ёшда бўлишидан қатъий назар тарих ва замон билан беллашиб яшайди. Беллашиб яшамоқ учун эса жуда кучли инсон бўлмоқ керак.

Ленин 1918 йилда Советлар республикалари эндигина шаклланиб келаётган ва курашлар, жанглар ичида ўзини топаётган бир паллада: «У асло енгилмайди!»— деб айтган эди.

Ленин ўзидаги мана шу инқилобий ишончни миллионларча меҳнаткаш кишиларнинг чин ишонч-этиқодларига айлантиролган, ўз ишончини оммага сингдирилган эди.

Идеалларимизга, коммунистик вазифаларимизга, ғолибона давом этаётган инқилобимиз ғояларига комил ишонч билан яшаш ва курашиш бизга Лениндан мерос қолгандир.

Бугун дунёда икки система ўртасида кескин мафкуравий кураш бораркан, биз Лениннинг Советлар учун жуда ҳам оғир паллада айтган сўзларини эслаймиз ва такрор-такрор: «У асло енгилмайди!» — деймиз. Ва шу ишонч томирларимизга ўт бўлиб киради.

Муҳаббат ва нафрат

Биз тинч-фаровон ва шу билан бирга жаҳонда мафкуравий кураш кескин кучайган замонда яшамоқдамиз. Маъмурлик бизни лоқайд ҳамда вазмин қилиб қўйиши мумкин. Маъмурлик бизни ҳар нарсадан мамнун бўлиб яшаб кун кечиршига ўргатиб қўйиши мумкин. Маъмурлик бизни руҳан эринчоқ қилиб қўйиши ҳам мумкин. Аслида тўқчиликнинг психологияси шундай. Лекин биз ҳеч қачон бундай тўқчилик психологияси билан яшай олмаймиз. Биз эришилган натижалар билан қаноатланиб ўтиролмаймиз. Хотиржамлик маънавий инқирознинг аломатидир. Биз ҳужумкор, таъсирчан, гўзал сўз билан олға боришни истаймиз. КПССнинг янги таҳрирдаги Программаси ўзининг ҳар бир сатри билан шунга чорлайди, илҳомлантиради.

Инқилобимиз ҳужумкорликда туғилган, ҳужумкорликда ўсган, ҳужумкорлик билан келажак сари кириб боради.

Инқилоб яратган адабиёт ва санъат ҳам ўзининг том табиати билан ҳужумкордир. У меҳнаткашларнинг манфатларини кўзлаб ҳужумкорлик қилади. Ҳар қандай буржуа санъати ва адабиётидан уни кескин фарқлаб турадиган белгиси ва хусусияти — унинг коммунистик идеаллар йўлидаги мана шундай ҳужумкорлигидир.

Шунинг учун биз Маяковский ва Ғафур Ғуломга эргашиб сўзни аскар деб биламиз.

Сўзимиз Ватанимизнинг аскари!

Шунинг учун биз сўзни — санъат сўзини севамиз. Аскар каби севамиз.

Ҳар қандай сўз ҳам аскарми?

Йўқ, ҳар қандай сўз аскар эмас! Халққа айтилган, халқ

қалбидан жой олган, халқнинг маънавий турмушига яраган, яъни халққа хизмати сингадиган сўзгина аскардир. Сиз халққа нима айтоласиз? Нима деёласиз?

Гапингиз унинг қулоғига етадимиз? Ё иккита маҳрам суҳбатдошдан нарига ўтиб боролмайдими?

Езувчи, у яратадиган адабиёт бошдан-охир севги ва нафратнинг юғуруми.

Сизнинг севгингиз — Граждан!

У коммунистик ҳаёт жабҳаларида, келиштириб бўлмас мафкураларнинг аёвсиз сарҳадларида кураш олиб боради.

Сизнинг нафратингиз — Граждан!

У ривожланган социализмнинг олис йўлларида ҳали бизга кўп қаршилик кўрсатадиган ва ҳали бизга кўп халақит берадиган, ёввойилашиб бориши мумкин бўлган патак илдизларни суғуриб отади. Севги деган нозик, олижаноб, ҳимояга муҳтож гражданнинг яшнаб туришига хизмат қилади. Уни ҳаётбахш ғояларимизнинг шукуҳи билан жонлантиради.

Биз бугун Совет Ўзбекистонимизда жуда бой ёшлар адабиёти борлигидан, ҳаракат қилаётганлигидан беҳад фахрланамиз. Бу адабиётга ишонч билан қараймиз. Бу адабиётимизнинг келажагига ишонганимиз, улуг умид билан қараганимиз учун ҳам эркаласак, гўё ўз келажагимизни эркалагандай бўламиз.

Ёшлар адабиёти ва уни яратаётган истеъдодли адиблар ижоди тинимсиз ўсиб бораётгани ҳаммамизни қувонтиради.

Мурод Муҳаммад Дўстнинг етмишинчи йиллар бошидаги тақлидий ва китобий ҳикоялари билан унинг саксонинчи йилларда ёзган «Галатепага қайтиш», «Дашту далаларда» сингари асарлари ўртасида ер билан осмонча фарқлар кўзга ташланади. Тоғай Мурод, Хайриддин Султонов, Олим Отахонов, Хуршид Даврон, Муҳаммаджон Раҳмонов, Мирпўлат Мирзаев каби ёшларнинг беш йил илгари ёзганлари билан бугун ёзаётганларини солиштирсангиз, бадий ўсиш поғоналари жуда сезиларли эканлиги кўзга

чалинади. Бугунги ёшларнинг энг яхши шеърлари замондошимиз ҳаётига оид кескин маънавий масалаларни ўртага ташлашдан чўчимаydi. Улар маънавий яримталиқ билан Ватанга чинакам фарзанд сифатида хизмат қилиш қийин эканлигини чуқурроқ сезиб бормоқдалар.

Бошингизни аяманг!
Юракни аяманг!
Умрни аяманг!
Ғалабани ўликлар эмас,
Тириклар келтиради
Она-Ватанга!—

деб сабоқ беради Усмон Азимовнинг бир қаҳрамони ёш аскарларга. Шоир идеалларимиз йўлидан тойганларни, курашдан ўзларини четга тортганларни ҳам ўликлар қаторига киритади. «Оддий воқеа», «Кўзгу», «Унинг қўллари қалтираб пул санайди...» сингари кескин шеърлар ёзади. Бундай шеърларда шоирнинг севгиси ҳам, нафрати ҳам юқорида айтганимиздек, граждонга айланади.

Дўстим, сира бўлмагин ҳайрон
Милтиқдан мен қўрқмаган дамлар.
Қўрқитади мени, сен ишон,
Ҳайратлари ўлган одамлар.
Юрагимда олов, ҳаяжон,
Ўлдиролмас мени аламлар.
Ўлдиради мени, сен ишон,
Туйғулари ўлган одамлар.

Бу ёш шоир Садриддин Салимовнинг сатрлари. Туйғулари ўлган одамлар бу шунчаки одамлар эмас, ватанпарварлик қувватларидан маҳрум бўлганлар. Ёш шоир уларнинг туриш-турмушига зеҳн солиб қарайди. Улар тўқчилик даврининг одамлари. Тўқчилик тўфайли фақат истеъмолчига, ҳар нарсани истеъмол қилишга ўрганган кишилар.

Ёш шоир улар олдида баъзан ожиз қолади ва шунда ўксинишга ўхшаган сатрлар дунёга келади:

Дарё ҳаромни ювиб,
Халол эта билади,
Иўқ, дарё бўлолмадик.
Қуёш шўр тупроққа ҳам
Нур сочади беминнат,
Иўқ, қуёш бўлолмадик.

Ёш шоирнинг қуёш бўлолмадик, дарё бўлолмадик, деган ўксиниш каби сўзларини тушкунлик деб эмас, қилинаётган ишлардан қониқмаслик деб қабул қилайлик. Зотан, биз кўриб турибмиз: Садриддин, унинг тендошларининг энг яхши шеърлари замон лоқайдлари ва бефарқларнинг кўзларига тикандек санчилмоқда. Уйғоқ виждон билан яшаш ва уйғоқ виждон билан ватанга хизмат қилиш ғоясини илгари сурмоқда.

Бугунги кўпгина ёш шоирлар ҳақиқат ҳақида ёзишни севадилар. Шеър ҳақиқатни ёзиши керак деб ҳисоблайдилар. Адабиёт ва ҳақиқат эгизак. Бирини иккинчисисиз кун кечиролмайди. Баъзан, ҳатто кўпинча ёш шоирларнинг ва ёш носирларнинг ҳам ҳақиқат ҳақидаги тушунчалари одми ҳамда ғариб. Чунончи шоир Турсун Али шундай зеб ёзади:

Биламан!
Гарчи шеърларимни қари муҳаррир,
Ҳали хом, пишириш керак деб,
Мана шу сатрлар қалтисроқ,
Тегиб кетмасмикин машҳур рансга,
Мана бу ерда эса,
Ана бу «катта»нинг исми ёзилган дея,
Рангин баҳоналар билан
Берар қайтиб қўлимга.
Мен эса,
Ҳақиқат ватани бўлган юрагимни,
Осмон бўлиб эркалайман жим.
Ва ундаги ёзувларни кўчира бошлайман қоғозга.

Қари муҳаррир ёш шоирга ҳақиқатни ёзишга йўл бермайди. Натижада, ёш шоир энди ўз юрагимдан бошқа ҳақиқат йўқ экан, деб фақат ҳақиқат ватани бўлган юрагига боқади. Гражданин ҳақиқати Ватаннинг катта ҳақиқатлари билан чамбарчас эканлиги ҳақида ўйлаб ҳам кўрмайди. Ёшлик билан қариликни шундай бир-бирига зид қўйишнинг ўзи жуда қалтис эмасми? Гап қари муҳаррир ҳақида бориши керакми ё ҳаётдан тамомила орқада қолган, янгиликни кўрмайдиган, тўғри муносабатлар, тўғри танқидлардан чўчиб яшайдиган кишилар тоифаси ҳақида бориши керакми? Шоир касални кўриб билиб туради-ю, унга ижтимоий жиҳатдан тўғри диагноз қўёлмайди. Фош қилиш пафосига тўғри йўналиш беролмайди.

Усмон Азимовнинг «Кўзгу» шеърида «Юзига ажин, сочига оқ оралаётган одам кўзгуга боқади» ва кўзгуда соҳилларини суғормай оқаётган дарё, ҳамма нарса меники деб қичқираётган очкўзлик, семиз бировнинг пуллардан иборат қўллари билан ўзини Ҳақиқат деб атаган бола бошига муштлайди. Сочига оқ оралаган кимса эса бола-нинг қўлини ушлаб туради: Қалтаклатади. Ва ниҳоят, у ўзини бутунлай танимай қолади... Юзига ажин, сочига оқ оралаган одам мана шу аянчли манзаралар қаршисида келажакда нима қилиши ёш шоир учун қоронғи. Бу ўринда ҳам иллат тўғри топилган. Лекин фош қилиш урғуси ўз жойини топмаган. Бола — Ҳақиқат билан сочига оқ оралаган Урта ёшли кишини қарама-қарши қўйишнинг ижтимоий-ҳаётий зарурати бормикин?

Хуршид Давроннинг «Алпомишнинг қайтиши» шеърида бепоён далада бир ботир ухлаб ётибди. Ёш шоир нидо қилади:

Қай садо ботирни яна қайтарар,
Бу кўҳна, бу соқов, бу кар дунёга?

Мўйсафид табиб, дуоғўй кампирлар, донишманд чоллар ботирни уйғотишдан ожиздир.

Хира кўзларини узмай уфқдан
Донишманд чолгина йўлга термулар
Ва айлар башорат: «Уни уйқудан
Уйғота олади фақат болалар».

Йўлга термулаётган чол ҳам бир пайт бола бўлган, лекин нега у болаликда ботирни уйғотолмадийкин? Ёш шoir ботирни фақат болалар уйғотади деб ишонади. Умуман, қайси замоннинг болалари Алпомишни уйғотишлари керак ва уйғонгач, Алпомиш нима иш қилади? — деган саволлар туғилади. Бу каби шеърларда фалсафий фикр, символик маъно етарлича равшан ва тугал бўлмаганлиги учун кўпинча улар тахминий талқин қилиниб, тахминий хулосалар чиқарилади. Натижада шеърларда ёшлик билан қариллик мазмунан моҳият эътибори билан қарама-қарши қутбларга ўтиб қолади. Бизда авлодлар ўртасида келиштириб бўлмас ихтилофлар йўқ. Бизда тараққиётимиз йўлига ғов бўлаётган иллатлар билан шу иллатларга қарши курашадиган соғлом кучлар бор. Бунда ҳар нарсани ўз номи билан атамоқ керак. Шунда тасвир ва бадий талқинларда ҳам тусмолларга ўрин қолмайди.

Бундай жўнроқ коллизиялар ёшлар прозасида ҳам кўзга ташланиб туради.

Қамчибек Кенжанинг «Орзумандлар» деб аталган қиссасида яхши яшаш — ўзига тўқ яшаш пайида бўлган ота-она болаларини бутунлай унутиб қўядилар. Ўз ҳолига ташлаб қўйилган, меҳр-оқибат нималигини билмай ўсаётган болалар учун ҳаёт азобга айланади. Меҳрсизлик туфайли болаларнинг тасаввурлари ҳам ғалати, оғриқ тасаввурлар. Қисса қаҳрамони ўн яшар Шавкатжон кутилмаганда онасининг маммаларини кўриб ҳайратга тушади. Шунда ёзувчи унинг хотирасидан бизга бир варағини очиб кўрсатади: «Аясининг маммалари кичкина-кичкина, оппоқ, фақат учи қорамтир эди. Шавкатнинг кўз олдида келин-бувисининг маммалари келди... Тоғаси ишдан кеч қайта-

диган тунлари келинбувиси Шавкатни бирга олиб ётарди. Шундай пайтларда келинбувиси анчагача унинг бошини силаб, эркалатар, кейин: «Шавкатжон, мамма эмасизми?»— деб сўрарди. Шавкат индамасди. Келинбувиси ёқасидан... учсиз, қизғиш — қорамтир маммаларининг дам униси, дам бунисини чиқариб, Шавкатнинг оғзига тутарди. Бола бир оз ҳайрон бўлиб иккиланиб турарди-да, сўнграбларига иссиқ тегаётган маммаларни икки қўллаб чангаллаганча қизиқиш билан эма бошларди. Энди билди. Келинбувисининг ҳовучга сиғмайдиган маммаларидан сут чиқмаган, аясининг шу кичкина нокдай маммаларидан сут чиқармиди». Ота-онанинг ўтакетган меҳрсизлиги, дағаллиги, яйраб, бадавлат яшаш деб, бошқа ҳамма одамийлик фазилатларини унутиб юбораётганлари бола хаёлида шундай оғриқ психологик жараёнларни қўзғайди ва автор уларни физиологик жиҳатдан эринмасдан тасвирлаб ўтади. Ота-она билан болалар ўртасида шундай ўтиб бўлмас чоҳ пайдо бўлади.

Асқар Қосимовнинг «Мен кейин гапираман» қиссасида ҳам шунга яқин воқеа билан танишамиз. Ёш мутахассис Элбек дунёга илғор фикр билан қарайди. У музейда ходим бўлиб ишлайди. Лекин унинг униб-ўсган хонадони жуда ҳам эскича. Ота беданавоз. Она ғийбатчи. Уғилларини келинлари, акаларни ука билан уриштириб юради. Ва ўз яқинларининг уришидан лаззат олиб яшайди. Элбекнинг икки акаси пултопар. Улар ота-она изидан чиқмайдилар. Ақл-фаросат билан замонавий яшашга интилган укалари Элбекни чиқиштирмайдилар. Уни уйдан ҳайдаб чиқарадилар. Ваҳшиёна, жоҳил урф-одатлар билан турмуш кечирадилар. Элбек ҳам уст-устига зарбага йўлиқаверади. Уйдан ҳайдалади. Ишда унга фитна уюштирадилар. Севиб уйланган хотини чидаб бўлмайдиган даражада рашк қилади. Ёш оила бузилади. Элбек аросат орасида қолади. Наҳот ёруғлик йўқ? Ота-оналар билан болалар ўртасидаги бу кескинлик фожиалардан бошқа мева бермайди.

Наҳот ўзбек Парнасида бошқа конфликт, бошқа коллизиялар қолмади?

Худди шундай коллизиялар «Галатепага қайтиш» ва «Ёзнинг ёлғиз ёдгори» қиссаларида ҳам сюжет жараёнларида муҳим роль ўйнайди. Хайриддин Султоновнинг қисса-сида юраги олижаноб ва беҳад мунаввар орзулар билан тўлган, шеър каби тоза йигитча ота-она ихтиёри сабаби билан фожиали ҳалокатга учрайди.

Бундай коллизиялар қаторини кеча, бугун ёзилиб турган асарлардан истаганча келтириш мумкин.

Ҳаммасига катталарни айблайвериш тарихий ҳаққоният жиҳатидан тўғри бўлармикин?

Коллизиялардаги бундай бир хилликлар бизнинг ижтимоий ва халқ ҳаёти муаммолари ичига чуқур кириб боролмаётганимиз, оддий ва жўн бадий тадқиқотлар ичида ўралашиб қолаётганимиз натижаси эмасмикин? Ёшлиқ ўзига азобларни тўқиб чиқаришни яхши кўрмасмикин? Кўп ёш шоирлар тўқиб чиқарилган азобларни бағирлари-га босиб эркалайдилар. Ном ҳам топиб қўядилар бунга: ширин азоб деб!

Кўнгил учун қанча бўлмасин душвор,
Сенга кўринмакни ўзимга деб ор,
Нозик қарашлару ёқут кўзлардан,
Дилни эркалагич соқит сўзлардан
Чирт юмиб кўзни,
Ногаҳон ёнингга бормадим қўйдим,—

деб ўртанади ёш шоирнинг лирик қаҳрамони. Қизни севамиз. Лекин севгимиз жуда ғалати. Ўзимизни ёқут кўзли бу қизга нима учундир муносиб деб билмаймиз. Ор қиламиз нима учундир. Биз бошни мутлоқ гангитиб, гаранг қилиб қўядиган мавжудотлардан ўзимизни олиб қочамиз. Ва кўзни юмиб... унинг олдига боришдан воз кечамиз. Ёқут кўзли ёр буни биладими йўқми. Билса, бу ҳолга унинг муносабати қандай? Кўзини чирт юмиб кетган бечо-

ра ошиқнинг аҳволини тушунишга у қодирмикин? Афтидан қодир эмас:

Сен эса қалбимдан кечган мунаввар
Мазкур ҳолатимдан буткул беҳабар,
Хаёлингдан ўтиб минг бир иштибоҳ,
Дунё кўзларингга тор кўриниб, оҳ,
Ўзингга қасдма-қасд,
менга қасдма-қасд,
Қасдма-қасд юракка,
ишққа басма-бас.
Кўнгилни қайғуга шайлар эмишсан,
Ўзингга бошқа ёр сайлар эмишсан...

Нега бундай бўлди? Ошиқ бормай қўйди. Маъшуқа қасдма-қасд дарров ўзга ёрни кўзлай бошлади. Нега ҳар икки томонда ҳам андак бўлсин эътиқод йўқ! Ишонч-эътиқод қандай кўнгилда тарбияланади? Қай юракда унади? Агар шулар бўлмаса, бунинг оти нима? Ишонч беролмайдиган ишқ гўзал бўлиши мумкинми? Манон Леско. Лекин у ўз собитсизлиги билан гўзал. Собитсизлик унинг табиати эканлигини биламиз. Шунинг учун шўрлик Шевальега жонжонидан ачинамиз. Манонни айбламаймиз. Шу шеърларда-чи? Ўртада масофалар пайдо бўлади. Ишқдан безиб, уни туғилган жойида ташлаб кетамиз. Юракнинг барқарор қатъий ҳукмини чиқарамиз. Лекин севги қатъий ҳукмлардан ҳам кучлироқ:

Сени ўйлаб ўйлолмасман — бағрим сирқира,
Ўйламай ҳам қўёлмасман — етмас тоқатим.

Бунинг қандай бўлишини фақат шундай севган одам тушунади. Бошқа кишининг тушуниши қийин:

Беш йил кутдим, беш йил кечди бахтимдан нари,
Беш йил заҳри қонларимда муштдай тугилди.

Лекин маъшуқа гоят эътиборсиз:

Ёймачидай кўнглим очиб ёзган хатларни
Билмам нималарга тутатқи қилдинг...

Қанча уринмайлик, бу аналогияни англаш қийин: ошиқ ва ёймачи... Ошиқ шу қадар ожиз ва синиқ, ҳар дамда ўзини таҳқирлашга шай. Маъшуқаси ҳақида ҳам фикри унчалик баланд эмас. Севги хатларини тутатқи қиладиган қиз қандай қиз бўлади?

Бу самимий, жўшқин шоир Шукур Қурбоннинг шеъри. Лекин бошқаларда, ҳатто ёш бўлмаган шоирларда бундай дардчил ва ғурбатзада шеърлар оз эмас. Бундай асарларда қаҳрамонлар ўз олдиларига ижтимоий муҳим вазифаларни қўймайдилар. Тўлақонли гражданлик ҳиссиётлари билан яшамайдилар. Қаҳрамоннинг ижтимоий ўрни ҳамда позицияси равшан эмас. У жўн нарсалар билан шуғулланади ва жуда жўн нарсалардан нолийди, шикоятлар қилади. Лекин шу билан бирга ўзига, ўз шахсига ортиқ даражада эътибор қилади. Ёш ёзувчи Нурилло Отахоновнинг «Кўзгу» деб номланган ҳикоясидаги қаҳрамонларнинг қаёфасига назар ташлайлик. Асосий қаҳрамон таталаба йигитча Собир кўрқоқ, заиф, латта. Яна бир персонаж Ҳамид олғир ва бузуқ. Собир кўл бўйида илиқиб қолган Тамара деган қиз енгилтак, саёқ, қиёфаси ноаниқ ва шубҳали. Студент Собир Тамара деган жуда келишган қиз билан кўл бўйида ярим яланғоч ётган жойларида танишадилар. Собир Тамарани ёқтириб қолади. Эртасига яна учрашадилар. Учрашувдан олдин Собир ойнага қараб ўз жамолини, қадди-бастини томоша қилади. Ўзини-ўзи жуда яхши кўриб кетади. Ёш ёзувчи бу ғалати ҳолатни шундай батафсиллик билан тасвирлайди: «У ҳозир майкачан ҳолда кўзгудаги аксига термуларкан, ўзича мулоҳаза қиларди: «Хўш, бундай гўзал қизни менинг нимама мафтун қилди? Қизлар йигитларнинг ҳуснига эътибор бермайди, дейишади. Бўлмаган гап. Ҳар қалай ияги қийшиқ, бурни

пачоқ, тасқаранамо ландовурларни (Собир топқирлигидан қувониб кетди) ким ёқтиради? Қум бир баҳона, холос. Ҳамма гап шундаки, мен унга эмас, у менга талпинди! Албатта, ўша тасқаралардан фарқим бордир ахир!»

Собир елкаларини кўзгуга солди, узоқ тикилди, тикилди-ю, кўзларига ишонмай қолди: жуссаси жуда ҳам унақа кўримсиз эмас экан! Авваллари нозик туюлган билаклари ҳозир бақувватдек кўринди! Қўлларини икки ёнига хиёл кериб, чуқур нафас олди, кўкрак қафас кенгайди — курашчилардан қаери кам! Тирсагини букиб куч билан муштумини қисган эди, мускуллари бўртиб чиқди. Бинойи! Кейин кўзгуга орқасини ўгирди. Елкаси оша мўралади: ҳаммаси жойида! «Йўқ, йигит танлашда қизлар адашмайди,— деб хулоса қилди у. — Учрашувга ўзи таклиф қилдим, демак, бир гап бор!» Тамара эса илк учрашгандаёқ дарров қорнини тўйғазишни талаб қилади. Собирнинг беш сўмига ночоргина овқатланиб ўтирганларида аллақадардан бойваччалар пайдо бўлишади. Собир бир чеккада қолиб Тамара улар билан бўлиб кетади. Собир уларнинг пича пўписаси билан Тамарани уларга қолдириб кетади. Хўрлиги келади. Жуда-жуда аянчли одам бўлиб кўринади. Авторнинг позициясини ҳам асло билиб бўлмайди. Бойваччалар ғолиб чиқишади. Уларга қарши туриши керак бўлган Собир эса ғоятда ношуд, латта. Томирида ўт йўқ. Хўш, китобхон бундай ҳикояларни ўқиганда қандай хулоса чиқариши керак?

Автор позицияси равшан бўлмагач, ҳикоянинг ғояси ҳам қоронғи бўлиб қолади.

Мана шундай гаплар. «Шоирнинг сўзлари моҳиятан унинг ишларидир», деган эди Пушкин бир куни Гоголга. Сўзимиз — фаолиятимиз ва ижодий изланишларимизнинг ойнаси. Бунга ўхшаш мисолларни ёшлар ижодидан яна кўплаб келтириш мумкин. Улар адабий тажрибалардаги камчиликларнинг характерини кўрсатиб туради. Уларнинг қандай пайдо бўлаётганлигини, сабабларини қидириб кўрайлик.

Бизнинг ёшларимиз — етмишинчи ва саксонинчи йилларнинг қаламкаш ёшларини кўзда тутамиз, жуда кеч баҳолатга етмоқдалар. Ҳа, гражданд сифатида баҳолатга етиш ғоятда кечикмоқда. Ҳаётимизнинг катта темалари, катта муаммолари устида ишлаётган ёшлар жуда кам. Барча катта шоирлар катта темаларни ёритиб ва ўзлаштириб, катта воқеаликнинг яратувчиларидан бирига айланиб ўсганлар. Ҳозир ёшлар аксар ҳолларда катта темалардан ўчинқираб турадилар. Иқтидор кечикиб ва секин чиниқмоқда. Ёшлар катта ижодий биография яратишга шошиляётганлари йўқ. Уларнинг баъзи талантили намояндалари осонроқ, китобийроқ йўллардан бормоқдалар. Кучли иқтидорга эга бўлган ёшлар ҳам ғоятда оз юк кўтармоқдалар. Талант тоғларга елкасини тирагандагина, Фарҳод каби жасорат кўрсатгандагина ларзага солади. Чумчуқлар, мусичалар, ариқларнинг лабларидаги майсалар, ялпизлар, отқулоқлар ҳақида ёзиш мумкин. Лекин муҳими, сўз хашаки бўлиб қолмаса, бас. Бошқа халқлар яратаётган маданий хазиналар ёнига ўз миллий муносиб хазинани қўймоқ йўлида саъй-ҳаракатлар ҳозир зарур.

Революцион ўтмишимиз ёшлар адабиёти учун мутлақ қўриқ бўлиб ётмоқда. Нега, айтайлик, Ўзбекистонда ишчилар синфининг шаклланиш жараёнларини, Қосимхўжаев, Мирходиев, Тошпўлатов, Устабоев сингари фаол ишчиларнинг фаолиятларини шу пайтгача ўрганган ва ёритган эмасмиз? Қудратли янги кучларнинг шаклланиш, ўсиш даври ҳақида жиддий бадий мушоҳада юритиш келажакни ёрқинроқ кўриш ва тасаввур қилиш имконини беради.

1917 йил. Улуғ инқилоб ва улуғ драмалар йили. Модоники, Эргаш сингари қароқчилар Марғилон ва Қўқонда милиция бошлиғи бўлиб олдилар. Худоёрхоннинг набираси Тошкент эски шаҳарига комиссар бўлди, Октябргача халқ уларнинг зулмларини кўрди. Ишчи Советларигина халқни улар зулмидан ҳимоя қилиб чиқди. Уша йилларнинг саҳифалари бундай драмаларга тўлиқ.

Тошсовет олиб борган мислсиз жанглари-чи? Тошсовет

Ўнлаб асарларга ёрқин материал беради. Биз зарур темаларнинг мингдан бир улушинигина эслаб ўтгямиз. Айбга буюрманг, булар қилинмаган ишларимиз. Балки эътиборга оларсиз. Ҳаёт беҳад ранг-баранг, талант учун доим иш кўп. У адабиётга ҳаётнинг азаматини олиб киради.

Ёшлар дунё адабиётидаги бугунги илғор изланишларга ёш тарзда инсон ҳақида ёниб-куйиб ҳикоя қилсалар, улкан темаларни кўтариб, адабиётда қўриқ очиб, халқнинг миннатдор сўзига муяссар бўлмоқлари шубҳасиз.

Иқтидорли ёш қаламкаш дўстимдан бир кун сўрадим: мана шуларга ўхшаш ижтимоий салмоқдор мавзуларни қидирсангиз, қандай бўларкин?

У ўйланиб туриб айтди: бу тошларни кўтармоққа ҳали пайларимиз етилгани йўқ...

Шунда Вассерманнинг Горький театрида муваффақият билан қўйилган «Қақку уяси узра парвоз» асаридаги бир эпизодни эсладим. Саҳнанинг бир чеккасида худди қоядек, тўғрироғи, ўғирдек келадиган бир тош туради. Спектакль давомида барча қаҳрамонлар шу тошни кўтаришга—яъни бир жиддий қадам ташлашга уриниб кўрадилар. Ҳеч ким кўтаролмайди. Энди бари бир уни ҳеч зот кўтаролмайди экан, деб ўйлайсиз. Лекин сўнгги ҳал қилувчи дамда бу тош кўтарилади. Зал бундан ларзага келади. Санъатда ҳам бундай азамат ҳодисалар донм бўлиб келган, бундан кейин ҳам, албатта бўлади.

Тарих ва замон билан беллашмоқ учун тарих ва замонни аъло билмоқ жоиз.

Бунга эса чалакам-чатти йўллардан бориб, шоша-пиша эришиб бўлмайди.

Катта темаларда ишламаслик нисботсиз қалтис гаплар ижод қилишга, майда норозиликлардан дард ва дардчилик ясашга олиб боради. Қониб, тўйиб, жўшиб, илҳом билан ишламаган, катта нарсалар яратолмай турган пайтларда айрим ёш қаламкашлар эзгин бўлиб қоладилар ва айбларни жиззакилик билан хаспўшлашга мойил бўладилар.

Хурлик инсонда жуда юксак маънавият, ахлоқ ва маданият бўлишини талаб этади. Хурлик ва маънавиятнинг илдиз томирлари бир. Уларнинг бири бўлмаса иккинчисини тасаввур қилиш қийин. Биз инсонга хурлик орқали теран маънавият берадиган ва шу маънавият орқали энг ардоқли хурлик берадиган жамиятда яшаймиз. Хурликка интилиш — гўзалликка интилиш. Шеър сўзи ҳам жуда-жуда қадим замонлардан бошлаб одамнинг хурликка интилишидан дунёга келган. У, хурликка интилишнинг ҳеч ўчмас рамзи бўлиб қолган. Бахт, қувонч шундай интилишлардагина бунёд бўлади. Навоий ҳам айтган: «Аламсиз мурод мумкин эмас». Шеърятда дардли оҳанглар ҳам фақат ва фақат қувончларни соғинишдир. Бахтни соғиниш дир. Не ажабки, дарддан бахтли сўз туғилади.

Хурликка интилиш туганмас диалектика. У камолотга интилиш каби чек билмайди.

Изҳорга эҳтирос ҳам, нафосат ҳам ярашади

Хўрлик ва унга интилишнинг ўз тили, ўз ифодаси бор. Хурликнинг мазмуни кенг. Унинг бир зуҳуроти, яъни муҳаббатда хурликка интилиш, яна ҳам соддароқ қилиб айтганда, эркин муҳаббат ҳақида сўзлашиб кўрмаймизми? Сиз дарров сўрайсиз: муҳаббатда ҳам эркинлик бўладими деб? Ахир, муҳаббат икки қалбнинг боғланиши эмасми? Ҳар қандай боғланиш эса... асорат-ку. Икки одамнинг бир-бирини асоратга солиши. Бир-бирининг масъулияти билан яшаши. У бора-бора мажбуриятлар йиғиндисига, турмуш уринишларига айланиб кетади, дейсиз. Лекин балки муҳаббат икки томонда маънавий камолот, хурликни чинакам юракдан англаш етишмаганда асоратга айланар? Балки у хурликни чинакам маънавият деб англамаслик натижасида ўзидаги гўзал сифатларни йўқотар ва шунда икки қалб уйғунликдан маҳрум бўлар? Балки мувофиқликнинг йўқлиги муҳаббатнинг талофатидир? Мувофиқлик

эса фақат туйғулар туғенида эмас, балки ақл, тўғрироғи, оқиллик билан баркамол бирлигида топилар? Шундай бўлмаганда балки турли биқиқликлар, саёзликлар, фикр-сизликлар келиб чиқар ва муҳаббатни аллақандай яланғоч тушунчалар чигали билан алмаштирар?

Беш-олти йил бурун бир китобчада шундай ғалати бир шеър ўқиган эдим:

Қора тунда,
қора либосда,
юзим қаро айлаб,
кўринайми кўзингга?
Уста дуррождайин
Юрагимда йўнган эдинг муҳаббат.
Эй, севги тангрисига
бетурғун банда!
Тош дилингдан севги тиланиб,
Кўринайми кўзингга?

Шеър шундай бошланади ва шундай давом этади. Нега лирик тўлқинларда туғён чекаётган қаҳрамон қора кийиниши, эҳтимол тутилаётган ёрнинг кўзига қора тунда кўриниши керак? Ким ундан шуни талаб қиляпти? Ва мабодо кўринадиган бўлса, нега юзи қаро бўлади? Дуррож нима дегани? Лугатларга қараб кўрсам, бу бир қуш экан қирғовулга ўхшаган. Қушга йўниш сўзи тўғри келадими? Балки дурадгордайдир? Уста дурадгордай юрагимда йўнган эдинг муҳаббат! Лекин майли, аммо муҳаббатни юракда қандай йўниш мумкин. Афтидан «дурадгор» маъсум қизнинг севгисини хўрлаган ва севги илоҳасига хиёнат қилиб, уни ташлаб кетган. Аламли қиз уни инсофга келтирмоқчи эмас. У ўз синган ғурурини тикламоқчи. Лекин шундай бўлса, бу дардни соддароқ, одам тушунадиганроқ қилиб айтиш мумкин эди. Алданган қиз ўзига ўзи савол беради. Бу савол бевафо ошиққа ҳам қаратилган, албатта:

Муҳаббатнинг қадри нимада?

Содда, тушунарли, яхши савол. Бошидан севги жо-
росини кечирган, қалбакилик нималигини энди англаган
қаҳрамон унга муносиб жавоб топармикин. Шеърнинг да-
вомидан умидвор бўлиб ўқиймиз:

Билакларим, билагузук ва
Юмуғларга яратилгандир.
Энди сенга қилмайман сажда.
Йўқ, қаршингда сира чўкмам тиз.
Гўзаллигим шайдосин кутгум.
келмаса

Дунёдан ўтаман ёлғиз,
Аммо кўринмайман кўзингга!!!

Қаҳрамоннинг «гўзаллигим шайдосин кутгум», деган
сўзлари одамни ўйлантириб қўяди. Олдинги бевафо ҳам
ахир шу гўзалликка шайдо бўлмаганмиди, шайдо бўлиб
алдаб кетмадимми? Шайдо бўлиш одамнинг фазилатини бел-
гиламайди. Шайдо бўладиган ва айниқса, гўзалликка шай-
до бўладиган одамни кутиш яна янги янглишларга олиб
келади. Лекин қаҳрамон бизни дунёда ёлғиз ўтаман деб
қўрқитяпти. У қўрқитишни билади-ю, лекин муҳаббат-
нинг нималиги устида чуқурроқ ўйлаб кўрмайди. Ўзи қўй-
ган яхши саволга шунинг учун ҳам жавоб беролмайди.
Шеърни сохта нидолар билан тўлдиради. Мана шундай
ташлаб кетиш мотиви ва ўзига ўзи турли аҳд қилишлар
умуман кейинги йиллар шеърлятида ва айниқса, қизлар
ижодида жуда оммалашиб кетди.

«Севолмайман», дедим бетаъна,
Сиз-чи, бирдан чўчиб тушдингиз.
Ўққа ўхшаб кўринди қушлар,
Кўзингизда чайқалди само.
Тугади биз ишонган тушлар,
Тугади биз топинган дунё.
Сиз кетдингиз бетантана, жим.

Шунда сезиб қолдим илк дафъа:
Бола экан болалик севгим,
Боладан-чи бўлмаслар хафа..

Севгини раҳмсиз бўлади деганлар, тўғри экан. Қаранг, раҳмсизлик қанчалар бор! Севгисидан болаликни баҳона қилиб кечаётган қаҳрамон ўз сўзларидан қанчалар мағрур, кечиринг, қанчалар кибрили, у ўзига ўхшаган бировни пичоқсиз сўяётганлигига ҳатто эътибор ҳам бермайди. Фақат сўзларни, фақат сўзларни айтиб олса бўлди. Бошқасидан балки хафа бўлмаслар... Бетантана, индамайгина, ювошгина бўлиб нари кетаверарлар. Қадимгилар айтардилар: ёшликда берган кўнгил айрилмас бало бўлур деб! Эндигилар айтмоқдалар: ёшликда берган кўнгил — туш. Шунинг учун «севолмайман» деб «бетаъна» айтиш мумкин. Шу шоирада мана шундай «қолиб кетган» севгилар ҳақида шеърлар бирмунча учрайди. Бир шеъри «Қолиб кетди олисларда» деб аталади. Нималар қолиб кетди олисларда қизиқиб ўқиймиз: ишқ куртагини илк саломлари, илк паришон соғинчлар, ишқ чечагини илк бор айрилиқ дастида кўришлар, ул чечак учун тонг чоғида бирга-бирга ҳасрат чекишлар, икки қалбнинг қўша зарблари, илиқ ва пок бир нафаслари, титроқ қўл-ла ёзилган мактубларнинг сирлари. Гул ва Елнинг суҳбатлари ва ҳ.о. Бу сўзлар бари шоира шеърининг луғатидан олинган. Нега қолиб кетди? Нега йўқолди? Чинакам эмасмиди бу севги? Нега ёшлик севгисиде вафо йўқ? Нега у дарҳол бутунлай айрилиққа учради? Мен шеърни ўқирканман, шу саволларга жавоб топишни истайман. Бўлмаса шеърни ўқимдан маъно қолмайди. Унинг фикр уйғотишини, фикримизга янги бир кутилмаган қирра бағишлашини истаймиз. Шунинг учун бебаҳо умрнинг дамларини шеър ўқишга берамиз. Саволлар ҳавода жавобсиз осилиб қолаётганга ўхшайди. Балки ҳаммаси юзакидир. Болаликда туғилган севги жуда тоза ва чинакам беғубор бўлади. Узоқ яшайди одамнинг дилида. Узоқ таъм бериб туради одам умрига.

Албатта, у йўқолиши, айрилиқларга учраши мумкин. Лекин мен қаттиқ ишонаманки ва биламанки, қалбда унинг беғубор маънавияти яшайди. Қайснинг оламни куйдирган, вужуд ва руҳ хирмонларига ўт қўйган муҳаббати айни болаликда бошланган эди. Мен андак иштибо билан айтаманки, агар Қайс Навоий тасвирлаганга қараганда икки-уч ёш улуғ бўлганда эди, унда бундай муҳаббат пайдо бўлмасди. Яна ким билади. Лекин «қолиб кетди», «қолиб кетди» деб тинимсиз такрорлаётган ва шу такрорлардан бир лаззат олаётган қаҳрамон қалбида севги маънавияти шакланмаган. Шунинг учун қолиб кетган севги армонларини санаш билан кифояланади. Бошқа бир шоиранинг қаҳрамонида ҳам вафо шеvasи йўқ. У ўзига ташлаб кетишни касб этиб олган.

Мен сизни излайман ўнгу туш аро,
Ҳатто тушларимда ташлаб кетасиз.
Мендек кўнгли ярим ва мотамсаро,
Севган боғингизда сарсон кезар куз...

Мен шоир халқ қошига «кўнгли ярим ва мотамсаро» бўлиб эмас, кўнгли бутун, чақнаган ҳолда чиқиши керак деб ўйлайман. Талантнинг стихияси шундайки, у дардни ҳам шодликка айлантиради. Яъни дарди билан чўктирмайди, балки дарди билан юксакка кўтаради. Ҳаётда катта умид билан яшашга ўргатади. Албатта, трагик моҳиятга эга талантлар бўлади. Лекин улар тасвирлаб берадиган трагедиялар одам учун яшаш тажрибалари, доноликлари ва шуларнинг энг яхши маънодаги поэзияси билан тўладир. Лекин шоирамизнинг қаҳрамони, тўғрироғи, шу қаҳрамоннинг маъшуқи ғоятда ўйинқароқ:

Ё аксинча кетарманми ўзлимни унутиб,
Сиз-чи, мағрур кетасизми
тушдагидай сайд этиб,
Ҳижронларнинг тахтин бузиб

шавқни кўзлайсизми ё?
Менинг суйган чаманимда
шошқин сўзлайсизми ё?

Ҳозир мана шундай «овчи» қаҳрамон жуда кўп шеърларда кўчиб юрибди. Кўп ҳолларда у кўз ўнгимизда маънавиятдан бутунлай холи бўлган киши тарзида намоён. Унинг овчиликдан бошқа бирор хислати одамнинг эсида қолмайди. Шу билан бирга у баъзан жуда ожиз. Қалтафаҳм. Ишқ шиддатларига дош беролмай дарров майдондан қочади. Кўп ишқий шеърларнинг қаҳрамонлари шундай бетайин. Ва аксинча маъшуқа эса ҳаддан ташқари катта нарсаларни талаб қилади. Унча-мунчага тасалли топмайди. Кўнгли тўлмайди:

Шунчаки кўз эмас, жоним, кўзларим,
Сенга интиқ бўлса ёнар минг гулхан.
Лабларимдан учар сўнгги сўзларим,
Ки ишқ аҳли сақлаб қололмайди жон.
Мен сенга шунчаки ташна эмасман,
Минг висол кутаман бир висолингдан.
Токи қалб меҳрингга қониқмас экан,
Қаҳ-қаҳ уриб ўтгум ожиз ҳолингдан...

Ошкора эҳтиросли сўзлар. Кўзда гулханлар ёниши шавқли!

Чинакам муҳаббат одамнинг ҳаётига ҳам, қалбига ҳам ажиб маънавий бойлик олиб киради. У ҳаётдан севинишга ўргатади. Ишқ алпозида дағдаға кўпайган, васвасалар хуруж қилган сари у шунчалик кўримсиз, ҳатто хунук бўла бошлайди.

Бундай ҳолларнинг бари айрим шоирларимиз ҳали инсон юрагини чуқур ўрганмаганларини, муҳаббатда одамийлик, маънавий-руҳий гўзаллик фалсафаси устида яхши ўйламаётганликларини, сохта рангларни чин ранг

деб билаётганликларини кўрсатади. Яна шу шоирадан бир мисол:

Осмон бағри булут билан тўладир,
Кипригида оғирлашиб борар нам.
Анов йигит бунча хандон куладир,
Юқмас дунё дардларидан зарра ғам?
Демак,

севмаган у,
севилмаган ҳам...

Ҳаво булутли ва йиғламсираган. Анов йигитнинг эса бу билан сира иши йўқ. Демак, хулоса: у севмаган ва севилмаган. Наҳот шундай бўлса? Нима шундай хулоса чиқаришга асос беради? Кейинги банд ҳам шу йўлда қурилади:

Ўрик оппоқ гулли шохин эгади,
Олам гуллар билан тўлар дам-бадам.
Анови қиз нега кўз ёш тўкади,
Нега бўлмас қувончларга у ҳамдам?
Демак,

севмаган у,
севилмаган ҳам...

Хўш, севилмаган ва севмаган шундай ғалати аҳволда экан, севган ва севилган қиз қандай бўлади? Балки у бевақт, бемаврид севиб қолганидан кўз ёши тўкаётгандир ва бунга ўрик гулларининг сира алоқаси йўқдир? Сизга тўқиб чиқарилган тасодифий хулосалар, тасодифий фалсафа бўлиб кўринмайдими булар? Ваҳоланки, бу шоира ҳақиқий эҳтирослар нималигини билади ва уларни ёниб тасвирлай олади.

Кўпчилик қизларимиз ёзаётган шеърларда ҳаёт билан реалистик боғланиш жуда суст ва саёз. Ҳиссиётлар тор ва чекланган. Лирик қаҳрамонлар бир-бирларига жуда ўхшашиб кетадилар ва худди саёз ерда чўкаётган киши таассуротини қолдирадилар. Воқеликда эса улар жиддий

бир тарзда ва қиёфада кўринмайдилар. Иши юришмаган кимсалардек норозиликка бериладилар. Ибтидоий сентенцияларни ўртага ташлайдилар.

Саёзлик бўлмасайди бу гапларнинг барини айтишга ҳам ҳожат қолмас эди. Биз эса бадий сўздан руҳ юксаклигини истаймиз.

Фикримча, жавоҳир тўла бир сандиқ

Юрагим тубига қўйилган кўмиб.

Аммо калити йўқ, куймай-ёнмай тек,

Ярим умрим мана, ўйларга чўмиб,—

Шу калитни излаб ўтди бемаъни,

Қолган умрим етармикан топмоққа?

Шоира жуда ҳам нозик кузатиш топган. Юрак бўм-бўш эмас. Унда жавоҳир тўла сандиқ кўмиб қўйилган. Аммо калит йўқ. Калит тинимсиз изланмоқда. Лекин умрдан шунчаси ўтиб ҳам топилмади. Наҳот инсон изланишларига мева бўлиб фақат армон қолса? Йўқ, бу калитни бари бир тўхтамай қидириш керак. Умрнинг, ижоднинг катта маъноси шу қидиришда. Ишончим комил: талантли шоирларимиз қалбларида шундай сирли ноёб сандиқ яшириниб ётибди. Нозик салоҳият билан ёзилаётган бир қанча асарлар шундан дарак беради. Лекин сандиқ бутунлай очмас қилиб ёпиб ташланмаган бўлса керак? Лекин калит топиб бўлмас қилиб океанлар қаърига ташланмагандир? Мени барча ўзбек шеърхонлари каби шу ноёб сандиқнинг борлиги беҳад қувонтиради. Калитми? Имоним комил бу калит бор. У зўр ишларни елкасига ортиб умид билан келажак сари бораётган жонажон элимизнинг бағрида.

Гап шеърни тор шахсий қобиқлардан чиқариб, инсон ва коммунизм манфаатларига хизмат қилдириш устида бораётган экан, бунга фақат бой ва комил қалб билан эришмоқ мумкин.

Тор қобиқ нима дегани? Бунга жавоб бериш учун аввал яна бошқа бир саволни ҳам ўртага қўймоқ керак.

Шеър ким учун ёзилади? Сиз дарров: одамлар учунда, деб айтарсиз.

Шеър ва, умуман, ҳар қандай санъат асари одамлар ўқиши, завқланиши, ўз ҳиссий-фикрий оламини бойитиши, руҳий қаноат ҳосил қилиши учун яратилар экан, демак, ёвиш, яратиш, аввало, ижтимоий ҳодиса эканлигини тан олишимиз керак.

Бир ёш ёзувчи ҳикояларини олиб келди. Ҳикоялари менда қизиқиш уйғотди. Лекин улар ҳали кўпчиликнинг эътиборига ҳавола қилинадиган даражага етмаган, яна бир оз ишлаш зарурати аниқ сезиларди. Ёш ёзувчи иш-лашдан эринибми ёки аллақандай қайсарликданми, мен ёзган нарсаларим босилиб чиқишига унчалик қизиқмайман. Аммо ёзмасдан ҳам туролмайман. Мен бунни қаттиқ ҳаяжонланиб ёзганман. Энди ўзгартиришим учун яна ҳаяжонли ҳолатга тушишим керак. Лекин у ҳолат энди ўтиб кетди. Ҳар қанча қайтиб келганда ҳам, бари бир энди бошқача ҳолат бўлади. Мен яхшиси, бошқа, янгисини ёзиб кела қоламан, деди.

Менга унинг бу фикрлари қизиқарли туюлди. Лекин, эътибор бердингизми, у ҳикояни ким ўқиши ҳақида ҳатто ўйлаб ҳам кўрмаган. Ҳикояни ўқувчи қандай қабул қилади, қандай тушунади? Бу ҳақда, умуман бош қотирмаган. Яъни у ўз олдига ким учун ёзмоқдаман, деган саволни қўймаган.

Бадий ижодда изланишлар қанчалар ранг-баранг, қанчалар мураккаб бўлмасин ва бу изланишларда қанчалик оригинал бўлишга интилмасин, ёзувчи доимо оддий, лекин энг зарур саволларга жавоб бериши шарт. Бунинкор қилиш ҳеч шубҳасиз, адабиётни шахсий, тор манфаатлар доирасида тушунишга, унинг туб мақсад ҳамда вазифаларига оз деганда, менсимай қарашга олиб келади.

Ростдан ҳам, юқорида айтганимиздай, кейинги йиллар ичида адабиётга кириб келаётган ёшларнинг ижодига қизиқиш катта. Замондошлар янги овозлардан янги бадий фикр кутадилар, ҳаётга кириб келаётган, тарзи, тажри-

баси, қарашлари ўзига хосликларга эга бўлган насллар шунга муносиб янгича бадиий ифодалар бўлишини истайдилар. Талантли изланишларни қутлайдилар ва улар фақат изланиш (тажрибалар) доирасида қолиб кетмасин дейдилар. Ёш қаламкашларнинг ижоди соғлом бўлиши, катта мақсадларга жавоб бериши учун қайғурадилар. Шундай китобхонлар ва мухлислар адабиётнинг, санъатнинг бахтидир.

Ҳозирги ёшлар ижодини икки катта тўлқин: элгинчи ва олтмишинчи йилларда туғилган қаламкашларнинг асарлари белгилаб турибди. Уларнинг ичидан катта адабий ишларга иқтидорини намоён қилаётган ўнлаб ёшлар етилмоқда. Ёшларнинг олдинчилари уч-тўрт қисса ва ёрқин ҳикоялар, тилга тушган шеърий китоблар ва туркумлар, дostonчаларни ўқувчиларига манзур қила олишди. Кейинги йиллар ичида ёшлар ижодига қизиқиш ортди. «Ёшлик» журнали бунда муҳим ташкилотчилик ролини ўтамоқда. У ёшлар ўртасида ижодга рағбатни кучайтирмоқда, талантларнинг уйғонишига ўз ҳиссасини қўшмоқда. Қизиқишнинг ортиб бораётганига ёшларнинг ўзлари ҳам сабабчи. Уларнинг энг яхшилари ўқиладиган китоблар ёзмоқдалар. Ўқиладиган деб қаттиқ таъкидлаб айтилик. Зотан, кейинги ўн йиллар ичида талайгина ўқилмайдиган ёхуд нари борганда, киши ўзини мажбур қилиб, яъни руҳни шунга зўрлаб ўқиладиган китоблар озмунча чиқаргани йўқ. Ёшларнинг ичида ҳам ўқилмайдиган китоблар ёзаётганлари талайгина бор. Қандай қилиб бўлмасин, зўрлаб, куч-восита билан адабиётчи ва ёхуд қаламкаш каби танилишга уринаётган кишилар ҳар доим бўлган эди, ҳозирги кунда ҳам йўқ эмас.

Ҳозирги ёш қаламкашлар илмий-техника революцияси замонида туғилиб, тамомила шу даврнинг руҳи билан вояга етмоқдалар. Уларнинг прозасида ҳам, шеъриятида ҳам зиёлилик анча характерли. Умумдунё маданияти, маърифати, мафкурасига хос ҳодиса ва тушунчалар улар асарлари структурасига — қаҳрамонларининг тафаккур

доирасига бирмунча кенг кириб келаётибди. Бу қаҳрамонлар, айтайлик, Достоевский ҳақида ҳам, қадимги халқлардан қолган афсоналар ҳақида ҳам, даврнинг мафкураравий, социологик масалалари хусусида ҳам бемалол баҳслаша оладилар ва ўз баҳсларида қимматли фикрларни ўртага ташлай оладилар. Шуларга кўра уларнинг энг яхши асарлари ўқилибгина қолмай, яна энг муҳими, ўйлатади ҳам. Ҳаёт ҳақида, бугунги одамлар ҳақида фикрлашга, тортишишга мажбур қилади.

Баъзан ёшлар юзлаб китобларни ўқиган, китоб ўқиш савиясини олган бўлишлари мумкин. Лекин шунинг ўзи билангина одам етук зиёли бўлиб қолмайди. Чин зиёли бўлиш — халқ ҳаётини теран билиш ва ўрганишда, дунё тараққиётининг жараёнларини кенг англашда ва шулар баробарида маънавий юксалиб, мустақил нур манбаига айланишда. Лойқа сув ичиб тиниқ, тоза сайраш амри-маҳол.

Инсоннинг инсон сифатида фаоллиги — ижтимоий фаоллик. Одамнинг фаоллиги жуда кўп қиррали маънавий-руҳий ҳодиса. Жамиятнинг равнақи оқибатда шунга боғлиқ. Одам одамга қараб гўзал бўлади, осмонга қараб эмас. Ёшларнинг ҳозирги энг маъқул асарларида ҳар бир иш, ҳар бир соҳада виждонийлик учун кураш олиб борадиган қаҳрамонлар жуда аҳамиятли. Хайриддин Султоновнинг «Қоғоз гуллар» ҳикоясидаги Сайдазим покликни — виждонийлик ва шу асосда мардоналик, жўмардлик каби англайди. Унда бу ёшлиқдан эътиқод даражасига кўтарилади. У виждон билан яшайдиган одам — мағрур, маънавий мағрур одам деган тушунчага келган. У институт ректорига ноҳалол, нобакор одамлар ёшларга таълим беришга ҳақли эмас, деб айтишга журъат этади. Ўз истагига йўл тополмагач, учинчи курснинг ярмидан институтни ташлаб кетади. Нопоклик билан муроса қилиб ўтиришни, иллат даражасига кўтарилган ҳодисалар билан келишиб, «ҳамма каби» яшашни хоҳламайди. У ноҳалол муруватларнинг қанчалар оғир оқибатларга олиб боришини жуда теран тушуниб етган. Шунинг учун ўзи танла-

ган йўлдан қайтмайди. Нодон олим бўлгандан доно деҳқон бўлмоқликни афзал билади. Унинг хатти-ҳаракатларида жуда кучли фаоллик борга ўхшайди. Шунинг учун келишиб-келишиб катта олим даражасига кўтарилган Омон алланимасини — жуда муҳим нарсасини йўқотган каби доим унга интилади. Унинг маънавий машъаласида ўзини поклашни истади.

Тоғай Муроднинг «От кишнаган оқшом» қиссасидаги Зиё мерган табиатида ҳам шундай фаол инсонийлик етакчилик қилади. Унда мардлик фидокорлик даражасига, фидокорлик — инсоний бойлик даражасига ўсиб чиқади. Зиё мерган ўзини бошқалардай, бошқаларни ўзидай кўради. У яхшилик учун курашдан тоймайди. Унинг яхшилик ҳақидаги тушунчалари халқнинг қалбидан олинган.

Мурод Муҳаммад Дўстнинг «Ғалатепага қайтиш» аса-рида ёш олим Ғайбаров виждон ҳақида ўйларга толади. Китобнинг саҳифасига бир томчи сув томизсангиз, у дарҳол саҳифага шимилиб кетади. Ғайбаров одамларнинг реал ҳаётидан яхшиликни шундай шимириб олади. Шу шимириб олиш орқали инсон учун виждонийликнинг моҳиятини еча боради. У ҳаддан ортиқ ўйчан. Шу даражадаки, ўйчанлик баъзан уни худди ялқов қилиб қўйгандек. Албатта, ўйчанликдан ялқов бўлиш мумкин. Лекин маълум бир муддатгача. Муҳим хулосалар чиқаргунча. Зарур ғояларга ўз ҳаётини тажрибаларида етиб боргунча.

Ғайбаровнинг ўйчанлигида ижтимоий фаоллик нишонлари барқ уради. Бошқа бир ёзувчи Алишер Ибодиновнинг «Қуёш ҳам олов» ҳикоясидаги Алл Тегин образи эса қаҳрамонна фаоллиги билан қаттиқ таъсир қилади. Ёзувчи поклик ва севгининг юксак маънодаги қаҳрамонликка айланишини ғоятда теран оча билган. Алишер Ибодиновнинг «Кўл бўйида» ҳикоясида эса булоқ сувидай тоза севги — чинакам фаол «қаҳрамонга» айланади. Бунда севгининг олий маънавий-руҳий қудрати ўз шоирона таъсир доирасига тортиб олиб кириб кетади.

Худди шундай таъсирчанлик, виждон гўзаллигига ин-

тилиш ёшларнинг энг яхши шеърларида ҳам етакчилик қилади. Уларнинг лирик қаҳрамонлари кескин ва тоза маънавий принциплари билан қизиқарли.

Инсон маълум бир пайт янглиш ва гўр тасаввурлар, янглиш тушунчалар, эскириб, жозибасини йўқотган ғоялар ичида ўралашиб қолиши мумкин. Оёққа бош бойлаб чопаман деган одам шундай ҳолга тушади. Ҳаёт ичида қайнаган, кўп йўллари пиеда босган, кўп ғалати кишиларнинг тақдирларига эш бўлган одам, оқибатда, ҳақиқатнинг катта йўлидан чиқади. Ҳеч нарсани тўқиб чиқариб бўлмайди. Ҳамма нарса ҳаётнинг ўзида. Ҳаётнинг ўзини билган ижодкорнинг керак сўзни топиши қийин эмас. Ҳаётни билиш баробарида зарур сўз ҳам туғилади. Аксинчаси ҳеч қачон бўлмаган, бундан кейин ҳам бўлмайди. Ҳаётни билмай сўз қидирган балки оғриққа учрайди.

Туйғулари гўзал одамлар

Хайриддин Султонов кейинги йилларда ўзини яхши ижодий изланишларда намоён қилиб келаётган талантлардан. Унинг қатор қисса ва ҳикоялари тилга тушиб қолди. Тилга тушиб қолдигина эмас, адабий жараёнларда қизиқ тортишувлар, баҳсларга сабаб бўлмоқда. Бугунги китобхонда фаол қизиқиш уйғотмоқда.

Хайриддин Султонов оддий одамларнинг юракларидаги маънавий бойликларини, инсонни инсонийлик даражасида мўътабар қилиб турадиган хислатларни очишга алоҳида диққат қилади.

Одамнинг юрагида маънавиёт гавҳари бор. Хайриддин Султонов ўз асарларида шу гавҳарга зиё тушган онлар ёки яна ҳам аниқроғи, инсон дили нур таратадиган дамларни тасвирлашни ўз олдига мақсад қилиб қўяди..

Унинг «Бир оқшом эртаги» деб аталган китобига кирган ҳикоялар, қисса ва тарихий этюдларни ўқиганда, киши маънавиятида улардан бир ёруғлик нишона ўрнаша-

ди. Улар таъсирида олижаноб тасаввурлар оламга кирасиз.

Тоғ санаторийсида ҳали чилласи чиқмаган гўзал келинчак кутубхоначи бўлиб ишлайди. Қундуз келинчакликнинг содда завқлари ичра яшайди. Мавжлари сокин, осойишта ҳаёт. Қутубхонага кириб уззукун бош кўтармай китоб мутолаа қиладиган Музаффар деган талаба йигитча. Қундуз аввал бу ғалати индамас йигитнинг аҳволига ачинади. Ачиниш кетидан унинг дилида нимадир уйғонади. Келинчакни касалманд йигитчанинг ғалатилиги ўзига оҳанрабодай тортади. Унинг юрагида беғубор бир уйғониш бошланади. Нима уйғондийкин унда деб, ўзингизга савол берасиз. Ўйлаб-ўйлаб алоҳа топасиз бунини: қиз қалбида уйғонган нарса: хаёл, севги хаёли. Романтик хаёл. Лекин ҳали севгига айланиб улгурмаган хаёл. Қундуз содда, меҳрибон, худди унинг каби навқирон эри билан ўзини аввалгидай тутолмайди. Кўз ўнгида касалманд Музаффарнинг қиёфаси, унинг ғалати, самимий гап-сўзлари жонланаверади. Биринчи мартаба эри билан ўзининг муомала, муносабатларига бошқача кўз — бояги хаёл таъсирида очилаётган кўз билан қарайди ва юрагида аллақандай норозилик, қониқмаслик туйғуси бош кўтаради. У ўзига ўзи ҳисоб бермаган ҳолда Музаффарга интилади. Музаффар таъсирида юрагининг янги томирлари очилади.

Ёзувчи қиз қалбининг очилмаган қаърига назар ташлайди ва унда севгига ташналикни кўради. Шу ташналик ҳикояга саратон тафти ва ҳовурини олиб киргандай бўлади. Қундузни севги хаёли жуда қаттиқ энтиктириб юборади. Лекин иш шу энтикишнинг ўзи билан тугади. Музаффар воқеа хатарли томонга бурилиб кетишидан чўчибми, тўғрироғи, бировнинг оиласини муқаддас кўриб, санаторийдан кетиб қолди. Лекин Қундуз дилига ёруғ бир нур толаси ташлаб кетди. Шу тола нур қишлоқ келинчаги ҳаётига янги файз олиб кирармикан? «Дунёнинг сири» деб аталган ҳикояни ўқиб чиққандан сўнг шу ҳақда ўй сурасиз.

Хайриддин Султонов ўз ҳикоя ва қиссаларида китобхонга қатъий ва кескин ечим, хулосалар бермайди. Унинг асарларида нур ва соялар жуда юмшоқ, жуда ҳам майин рақсга тушадилар. Ранглар ва тонларнинг шундай юмшоқ тиниқлиги сизнинг диққатингизни тортади. Унинг қаҳрамонлари ёруғ дунёнинг ширин илинжлари билан яшаётган, кези келганда, ўзларининг энг яхши интилишларини намоён қилаётган одамлар. Бу жиҳатдан унинг ёзиш, воқеа, қаҳрамонлар яратиш манераси Улмас Умарбеков, Учқун Назаров, Ўткир Ҳошимов, Фарҳод Мусажонов сингари адибларнинг изланиш йўлларига жуда яқин, тўғрироғи, уларнинг давоми.

Хайриддин Султонов бир ҳикоя ичида бир неча одамларнинг бир-бирига сира ўхшамаган қиёфаларини чизади. Характерларнинг қирраларини жуда ихчам, лўнда тасвир билан ярқиратиб очиб юборади. Кўз ўнгимизда илгари бошқа ҳеч қаерда учратмаган ғалати табиатли кишиларнинг образлари намоён бўлади. «Чоллар палатаси», «Чайладаги тўрт киши», «Ё жамшид!» мана шундай ҳикоялардан. Ёзувчи бу ҳикояларда ўзини уста мусаввир каби кўрсатади. У ўқувчиси учун ўйлаш ҳамда тасаввур қилишга катта имконият яратади. Мушоҳадага чўмдиради. Кескир қилишнинг дами жуда ҳам, ҳатто ипакдан ҳам юмшоқ бўлади. Хайриддин Султонов инсонда, тўғрироғи, ўз қаҳрамонларида шундай кескир майинликни очиш, кашф қилишни севади.

Ҳа, Хайриддин Султонов жуда оддий одамлар дилида яшириниб ётган поклик, беғуборлик ва шулар замиридаги табиий шоироналикни идрок қилишни — шоирона ҳиссиётларни бадий тадқиқ қилишни севади. Қишлоқда ҳамма Қори акани яхши танийди. У маҳаллий хонанда сифатида қишлоқ ва унинг ён-атрофларида ном чиқарган. Кўзи хиралашиб, бошқа ишга ярамай қолгач, уни пенсияга чиқаришган. Бекор юрманг, ўткир овозингиз бор экан, тўйларда элга хизмат қилинг деб, ашула айттирадиган бўлишган. Қори эски шоирлардан тўртта байт-ғазални ёдлаб олган.

Шуларни катта ашула қилиб айтади. Ёзувчи Қорини тас-
вирлар экан, кўз ўнгимизда бегубор, беозор, лекин ашула
айтишни, айтган ашуласи одамларга жуда ҳам ёқишини
ва айниқса, қарияларга маъқул бўлишини жуда ҳам ис-
тайдиган беозор бир кимса гавдалана боради. Ёзувчи Қо-
рининг портретини ҳам усталик билан чизади: «Кўз ўрнида
туксиз қошлар тагида йилтирайдиган иккита кўкимтир
соққа: эгнида қшин-ёзин қора тройкадан камзул-шим,
оёғида — укаси бир замонда ҳарбийдан кийиб қайтган қў-
пол ботинка, лабида — қўшиқ!

Қори ашула айтишни яхши кўради. Яхши кўрадио
яхши айтмайди. Яхши айтса, яхши кўрмасди-да. У пана-
панада ўзича хиргойи қилиб юрадиганлардан эмас — тўй-
ларда росмана ўртага чиқиб, гоҳ тақсимча, гоҳ чилдирма
чертиб ашула тортади...»

Қори мана шунақа ғалати одам. Унинг уйи қишлоқнинг
бир чеккасида. Ҳеч ким унинг асл номини билмайди. Ҳеч
ким уни тўйга махсус айтиб бормади. Лекин Қори қан-
ча жойда тўй бўлса, ҳаммасида ҳозир у нозир. Тўйларда ўз
навбати келишини ҳаяжонланиб, сабрсизлик билан кутиб
ўтиради. Ҳар сафар эндигина саҳнага чиқаётган ёш актёр-
дай тоқатини йўқотади, юраги беسابр уради. Қорига нав-
бат тўй охирлаб қолганда тегади. Отарчилар кўпайиб кет-
ган. Уларнинг қилиқлари, енгилтак қўшиқлари ва муқом-
лари Қорига ботмайди. У ўз катта ашуласини жондан
севади. «Илгарилари... унинг кўнгли сув ичгандек ёришди.
Илгари бутун бошли бир қишлоқда Қорининг ўзи ягона
хонанда эди. Бирорта тўй, бирорта базм усиз ўтмасди. Ке-
йин эса... Кейин оёқ тагидан мана шу зумрашалар чиқиб...
Лекин Қори бугун уларни боплайди. У ўзича сирли илжа-
йиб қўйди. Ҳа-да, барчасини боплайди. Ишқилиб, чоллар
кетиб қолмаса бўлгани». Лекин тўй қизиган сари маст-
аластларнинг овозлари қаттиқроқ дўриллаб чиқади. Ен-
гилтак, ҳавойи қўшиқларга талаб зўраяди. Бундай пайт-
ларда ёшлар катта ашулани эмас, қийқириқ ўйин-кулгини
хоҳлаб қоладилар. Тўйнинг шўх оломони Қорининг дилини

англамайди, англашни истамайди. Тўғрироғи, шу тобда оломон бунга қобил эмас. Ҳозир шўх яллалар пайти! Қори эса шўх оломоннинг кайфиятини тушунмайди, буни ҳисобга олмайди. Боплайман, дейди. Лекин охирида бари бир оломоннинг шўх қийқириғи, қичиқ ўйинлар ғолиб чиқади. Қори ҳам, унинг тўртта катта ашуласи ҳам чала айтилганча четга чиқиб қолади. Қори қалбини ўртаган беғубор ажиб интилишлар шўх маст-аластларнинг дағал кайфиятларига урилиб чилпарчин бўла бошлайди. Ёзувчи буни усталик билан тасвирлайди: дароз бўйли, кўйлагининг этаги шимидан чиқиб кетган йигит гандираклаб ўртага тушади. У «иккита беш сўмликни ажратди-да, куракдек кафтида ғижимлаб Қорига яқинлашди.

Тарсобачани ғорати имон яратибдир...

Йигит Қорининг энгидан тортди:

— Ҳўўв, менга қаранг! Бу ҳаде-еб нима бало деб чулдираяпсиз-а? Чулчутмисиз-а?

Қори энгини унинг чангалидан чиқаришга уриниб, илжайди:

— Ука, бу Машрабнинг ашуласи...

— Бошни қотирманг! Аршап-Машрапингиз билан ишим йўқ. Давай, бир «Лаълихон»ни тортинг, ҳа, қани, шу ойимча бир йўрғаласин!.. Дў-дўст қаддингдан...»

Қори шўхларнинг зўри билан ниҳоят «Елписа»ни айтишга уринади. Ҳирқироқ товуши ҳеч бу ҳавойи сўзларга тушмайди. У чилдирмани ерга уриб даврандан чиқиб кетади. Қорининг юрагида шоирона беғуборлик шу қадар чуқур ўрнашганки, у хафа бўлишни, гина қилишни ҳатто хаёлига келтирмайди. Тўй остонасидан ҳатлаб чиқиши билан юксак, гардсиз осмон яна унинг кайфини чоғ қилиб юборади. Яна ташна юрагидан «Эй, сарвиноз...» булоқ сувидек отилиб чиқади. Боғ кўчаларни янгради катта ашуласини айтади. Қўшиқ истаги шунчалар қудратли одамда, шунчалар ҳаётбахш! Шунчалар тоза, беғубор!»

Хайриддин Султонов ўз ҳикоя ва қиссаларида олижаноблик — фаол инсонийлик эканлигини, у одамда теран тарбияланган бўлса, киши ҳеч қачон ёмонлик билан келишиб, чиқишиб яшай олмаслигини чуқур очади. Унинг «Қоғоз гуллар» ҳикоясидаги Сайдазим характер эътиборига кўра ана шундай ҳам кескир, ҳам майин. Майин-кескир бўлганда ҳеч қачон орқага қайтиш бўлмайди. Ҳеч қачон муросасозлик бўлмайди. Сайдазим ўзининг муросасизлиги билан ҳайратга солади. У инсон ҳар қандай шароитда ва ҳар қанча бўлмасин, тўғри яшаши керак, деган ақидага амал қилади. Тўғри яшашга интилиш кутилмаган кескинликларни юзага келтиради. Сайдазим уларга қарши курашади... чекинади. Ўз ҳаёти ҳисобига. Сайдазимдаги юмшоқ ахлоқий кескинлик ёзувчининг кейинроқ эълон қилган «Ёзининг ёлғиз ёдгори» қиссасидаги Адаш Карвонга ҳам хос. Адаш Карвон ҳам бир қарашда муте бўлиб кўринади. Лекин унинг кескинлиги — инсоний жиҳатдан ноёб даражада.

Хайриддин Султонов Абдулла Қодирий, Бобур, Ҳофиз Куйкий, Қурбонжон Додхоҳ ҳақида жозибадор бадиий этюдлар яратди. Уларда нозик иқтидорли инсонларнинг юксак ҳиссиётлар оламини шоирона бўёқларда тасвирлаб ўтади. Бу асарларнинг бари ёзувчининг жиддий ва катта ижодий интилишлар билан меҳнат қилаётганлигини кўрсатади. Ёзувчи ўзбек прозаси ва умуман, бугунги кўпмиллатли адабиётимизга ўз қаҳрамонлар дунёси, ўз услуби билан кириш йўлида самарали изланмоқда. Унинг қаламидан ўзбек китобхонларининг умидлари кўп.

«Янги услубий йўналиш» атрофида

Маданий қурилишимизнинг бугунги жараёнларида мана шундай бир эмас ўнлаб ёш ижодий зиёлиларнинг фаол иштирок этаётганлари ҳаммани қувонтиради.

Ўқишдан, ўрганишдан, ҳаёт қатламларини интенсив разведка қилиш ва ўзлаштиришдан чўчимайдиган ёш ижо-

дий зиёлиларгина машаққатларни енгиб ўтиб, халқ эътиборини қозонадилар, совет классикаси яратган оламшумул асарлар ёнига ўз муносиб улушларини қўшадилар.

1984 йил май ойида Москвада бўлиб ўтган Бутуниттифоқ ёш ёзувчиларининг VIII семинар кенгаши талантили адибларимиз учун чин кўрик бўлди. Москва семинарида ўзбекистонлик талай ёшлар қатнашдилар. Уларнинг асарлари атоқли совет адибларининг назарига тушди. Энг муҳими, ёш ёзувчилар умумиттифоқ миқёсида бораётган ижодий жараёнлар, уларнинг характерли қирралари билан яқиндан танишдилар. Қон-қардош республикаларда қалам тебратаётган тенгдошлари, уларни бугун қизиқтириб турган масалалар, темалар доираси билан танишдилар, дўстлик ришталарини боғладилар. Москва семинари ёшларимизнинг кўз уфқларини кенгайтиради. Умумиттифоқ китобхонларнинг талаб ва эҳтиёжлари даражасида, шу даражани ўйлаб ва доимо назардан қочирмаган ҳолда асар яратиш шукуҳини уйғотади. Ўз ютуқ ва камчиликларига мамлакат китобхонлари давраси нуқтан назаридан қараш ва баҳолаш зарурлигини кўрсатди. Ёш адиб зиммасидаги гражданлик масъулиятини янада ўткирроқ ҳис қилиш ва англашга даъват этди.

Кейинги йиллар ичида ёш қаламкашларнинг бир қанча асарлари — ҳикоя ва қиссалари, шеърлари адабий жамоатчилик ва китобхонларнинг эътиборини тортди. Айниқса, «Ёшлик» журнали адабиёт даргоҳига эндигина кириб келаётган ижодкорларнинг энг яхши асарларини талабчанлик билан танлаб ўқувчиларга тақдим этишда яхши натижаларга эришмоқда. Қилинаётган, олиб борилаётган ишлар, эришилган ютуқлар оз эмас. Лекин улар билан қаноатланиб ўтиришга ҳеч қандай асос йўқ. Айниқса, ёшлар ижодининг темалари жуда торайиб қолаётганлиги ташвишлантиради. Кўпгина ёшлар ўз-ўзини англашни бошқача тушунадилар. Асарларида гўзал ва яхши ниятларини баён қилиш билан чекланадилар. Лекин ижод гўзал ниятларнинг қуруқ баёни билан олға кетолмайди. Ёшлар ҳаётнинг кат-

та ижобий йўналишларини қаламга олишда, кунларимизнинг асл қаҳрамонлари образларини яратишда кўп ҳолларда худди чўчигандек бўлиб турадилар. Ҳар бир даврнинг ўз характерли тенденциялари бўлади. Ёшлар шу етакчи тенденцияларни аниқлаш ва бадий идрок этишда сусткашликка йўл қўймоқдалар. Матбуот саҳифаларида пайдо бўлаётган кўпгина асарларда, ёшларнинг илк китобчаларида, тўпلامларида шошма-шошарлик, пала-партишлик, эстетик савиянинг ғоятда ночорлиги сезилмоқда. Майда юзаки мавзулар атрофида ўралашиб қолиш бадий касаллик тусини олмоқда. Ҳаётнинг ранг-баранг материалларини ишлашда айрим ёшларга қунт, сабот, иқтидор, тажриба етишмай қолмоқда. Шунинг учун айрим ёшлар шаклий, услубий изланишлар атрофида топталиб турмоқдалар. Бадий ҳақиқатларнинг салмоқли ифодасини тополмай ўрнини услубий ҳақиқатлар билан алмаштирмоқчи ва ёки тўлдирмоқчи бўладилар. Лекин услуб ҳар қанча оригинал бўлмасин, у бадийнинг асосий ҳал қилувчи мезони бўлолмайди. Теран мундарижага теран муносабат, теран ўзлаштириш, теран ёритишгина шаклдаги ўзига хосликларни белгилаб келади. Саёз мундарижага оригинал шакл кўзбўямачиликка ўхшайди. Майда ҳақиқатларни бўрттириб тасвирлашга уриниш, бунда том маънода бирёқламликка йўл қўйиш ҳоллари ҳам йўқ эмас.

Таниқли адабиётшунос Н. Владимирова Ўзбекистонда ёш адабиётчилар ижодидаги характерли хусусиятлар ҳақида сўзлар экан, «агар мен кейинги йилларда ҳикоя ва қиссачилигимизга янги услубий йўналишдаги санъаткорлар кириб келди, десам янглишмаган бўламан» («Ёшлик», 1984, 5), деб айтди. Унинг «янги услубий йўналиши» ҳақидаги фикрига тўла қўшилиш мумкин. Биз ҳозир шу «янги услубий йўналиш»нинг характерли томонлари; паст-баландликлари ҳақида конкрет ва реал мулоҳазаларимиз билан ўртоқлашсак, йўналиш ҳақидаги гапимиз умумий, қуруқ сўз бўлиб қолмас эди.

Совет классикаси ўзининг ибрат бўладиган, идеаллари-

мизни ўзида чуқур акс эттирган, таъсирчанлиги билан қудратли қаҳрамонлар галереясини яратган. Улар миллионлаб совет кишиларига яшаш ва кураш йўлларида садоқатли ҳамроҳ бўлиб келмоқда. Замонамиз янгича кишилар — янги ижтимоий типларни майдонга чиқармоқда. Ёшлар ҳаётнинг турли қатламларида вояга етаётган шундай одамларнинг реал образларини яратиш устида тинмай ғайрат кўрсатмоқлари, тер тўкиб, ижодиётнинг қайнар булоқларини очмоқлари керак. Ахир, ҳамма замонларда ҳам адабиёт учун энг муҳими одам бўлган-ку! Баъзан ёзувчилик даражаси ва маҳорати у яратган қаҳрамонларга қараб белгиланганлиги маълум-ку!

* * *

Ҳозиргача ёзувчи Мурод Муҳаммад Дўстнинг икки қисаси ва бир қанча ҳикоялари чиқди. Унинг илк ҳикояларида ҳаётнинг зиёли қатламларига киришга уриниш ва ижодий изланишларни шу қатлам доирасида олиб боришга интилиш сезилган эди. Шу билан бирга ёш ёзувчининг дастлабки ҳикояларида, — мен унинг «Ёшлик» журналининг 1982 йил биринчи сонисида босилган «Дашту далаларда» ҳикоясигача бўлган машқларини назарда тутяпман, китобийлик ва бу ижод палласида табиий бўлган тақлидийлик анча сезилган эди. Москвада Горький номидаги адабиёт институтида ўқиш Мурод Муҳаммад Дўстга жуда яхши ижодий нафас, адабий туртки берди. У ҳаётнинг маъносини чуқурроқ тушунадиган ва маъзини яхши чақадиган бўлди. Ёш адибнинг Галатепа мавзусида ёзган қисса ва ҳикоялари ўз самимияти, услубий изланишининг бугунги ўзбек прозаси учун янгилик, характерларнинг жозибали миллий, инсоний колорити билан ўзига жалб қилди.

Мурод ўйчан, доно ва шу билан бирга ҳаётга жўшқин боқадиган ва энг муҳими, жўшқин муносабатлар яратадиган, шундай муносабатлар ичида яшайдиган қаҳрамонлар типларини чизди. Унинг прозасида эмоционалликнинг янги қирраси пайдо бўлди.

Мурод Муҳаммад Дўст прозасида Галатепа деган жойни, ғалати тоифалик галатепалик кишиларни кашф қилди. Адабий жойлар харитасида Галатепа нуқтаси пайдо бўлди.

Мурод ўйчан, фалсафий, инсон психик дунёси ва кечинмалари ичига чуқур кириб борадиган проза йўналишида яхши изланишлар қилмоқда. Унинг кейинги «Истеъфо» қиссаси ҳам яхши маънодаги фалсафийлиги, бадий-психологик, социал таҳлилларининг ишонарлилиги билан эътиборга сазовор.

Шулар баробарида бу ёзувчининг ҳозиргача ёзган барча асарлари катта ижод ва катта ҳаётнинг дебочаси, десак тўғри бўлади.

Мурод адабиётимизда яхши дебоचा қилди. У заминга сочгали яхши уруғ тайёрлади. Унга энди шу уруғларни сочмоқ учун бир умр яхши ер топмоқ, ҳозирламоқ, чопмоқ қолди.

Умидли ёзувчимизнинг «Ёшлик» журналида босилган янги қиссасини ўқиб чиққанингиздан сўнг дарҳол ўзингизга, хўш, бу асарнинг бош қаҳрамони Эломонов қандай одам? деб савол берасиз. Унинг шу замоннинг одами эканлигига заррача шубҳа қилмайсиз. Социал бир тип сифатида ҳар иккала оёғи билан Эломонов шу заминда туради, шу муҳитда етишган. У ижобий қаҳрамонми ё салбий? Саводхон ўқувчи сифатида ўзингиз учун бунн ҳам равшан аниқлаб олмоқчи бўласиз. Ахир, равшанлик бадий адабиётнинг энг кучли таъсир қуролидирдан-ку дейсиз. Эломоновнинг ҳаёти тарихи яна кўз ўнгингиздан бир-бир ўта бошлайди. Тамомила салбий дейишга тилингиз бормайди. Ахир, бу Эломоновга нисбатан инсофдан эмас-ку. Ижобий дейишга эса энг зарур инсоний фазилатлар — одамни одам қилган ва ижтимоий зотга айлантирган хусусиятлар етишмай тургандек. Шунда адибнинг қиссага ёзган кичкина дебочасини яна қайта ўқингиз келади. Ахир, унда қиссанинг бош қаҳрамони қандайлиги ҳар қалай тушунтирмоқчи бўлинганку. «Бу қисса собиқ раҳбар ҳақида, — деб ёзади муаллиф. — Унинг қаҳрамони аслида ҳалол, эзгу ниятли

одам. Лекин унда чинакам раҳбарга хос зийраклик ва қатъият етишмайди. Унинг кўнгилчанлигию маълум даражада лоқайдлигидан айрим сафсатабоз, қўли эгри одамлар фойдаланади. Қисса қаҳрамони кимларга ҳомийлик қилганлигини кечикиброқ бўлса-да, тушунади. Мен учун худди шу нарса, тушунгани муҳим». Лекин гапнинг очигини айтганда, тушунишнинг ўзи етармикин? Бугун фаолиятининг кескин негатив томонлари рўй-рост фош қиланаётган шахслар жуда кўп нарсаларни эҳтимол бошқалардан яхшироқ тушунганлар, билганлар. Лекин минг афсуски, тушунган ва билган нарсаларига халқ ва партия талаблари нуқтаи назаридан ёндашмаганлар. Яъни тушунганларига амал қилмаганлар. Оқибати нима бўлишини аниқ билиб туриб, кўз кўриб қулоқ эшитмаган қаллобликлар, сохтагарчиликлар, кўзбўямачиликларга йўл қўйганлар. Ҳа, булар илгарйги тушунмаган, «нодон», «омн» одамлар эмас. Уларнинг қилни қирқ ёрадиган ақллари фақат ўз манфаатлари учун хизмат қилган. Юрт манфаатларидан тамомила кўз юмганлар сохтагарчиликларини сафсатабозликлар билан яширганлар. Шунинг учун Эломоновнинг тушунгани бизни унчалар қизиқтирмайди. Чунки бу тушунишнинг ўзида ҳам сохтагарчилик йўқ эмас. Унинг тушунишидан юртга наф келиши даргумон.

Эломонов таниш-билишчилик билан иш битириш иллати қаттиқ маддалаб кетган кунларнинг одами. У ўттиз йил назорат органларида раҳбарлик қилиб фақат таниш-билишларнинг ишларини битирган. Унинг бошқалар учун эзгу бўлиб кўринадиган фазилати шунда. Таниш-билишчилик унинг онгини тамомила заҳарлаб ташлаган. Шунинг учун ҳаётда тўғри ва нотўғри нарсаларнинг асл фарқига бормайди. Четдан келган одам унга қанча жон куйдириб ҳаққатни сўзламасин, заррача ишонмайди. Агар шик ят қилаётган одам шу ерда ўзини ёқиб юборса ҳам, барибир, унинг гапини ўйлаб кўрмайди. Чунки у ўз қўл остидаги одамга беҳад ишонади. Унинг қилич каби тўғри ва кескирлигига заррача шубҳа қилмайди. Чунки бу ўз одами-

да! Шикоят қилаётган ва жонини жабборга бераётган эса қандай бўлмасин, бегона!

Шунинг учун учига чиққан муттаҳам Қўшшаев ва унга ўхшаганлар Эломоновни осонгина ва ҳатто бундан кўп лаззат олиб лақиллатиб юрадилар. Катта-катта пора оладилар, халқ мулкини талон-тарож қиладилар ва яна ҳеч нарса қилмаган, билмаган киши бўлиб лабларини ялаб, мўйлабларини силаб тура берадилар. Эломонов ўз бепарволиги, лоқайдлиги ва айни таниш-билишчилик одами бўлганлиги учун ҳам уларга энг қулай шароит яратади. Энг қулай шароит... бу ҳамма нарса аъло кетяпти, ҳаммаси гўзал, ҳаммасига марҳабо! — деган сафсаталардан тикланган фасад! Фасаднинг орқасида эса бижғиган иллат, фасод!

Эломонов жуда бўш, лаванг. Лекин шу лаванглиги билан қандай қилиб бу қадар катта лавозимларда узоқ давр мобайнида ишлади, ҳамманинг кўзини бўяб келди, деб ҳайрон бўласиз. Эломоновлар қаердан пайдо бўлаётир, қандай урчиётир? Баъзан ақл бовар қилмайди бунга. Ёзувчи ҳам бу масаланинг тагини очмайди, иллатнинг замини ва илдизларига боқмайди. Лекин Эломонов аслида раҳбар бўладиган, элни олдинда катта йўлдан бошлаб олиб борадиган одам эмас. Унда бунинг учун ҳеч қандай инсоний фазилатлар — талант ва иқтидор йўқ. Афтидан, у аллақандай таниш-билишларнинг назарига тушган. Ва ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ раҳбарлик океанларида дахлсиз суза бошлаган. Ёзувчи унинг жозиб фазилатлардан маҳрум инсон эканлигини ишонарли бадий гавдалантира олган. Эломонов кўз ўнгимизда ҳатто бировга яхшилик қилаётган онларида ҳам ғоятда сохта одам бўлиб кўринади. У ўз ўрнини топмаган, бошқа бировнинг ўрнини эгаллаб ўтирган киши каби самимиятини тамомила йўқотиб қўйган. У ҳеч ким билан самимий бўлолмайди. Қосимахон оғир турмуш шароитига тушиб қолиб, квартира олиш мақсадида Эломоновга «эланди», унга ҳатто ўзини таклиф қилишдан ҳам тортинмади. Эломонов Қосимахон билан ҳам самимий бўлолмади. Эпсиз, уятсиз одам каби хатти-ҳаракат қилди. Қоси-

махон нега шу аҳволга тушганлигини, бунга кимдир сабабчи эканлигини ўйлаб ўтирмади. Лекин таниш-билиш қилиб унга бир ой ичида яхши квартира олиб берди. Қосимахонга эса «тегдади». Сўнг тегмаганлигидан хурсанд бўлиб юрди: бизда ҳам инсоф бор экан! Лекин кейин у ўзининг бу инсофи чин қўрқоқлик эканлигини ҳам англагандай бўлди.

Эломонов катта ишдан кетиш ҳақида икки мартаба ариза берди. Лекин бу аризалар гарчи ихтиёрий тарзда берилган бўлса-да, уларнинг асл мақсади бошқа эканлигини китобхон сезиб туради. Эломонов ариза беришга мажбур бўлиб қолди! Ҳа, мажбур! Акс ҳолда у ҳам катта порахўр ва зараркунанданинг ёнига бориб ўтириши, у билан бирга жавоб бериши керак эди. Иккинчи аризани эса у ўз баҳосини ошириш, тўғрироғи, аллақандай бундан тузукроқ, янада муносиброқ лавозимга кўтарилиш учун берди. Унинг атрофидаги одамлар чинми, ҳазилми, яна кўтарилармишсиз, яхши гаплар эшитяпмиз, деб қўйишса, Эломоновнинг кўнглига ғулғула тушади. Бундан беҳад лаззат туяди, ниманидир жонсарак кутади, ширин иллюзиялар оғушида яшайди. Хаёлда ҳавоин қасрлар қуради. Бунинг орасида ўзимнинг асл ихтисосим агроном бўлиб ишлайман, деб фикр ташлаб ҳам қўяди. Лекин уни раҳбарлик лавозимида тутиб турганлар бу гапга асло ишонмайдилар. Уни қандай бўлмасин, раҳбарликда ушлаб тургилари келади. Бу аллақандай психологик ва ижтимоий феноменга ўхшаб кетмоқда. Феномен тагида яна ўша таниш-билишчилик, бир-бирларига маҳкам суяниш, қўллаш ва дориламон кун кўриш ётади... Ёзувчи шу ярамас иллатни туб илдизи билан очишга яқинлашади. Лекин яқинлашган жойида яна бутунлай узоқлашиб кетади. Катта муаммони ўлда-жўлда қилиб қолдиради.

Эломоновда самимиятнинг йўқлигини, айниқса, хотини Бинафшахон қаттиқ ҳис қилади. У эрига нисбатан тамомила бефарқ. Уни заррача менсимайди. Эридан ғижинади ва унинг олдида ғаши келаверади. Нимадир жуда ҳам ёқмай қолган бу хотинга. Нима ёқаркин? дейсиз. У эрининг

катта амалига ўрганиб қолган. Амали кетгач, хотиннинг ҳурмати ҳам қўшилиб кетади. Бинафшахон оддий гапларни ҳам тескари бураверади, эрини масхаралайди, майна қиладди, эзади, патологик зуғум ўтказади. Эломонов эса хотини олдида ялтоқланади. Баъзан унга суйиб уйланганлигини шама қилиб ҳам қўяди. У сизни суйиб олганман деган сўзни «ёниброқ» айтади. Ҳа, айнан шундай: ёниброқ! Аёл киши эса бундай «ёниброқ» айтилган сўзларни жуда ўткир ҳис қилади. Ёзувчи шу ўринда бир изоҳ бериб ўтади: «Лекин ёнгани Бинафшахонга кор қилмади». Шу биргина жумланинг ўзи эр-хотин муносабатлари нақадар сийқалашиб кетганлигини чуқур ифода қилиб беради. Нега шундай? Биз буни Эломоновда самимият ҳисси йўқолганлиги билан изоҳлаймиз. Эрнинг самимий эмаслигини билган ҳар қандай хотин уни ҳурмат қилмайди қўяди. Худди Бинафшахонга ўхшаб тирноқ тагидан кир излайдиган, гапни бураверадиган, инжиқлик қилаверадиган бўлиб қолади. Лекин ёзувчи Бинафшахоннинг муносабатларини эрнинг амалига ўрганганлиги билан изоҳлайди. Образни бироз қашшоқлаштириб қўяди. Бу ўринда ёзувчи жуда нозик психологик жузатишлар олиб бориши мумкин эди. Лекин автор материал имкониятидан фойдаланмайди. Штампроқ бўлиб қолган йўлдан боришни лозим кўради. Эломонов бировнинг ақли билан иш юритиб келган эди. Охири бориб қаттиқ панд эди. Оқу қорани ажратолмай қолди. Мураккаб дунё олдида ўзини йўқотиб қўйди. Эломонов ҳаётнинг кўп томонларига энди тушунгандай бўлади. Лекин ўзи эътироф этгандай «энди билган билигимнинг нархи сариқ чақа эди». Эломонов мана шундай бир қанча ҳаётий хулосаларга келади. Ёзувчи унинг хулосалар чиқариш поғоналарини анча ишонарли кўрсатади. Лекин Эломонов ўз тушунчалари энг қаймоқ бойлаган пайтда ҳам тор ва майда доирадан қутарила олмайди. Чунончи, у бир қишлоқдоши йўқлаб келгандан сўнг «ота юртнинг қадрини билиш керак. Замон минг олға кетгани билан хешлик қолади, маскандошлик қолади», деган хулосага келади. Шунча талофатларни кўргач

ҳам, киши фикрда майда маҳаллийчи бўлиб қолса, унда унинг тушунгаңлигидан кимга қандай маънавий фойда етаркин? Мана шулар баробарида у бизга жуда зерикарли одам бўлиб кўринади. Чин ёниб эмас, «ёниброқ» яшаш шунга олиб келади. Ёзувчи ўтмиш ноқулай йилларда айнаган кадр, айнаган раҳбар типини яратди. Асарнинг қиммати шунда.

Ёзувчи Мурод Муҳаммад Дўст ҳаётда ўз ўрнини топмай ўтаётган ёки ўтиб бўлган одамнинг фожиасини анча ишонарли ва таъсирли қилиб гавдалантира олган. Лекин масалага кучлироқ ижтимоий урғу беришдан ўзини тортган. Асарнинг ғоявий-бадий йўналишида, композицион қурилишида, характерларнинг ишланишида, коллизияларнинг очилиши ва шакллантирилишида, бадий тилда, асарни қизиқарли қиладиган унсурларда бизнинг шу адибдан кутишга ҳақли бўлганимиз ёрқинлик етишмайди. Ҳали қоралама ҳолатида бўлган ўринлар анчагина.

Биринчи асарлари билан ўқувчида катта умид уйғотиб қўйган авторларнинг ҳар бир чиқишлари адабий ҳаётимизда воқеа бўлса, деб орзу қиламиз. Шошма-шошарлик ҳеч қачон жиддий ёзувчиларга дўст бўлган эмас. Айрим иқтидорли ёшлар ўз асарларига бадий ва ижтимоий сайқал беришда, яъни салмоқли қилишда оқсаб қолмоқдалар.

Улар ижтимоий воқеаларга чиқишнинг ўзига хос бадий йўлларини, «янги услубий йўналишлар»ни қидирмоқдалар. Бунда уларга бадниятнинг ҳеч қачон ўлмас қонуниятлари доимо содиқ ҳамроҳ бўлса эди...

Одамнинг гулхаёли ҳақида

Ҳар бир даврнинг маънавий-маданий, маиший-хўжалик ва ҳоказо ўз қиёфаси бўлади. Халқларнинг ижтимоий ҳаракатлари, одамларнинг ишлари, гап-сўзлари, ўзаро муносабатлари, мақсад ва интилишлари, ғояларнинг курашлари даврнинг қиёфасини белгилайди. Вақтнинг муайян тарихий бўлагида халқнинг моҳияти нималарда зуҳур топса, ўша нарсалардан даврнинг мазмуни ва портрети ҳосил бўлади.

Халқнинг моҳияти эса унинг беҳад ранг-баранг индивидуалликлари — шахслар жамидан ташкил топади. Миллионларча ўзига хосликлардан халқнинг ягона ўзига хослиги бино бўлади. Индивидуал ўзига хосликлар қанча бой ва инсоний теран бўлса, бир халқнинг бошқа халқлар қаторидаги ўрни, миқёси, аҳамияти, умуминсоният тараққиётига қўшадиган ҳиссаси шунчалар катта ва қадрли саналади.

Халқнинг тарихий моҳиятини ифодалайдиган қаҳрамонларнинг образларини яратиш унинг мазмундор моҳиятини очиб бериш демакдир. Халқнинг моҳиятини ифодалаб беролган асар доимо замонавийдир.

Асқад Мухтор ва Озод Шарафуддинов бир адабий суҳбатда замонавийликни тирик ҳиссиётлар, тирик ғоялар, тирик таъсирчанлик каби тушунтирдилар. Бунда улар нечоғлик ҳақ эканликлари равшан кўришиб турибди. Ҳомер, Сенека, Навоий, Пушкин яшаган даврлар — юз йилликлар ва минг йилликлар қарамоғига аллақачон ўтиб кетган. Лекин уларнинг асарлари ҳамон тирик, ҳамон янгидан-янги инсоният насллари ҳаётига ҳамроҳ. Ҳамон қаттиқ ҳаяжонга солади, ҳамон яшашга ўргатади. Оламтоб қуёшнинг ҳар куни туғиши ва ҳар кеч ботишига қандай ошуфта кўниккан бўлсак, бу каби асарларнинг жавонимизда юрагимизнинг бир жонли парчаси каби яшашига шунчалик ўрганганмиз. Замонлар эскиради, ўтмишга айланади. Улар эскирмайди. Ана шу эскирмаслик замонавийлик.

Чингиз Айтматовнинг «Ўғилни соғиниш» ҳикоясида ғалати бир воқеа тасвирланади. Чордон чолнинг ёлғиз ўғли бундан йигирма йиллар муқаддам фронтда ҳалок бўлган. Чол буни яхши билади. Султон кўпларнинг ёдидан ҳам кўтарилган. Бирдан Чордон ўғлини шу қадар кўмсайдики, уни қандай бўлмасин, кўргиси келади. Назарида худди ўғли тирикдай, қўшни қишлоқда болаларни ўқитиб юргандай. Чордон уруш бўлмасдан бурун ўғли болаларни ўқитган қўшни қишлоққа йўл олади. Негадир Султон ҳамон ўн тўққиз ёшида, ҳамон ўша ерда болалар ичида юргандай...

Биз ҳам Чордонга қўшилиб ҳақиқатда навқирон Султон тирик бўлса керак деб ўйлаб, шунга ишона бошлаймиз. Билиб турамыз шундай эмаслигини, ҳаёт, реаллик шафқатсиз эканлигини, лекин барибир Чордон бобо билан бирга бунга ишонамыз, Чордон билан тонг қоронғусида йўлга отланамиз. Ҳиссиётларнинг мана шундай драматик тириклиги замонавийлик бўлса керак, ёзувчининг йўқ нарсага, лекин бўлиши мумкин бўлган нарсага бизни ишонтиргани маҳоратдир. Пенелопанинг Одиссейни, Ой Барчининг Алпомишни, Ярославнанинг ўз князини кутиши, ҳижрон талвасалари билан Чордон ёки чордонларнинг соғинчлари ўртасида қанчалар яқинлик бор. Лекин бунда бир ғалати фарқ ҳам йўқ эмас. Пенелопа ҳам, Ярослава ҳам, Барчин ҳам умид қилишга ҳақли эдилар. Улар ҳали ўз ёрларининг тақдирларини билмас, буткул номаълумлик ичида эдилар. Чордон эса билади, умид қилиб бўлмаслигини билади, лекин бари бир умид қилади. Унинг улуғ УМИДИ — теран замонавийликдир.

Ўғилни соғиниш... Мен Чордоннинг ўғил соғиниши билан Шукур Холмирзаевнинг «Кимсасиз ҳовли» ҳикоясидаги Умар ва Ҳосиланинг ўғил соғинишларини беихтиёр солиштириб кўраман. Умар ва Ҳосила ҳам армия сафларига хизматга кетган ёлғиз ўғил Умматни беҳад соғинадилар. Улар Уммат нимани истаса, шуни адо этишга тайёрлар. Уммат деб, бешумор мол-дунё, бир сандиқ пул тўплаганлар. Умар ва Ҳосила не замонлардан бери райондаги катта магазинда ишлайдилар. Пул топиш йўлини усталик билан ўзлаштирганлар. Халқнинг кўзига етимдай ювош, беозор, покдомон бўлиб кўринадилар. Бировнинг оғзини мойлаб, бошқасининг оғзига тош урадилар. Ўзларини савдо ишининг фидокори қилиб кўрсатадилар. Талабчанлик, ҳушёрлик бўлмаган муҳитда, мурасасозлик шароитида улар ҳақиқатан ҳам ташқаридан қараганда, жуда яхши одамлардай бўлиб кўринадилар. Улар харидорлар олдида мисоли етимча, бошлиқлар олдида — фидокор хизматчи, ёлғиз ўғил Умматжон олдида эса, беозор мусича... ўғилдан қинғир-

ликларини ҳафсала билан яшириб келадилар. Унга атаб даста-даста элликталикларни йиғадилар. Уларнинг дарвозалари темирдан, деразаларига темир панжаралар ўрнатилган, деворлари сим тўрлар билан ўралган. Давлатларини каттакон ит қўриқлайди. Уларнинг ҳовлиси ҳам худди қамоқни эслатади. Не ажабки, эр-хотин худди қамоқда яшагандек кун кечирадилар. Ҳадик, хавотир, азмойиш ичида... Икки йил орзиқиб кутилган ўғил хизматдан қайтади. Тунда келгани учун уйга киролмайди. Қўнғироққа бу ерда эшикни очмайдилар. Умнат шўхлик билан ота-онани ҳайрон қолдириш учун сим тикан ошиб ҳовлига тушади ва уни... боқилган ҳайбатли ит бир зумда ғажиб ташлайди. Умнатжонни ит эмас, ҳаром ғажиб ташлагандай бўлади кўз ўнгимизда. Ҳикоя ҳаромга, маънавий разолатга қарши, даҳшатли айбнома каби ўқилади. Хайриддин Султоновнинг «Граждан мудофааси» ҳикоясида ҳам отанинг фарзандга муҳаббатидан туғилган шундай ҳадик, хавотирга дуч келамиз. Бу отанинг бутун борлиғи ўғилга севгига айланган. Севги бунда қанчалик кучли бўлса, хавотир ҳам шунчалар катта. Қаҳрамон қалбидаги хавотирни ёзувчи умумжаҳон безовталиги билан чамбарчас боғлаб юбора олади. Муҳаббат бунда курашчи каби англанади. Замон ва замондошлар нафаси бу каби асарларда теран ҳаққоният билан гавдалантирилади.

Давримиз носирларида прозанинг янги тасвирий йўллари ва имкониятларини қидириш, шу замоннинг ўз тасвир усулларини топишга интилишлар кузатилмоқда. Асқад Мухторнинг «Илдизлар», Шукур Холмирзаевнинг «Кимсасиз ҳовли» ва «Омон мерган», Хайриддин Султоновнинг «Граждан мудофааси» сингари талай асарларда насрчилигимиз учун тоза бадийий-ифодавий изланишларга дуч келамиз. Худди шундай ҳолни ёшларнинг асарларида, хусусан, Олим Отахоновнинг кейинги қатор ҳикояларида кузатиш мумкин. Айниқса, унинг «Тухфа» деб аталган ҳикояси ўйлатади. Туриб-туриб таъсир қилади. Ёзувчи шу давр одамларининг жуда нозик ва жуда мураккаб ҳиссиётлари дунё-

сини тирик ҳаётда илғаб олиш қийин бўлган, лекин бадий адабиётнинг кўзи илғайдиган нюансларигача гавдалантиришга, ҳа, гавдалантиришга ҳаракат қилади. Инсон кечинмаларининг жуда чуқур, бой оқимларини ифодалаб беришга муваффақ бўлади. Унинг ҳикоясидаги ёш жувон Тухфа образини тушуниш учун аввал Чингиз Айтматовнинг «Қизил олма» ҳикоясидаги навраста қизча Аноранинг отасига айтган қуйидаги сўзларини эслатиб ўтишликни ўринли деб биламиз:

«Ота, биласизми, мен дарахтларга бирпасда чиқиб кетаман. Олмалар катта, баланд, шохлари эса йўғон-йўғон, жуда қулай. Лекин ўрик — ёмон дарахт, одамнинг ҳаммаёғини тирнаб ташлайди.

— Э, сен яхши дарахтлар устига чиқавергин-да, — кулди Исабеков».

Ўрикнинг меваси юмшоқ ва лазиз, шох-бутоғи эса қаттиқ ва тирноқли. Олманинг меваси қаттиқ, чидамли, шохлари эса юмшоқ ва текис. Анора шуни болаликнинг тоза мурғак фикри билан илғаб олган, ўзича кутилмаган фикр ҳосил қилган. Бир дарахт чиқиш осон бўлгани учун унга маъқул, иккинчиси эса ёқмайди, чунки тирнайди, этакларини юлиб йиртади. Бу индивидуал ўзига хос қараш. Тухфа ҳам таъбир жойиз бўлса, шундай. Эри Тўхтамурод фидокор, қаттиқчиликни енгиб ўрганган. Қийинчилик ичида қулайчилик яратиш учун қўлидан келганча тиришиб-тирмашадиган йигит негадир кейинги йилларда Тухфанинг ғашини келтиради. Яшаш шароитлари яхши эмас. Бузилаётган омонат ерда турадилар. Ғариброқ яшайдилар. Тор, айланма, жинкўчада турадилар. Буларнинг бари устига Тўхтамурод келишган, елкаси адир йигит ҳам эмас, у хотини келгунча доим уй юмушларини битириб қўяди. Шундан доим Тухфанинг димоғига эрига яқинлашганда қўланса ёғ ҳиди урилади. Тухфа ишлайдиган студияда эса аҳвол тамомила бошқача. Тухфанинг ҳамкасби ёши ўттизга борган, лекин уйланмаган Мажид — келишган, муомаланинг кифтини келтирадиган, ширин сўзлайдиган, йўлдан урадиган ҳамма

одамлар каби авроқ илтифотли йигит. Тухфа унинг машинасида кеч уйга қайтади. Мажиднинг кўзлари ўзининг кўзларига ўхшашини кашф қилади. Мажид машинада жўнаб кетаркан, ёш аёл унга узоқ қўл силкиб қолади. Бир сўз билан айтганда, Тухфа Мажидни ёқтириб қолган. Мажид унинг ҳушини элитади. Лекин Тухфа эри Тўхтамуроддан нега норози эканлигини ўйлагиси ва тан олгиси келмаганидек, Мажидга нега илакиши, унга тобора яқинлашиб бораётганининг сабаблари устида ҳам бош қотиришни истамайди. Бу нарсалар ҳақида ўзига ўзи ҳисоб бергиси келмайди. Езувчи унинг кечинмаларидаги мана шу беҳад нозик товланишларни усталик билан тасвирлаб беради. Ёш жувоннинг ичида олов каби кезган бир-бирига қарама-қарши, лекин бир-бирини тўлдирадиган ҳисларни таъсирчан чизиш йўлларини топади. Тухфа доим аллақандай шоирона хаёллар қаърида юради. Лекин бу хаёллар қаърида нима бор? Езувчи парданинг озгина бир чеккасинигина кўтаради. Тухфанинг руҳий эйфорияси нима билан тугайди? (Дарвоқе, Отахонов қаламкаш сифатида ўз қаҳрамонларининг шундай руҳий эйфориясини, улар хаёл оламининг бойлигини нозик тасвирлайди. Қаламкашнинг ўзи қаҳрамонлари табиатидаги бу ҳолатни гулхаёл деб атайди.) У ўз ҳаётини ўз хаёлидек гўзал қила оладими? Ҳикояда бунга жавоб йўқ. Балки бу жавобнинг ҳожати ҳам қолмагандир. Балки Тухфа Мадам Бовари ва ё Анна изида борар, балки... Ҳар ҳолда унинг ҳиссиётларнинг инжиқ, шоирона, кўтаринки оламида яшаётгани аниқ. Олижаноб гулхаёллар балки оқибати хайрли бўлар. Ҳикоя тилида, айрим штрихларида анча-мунча ноаниқликлар ҳам йўқ эмас. Чунончи, Мажид ўриндиқ суянчиғига ўнг қўлини ташлаш ўрнига чап қўлини ташлайди. Тухфа лой кўчада йиқилиб тушиб, лой қўллари оғзига солиб кесилган бармоғини сўриб ташлайди. (Шундай нозик ва инжиқ хаёлли аёл-а?!). Шунингдек, унинг баъзи бир хатти-ҳаракатлари ўқувчига жуда эриш ва ифрот уятсиз бўлиб туюлади. Тухфа Мажиднинг машинасида ҳушини йўқотиб қўяверади. Кўп керишади,

кўп эснайди. Эрининг олдида устидан кўрпаларини ошкора тепиб ташлайди ва ҳ. о. Тухфада гўзал гулхаёл ва бадбинлик омухта бўлиб кетади. Унинг гулхаёли бизни магнит каби ўзига тортса, бадбинлиги кўкрагимиздан нари итади.

Олим ўзбек носир қаламкашларидан биринчи бўлиб тасвирда магнетизмга эришиш йўлида қаттиқ, изтиробли, лекин жозиб изланишлар олиб бормоқда. У ҳозирги замон адабиётида кечаётган оқимлар ҳаракати ва ўзига хосликларини, рус, Европа, Лотин Америкаси, Шарқ адабиётининг Распутин, Булгаков, Астуриас, Кортасар, Фуэнтес, Онетти, Карпентьер, Кёппен, Лампо, Қавабата, Кобо Абэ каби кўплаб улкан намояндалари асарларини теран мутолаа қилмоқда. Шулар нафасини миллий сўз санъати заминга олиб киришга уринмоқда.

Замон безовталиклари акс этган, «янги услубий йўналиш»га хос бу каби яхши асарлар ўқувчиларни ўйлатмоқда. Яхшилиқнинг ғолиб қудратига ишонтирмоқда.

Олим Отахоновнинг бошқа бир қанча ҳикояларини ўқиганда, машҳур америка кинорежиссёрининг «Болаларни ва ҳайвонларни асранг!» деб аталган фильми эсимга тушади. Бу фильм билан Отахоновнинг ҳикоялари ўртасида албатта, ҳеч қандай ўхшашлик йўқ.

Эсга туширадиган томони шундаки, Отахонов ҳам болалар ва ҳайвонлар ҳақида ёзади. Унинг биринчи ҳикоялар китоби («Ёш гвардия», 1981) «Болалик каптарлари» деб аталади. «Нур» деган ҳикояси қалдирғоч, «Чаноқ» ҳикояси каптар, «Даргоҳи кенг дунё» мушукча ҳақида ёзилган.

Ёзувчи улар ҳақда худди одамларни тасвирлагандай ёзади. Бошингизни кўтармай ўқийсиз. Ўзингизни жуда нотаниш ва ғалати оламга кириб қолгандай сезасиз. Илгари ҳам мушукчалар, каптарларни, қалдирғочларни кўрган эдингиз, лекин Отахонов ҳикояларида уларнинг ташқи ва ички дунёси ҳақида ўқиб, дунё шунча мураккаб, қизиқ ва маъноли экан-да деб ўйлайсиз.

Отахоновнинг китобчасидаги қолган икки ҳикоя болаларнинг ажиб олами тўғрисида ёзилган. Ёш ёзувчи бу ҳикояларида бола қалбида ҳоким тозалик ва покликка интилувчи кучларни — зиё чизиқларини тадқиқ қилади. Шу билан бирга у болалар атрофини қуршаган катталар ҳаётининг мураккаб, чигал томонларни кўрсатишдан ҳайиқмайди. Худди мана шу чигалликлар боланинг мурғак, олижаноблик ҳиссиётлари билан тўла юрагига ўз аёвсиз таъсирини ўтказди. Уларнинг характери, ўзини тутиши, қилиқлари, ўй-фикрларига кучли таъсир ўтказди.

Ёш ёзувчининг «Ёшлик» журналида чиққан «Ғурур» ва «Мусича» деб номланган ҳикоялари ҳам юқорида номлари айтилганлар билан ёнма-ён туради, уларнинг ғояларини давом эттиради.

Одам ижод ишқига мубтало бўлган ўн тўрт-ўн етти ёшларида кўпинча мана шундай ҳикоялар ёзади. Бунда ёшликка хос жуда кўп хусусиятлар — мўртлик, ғўрлик, хаёлчанлик, исёнкорлик, ғурурли, тоза муносабатлар мавжуд.

Кейинроқ, афтидан, бундай ҳикоялар ёзиш қийин. Кейинроқ бундай ҳикоялар ёзадиган одамнинг ўзига унчалар жиддий бўлиб кўринмаса керак. Мен Отахоновга шу фикримни айтдим. У: «Тўғри,— деди.— Бу ҳикояларни ўн йил илгарди ёзганман».

Балки кейин ҳам шундай ҳикоялар ёзиб юравериш мумкин дир. Лекин бунинг учун одам фақат доимо болаликнинг осмони тагида яшаши керак.

Олим Отахонов саҳий ва кучли тасаввур қобилиятига эга, у каптар ҳақида ёзганда — каптар, қалдирғоч ҳақида ёзганда — қалдирғоч бўлиб кетади. Ўз персонажларининг ҳолатлари ичига анча чуқур кириб боради. Шунинг учун унинг асарларида қалдирғоч — айни пайтда қалдирғоч эмас, мусича — айни пайтда мусича эмас. Улар ўзларидан кенгроқ рамзий маънога эгадирлар.

Ёш ёзувчининг тасвирда максимал мазмундорликка интилиши ҳам жуда муҳим.

«Ғурур»да болалар ўртасидаги одатий жанжаллардан

бири — «уриш» ҳақида ҳикоя қилинади. Лекин ҳикоянинг маъноси «уриш»дан кўра каттароқдир. Ёш ёзувчи кичкина қаҳрамони қалбидаги инсонлик шарафига интилиш, шу шарафни қаттиқ туриб ҳимоя қилиш туйғусини ёрқин ифода-далаб, кўз ўнгимизда гавдалантириб беради. Нозим қийин оилада (ота мутлоқ ҳукмрон ва зўравон бўлган) ўсган. Унда онасининг беҳад майинлиги ва фидокорлиги ва отасининг «жангарилиги» зуҳур қилади. Бола табиати шу қарама-қарши ҳиссиётлар талаши жараёнида шаклланмоқда. Ва афтидан, унда олижаноблик «уришқоқлек»ни енгади. Нозимда раҳмдиллик, фидокорлик ва ноҳақликка чидаб ўтирмаслик тобора устун туйғуга айлана боради.

«Мусича» ҳикояси ҳам анча маҳорат билан ёзилган. Олимнинг МУСИЧАСИ Жонатан исмли машҳур чайкага ўхшайди. Тўғрироғи, Жонатандан таъсирланиб ёзилган. Лекин ёзувчи мусича образи орқали афтода, муте ва нафсиз яшаб юриш фожиасини очади. Ёзувчи ҳикояда гўё пуч ва бемаъни умрнинг лаҳзаларини катталаштириб кўрсатади. Ҳар нарсадан зеркиб, лоқайд яшаб ўтаётган умрнинг ғаройиб нуқталарига диққатимизни тортади. Бир қарашда у ўз тасвиридан бўлак рамзий маъно кўзламаётгандай бўлиб туради. Лекин бари бир ўқувчи шундай маънони қидиради. Мусича: «Турмушимни ўзгартириш мумкин эмас», — деб ўйлайди ва шунга қатъий ишонч билан кун кўради. Инсон боласи эса мусичадай увол бўлиб яшолмайди.

Шулар билан бирга Олим Отахоновнинг ҳикояларида ҳали тасвирида китобийлик — китобий сўзлар ва жумла қурилмалари, бир турли сўзларнинг ғоятда кўп такрорланиши, эзмалик учрайди. Ҳали миллий она тил сўзларидаги санъат ва поэзияни намоён қилишда таҳрири қуюлмаганлиги, лекин таҳрир жиддий кучайиб бораётганлиги сезилади. У, чунончи, ҳикояга мунглироқ колорит бериш мақсадида бўлса керак, «сукунат», «ғариб», «ҳазин», «дилгир», «синиқ», «сокин», «ғамгин», «нола», «нохуш», «аламли» сингари сифат сўзларни анча кўп қўллайди. Бу сўзлар замиридаги гулхаёлни — фусункорликни очишга уринади.

Тасвирда эса бир туслик ва ўхшашликлар юзага чиқади. Масалан, мусичанинг ҳуҳулаши ҳақида у шундай деб ёзди: «Бу овоз шу қадар мунгли эдики, узоқ вақт ҳавога сингмай, муаллақ турар, кейин яқин атрофдан тебраниб қайтар эди». Сал олдинроқда эса «сукунат қўйнида ёлғиз мусичанинг тиниқ ҳасрат тўла товуши атрофга текис таралади» дейилади. Мунгли овознинг ҳавога сингмай муаллақ туришини тасаввур қилиш қийин. Лекин ҳамон шундоқ экан, унда бу товуш қандай қилиб атрофга текис таралиши мумкин ва ҳ. о.

Олим Отахонов истеъдодли, меҳнаткаш, санъат сўзига фидокор қаламкаш. У ўз олдига катта ижодий вазифалар қўйиши, жиддий, салмоқли мавзуларни кўтариши керак ва зарур. Шунда «янги услубий йўналиш» — фусункор гулхаёллар ҳақида ҳикоя қилиш ўзини янада оқлайди.

Ички эркинлик ва мақсад аниқлиги

Бадий адабиёт ҳеч қачон хусусий ҳодиса бўлолмайди ва бўлган эмас. Бадий адабиётни бунёдга келтирувчи талант ҳам хусусий ҳодиса бўлолмайди ва бўлган эмас. Шунинг учун ҳам ленинизм талантни миллий бойлик деб баҳолайди ва унинг қадрини шунга кўра белгилайди. Ва талантларнинг камолоти учун ҳар томонлама шароитлар яратади, уларга талабчанлик ва принципиаллик билан ғамхўрлик қилади.

Кейинги ўн йил ичида адабиётимиз ва санъатимизга кўп иқтидорли талантлар кириб келди. Янги келбатли ижодкорлар, янги жарангдор ва равнаққа қобил овозлар юзага чиқмоқда. Жуда кўп белгилар, хусусиятлар ва аломатлар халқ ўз талантларини ҳар томонлама, исталганча кенгликлар, исталганча теранликларда намоён қилоладиган замонлар келганлигини билдирмоқда. Янги Ҳомер ва Данте, янги Навоий ва Низомий, янги Пушкин ва Толстой, янги Гоголь ва Достоевский, янги Маяковский ва Нозим Ҳикмат, Фафур Фулом ва Ойбек майдонга чиқиши мумкин, деб умид

қилсак ёмонми? Ёшларнинг елкаларида ҳали ёзилмаган дostonлар ишком бўлиб ётибди, ҳали ёзилмаган романлар хирмон бўлиб ётибди, ҳали ёзилмаган ҳикоялар тизма тоғ бўлиб ётибди, ҳали ёзилмаган лирика уммон бўлиб ётибди. Бу кўтаринки сўзларни инсон камолот учун ўзига чексиз имкониятлар очганлиги учун айтаётирман. Ижодкор инсон олдида маданий, илмий, ҳаётий қатламлар илгари ҳеч қачон бунчалик ўз қудратида бепоён бой ва шавкатли бўлган эмас. Толстой баҳраманд бўлган маданий қатламга қараганда, бугунги ёш шоир баҳра олаётган қатлам беҳад даражада бойроқ ва ранг-барангроқ, улуғроқдир. Шунинг учун ҳам янги даҳолар умиди билан яшасак, уларнинг учқунларини бугунги талантларда кўришни, уларнинг хусусиятларини бугунги талантларда илғашни ўрганамиз. Бугунги ёшлар прозасининг ядросини ташкил қилувчи Хайриддин Султонов ва Эркин Аъзам, Мурод Муҳаммад Дўст ва Ҳожиакбар Шайхов, Исфандиёр ва Тоғай Мурод, Нурали Қобул ва Ғаффор Ҳотам, Олим Отахон ва Ўктам Ҳакимали каби ёшларнинг ҳикоя ҳамда қиссаларини доим қизиқиш билан қўлга оламиз. Уларнинг изловчан шуур билан ижод қилаётганларидан қувонамиз. Улар адабиётга тақдирлар — янги замоннинг такрорланмас хусусиятларини ўзида акс эттирадиган ва ифодалайдиган тақдирлар ҳамда замонавий характерлар кераклигини яхши тушунадилар. Замонавий тақдирлар яратолмайдиган адабиёт ва санъат жамият унинг олдига қўйган оламшумул вазифаларни бажара олмайди, у умумий мавҳум фикрлашлар, умумий кузатишлар ичида ўралашиб қолади. Лекин халққа хашаки гапларни минғирлайдиган адабиёт эмас, юксак даражада бадий образлар билан, замона ва инсон ҳақиқатлари билан фикрлайдиган, тарбиялайдиган адабиёт керак.

Қалбимиз замонамизники. Бугунги кунларнинг хосиятини ҳеч ким бугуннинг одамлари — ижодкорларидай ифодалаб ва муҳрлаб беролмайди. Ҳар бир замоннинг ўз бетакрор «Пўлат қандай тобланди»си, «Очилган қўриғи», «Асрга татиғулик кун»и бор. Замонни кишилар онги ва қал-

бида ўқиб, уни жозибадор ҳаққоний сўз билан ифодалаб беролганлар — ҳамма замонларнинг бахтли одамларидир. Шунинг учун замонавийлик адабиётнинг қалби деймиз. Шунинг учун ўткир реалистик замонавий йўналиш миллий адабиётнинг ўқ марказида туришини орзу қиламиз. Ўтмишни ҳеч ким ўзгартиролмайди. Лекин инсон ўз келажигини тўла ўзгартиролади ва прогноз қилолади. Бу ўзгаришлар инсоннинг замонавий фаолиятида намоён бўлади. Адабиётда замонавийликнинг бетакрор аҳамияти шунда. Инсон ўтмишини ўз отасини севгандай севади. Инсон бугунни ўз боласини севгандай севади. Шунинг учун ўтмиш ҳақида ҳам, замон ҳақида ҳам тўла ва етук ҳаққоният билан ёзмоқ даркор. Ҳаққоният эса партиявий принципалликдан, халқчилликдан, тарих ва замон ҳодисаларга изчил суръатда синфий ёндошишдан, кўзнинг социал ҳодисаларга ўткирлигидан туғилади. Социалистик санъатнинг тараққиёти булар ҳеч қачон инкор қилиб бўлмас ҳодисалар эканлигини тўла исботлаб берди. Ёзувчи социалистик реализмнинг бу улуғвор принципларини теран идрок қилмасдан туриб муваффақиятга эришолмайди. Кейинги йилларда ёш носирларнинг бир қанча қизиқарли асарлари майдонга келди. Уларнинг айримлари анча шов-шувларга ҳам сабаб бўлмоқда. Шов-шув ўз-ўзидан туғилмайди. Одми ҳодисалар шов-шув яратишдан холи. Баъзан шов-шувлар чин талантнинг катта ва ёрқин машъаласидан туғилади. Ва баъзан улар ёлқини йўқ қўюқ тутун, аччиқ дудлардан кўтарилади. Баъзан носоғлом шов-шувлар эшигимиздан ташқарига чиқиб кетади ва шунда нодўст Фарбнинг қулоғи динг бўлади. Фарбнинг нодўст кўзлари советнинг ўрмонига ўт кетдимикин-а, деб аланглай бошлайди, ўтни кўрмай, димоқлари андак тутунни сезиб афкор оммани чалғитади. Улар азалдан бизни касал, заиф, ночор ҳолда кўришни ҳаддан ташқари истайдилар. Шунинг учун кўзлари доим бизнинг жароҳатларимизда. Улар улуғ Ғафур Ғуломнинг «Сен етим эмасан» ё Миртемирнинг «Сурат» асарини, С. Зунунованинг «Лирик нутқи»ни асло тарғиб қилишни истамайдилар. Ле-

кин нигоҳлари андак жароҳатимизга тушса, жаҳон томини бузиб шов-шув кўтардилар. Бизни ичдан бузишнинг йўлларини зўр бериб қидиришга тушадилар. «Улмас қоялар»га улар мана шундай жароҳатга ташлангандай маҳкам ёпишиб олдилар.

Негаки ёзувчи патриархал ҳодисаларни идеаллаштириш йўлидан боради. Ёш адиб ўтмишга синфлар кураши тарихи сифатида қарамайди. Синфийликдан «тозаланган», «холи қилинган» ғоялар билан иш кўради. Айрим қаҳрамонлар эса тўғридан-тўғри ўз кунини яшаб бўлган, жайдари сиёсий ғоялар ва ғоячаларнинг рупорига айланади. Ёш адиб ўтмишимизни идиллия тарзида — майда — рангинлашган идиллия тарзида тасаввур қилади ва шу рўёни ҳақиқат каби гавдалантириш йўлини тутди. Бизнинг Россия ва рус халқи, бошқа қардош халқлар билан оға-инилигимиз абадиян. Бу оға-инилик туфайли жаҳоннинг энг илғор ва мутараққий халқлари қаторига чиқдик. Тараққиётимиз бундан кейин ҳам шу мустаҳкам тарихий йўлдан оғишмай бораверади. Ва умуман инсониятнинг эндиги тарихи ва келажаги барча халқларнинг бир-бирларидан узоқлашиш эмас, тамомила яқинлашиш, бир жаҳон оила бўлиб яшаш йўлидан боради... Шундай шароитда оға-инилик тарихининг дастлабки дамларида рўй берган ҳодисаларни бўрттириб тасвирлаш, айниқса, уларга синфий марксистик онг ва кўз билан қарамаслик, бир ёқламаликка берилиш фақат ғашлик туғдириши, надомат кайфиятларини уйғотишга сабаб бўлиши мумкин. Ёзувчи у фикр ва ғоялар айрим қаҳрамонларимнинг фикри эди деб айтиши мумкин. Лекин қаҳрамонлар равшан синфий қиёфага эга бўлмаганлари учун ғоялар уларнинг ҳаётий тажрибалари натижаси каби туғилмай, балки зўрлаб уларга ёпиштирилгандек таассурот қолдиради. Ёзувчи жуда мураккаб давр ҳақида енгилелпи ва кўп ҳолларда ғайри-илмий фикр юритади. Кўз ўнгимизда ўшандай даврлар, ўшандай тарихий воқеалар ҳақида ёзилган Мирза Ўброҳимовнинг «Парвона», Чабуа Амирэжибининг «Дата Туташхиа» каби романлари гавда-

ланади. Улардаги эпик кенглик ва тарихий ҳаққоният, халқлар тараққиётининг чуқур диалектик қонуниятларининг бадиий ифода қилинишидан ҳайратланамиз. Ёш адибимизга шундай эпик кенглик, тарихий теранлик, қудратли синфий позиция ва дунёқараш қанчалар зарур бўлганлигини жуда ўткир ҳис қиламиз. Айтайлик, ёзувчи ўз қаҳрамонларини ўқимишли кишилар қилиб тасвирлайди. Улар Навоий, Бедил, Фузулий, Ибн Сино, Берунийни ўқиганликларини тез-тез таъкидлайди. Лекин бу ўқиш уларнинг ҳаётига қандай янгилик олиб кирди, онгларида, социал қарашларида қандай ижобий ўзгаришлар қилди, тасаввурларини қанчалар бойитди — булар ҳақида лом-мим дейилмайди. Булар ўрнига ёш адиб тўкин ёглик зиёфатларни мириқиб тасвирлайди. Ёки Қаҳрамонбек образини олинг. Келишган, ўқимишли, дуппа-дуруст йигит бир зумда даҳшатли ёвуз маҳлуққа айланади. Ҳалол, меҳнаткаш хонадонда ўсган соддагина йигит қандай қилиб бунчалар ёвуз монастр бўлиб қолди — тушуниш қийин. Худди шунингдек, кучли, қудратли хонадоннинг буткул қирилиб кетиш тарихи ҳам одамни ишонтирмайди. Автор эса кучли бўлиш ҳақида Ницше руҳидаги жайдари ва ғоятда хомаки фалсафаларга берилиб кетади. Ижтимоий воқеликнинг реал картиналари ўрнини боласизликнинг уқубатларини тасвирлаш ишғол қилади.

Дарвоқе, боласизлик уқубатлари, чавандозликдаги қаҳрамонлик ва эпчилликлар тасвири айрим умидли ёшларнинг асарларидан асарларига кўчиб юрадиган бўлиб қолди. Улар асарларида замонавий темалар ва замондошимиз тақдирларининг ранг-баранг қирралари кам очилмоқда. Сюжетларнинг бир тусли бўлиб қолаётгани кўзга ташланмоқда.

* * *

Ёш талантларимизда ижодий имкониятлар катта. Лекин шу имкониятларни рўёбга чиқариш, суст, ланж, эринчоқлик билан бормоқда. Бу имкониятлар қанчалар жозибали

эканлигини ёшларнинг кейинги йилларда тилга тушган асарлари яхши кўрсатиб турибди.

Тоғай Мурод бундай воқеаларни таъсирчан қилиб тасвирлайди. Уларни чин маънода қўшиқ қилиб юборади. Унинг тасвири халқ оғзаки ижоди санъатининг энг яхши анъаналарига уланиб кетади, уларни янгича йўлда ривожлантиради. Сал эркинроқ фикрлаб, уни прозанинг бахшиси десак, хато бўлмайди. Тоғай Мурод кўз ўнгимизда ўз оригинал йўли ва услубига эга ижодкор каби шаклланиб бормоқда. Бу адиб халқнинг қадимдан шаклланган урф-одатлари, расм-русмлари поэзиясини чизишга, уларнинг илтифот, назокат, ўзаро ҳурмат ва шу асосда муҳаббатли бўлишга ундайдиган илғор томонларини очишга уста. У асосий эътиборини, кучи ва эҳтиросини шунга қаратади ва шунда маҳорат кўрсатади. Ёзувчининг асосий эътибори шунда бўлгани учун унинг қаҳрамонлари вақтдан, ижтимоий муҳитдан бир қадар ажралиб қолгандай бўлиб туюладилар. Урф-одатлар қанчалар поэтик кўтаринкилик билан тасвирланмасин, улар охир оқибатда қаҳрамонларни тўла маънодаги замонавий кечинма ва интилишларга эга инсон каби тасвирлашга тўсқинлик қилар экан. Тоғай Муроднинг, айниқса, кейинги «Ойдинда юрган одамлар» қиссасида шу ҳол кузатилган эди.

Асарнинг камчиликлари партиявий холис, принципиал ва ғамхўрона кўрсатилгандан сўнг, ёзувчи асар устида бир қанча вақт жиддий ижодий ишлади. Қиссанинг ижтимоий оҳангига алоҳида эътибор берди. Бу ҳақда ёзувчи П. Қодиров шундай ёзади: «Хайрихоҳлик билан айтилган танқидий фикрлар Тоғай Мурод учун катта бир сабоқ бўлди. Ёш адиб бу танқиддан тўғри хулоса чиқариб, «Ойдинда юрган одамлар» қиссасини қайта ишлади, ғоявий акцентларни ўз ўрнига қўйиб чиқди, эскирган урф-одатлар, нотанқидий тасвирланган жойларни қисқартирди, янги замонга мос деталлар ва чизгиларни кўпайтирди. «Ойдинда юрган одамлар» қиссасининг журнал вариантыда давр, замон ноаниқ тасвирланган эди... Қиссада эллигинчи йиллар билан йи-

гирманчи йиллар қоришиб кетганини муаллиф ҳам танқидий мулоҳазалар натижасида сизди ва бу нуқсонни тузатиб чиқди».¹

Ўзга нишига ана шундай ижодий — танқидий муносабат санъат соҳасида албатта доимо яхши самаралар беради.

Инглиз ёзувчиси Жеймс Олдриж «ҳаётда ўзингиз эришган энг катта ғалаба нима деб биласиз?» — деган саволга: «Ижтимоий тараққиётни марксистча англаш менга ички эркинлик берди, мақсадга интилиш туйғуси ҳаётни менга маъноли қилди», деб жавоб берган эди².

Шундай ички эркинлик ва мақсад аниқлиги ҳиссиёти умид билан қўлига қалам олган кишини муродга етказди, албатта.

Ёшлик ижодий интилишларнинг айна гулга кирадиган пайти. Илк гулга, илк мевага эътибор ҳам, қизиқиш ҳам одатдагидан бошқачароқ бўлади. Уларни одам келажакнинг порлоқ ва мустаҳкам, яшовчан, яратишга, ижодкорликка қобил нишонларини кўргиси келади.

Шунинг учун ҳам, ёш қаламкашларга, уларнинг ижоди раванқ топишига эътибор — адабиётга партиявий ғамхўрлик ва партиявий раҳбарликнинг ажралмас муҳим қисми деб қаралади. КПСС Марказий Комитетининг кейинги йиллардаги машҳур тарихий қарорларида ёш ижодкор зиёлиларни тарбиялашга фоят жиддий эътибор қаратилганлиги ва бу ҳар томонлама муҳим ишнинг аниқ-равшан чора-тадбирлари белгилаб чиқилганлиги ёшлар адабиётларининг тараққиёти ва тақдирларида ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлди.

Ёш бадий зиёлилар билан ишлашнинг ва бу ишларда катта натижаларга эришмоқликнинг муҳим йўллари ва шакллари анча мукамал ишлаб чиқилди. Кейинги йиллар-

¹ Пиримқул Қодиров. Тоғай Мурод қиссалари. Сўнгги сўз. Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Т., 1985, 156 б.

² «Литературная Россия», 1985, № 23.

да республикада ёш қаламкашларнинг семинарлари мунтазам суратда ўтмоқда. Олдинги йилларда бўлиб ўтган республика семинарларида қатор талантли ёш ижодкорларнинг номлари очилди. Республиканинг турли бурчакларидан иқтидорли ёшлар изланди. Уларнинг қаламига эътибор билан қаралди. Семинарларнинг ижодий комиссияларида турли жанрларда ижод қилувчи ўнлаб, ҳақиқатан ҳам, иқтидорли ёш қаламкашларнинг биринчи тўпламлари, биринчи ҳикоялари, биринчи қиссалари, биринчи драматик, сахна асарлари муҳокамадан ўтказилди. Муҳокамаларда элимизнинг атоқли адиблари, кўзга кўринган олимлар ва танқидчилар фаол қатнашдилар. Ёшларга ижод сирларини англашда яқиндан ёрдам бердилар. Бўлиб ўтаётган республика ёшлар семинарларида ўнлаб ёш носирлар, шоирлар, драматурглар, танқидчиларнинг илк асарлари вақтли матбуот органларига, йирик журналларга, нашриётларга босиб чиқармоқлик учун тавсия этилди. Семинарлар ёш қаламкашлар ижодининг чинакам кўриги бўлмоқда. Бу кўриклар, айниқса, умумиттифоқ семинарларига қўшилиб яхши натижалар бермоқда. У Иттифоқ миқёсига чиқоладиган чинакам келажаги бор кишиларни аниқлашга ва танлашга катта, объектив имконият яратмоқда. Бунинг қанчалар катта аҳамиятга эга эканлигини тўлалигича айтиб адо қилиш қийин. Республика семинарининг эътиборли тавсияси билан нашриётларда махсус альманахлар, «Чашма», «Олтин беланчак», «Авторнинг биринчи китоби» сингари серияли нашрлар мунтазам чиқарилмоқда. Ўзбекистон Ёзувчилар союзининг матбуот органлари ёшлар ижодини ёритишни яхши йўлга қўйганлар. «Шарқ юлдузи», «Ёшлик» каби журналлар махсус сонларини ёшлар ижодини ёритишга бағишламоқда. Бу ишларнинг бари ёшларнинг адабиётимиз майдонига шахдам қадамлар билан ўз келажакларига ишонган ҳолда кириб келишларини таъминлаб, яхши шароитлар яратмоқда.

Лекин қилинаётган ишлар қанча кўп бўлмасин, улар ҳали бу соҳада қилиниши зарур бўлган ишларнинг бир бў-

лаги, холос. Айниқса, ёш қаламкашларнинг таланти ва маҳорати билан ёзилган, адабий жамоатчилик ва бадий советларнинг муҳокамасидан ўтган ҳамда маъқулланган асарларини узоққа чўзмай босиб чиқариш амалий жиҳатдан муҳим аҳамиятга эгадир. Ёш қаламкашнинг ўз вақтида чиқарилган китоби унинг ижодига ўзгача кўтаринкилик, илҳом ва стимул беради. Адабий жараёнларни бойитади, уларга янги руҳ бағишлайди. Ёш ижодкорни масъулият билан ишлашга ўргатади. Ёш шоир йигирма ёшида тайёрланган ва маъқуллаган тўпламини ўттиз ёшидагина чиқаришга муяссар бўлса, унда ёшларнинг ўсиши кечикишига ажабланмаса ҳам бўлади.

Масаланинг бошқа томони ҳам бор. Бадий советларда ёшларнинг асарларини талабчанлик, партиявий принципаллик билан улар ижодининг келажагини ўйлаб муҳокама ўтказмоқ зарурдир. Токи муҳокамалар уларга чинакам ижодий мактаб бўлсин. Бадий советлар бўш, саёз, жамиятимиз ва халқимизнинг бугунги манфаатларидан йироқ, мунғайган, аноий, темаси тор асарлар оқимига принципал тўғон қурсин. Токи таланти асар ўрнини аноий асар қандайдир йўллар билан эгаллаб олмасин.

Адабиётга ҳаёт ичидан кириб келаётган ёш ниҳолларнинг фақат уларга, уларнинг ҳаётий тажрибалари, қарашлари, ўзига хос кечинмаларига кўра бошқа авлодлардан фарқланиб турадиган кашфиётлари бўлади. Улар шундай кашфиётларига кўра ижодий авлод сифатида шаклландилар ва ўз тенгқур замондошларининг меҳнати, маънавий — руҳий дунёсини очадилар. Шунга кўра ҳам китобхон улардан ижодиёт соҳасида янги сўз кутади. Янги сўзни эса замонавий социалистик воқеликни теран ўзлаштирган ва ижодда жасорат билан ишлашга бел боғлаган ёшларгина айтоладилар. Ёшлик доим жасорат билан биргадир. Бу кўпроқ янгилик яратиш жасорати. Тақлидчиликда, бор яхши ёки етук намуналардан нусхалар кўчиришда ва ўртамиёна қаламкаш бўлиб юришда ҳеч қандай жасорат йўқ. Ҳолбуки, сир эмаски, бугунги кунда журналларда эълон қилинаёт-

ган, альманахлар ва айрим тўпламларда чиқаётган айрим асарларда тақлидчилик асоратлари аён сезилмоқда. Тақлидчилик билан ўртамиёначилик ўртасида эса кескин фарқлар бўлмайди одатда. Ҳозирда ёшлар учун ўзларини намоён қилмоқликнинг кўп ва хўб имкониятлари яратилган экан, улардан ўз таъсирчан янги сўзини айтмоқ учун интенсив фойдаланмоқ ҳам фарз, ҳам қарз. Бунинг ўрнига баъзи ҳолларда ёшларнинг ғоятда тор масаллар доираси ичида ўралашиб қолиши кузатилмоқда. Бундан бир неча йиллар бурун улуғ адиб М. А. Шолохов ёшлар ҳақида сўзлаб шундай деган эди: «Ёш ёзувчиларнинг айрим ҳолларда тор масалалар атрофида ўралашиб қолишлари, ўз ишларига халқнинг тақдири юксаклигидан туриб қарамасликлари ёхуд буни айтмасликлари, ёки жуда бўлмаганда ўз китобларининг қаҳрамонларидан юқорироқ туролмасликлари ҳақиқий асарлар яратилишига ёрдам бермайди. Характерларни давр билан, халқ ҳаёти билан ўлчамоқ керак. Ҳаётнинг бағрига, унинг нақ юрагига ёшлар жасорат билан кириб бормасалар, ким киради! Мен бизнинг ёш носирларимизга ҳамон партиявийлик, ўз ишига чинакам гражданлик муносабати етишмай турибди, деган бўлардим. Улар кўпинча, ўз қаҳрамонлари ҳаётининг реал тафсилотларини кўрсата биладилар-у, лекин гап кенг умумлашмалар чиқариш устида кетганда, оқсайдилар». Бу сўзлар ҳамон ёшлар иждочилигининг кун тартибида турибди.

Биз кўпинча, ёш автор ҳам, у қанчалик ёш бўлмасин, мураббий эканлигини унутиб қўямиз. Бу ҳақда ғоятда оз гапирамиз, оз ёзамиз. Ҳолбуки, ёш қаламкаш ўзининг илк асарлари билангина эмас, ўз инсоний, гражданлик қиёфаси, маънавияти, маърифати, маданияти, курашчанлиги билан ҳам ёш китобхонларни тарбиялашга ҳисса қўшади. Уларнинг бадиий, ғоявий қарашлари шаклланишига таъсир қилади. Бу уларнинг ёзганларига доимо ҳам бағри кенглик, айни чоқда доимий талабчанлик билан қараш зарурлигини кўрсатади. Бунда, айниқса, устоз адилларнинг хизматлари, зарур сўзлари, талабчанлик ва меҳрибонликлари

беқиёс аҳамиятга молик. Шогирд устоз ишининг давомчиси-сидир. Шу маънода ёшлар асарларига устоз адибларнинг эътиборини тортмоқ, бу асарлар хусусида уларнинг етуқ профессионал сўзлари, фикрларини олмоқ адабиётимизда меросийликнинг олижаноб удумларини янада ўстириш ва мустаҳкамлашга хизмат қилиши шубҳасиз. Бу ёшларга муттасил зарур ижодий топшириқлар бериш, улар эътиборини ҳаётимизнинг кам қаламга олинган масалаларига жалб этиш, ижодий йўл-йўриқлар кўрсатиш билан янада самарали натижа беради.

Граждан бўлиб етилмоқ керак

Бир қалдирғочнинг келгани ҳали баҳор эмас. У баҳордан мужда. Илк кўклам осмонида қалдирғочлар кўпайса, яна баҳор келганига ва олдиндан неча гўзал кунларнинг шукуҳи тўлалигича бузилмай турганига умид, ишончимиз ортади.

Бугунги ўзбек совет адабиётининг бағрига, хоҳ наср, хоҳ шеърят, хоҳ драматургия, хоҳ адабий таъкид бўлсин,— кўплаб шундай қалдирғочлар учиб келмоқда. Кўкнинг барча қалдирғочлари қўшиқлари билан ҳам, учишлари билан ҳам, шўхликлари билан ҳам, уя солишдаги моҳирликлари билан ҳам, бир-бирига неча миллион қадар бўлмасинлар, икки томчи сувдай ўхшайдилар ва бир-бирларини такрорлайдилар. Адабий ва санъат оламимизга кириб келаётган қалдирғочлар эса, аксинча, бир-бирларидан кескин фарқланадилар, фарқланишга ўзларида жиддий истак сезиб турадилар. Бунда бир қалдирғоч иккинчисига ўхшамайди. Ҳар бирининг қандай бўлмасин, ўз овози, ўз қўшиғи, ўз учмоқ йўсини бор, гарчи куртак ҳолда, лекин бор.

Шунга кўра биз ҳаммамиз маданиятимиз жабҳаларига янги талантлар кириб келаётганидан ва улуг революцион адабий йўллари давом эттиришга қатъий бел боғлаганларидан қувонамиз. Социалистик реализм адабиётининг

илғор сафларда турган байроғи ишончли қўлларга ўтаётганидан, ўлмас анъаналарни ривожлантирувчилар ва уларни янги санъат босқичларига кўтарувчилар улғайиб келаётганидан келажакка умид билан қараймиз. Уларнинг матбуот саҳифаларида тез-тез пайдо бўлаётган турли жанрларга оид асарларини ўқиганда ва кузатиб борганда, ҳам бугунги адабий жараёнларнинг талаби, ҳам келгуси ўн йилликларнинг картиналарини кузатиб баҳо берамиз.

Чиндан ҳам, бугун адабиётга умид билан кириб келаётган ёш талантлар кўп. Талантлар кўп-у, лекин бу қанчалар ғалати эшитилмасин, маҳорат билан ёзилган ёшларнинг асарлари — шеърлар, дostonлар, ҳикоялар, қиссалар жуда кам. Адабиётга катта роман, катта драма, катта дoston — салмоқли асарлар билан кириб келаётган ёшлар эса ундан ҳам кам. Бу таъна ёки ўзни камситиш эмас, бу рўй бериб турган реал факт ва биз бунинг сабаблари устида ўйлашга мажбурмиз. Роман ва драмалар — катта жанрлар катта ҳаётий ва ижодий тажрибалардан кейин туғилади, деймиз. Бу тўғри. Лекин бу тўғри гап билан ўзимизни юпата олмаймиз. Рус шоири Константин Ваншенкин «Ёшлар доим эсда тутсинлар» деган шеърида уларга қарата шундай аччиқ ҳақиқатни айтади:

Ва агар чорак аср орқада қолиб,
Сен ҳамон бўлмасанг жарангдор, ёрқин,
Ва туҳфа бермасанг, мисоли чақин
Совға чиқмас сендан, кутмаслар толиб...

Албатта, бундай сўзларни қонун даражасига кўтариб бўлмайди. Лекин уларнинг замиридаги теран ҳақиқатдан кўз юмиб ҳам бўлмайди. Ёшларни ва айниқса, қалдирғоч ёшларни чин илҳом билан ишлашга ўргатмоқ ва чоғламоқ керак. Бизда ёшлар ўртасида салмоқли жанрларда сушт иш кетаётганлигининг асосий сабабларидан бири — ёшлар граждaн сифатида кечикиб етилмоқдалар.

Уларнинг бошланғич ижод жараёнлари жуда узоққа чўзилиб кетмоқда. Шунинг учун ҳам, биз ўрта ёш поғонасига кирган, услублари, қарашлари бирмунча шаклланиб етган, адабиётимизда мустақил фигура сифатида ҳаракат қилаётган Эркин Аъзам, Тоҳир Малик, Ҳожиакбар Шайхов, Маҳкам Маҳмудов, Усмон Азим, Мурод Муҳаммад Дўст, Хайриддин Султонов, Тоғай Мурод, Азим Суюн, Эркин Усмонов, Олим Отахонов ва бошқа ўнлаб шу қатордаги қаламкашларни ёш деб атаб келамиз. Ваҳоланки, ёшлик ўттизгачадир. Ўттиздан сўнг биз қандай бўлганда ҳам, ўрта ёшнинг кишиларимиз. Улар изланишдаги ёш қаламкашлар. Улар ўз темаларини, ҳаётни ёритиш услуб, йўсинларини топиб олганлар. Уларнинг ижоди ўзига хос йўллардан ўсиб бораётганлигини ҳеч ким инкор этмайди. Кейинги йиллар ичида уларнинг асарлари ва яратган қаҳрамонлари, услубий изланишлари хусусида бўлиб ўтаётган қизғин баҳслар ва уларда очилаётган адабий ҳақиқатлар шундан далолат бермоқда. Улар адабиётимизга виждони ғалаёнда бўлган инсон образларини олиб киришга интилмоқдалар. Бу йўлда уларнинг ютуқлари ҳам, йўқотишлари ҳам оз эмас. Йўқотишлар кўпроқ назаримизда, айрим қаламкашларнинг қарашларидаги етилмаганликдан келиб чиқмоқда. **Чунончи, Тоғай Мурод ўз** чиқишларидан бирида бадий адабиёт — инсоншунослик — проблемашунослик эмас, деган фикрни айтди. Бу фикрнинг ҳеч қандай зарарли жойи йўқ. Лекин инсоншуносликнинг ўзи асли проблемашуносликдир. Зотан, ҳар бир инсон ҳали ечилмаган, зиддиятларга тўла бир муаммо. Шунинг назарда тутиб бўлса керак, Индира Ганди «Литературная газета»га берган суҳбатда: «Ҳиндистоннинг 683 миллион муаммоси бор», деб айтганди. Лекин Тоғай Муроднинг фикрида ҳаётнинг ўткир проблемаларидан юз ўгириш, уларга бадий адабиётнинг иши эмас, деб қараш майли йўқмикин? Бу қийинчилик бадий мундарижанинг майдалашиб кетишига олиб бормасмикин? Ахир, бу каби ўз вазифасига осонроқ англашларга ҳамфикр

бўлувчилар ҳам йўқ эмас-ку! Шундай қарашлар ичида биз баъзан ариқлар лабида ўсган ялпизчалар ҳақидаги қўшиқлар билан революцион кўтарилишлардан дарак берган ва башорат қилган «Бўрон қуши қўшиғи» ўртасидаги функционал фарқларни ажратолмай қолишимиз ҳам мумкин. Граждан сифатида етилиш — яхши асарлар ёзишнинг ўзи билангина чекланмайди. Граждан сифатида етилиш бу аввало ҳар томонлама ривожланган шахс сифатида, фикрлари теран ва ўткир, эътиқоди юксак, ҳаётнинг зиддиятли ҳақиқатларидан асло кўз юммайдиган, халқнинг тарихи, бугуни ва келажигини ҳар томонлама биладиган, тасаввур қиладиган ва шуларнинг барчаси баробарида унинг маданий-маънавий тараққиётига ўз хизматини бағишламоқдир. Булар чиройли сўзлар эмас. Қаламкаш эга бўлиши керак ижодкор фазилатларидир.

Еш носир Хуршид Дўстмуҳамедов бир мақоласида бугунги ўзбек ҳикоячилигининг қаҳрамонларида ўз-ўзини англашга бўлган интилиш анча сезиларли адабий ҳодисага айланиб бораётганлиги, бу етмишинчи йиллардан бошланган руҳий янгиланиш натижаси эканлиги ҳақида ёзди. Бу топиб айтилган, тўғри ифода қилинган фикр. У маълум бир характерли тенденцияга ишора қилади. Лекин ўз-ўзини англаш эгоизмга, уврин-тўда хаёл оқимларини қоришиқ ифода қилишга айланиб кетмаслиги керак. Зотан, шундай хавф ҳам йўқ эмас. Ўз-ўзини, яъни ўз ички олами — «Мен»ни англаш жараёнлари ҳеч қачон бир томонлама кечмайди. Бир томонлама кечганда эса, боя айтганимиздай, фақат биз ақллимиз, фақат бизнинг фикримиз тўғри, бошқа нарсалар штамп ва сийқа дейишга олиб бориши мумкин. «Индивидларнинг ҳаётини фаолиятлари қандай бўлса, уларнинг ўзлари ҳам айнан шундайдирлар», деган эди Карл Маркс. Бу гоё инсонни ҳар қачон теран тушунишга ёрдам беради. Ҳозирги замон ғарб адабиётининг қаҳрамонларида ёлғизликка интилиш, ёлғизликнинг азоб ва аламларини чекиш кайфиятлари, ижтимоий тартиблар, яшаш йўсинлари билан чиқиша ол-

маслик, ўзни турли психик кайфият бағишлайдиган ЛСД каби неча турли дориларга уриш, трансценденталь медитациялар қилиш ва ҳ. о. лар ҳар қачонгидан ҳам кучайган. Бу фақат ўзини қадрли деб билиш ва бошқалардан, теварак муҳитдан қадр ахтармасликнинг, бир сўз билан айтганда, инсоний қадрсизланишнинг натижаси эмасмикин! Ўз-ўзини англаш, ўзини намоён қилиш энергияси ўзгаларни ҳам англаш ва демак қадрлаш энергиясига айлангандагина, у самаралидир, ижтимоий қимматлидир. Ўз-ўзини англаш ташқи муҳитга қаратилганда, ташқи муҳитни ўзгартириш ва яхшилашга, инсон учун мукамал қилишга қаратилгандагина у чинакам илғор жараёндр. Ўз-ўзини англаш ҳаётга фаол муносабат уйғотсин. Ҳақиқат туйғусини ўстирсин. Оламни яхшилик томонга фаол ўзгартиришга қизиқтирсин. Шунда у зўр маънавий-руҳий натижалар беради.

Сойим Исҳоқовнинг «Тоға» деб аталган ҳикоясида колхознинг кекса чўпони Умрқулнинг бирдан шаҳар айлангиси, шаҳарда яшайдиган севикли жияни Меливойни кўргиси келиб қолди. Умрқул тоға Меливойнинг ҳовлисига келиб ҳайратдан ўзини йўқотиб қўйди. Ана давлат, ана ҳашамат! Неча юз сўмлик чет эл креслоларию неча минг сўмлик чет эл гарнитурлари, гиламлари, қандиллари! Содда чўпон Умрқул тоға жиянининг неча сўм мояна олишини суриштиради. Мояnasi икки юз элликдан ошмаслигини билиб яна ҳайрати ошади. Унда бу қимматбаҳо мол-дунё қаердан келди? Жияни ҳамда келинининг жуда силлиқ, жуда сипо, жуда маданий ва майин гап-сўзлари, муомалалари тоға қалбига ғалати ғалаён солади. У содда, «андишасиз» саволлар бериб бу мол-дунёнинг қаердан келганлигини англаб етади. Шунда жияни ҳам, келини ҳам кўзига анчайин майда одамлар бўлиб кўринади. Умрқул шунчалар эъозлаб келган, фахрланиб юрган одам оддийгина порахўр бўлиб чиқди. Лекин бу жуда сипо, ўта маданий, овозини қаттиқ чиқармайдиган, порахўрликни айб билмайдиган ва уни порахўрлик деб ҳисобламайдиган ки-

ши. Назарида бу «яхши яшаш» воситаси, холос. Умрқулларнинг содда, ҳалол, одми турмушини турмуш ўрнида кўрмайди. Ундан очиқдан-очиқ нафратланади. Шунда тоғанинг содда ҳаёлида жуда қимматли бир савол туғилади. Меливой етимликда қаттиқчиликни кўриб ўсган бола эди. Онаси машоқ териб катта қилганди. Бир меҳнаткашнинг фарзанди қандай қилиб порахўр бўлиб қолди? Умрқулни мана шу савол ўртайди. Меливой ўз-ўзидан бу йўлга кирган эмас. Бир куни у пода боқиб юраркан, раис келиб ҳеч қандай ҳужжатсиз ўнта семиз қўйни олиб кетди. Шунда Меливойнинг «кўзи очилди». «Нима бўлса бўлар деб, мен ҳам беш-олти қўйни сотиб юбордим. Ёмон қилмаган эканман, анчагача пулдан сиқилмай юрдим...»— дейди у. Кўрганакдан ўрганак, деб шунга айтсалар керак. Ёзувчи ёшлар кўз ўнгида ўғирлик қанчалар даҳшатли оқибатларга олиб келишини яхши очолган. Умумга тегишли подадан бир-иккита қўйни суғуриб олиб кетиш — «кичкина хато». Лекин оқибати ва уқубатлари жуда катта, оғир. Ҳаёт хатоларнинг катта-кичиги бўлмаслигини кўрсатди. Кичик хатолар ортидан тузатиб бўлмас иллатлар бош кўтарди. Умрқул Меливойнинг шу аҳволга тушишида атрофдагилар ҳам айбдор, улар ўз вақтида индамай ўтганлар, деб билади. Умрқул жиянини аяб ўтирмади. Ҳаром билан келишолмади. Унинг юзига тикка қаради ва ҳақиқатни очди. Унинг билишга интилиши, ҳаётга фаол муносабати ҳақиқатнинг очилишига олиб келди. Бу инсон характеридаги қимматли хусусиятларни намоён қилди.

Нормурод Норқобиловнинг «Зангори кўл» ва «Рўмолча» ҳикояларида ҳам қаҳрамонлар ҳаётга орзунинг катта очилган кўзлари билан қарайдилар. Ёш ёзувчи орзуни инсонни бошқарувчи, уни маънавий камолотга элтувчи энергия деб билади. У бола қалбидаги беғубор туйғулар ва интилиш, ҳавасларнинг поэзиясини чизади. Инсон ўз орзуларининг қувончлари билан ҳам нақадар мумтоз эканлигини очади. Ёш Тўйчининг шунчалар беғубор ҳа-

васи, ажиб талпинишлари бевурдлик ва беварқлик рӯбарӯсида янада гўзалроқ, шарафлироқ бўлиб кўринади. Беғубор муносабатлар одамни янада одамийроқ, янада гўзалроқ қилиб кўрсатади. Худди шундай ҳолни Олим Отахоновнинг «Оқшом хаёллари» ва Зоҳир Аъламнинг «Биринчи маош» ҳикояларида ҳам учратамиз. Уларда инсон нимаси билан қадрли? Қадр нима? Қадр бўлмаса одам қандай бўларди?— деган маънавий муаммолар ўртага қўйилгандай. Инсон жамият олдида, ўзи каби инсонлар олдида меҳнати, фидокорлиги, инсонийлиги, маънавий фазилатлари билан қадр топгандагина у ўзини чинакам бахтиёр деб билади. Бундай ҳикояларда инсонни қадрлай билиш — ўз-ўзини англашнинг муҳим ва қимматли босқичи каби рўёбга чиқади. Қаҳрамонларнинг инсонийлиги бошқаларни қадрлай олишига ва унинг даражасига кўра синовдан ўтади. Ички кечинмаларнинг поэзияси улуғланади. Инсонни фақат инсон бахтли қилади, деган ажиб ғоя очилади.

Инсон ҳақидаги, замондошимизнинг маънавий-руҳий дунёсидаги ўзгаришлар ҳақидаги ўйларимиз, қарашларимизни бойтадиган, қаҳрамонлари ҳаёт ва инсон ҳақиқатларини руҳий изланишларда очадиган яхши ҳикоялар билан бирга муайян тарихий шароит ва муайян муҳитдан узилиб қолган, маконда муаллақ қаҳрамонларнинг нотайин дунёлари тасвирланган асарлар ҳам оз эмас. Маъсума Аҳмедова «Мактуб» деган дурустгина ҳикоясини эълон қилди. Саъдулла деган йигит шаҳарларни севади, дунё айлангиси келади. У ҳам юқоридаги ҳикояларнинг қаҳрамонлари каби орзу билан яшайди. «Уй солиш, уйланиш, бола-чақали бўлиш, яна уй солиш, яна тўй қилиш... тинчгина қишлоқда ўтиришнинг унга ҳеч қизиғи йўқ эди». Саъди шунинг учун қишлоқда қолишни истамайди. Шаҳарга кетади. Онаси уни соғиниб хатлар ёзади. Бир хатни эса... она номидан унинг розилигини ҳам олмай қўшни қиз Рисолат ёзади. Шу хат билан Рисолат ўз очилмаган севгисини очгандай бўлади. Саъдининг бу

севгига муносабати қандайлигини биз билолмай, ҳикоя тугайди. Қаҳрамон ҳақида у шаҳарларни севади деган маълумотдан бошқа ҳамма нарса номаълум. На қаҳрамоннинг касби, на уни қуршаган муҳит, на унинг нимага қобиллигию нимага қобил эмаслиги. Бари номаълум. Фақат бизга турли тахминлар қилиш имкониятигина қолади. Юсуфжон Латиповнинг «Кекса эман қўшиғи», «Январь қуёши», Набижон Боқиевнинг «Изҳори дил» ва бошқа майда ҳикояларида ҳам инсоннинг реал алоқа ва муносабатлари, уни ташқи муҳит билан боғлаб турувчи жонли ришталар жуда нимтатир чизилганлиги ва белгиланганлигини кўрамиз. Юсуфжон Латиповнинг «Кекса эман ҳикояси»да мактабни битираётган Гулминоз деган қиз билан Мунис деган йигитча ўртасидаги муносабатлар берилади. Гулминоз Мунисни таъқиб қилади. Унинг севгиси севги эмас, оддийгина ҳирсинг ғалаёнига ўхшайди. Мунис эса уятчан. Гулминозга қандай муносабатда бўлишни билмайди. Нотайин, мубҳам муносабатлар ичида ҳикоя тугаб қолади. Ҳиссиётлар шунчалар ибтидоий бир даража ва миқёсда тасвирланади. Қаҳрамонларнинг юраклари ҳеч нарсани гапирмайди. Уларнинг фақат оғизлари сўзлайди, холос. «Январь қуёши» ҳикоясида тўққизинчи синфда ўқийдиган шеър ёзишга қизиқадиган қизча билан редакциянинг адабий ходими ўртасида туғилган муносабатлар чизилади. Лекин бу муносабатлар чалкаш ва ишонарсиз. Умуман, қаҳрамонларнинг қандай инсон эканликларини англаб олиш мушкул. Гапнинг очигини айтганда, халқ эртагидаги: «Қарасам, этигим Сирдарёнинг нариги ёғида тариқ қўриқлаб юрибди...»— деган қаҳрамоннинг ёлғонига ишонамиз-у, лекин ҳаёт ва муҳит реалликларидан бутунлай ажралиб қолган бундай қаҳрамонларга ишонгимиз келмайди. Набижон Боқиевнинг «Изҳори дил» ҳикоясида бир маъшуқага ўн ошиқнинг ўнта мактуби келтирилади. Шу хатлар ёрдамида уларнинг муаллифлари қандай одам эканликларини автор очмоқчидай кўринади. Лекин хатларни ўнта ошиқ эмас, битта

ғоятда бачкана кимса ёзгандай таассурот қолади. «Ростини айт-чи,— дейилади мактубларнинг бирида,— кўнглингнинг бир четида, бир бурчагида мидтигина ўтинч — «Инсон сиртдан ҳам чиройли бўлиши керак!»—деган ўтинч ғимирламайдими? Ғимирласа керак. Менинг юрагимда ғимирлайди-ку, ахир! Балки бу худбинлигимдандир. Нима қилай, шунақаман. Мўғулбашаралигим гўё сенга ёқмагандек туюлади. Овозаси асрлар оша етиб келган Чингиз ваҳшатидек жирканч кўринсам керак, деб ўйлайман». ...Бошқа хатлар ҳам шунга ўхшаш «жирканч» «кўрнишларга» тўла. О'Генрининг ҳикояларидан бирида омади юришмаган ҳаваскор рассом чизган суратни «осмонни яхши чизибсан», деб мақтайдилар. Бу каби ҳикояларни унда нима деб таърифласак экан?

Партиямизнинг 1983 йил июнь Пленуми ҳужжатларида «ғоявий жиҳатдан ёт ва профессионал жиҳатдан заиф асарларга нисбатан актив, сезгир, эътиборли, шу билан бирга муросасиз марксча-ленинча танқид бадиий ижодиётга таъсир ўтказишнинг асосий методи бўлиши керак»,— деб айтилади. Ҳақиқатан ҳам, заиф асарлар ҳақида қатъий ва мунтазам сўз юритмагунча, эътиборсизлик, бадиий пала-партишликдан қутулиб бўлмайди. Кейинги пайтларда айниқса, тақлидчиллик, шакллар ортидан қувиш, халқ тилининг бениҳоя бой ва рангин қатламларини ўрганмаслик ҳоллари қаттиқ сезилмоқда. Ёшлар прозасида бадиий тилнинг дағаллашиб бориши кузатилмоқда. Санъаткорона нафис бадиий услублар ва проза тили маданияти яратиш устида жуда кам ёшлар қайғурмоқдалар. Адабиётимизнинг маданий даражаси прозада ишловчи адибларнинг қай даражада стилист бўлишларига ҳам кўп жиҳатдан боғлиқ бўлиб қолди. Буларнинг бари маҳорат ва ғоявийлик масалаларини жиддий ўрганиш доирасига киради. Айниқса, ёшлар адабиёти устида сўз кетганда, буларни ҳеч қачон назардан қочирмаслик заруратга айланмоқда.

Бадийй воқеликнинг ўзига монанд тил

Бадийй нутқ тили — ҳиссиётларимизга юксак даражада таъсир қиладиган, уларни уйғотадиган ва жунбушга келтирадиган, гўзаллик ҳақидаги тушунчаларимизни тарбиялайдиган ва шакллантирадиган, фикримиз ва ҳаёлимизни бойтадиган тилдир. Бадийй нутқ тили худди жонон рақс каби чин ўлмас завқларнинг манбаидир. Саккизинчи асрда яшаган улуғ ҳинд мутафаккири Вамана услуб нима, деган саволга: «Сўзларнинг ўзига хос қурилиши — услуб. Сўзларни энг яхши маънода саралаш ва яхши равиш билан жойлаштириш — бу услуб. Бу нима дегани? Айтганларки: «Сўзлар қурилишининг ўзига хосликлари ва моҳияти ва нутқнинг фазилатларидир». Бадийй асарнинг тили — кишиларга кучли эстетик таъсир кўрсатиш мақсадида бадийй сараланган тилдир. Қадимги Шарқ ва қадимги Юнон донишмандлари предмет ўз моҳияти ва руҳи билан ўзига монанд сўзларни белгилайди, ёзадиган одам фавқуллода ифодаларни изламаслиги ва лозим бўлмаган ерда шавққа берилиб кетмаслиги керак, деб ҳисоблаганлар.

Бир ёш носирнинг ҳикоясида «кунпаякун» деган сўз ишлатилганлигини кўриб ўйлаиб қолдим. У сўзни «янчиб ташламоқ, мажақламоқ» маъносида тўғри қўлланган. Лекин бу сўз саккизинчи асрдан бери неча юз йиллар оша, неча ўмбалоқ ошиб, ғалати тарихларни бошидан кечириб бизгача етиб келган. Ҳозир унинг асли маъноси қандай бўлганлигини ҳатто ўйлаб ҳам ўтирмаймиз, кўпинча бунга қизиқмаймиз ҳам. Ваҳоланки, қизиқиб кўрилса, сўзлар жуда ўйлатиб қўядилар. «Кунпаякун» — қадим араб тилидан кирган сўз бирикмаси. «У бўлсин деса, бўлади!» — деган маънони англатади. Биз қўллайдиган ва англайдиган маъно бунинг ҳатто яқинига ҳам бормайди. Яқин-яқинларгача, ҳали газ келмасдан бурун ҳар куни қулогимизга «кампирак» деган сўз чалинарди. Бу чиройли сўзнинг маъносини ҳеч тушунолмасдик. Сўнг унинг рус тили орқали

кирган конфорка сўзининг бузилиб талаффуз қилиниши натижасида ҳосил бўлганлигини билдик. Орадан кўп ўтмай кампирак сўзини жуда кам ишлатадиган бўлиб қолдик. Чунки предметнинг ўзи турмушда қўлланмайдиган бўлди. Мен ишонаманки, бу сўз яна бир кун келажакда самовар билан бирга тилимизга киради. Газ беҳисоб эмаску ахир. Бадий тил тарихи ижтимоий тараққиёт йўллари ва ўзига хосликлари билан чамбарчас боғланиб кетганлигини бу оддий мисоллар ҳам аён кўрсатиб туради. Ҳар бир адабий миллий тилларда бундай ғаройиб мисоллар юзлаб, ҳатто минглаб топилади.

Бадий воқелик, бадий материалга монанд тил топиш — ҳар бир предмет-ҳодисани унинг «ўз тили билан гапиртириш», яъни предмет-ҳодисани образ даражасига кўтариш прозанинг энг муҳим шарти. Ёш адибларимизнинг энг талантили ва жиддий намояндаларида мана шу талабни теран англаш ва шунга кўра теран муваффақиятли изланишлар кузатилмоқда. Бир қанча асарлари билан китобхонларни қувонтириб келаятган Хайридин Султоновнинг ижодий муваффақиятлари унинг бадий тилининг тозалиги, индивидуал бўёқларга бойлиги, содда-ширали эканлигида. У Лукиан айтгандай фавқулудда, одамай ҳайратга соладиган тил материали — ифодалар изламайди. У воқеа-предметни онги ва қалбида чуқур ўзлаштиради. Сўнг предмет, воқеа сўзларга айланади. Кейин бу сўзлар — «кўради», «эшилади», «кулади», «нола чекади», «кўз ёш тўкади»...

Хайридин Султоновнинг «Дунёнинг сири» ҳикояси шундай бошланади. Гап бадий тил ҳақида бораётгани учун мисолларни андак узунроқ олишга мажбурмиз:

«Шунақа... Ер юзида тўрт миллиард одамга етган ҳаво менга етмайди...

Бу гапни у ҳазиллашиб айтди. Аммо Қундуз унинг сўз оҳангидаги пинҳоний надоматни илғади...

Зах ва бўёқ ҳиди анқиб турган каталакдек қироатхона совуқ эди. Йигит юпунгина плашга ўралиб креслога

чўккан, беҳафсала журнал варақлайди. Бир ҳафтадан буён кутубхона очилган заҳоти кириб келади, кун бўйи ўқийди, кечқурун Қундуз уйга отлангандан кейин раҳмат айтиб чиқиб кетади».

Ёзувчи экспозицияни учинчи абзацдан: «Зах ва бўёқ ҳиди анқиб турган каталакдек қироатхона совуқ эди», деб бошлаши ҳам мумкин эди. Еки бундан кейинги фрагмент: «Куз ўлик мавсум. Санаторийда одам кам. Кутубхона деярли кимсасиз. Диққинафас хонада Қундуз ёлғиз ўзи китобларга термилавериб зерикади», деб бошлаш ҳам мумкин эди. Лекин бу ўринда ёзувчи ҳикояни характерли ҳолат билан эмас, характерли нутқ билан бошлашни афзал кўради. Персонажни биз ҳали кўрганимиз йўқ. Унинг кимлигини мутлақо билмаймиз. Нега бу гап айтилганлиги ҳам бизга қоронғи. Лекин айтилган сўз ўз қутилмаган қирраси, ғалатилиги, тагида надомат, юшоқ итоат ва маъюслик яшириниб ётганлиги билан қизиқтириб қўяди. Бунда қаҳрабодаги каби енгилгина ток бор. Шу ток ўзига аста тортиб кетади. Қундузнинг келин бўлиб тушганига эндигина бир ой бўлган. У ҳар кун кутубхонага ял-ял яшнаб келади. Лекин «рутубатли тор ҳужрада малоҳатидан ҳайратга тушадиган тирик жон йўқлиги туфайли андак афсус чекади». Кутубхонага тез-тез кириб турадиган ориққина, касалманд йигит Музаффар эса яшнаган келинчак назарида «амманинг бузоғи». Лекин малоҳатга тўлган келинчак бари бир уни гапга солмоқчи бўлади. Олдин гап қовушмади. Йигит одамовилик қилди. Қиз уч кунгача индамай юрди. Лекин учинчи кун йигитнинг касалманд кўринишига раҳми келдими, ундан: «Нима касалсиз?»— деб сўраганини ўзи ҳам билмай қолди. Шунда Музаффар ҳикоя бошидаги жавобни берди. Ўксик жавоб қизга жуда ғалати бўлиб кўринди. «Қиз унга ажабланиб қаради». Қиз шу ажабланиши билан хаста йигитнинг аҳволини тушунгандай бўлди. Тўғрироғи, шундай тушунишга йўл очилди. Ажабланиш ҳозир янги ҳолатга ўсиб чиқади. Ҳақиқатан ҳам, сал ўтмай биз ўқиймиз:

«Унинг сохта хушҳоллигини кўриб Қундузнинг раҳми келди». Қизиқиш, ажабланиш ва улар билан изма-из тугилган раҳм ҳиссиёти келинчак билан Музаффар ўртасида самимий мулоқот яратади. Улар бир-бирлари билан яқинроқ танишадилар. Музаффар астма билан оғриган, келинчак эса отасиз ўсган, бу йил ўнинчини тугатган, фармацевт бўламан деб, ўқишга борган, химиядан йиқилиб қайтган. Амакиси уни узатиб юборган. Мана, санатория кутубхонасида ишлаб турибди. Унинг кунлари бир зайилда ўтаётган эди. Музаффар деган хаста шам пайдо бўлдию келинчакда ғалати ўзгаришлар рўй бера бошлади. Фикрчан, хуштабиат йигитнинг маъюслиги, ўйчанлиги ажиб бир тарзда унга ҳам ўтади. Ёзувчи буни яхши тасвирлаб беради: «Қундуз зерикди. Нари-бери паришон юра бошлади. Ғашликка ўхшаш бир туйғудан юраги сиқилиб, хўрсинди. Дафъатан ўзини кимсасиз, ғариб сизди. «Бош олиб кетсанг, бир-бир ёқларга...— Зум ўтмай ҳушига келиб кулимсиради:— Жиннига ўхшаб...» Ўт, аланга, орзулар — ҳаммаси худди хумчага қамалгандай кўмилиб ётибди бугўзал келинчак юрагида. Қизнинг зерикиб кетаётгани, бош олиб кетиш истаги пайдо бўлгани шундан. Бу унинг тилида айниқса кўзга ташланиб турибди. Музаффар таъсирида Қундузда ажиб шоирона кайфият уйғонди. Шоироналик унга Музаффардан «юқди». Келинчакка йигитнинг китобни севиши, тоза ақл-идроки, касалга бўйин бермаслиги, ҳозиржавоблиги жуда ҳам ёқиб қолди. У сўзда буни тан олмайди, тан ололмайди. Лекин бутун хатти-ҳаракатида, сўзларининг ажиб оҳанглирида шу кайфият нозик сезилиб туради. Шунда автор Қундуз ҳолатига киради ва унинг кўзи билан Музаффарни кузатади: «Музаффар билан суҳбатлашиш алланечук мароқли. Аммо йигит берилиб ўқир, гўё оламда унинг борлигини унутган эди. Қундуз қатъият билан қимтилган қалин лабларга, ғамгин қўйкўзларга, қиз боланики сингари узун, ингичка бармоқларга бир-бир тикилди». Қундузда қизиқиш тобора ортиб борапти. Музаффар ундан жуда узоқ

ва шу билан бирга жуда яқин бир олам, Қундузнинг келинлик оиласида бутунлай бошқача, содда, камтар, меҳнаткаш турмуш ҳоким. Қундузнинг эри Комил каналда техник бўлиб ишлайди. Оддий қишлоқ кишиси. Самимий, дағал, китобга кўп кўзи тушмаган. Ёзувчи уни ўз сўзлари орқали ғоятда усталик билан характерлайди: Қундуз ҳаёлчан бўлиб қолди. Ош тайёрлай туриб қўлини кесиб олди. Комил дейди:

«Қўлингни кесдингми? Э! Кўзингга қарамайсанми?— деди у койиш оҳангида.— Ҳа, майли, қон — ёруғлик. Намакобга ботир — дарров тўхтайти». Еки Қундуз китоб ўқиб ўтираркан, Комил қизиқиб сўрайди:— «Қанақа китоб? Қани? Барб—юс?! Одамнинг отими?.. Барбарис деган конфет бўларди... Комилнинг содда дўлвор меҳрибонлигига яна бир мисол. У аёз кунда эрталаб хотинига тайинлайди:— «Ишга борсанг, қалинроқ кийин. Кунга ишонма. Эшак ўлдирадиган офтоб бу».

Энди келинчак кутубхоначи билан Музаффар ўртасида бўлиб ўтган бир диалогга қулоқ солайлик:

«Нима ўқияпсиз?— деб сўради ниҳоят журъат қилиб. Йигит бош кўтарди.

— Гегель.

Қундуз Гегелнинг кимлигини сўрашга ийманди, тушунган каби бош силкиб қўйди.

— Қизиқми?

— Нима десам экан? Ҳар нарса ҳам қизиқсангиз — қизиқ, файласуф у.

— Кеча телевизорда ҳам бир файласуф чиқди.

— Ким?

— Шариповми, Шароповми, шунақа фан кандидати бор экан-да?

— Қайдам, бўлса бордир,— деди йигит.— Биласизми, дунёда кандидатлар, бакалаврлар, докторлар, магистрлар, профессорлар кўп — олимлар кам.

Келинчак анграйиб ўтирар, ғайриоддий туюлаётган бу сўзларини идрок этишга қийналар эди». Албатта, орзула-

ри кўп ёш келинчакка бу гаплар, фикрлар ғалати туюлади, оҳанрабодай ўзига тортади. Ёзувчи қизнинг юрагидаги орзулар драмасини, армон драмасини яхши очади. Катта замонавий масалага ишора қилади. Музаффарнинг гаплари таъсирида келинчак муҳим бир хулосага келади. Унинг дилини бир ўй тилиб ўтади: «Ўқимаганига ўқинди». У ҳикояда шу ўқинч ва изтиробни гўзал ифодалай олган. Замонавий қаҳрамонлар дунёсига мос муҳит ва шу муҳит ҳамда қаҳрамонларни таъсирчан тарзда гавдалантириб берадиган бадий нутқ услуби яратган.

Хайриддин Султонов Ойбек, Қодирий, Абдулла Қаҳҳорнинг бадий нутқ тили яратишдаги бадий анъаналарини анча чуқур ва шу билан бирга муҳаббат билан ўзлаштираётгани, шу асосда ўз услубини яратиш йўлида изланаётганлиги кўзга ташланади. Унинг кейинги яратган асарлари тили ҳам ифодавий — оригинал образли қурилиш — композицияга эга. У соддароқ, торроқ муҳит ва шароит ичида яшайдиган қаҳрамонларини содда, ихчам, баъзан ҳатто жуда одми бўлиб кўринадиган тил воситалари билан чизади.

Худди шундай ҳолни Алишер Ибодинов ҳикояларида ҳам кузатиш мумкин. Алишер Ибодинов «Бир томчи ёш» ҳикоясида худди Қундуз каби ёш келинчак Маъсуманинг юрагини очишга эътиборини қаратади. Маъсума самбит толнинг новдасидай нозик, гўзал, юраги энг тоза ҳиссиётлар ва интилишлар билан тўлган қиз. У шеърлар ёзади. Олижаноб ва эзгу хаёллар оламида яшайди. Хаёлидан ҳам, вужудидан ҳам, руҳидан ҳам, ҳаракатларидан ҳам ёшлик барқ уриб туради. Фақат уйда унинг шоирона интилишлари ва ўйларини яхши тушунмайдилар, англамайдилар. Шеър ёзиш билан сигирга қараш дағал муомалага айланади. Шеър ёзгандан кўра сигирга қараган фойдалироқ деган тушунча бу ерда ғолиб чиқади. Шу туфайли Маъсума севган эридан ўшқирини эшитади. Натижада, шеър дафтари сувга ташланади. Алишер Ибодинов рўёбга чиқмаган, лекин чиқиши мумкин бўлган имкониятларнинг

драмасини — чинакам замонавий драмасини анча ишонarli ифодалаб беради. Ҳиссиётлар, портретлар, интилишлар, нозик туйғуларни энг зарур, ёрқин, бадий воқеликка бадий монанд сўзлар билан гавдалантиради. Алишер Ибодинов ҳам бадий нутқ услубида миллий адабиётнинг традицияларига таянади. Классик услубий анъаналар сари бақувват илдиз отади. Унинг барча ҳикояларида («Онанинг самантойи», «Кўл бўйида») тилнинг структураси бадий воқеликнинг структурасига тугал монандлиги билан ажралиб туради. Бу жиҳатдан Алишер Ибодиновнинг тарихий мавзудаги «Қуёш ҳам олов» деган ўткир сюжет йўналишига эга ҳикояси ҳам характерли. Ёзувчи ҳикояда ўз юртини севган, севгисида кескин ботирга айланган, ғоятда кучли иродага эга қаҳрамон яратишга муяссар бўлган. Урта Осиёга араб босқинлари бошланган давр кишилари образларини, муҳитни, фоже коллизияларни анча теран оча олган. Ҳикояда ватанпарварлик, халқпарварлик қудратли садога айланади. Фақат бадий асарнинг тили бадий воқеликка монанд бўлиши устида мухтасар сўзлаётган эканмиз, шу нуқтаи назардан ҳикояда кўзга ташланган айрим нуқталарга эътибор тортишни лозим кўрамиз. Ёзувчи қаҳрамонлари ва персонажлари тилини яратаркан, ўша давр шароитини кўз ўнгидан қочирмасликка интилади. Ҳали, араблар туркий халқлар ичига кириб улгурмаган, лекин алдов, риё қонли жанглар давом этиб турган бир пайт. Бу давр туркий халқларнинг тилларига ҳали араб сўзлари кириб ўрнашмаган эди. Шунинг учун ёзувчи персонажларини сўзлатаркан, улар тилида арабизмлардан қочади. Соф туркий халқ тили билан уларнинг нутқларини беришга муваффақ бўлади. Лекин баъзан ўзлашиб кетган сўзлар беихтиёр ўтиб кетади. «Ахир ёруғ очунда бундан ҳам чиркинроқ қотиллик борми?»— деб ҳайқиради Алп Тегин. Менимча Алп Тегин бу ерда «қотил» сўзини ишлатмас эди. Бу араб сўзи ҳали тилимизга у пайт кирмаган эди. Бошқа бир ўринда Алп Тегин дейди: «Сен очундаги энг

зўр шеър — бешигимиз тепасида оналаримиз айтган алла эканини унутибсан, Чибилга!» Энг зўр шеър — сўзи ҳам ҳали Алп Тегинлар тилида урф бўлмаган эди. Еки бошқа бир ерда Алп Тегин: «Диндошларим! Эшит, эл!» — деб мурожаат қилади. Учинчи бир ўринда эса: «аммо наҳот ўша илоҳий масканда қаллиғим ёнимга мусулмон суратида келади?» — дейди. Бошқа ерда эса: «арвоҳни қувонтираю», деган жумла учрайди. Келтирилган мисолларда «диндошларим», «илоҳий маскан», «арвоҳ» каби тушунчалар ҳали халқ ичига қоришиб кетмаган ва демак, Алп Тегин онгига ҳам етиб бормаган эди. У бу тушунчаларни у пайтлар тамомила бошқача сўзлар билан ифода қиларди. Босқинчиларга қарши курашган зот ҳали арабча сўзлар ва маданий-маиший этник истилоҳларни билмай туриб уларни ишлатиши мумкин эмас. Бунда тил ҳаққониётига тарихий нуқтаи назардан янада кучлироқ эътибор билан қараш зарурати туғилади. Бунда Ҳомерни ва бошқа мелоддан аввал ўтган даҳоларнинг асарларини таржима қилинаётганда кейинги замонларнинг маҳсули бўлган сўзлар ва истилоҳларни ишлатмаслик принципига риоя қилинганлигини ҳам бир карра эслаб ўтиш мумкин.

Ўзинг бўл булбул

Адабий ҳаётимизда янги бир тушунча пайдо бўлди: қалдирғочлар! Тушунчанинг туғилиши ва мустаҳкамланиб, ҳатто адабий ҳодисанинг номига айланишида «Ёшлик» журнаlining хизмати катта. Шу маънода «қалдирғочлар»ни шу журналнинг очилмаси дейиш ҳам мумкин ва бунда ҳеч қандай муболаға йўқ. Хурсанд бўлмай бўладими, ахир, «Ёшлик» чиқа бошлаганидан бери юзга яқин темир қанот қушчаларни учирма қилди. Биз миқдорга эмас, кўпроқ сифатга эътибор беришни, масалаларнинг туб моҳиятларини сифат ва савияга кўра белгилашни тугал ўзлаштириб бормоқдамиз. Шунинг учун ҳам юзлаб деган миқдор ўқувчимизни унчалик ҳайратга солмаслигини биламиз. Сиз, қани, сифатдан гапиринг, бизга сифат

керак, дейди камчиликлардан куюниб юрадиган китобхон ва ўқувчиларимиз. Яхши, сифатдан ҳам гапирамыз.

Минг шукурки, у қочиб кетган эмас, бор!

Шунинг учун бўлса керак, менга «қалдирғочлар ҳақида ёзиб беринг», деб айтишди. Илгари ҳам ёзган эдик, энди ҳам ёзсак, ёзайлик, арзимайдими!

Лекин масалаларга доимо шубҳа назари билан қарайдиган бир ёш дўстим, қалдирғочлар келгани билан ҳали улар адабиётимизда уя қурганларича йўқ, йигирма-ўттизта шеър, беш-ўнта ҳикоя ёки битта повесть ёзган билан ҳали ҳеч нарсани билиб бўлмайди, адабиётда қоладиган шахс кирдими йўқми!— деб иштибо билдирди.

Унинг гапи ҳам тўғри.

Лекин табиатда қалдирғочлар келиб кетади. Келганларида кўклам бошланибди-я, деймиз, суюнамыз; кетганларида эса, куз ҳам кириб қолибди-да деймиз, умрнинг ўткинчи лавҳаларидан олган натижаларимизни сарҳисоб қила бошлаймиз.

Адабиётнинг даргоҳига кириб келгувчи ёшларни, сўз муҳибларини қалдирғоч деб аталган экан, уларнинг ўрталарида ҳам келиб-кетувчилар бўлиши, бўлажagini ҳаётий бир ҳол деб қараймиз.

Лекин бадий адабиёт даргоҳида ҳеч қачон куз бўлмайди. Бунда доим умумжам қудратли баҳор ҳукмрон! Бунда доим саратон! Бунда доим айни пишиқчилик палласи!

Аксинча бўлса-чи? Аксинча бўлмагай! Аксинча бўлса-чи?

Аксинча бўлганда, адабиёт ўз функцияларини тамомила ўтаб бўлган бўлади ва қаламни қоғозга эмас, ерга қадаб қўяди.

Лекин бундай бўлмаяжак!

Адабиётнинг муродбахш ва шифобахш мураббий даргоҳига доимо янги ўтли кучлар кириб келаверадилар: ўз тасдиқлари ва ўз инкорлари билан!

Шукур Холмирза адабиётимизга кириб келганига қан-

ча кўп замонлар бўлди. Лекин Шукурнинг болаликда ёзилган қиссаларидан бери бошқа болаликда ёзилган қиссани чамаси ҳали ўқимаган эдик. Ун олти яшар мактаб ўқувчиси қисса ёзибди. Қиссани «Ёшлик» журнаliga тақдим қилибди. У «Ёшлик»ка жуда маъқул бўлибди. Тўққизинчи синф ўқувчиси Тўхтамурод Рустамовнинг журналнинг шу йилги биринчи сонидан босилган «Танаффус» қиссасини ўқидиму навжувон туйғуларнинг беғубор оламига бир зумга кириб қолгандай бўлдим. Бағрим чақмоқларнинг ҳидига тўлиб кетди. Лекин чақмоқнинг ўзи ҳали жуда-жуда узоқда, уфқларнинг нари чеккасида эди. Аммо унинг кучли ислари димоқларимга забт билан урилгани рост! Пишиқ, пухта, очиқ сўзлардан туғилган беғуборлик. Бўй чўзиб келаётган ўктамлик!

Ўктамлик деб ёздиму ўйланиб қолдим, ахир, «Ёшлик»да кўзга ташланган Н. Норқобилов, Р. Раупов, С. Сирожиддинов, Н. Остонов, Ш. Бўтаев, С. Вафоева сингари «қалдирғочлар»нинг ҳикоя ва қиссаларида шу нарса — навқиронлик ва ўктамлик ўзига жалб қилмадими ахир! Ўктамлик деганда Саломат Вафоеванинг журналда чиққан «Фарида» деб аталган ҳикоясидаги:

«Одамлар гунг эди. Виждонлар соқов!»— деган жумлани тилимдан қўймай айлантираман. Тўғрироғи, жумланинг ўзи тилимга қандайдир бир тарзда ўрнашиб қолиб айланаверади. Неча кун у шундай тилимда айланиб юрди.

Тўғрими, одамнинг қаншарига тўсиндан ва жуда қаттиқ уриладиган жумла! Баъзан жуда кўриниши, ниш ва куртак бериши қийин бўлиб кетган ёзувчилик иқтидори шундай қадимги камончиларнинг ортига пат бойланган бургут овлайдиган ўқига ўхшаш жумлаларда ялт этиб кўриниб қолади. Боя чақин ҳақида эслаган эдик, улар чақиннинг ўткир шуъласига ҳам ўхшайди.

Саломат Вафоеванинг Фаридаси — чарс қиз. У эгриликка, эгри, одамнинг нафсониятини ерга урадиган муомалага қарши кескин ва бирдан бош кўтаради. Сукунат ичида бирдан янгроқ бир овоз ҳаммаёқни ларзага солгандай, кўз

очишга, увадаларни тузатишга чорлагандай бўлади. Саломат Вафоеванинг «Фарида» ҳикоясини ўқиб, шундай товуш берадиган одам пайдо бўлганлигини сезамиз. Товуш берадиган одам деганимни огоҳ қиладиган, ҳушёр тортирадиган одам деб тушунсангиз эди... «Ёшлик»нинг юқорида номлари бир қур эслатиб ўтилган иқтидорли носирлари ва умуман, «Ёшлик»нинг энг яхши прозаик асарларида инсонлик шаънини юксак тутиш, уни ҳар қандай ҳолда ҳам ҳимоя қилишга ўқтам овоз жаранглаб туради. Бу кўпроқ болалик оламининг катталар оламида кўзга чалинган ношоён, адолатсиз ишларга қарши беғубор алам ва коҳишлари тарзида рўёбга чиқади. Бу бир томондан, жуда яхши. Иккинчи томондан олиб қараганда, ёшларнинг асосий кўпчилик асарларида ҳаёт фақат худди шу фокусдан туриб тасвир қилинганлиги маълум даражада бир туслиликини юзага келтириб чиқаради. Ҳаётнинг эса тадқиқ ва тасвирга муҳтож, ҳа, бошқа сўзни бу ерда ишлатиб бўлмайди, баайни муҳтож томонлари жуда кўп, балки чексиздир. Ёшларнинг уларга кўпроқ эътибор беришлари ва ҳаёт қайнаган нуқталарнинг тасвири ва тадқиқи орқали гражданлик жасорати томон қадам ташлашлари ўқувчиларимизнинг анча замонлардан бери билдириб келаётган орзуларидир. Мисоли, Чингиз Айтматовнинг «Жамиласи» ва ё Валентин Распутиннинг «Ёнғин»и каби!

Саломат Вафоеванинг Фаридасига қайтайлик. Сир эмас, кўпгина раислар, бригадирлар раҳбарликнинг ярамас, оддий одамларни таҳқирловчи, уларни оддий хизматкор даражасига тушириб қўювчи иш услубларига жуда қаттиқ ўрганиб қолган эдилар. Бошқа раҳбарий лавозимларга тасодиф билан чиқиб қолган аллақанча кишиларда ҳам шу инсонни таҳқирловчи йўсинлар урф-одат даражасига кўтарилиб қолган эди. Партиямизнинг кейинги икки йил ичида бўлиб ўтган қатор Пленумлари, Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг XVI пленуми хўжаликка раҳбарлик, одамлар билан иш юритишнинг бундай усуллари қаттиқ қоралади ва ҳамма соҳаларда совет киши-

ларини янгича йўсинда ишлаш ва яратишга даъват қилди. «Фарида» ҳикоясида тасвирланган бригадир ҳам ўзидан пастроқ одамни менсимайдиганлардан, у ўзи бошчилик қиладиган йигирма-ўттиз одам ичида ўзини ҳокими мутлақ деб сезади. Ўз қўл остидаги кишиларга истаган ишини буюради, истаганча уришади, уриши ҳақоратга ҳам айланиб кетаверади ва ҳ. о. Ана шу бригадир ҳикоя персонажи Давронни ароқ келтиришга жўнатмоқчи бўлади. Кечагина бу одатдаги бир нарса эди. Биз бу ўрганиш ва ҳазм қилиш оғир бўлган ва балки, Распутин «Енғин» повестида айтгандай, одатланиб бўлмайдиган нарсаларга осонгина одатланиб қолганлигимиз учун ўзимизни гўё ҳеч нарса бўлмагандай тутар эдик. Нима бўлибди, бригадир, ялангтўш бир болага ароқ олдириб келтирса, келтирибди-да, шунга ҳам ота гўри қозихонами, дердик. Лекин мана энди ўйлаб қарасак, ҳа, ота гўри қозихона экан! Бунга чидаб бўлмас экан! «Ешгина, беғубор қиз Фарида шунини юракдан ҳис қилади. У ўз тенгдоши Даврон югурдак бўлиб қолишини истамайди. Ва ҳаммининг, ҳа, бригадирга сўз қайтариб ўрганмаган, бунини ҳатто хаёлига келтирмаган кўпчиликнинг кўз ўнгида очиқдан-очиқ шиддат билан бригадирнинг иродасига қарши боради. Бу ерда бригадирнинг иродасига қарши кўтарилади дейиш тўғрироқ бўларди. Ҳа, Фарида бригадирнинг нобоб йўриғига қарши кўтарилади.

Бригадир эса ҳукм ўтказишга ўрганиб қолган (қаранг, у ҳукм ўтказишга, кўпчилик эса бунга чидаш ва кўнишга кўникиб қолган), энди бу «зумраша қиз»ни нима қилса экан? Албатта, у ўз «ҳокимияти»ни кўрсатиб қўяди. У миқ этмай жим ўтирган ҳаммининг кўз ўнгида Фаридани тўғридан-тўғри ҳақорат қила бошлайди.

Ийе, қаердан келиб қолди одамларни заррача писанд қилмай таҳқирловчи бундай кимсалар? Қаердан? Ким «посилка» қилди уларни бу адолат асосига қурилган жаннатмакон ҳур ўлкага? Ойдан тушмагандирлар улар ахир? Ер тагидан чиқмагандирлар улар ахир? Қаердан бунча густоҳлик? Беписандлик? Дағаллик? Бетамизлик?

Бригадир Фаридани оғзига сиққанча ерга ураркан, қизгина шўрлик бояги «ҳамма»дан нажот кутиб мўлтайиб, Неймат Амин сўзи билан айтганда малқайиб қарайди. Яна бояги «ҳамма!», яна жимжитлик, яна «ҳамма» ерга қараган! Оламгир бригадирнинг дағдағасидан нажот йўқ эди! Шунда қаламкаш адиба бояги сўзларни айтди: «Одамлар гунг эди. Виждонлар—соқов!» Тўғрироғи, ҳикоя қаҳрамони Фаридага шундай бўлиб туюлган. Муаллифнинг сўзими бу ё Фариданинг илк кашфиёти? Чамаси, муаллиф ва ҳикоя қаҳрамони бу ерда шу сўзларни баравар ўйлаган, эҳтимол баравар талаффуз қилган бўлсалар керак.

Фаридани бригадирнинг ҳақоратидан ҳам кўра «ҳамма»нинг мана шу индамай ўтириши қаттиқ изтиробга солди. Сўнг у турмушда ҳам шундай адолатсизлика дуч келди. Ўшанда ҳам у индамай кетди. Мен ўйлайман, ўшанда «ҳамма» Фаридани қўллаганда, ўзларини шу жамиятнинг чинакам кишилари, ўз ҳуқуқларини яхши билган ва англаган кишилар каби тутганларида ҳаёт қандай бўлиб кетарди? Ахир бу бригадирга ўхшайдиганлар эмас-ку ҳаётимизнинг йўсинини белгилайдиганлар? Фарида ҳали адолатга етгунча кўп узун йўлларни босиб ўтади. Лекин ҳозир биз учун унинг бошқа йўлдан эмас, адолат йўлидан бораётганлиги жуда муҳим ва айна замонда уқубатдан чўчимаслиги қимматли. Ибн Сино ва Берунийга замондош улуғ файласуф Абу Ҳамид Ғазалий «Иҳё...» китобида айтади: сиёҳ сиёҳдонда тинчгина, хомушгина, талхгина бўлиб ётган эди, қалам унинг бағрига кирдию сиёҳ туғёнга тушди. Инсон учун шу ҳаракат ва туғён муҳим. Фарида шундай туғёнда. Қаламкаш буни яхши илғаб олган.

«Қалдирғочлар»да ижтимоий ҳодисалар ичига мана шундай куртак бўлиб, ёки тўғрироғи куртакланиб кириб бориш тенденцияси мавжуд, буни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш керак. Чунки бу ўз номи билан аталган ҳали куртак-да! Унга ўхшовсиз муносабат бевақт тагидан айрилиб кетишига олиб келади.

Тарих тарих бўлиб шеърият қанча гўзал сўз айтган.

Лекин унинг гўзаллик яратадиган даргоҳи ҳеч қачон тўлмайдди. Ҳаётда гўзалликнинг ўрни кўп. Шеърятнинг гўзалхонаси доим кашфиётлар учун очиқ. Адабиётга кириб келаётган бугунги ёшларнинг ўзгача образли сўз тарзи борлиги, уларнинг овози етти-саккиз йил бурун келган ёшларнинг ишларидан тубдан ажралиб туриши кишини қувонтиради. Ўзига хослиги бўлмаган шеър худди сув бетига ёзилгандай дарров замондошлар назаридан из қолдирмай ўчади.

Берди Раҳмат, Зулфия Мўминова, Абдумажид Азимов, Чоршаъм Рўзиев, Шокир Жуманиёзов, Чори Авазов, Мақсуда Эргашева, Юсуф Жумаев, Сирожиддин Саидов, Оллоёр Бегалиев, Муҳаммад Юсуф каби «қалдирғочлар»нинг шеърлари кўп ҳолларда туйғуларнинг нозик идрок этилиши, нозик шеърый фикрлаш, нафис образлиликка интилиши ва шу билан биргаликда дардли муаммоларни қўя билиши билан менга янгилик — шеърятимизда янги умидли овозлар бўлиб туюладилар.

Берди Раҳмат бир кичкина шеърида ўзбек қишлоғининг тонгини тасвирлайди. Қуёш эндигина уфқдан кўтарилиб келмоқда. Ёш шоир назарида ўзбек қизлари қуёшни эркалаб олгандай. Қуёш, дала, далага чиқаётган қизлар, тонг ҳақида шу қадар кўп ёзилганки, улар эндиликда тонг зақини бермай қўйган. Лекин Берди Раҳматнинг шеърида не ажабки, қуёш бошқатдан туғилгандай, бошқатдан уфқ лабига кўтарилгандай, деҳқон қизлар ҳам илгаригидан тамомила бошқача қадамлар ташлаб бораётгандай бўлиб туюлади. Бу шеърни ўқиганда, худди қуёш ва қизлар ҳақида биринчи марта ёзилаётгандай бўлиб кўринади. Унинг «Най ноласи» шеърида эса анҳорда юлдуз, ой билан бирга най ноласи ҳам қўшилиб оқиб бораётгандай. Анъанавий, ҳатто шаблон образларга Берди Раҳмат янгитдан жон бағишлаб юборади. Бундай шеърларни ўқиганда атоқли Гафур Ғулом мисралари билан: «Уфуринг, боғимиз бўлсин муаттар!» — деб айтгинг келади. Худди шундай нозик образлилик Мақсуда Эргашева шеърида ҳам ўзига тортади. Унинг бир шеъ-

рида кичкина болакай укасини опичлаб сўқмоқдан бораётир. Укасининг қўлида дўппи. Дўппи ичида тўла ялпиз. Шоира шеърни шундай тўртлик билан тугатади:

Иўловчи бир лаҳза шошмагин,
Упиб қўй, болани тўхтатиб.
Ахир у ҳаммадан илгари
Топибди баҳорни ахтариб.

Ялпиз ҳиди ҳақида, баҳор келганлиги тўғрисида сон-саноксиз шеърлар тизиб ташланган. Лекин бу шеърдан чинакам баҳор ва чинакам ялпиз ҳиди бўй таратиб туради. Мақсуда Эргашеванинг шеърларида бундай тасвирий образлилик якка ҳол эмас.

Абдумажид Азимовнинг «Тунларнинг бағрига ташласа ўзни» сатри билан бошланадиган шеърида ўсмир ва унинг қошида кўндаланг ётган дунё муаммоси тилга олинади. Ёш шоир дунёни бошқача идрок қилишини теран чизади. Фикр ва қарашлардаги ҳаракатни яхши ифодалайди. «Ногоҳ кеча мени авраган ёлғон, Туюлади унга — ҳақиқат тенгсиз. Бола юрагида уйғонар бўрон, Гулдурос солади бўғзида денгиз». Абдумажид фикрлашга қобил, фикрловчи инсон образини яратишга уринади. Шеърятнинг фикрлашга ундаши, фикрловчи — фаол фикрловчи: халқ, Ватан, ижтимоий манфаатларни кўзлаб фикрловчи инсонни тарбиялашдаги вазифаси жуда улуғ. Ҳозирги кунда бадний сўзнинг бутун қудрати мана шунга қаратилмоғи зарур. Шу маънода Абдумажиднинг фикрлаб ер шари кетидан изтироб ичида чопиб кетаётган ўсмири шу авлод шоирлар адабиётга олиб кираётган ва ёки келажакда олиб кириши мумкин бўлган янгиликдир. «Кўксиди озод хаёллар билан» огуриб бораётган ўсмир ҳақидаги шеърни Абдумажид Азимов қуйидаги банд билан якунлайди:

Ҳеч ким тўхтатмоққа эмасдир қодир,
У қуёш шиддатини қалбида туяр.

Боқий ҳаёт учун ўспирин ҳозир,
Заминнинг ўқига юрагин қўяр...

«Қалдирғочлар» наслининг шеър, адабиёт ҳақидаги тушунчалари ҳам етарлича теран. Шеър ҳақидаги уларнинг тушунчалари, эстетик кредоларини Юсуф Жумаевнинг «Шеър нима — юракка сиғмаган севинч, шеър нима — юракка сиғмаган алам» мисралари яхши ифодалаб беради. Юракка сиғмаганликда самимият, фаоллик, тозалик бор.

«Қалдирғочлар»нинг мақтаса мақтагулик шеърлари ва ҳикоялари ҳам кўп, шу билан бирга бадийят нуқтаи назаридан оқсайдиган томонлари ҳам оз эмас. Абдумажид Азимовнинг 1983 йилда чиққан «Ўзбекистон» деб аталган шеърида шундай сатр бор: «Қалбим шу юрт билан эврилган...» Кейинги мисраларни келтирмай қўя қолайлик. Айтмоқчи бўлган фикримизга шу мисранинг ўзи етарли, «Эврилмоқ» сўзини Алишер Навоий дostonлари ва ғазалларида анча кўп ишлатади. «Айланмоқ», «ўзгармоқ» маъносида. Навоий асарларида яшаб келаётган бу сўз ҳозирги замон тилида фойдаланилмас эди. Яқинда Кафканинг таржима асари шу сўз билан номланди. Мана энди ёш шоирнинг Ўзбекистонга изҳори дили баён қилинаётган шеърга ҳам у граждан сифатида кириб келди. Абдумажид бу сўзни «Йўғрилмоқ» маъносида қўллайди. «Қалбим шу юрт билан йўғрилган» дейиладиган бўлса, унча равшан бўлмаса-да («шу юрт билан» эмас, шу юртга ёки шу юртда йўғрилган дейилсагина мазмун тўғри ифода қилинган бўлади), лекин ёш шоир айтмоқчи бўлган фикр келиб чиқади. Аммо қалбим шу юрт билан эврилган дейилганда бундан кутилган маъно ифодаланмайди. Мўйсафид сўз ўз ўрнида қўлланмаган. Лекин таржима асар номи сифатида у тўғри берилган эди. Еки Чори Авазовнинг қуйидаги бандини кўрайлик: «Ғарам кўрсам ёноқларингда қуйилади кўзларимдан ёш, Ийқиламан қайғуларингдан мен руҳингман, ахир, қаламқош». Бу ерда «мен руҳингман» деган ифода ўз ўрнида эмас.

Умуман «Рух» тушунчаси ҳақида «Ўзбек совет энциклопедияси» қуйидагича таъриф берилган экан: «Рух I танадан холи бўлган ғайримоддий асос ҳақидаги диний тушунча. Аслида бу тушунча инсон ва ҳайвонлар танасида яшовчи, уйқу ва ўлган пайтда танани тарк этувчи ўзига хос куч ҳақидаги анимистик тасаввурлардан келиб чиққан (қ. Анимизм, Арвоҳ Жон)». Рух йўқликнинг шакли. Шундай экан, ошиқ киши севгилиси — қаламқошга қарата қандай қилиб мен руҳингман дейиши мумкин? Айрим ёшлар сўзларнинг маъно доиралари атрофида мушоҳада юритиб шеър яратишга уринадилар. Сўзнинг маъносини чақиш катта фалсафий, интеллектуал, шоирона идрокни талаб қилади. Акс ҳолда сўзлар шоирга ўз сирларини очмайдилар. Тош бўлиб тураверадилар. Еш шоир Зикрилла Нетьматовнинг «Вазминлик» шеърини ўқийлик:

Вазмин ер шарининг бир чеккасида
Ўй суриб турибман, ўйларим вазмин.
Жисмимда вазминлик кезар осуда,
Туйғуларим вазмин, куйларим вазмин...

Биз Овидий замонларидан Пушкингача ва ундан ҳозирги Евтушенкогача ёниб яшаш ва ёниб ёзиш фалсафаси билан қалам тебратилганлигини билардик. Лекин мана Зикрилла янги гоёни, яъни вазмин туйғулар билан вазмин яшаш, вазмин ёзишни илгари сурмоқда. Вазминлик безовталикнинг зидди. Безовталиксиз шеър дунёга келмайди. Вазминлик билан фалсафий манзума ёзиш мумкиндир, лекин мен бунга ҳам ишонмайман, «вазминлик кезар осуда»ни қандай тушунишимиз керак? «Осуда», «осудалик» ҳам вазминликнинг синоними эмасми? Кейинги тўртликни ўқиймиз:

Қалбимга ботса-да вазмин бу ҳолат:
Мен уни маҳкамроқ босгум бағримга.
Чўкмокликдан сақлар чунки у ҳар вақт,
Мени енгил-елпи ўйлар қаърига.

Вазминлик қандай қилиб «қалбга ботиши» мумкин? Ва агар қалбга ботган экан, яна қай тарзда уни бағирга янада маҳкамроқ босишнинг иложи бор? Вазминлик чўктиради. Енгил-елпи ўйлар эса ҳавойи бўлади. Енгил одамларни доим ҳаволаниб юрган ҳолда тасаввур қиладилар. Енгил одам чўкмайди, балки «кўтарилади»... Енгил-елпи ўйларнинг қаъри бўлмайди. Қаър зулмат ва оғирликдир, вазмин нарсаларгина қаърга чўкадилар. Ёш шоир шеърини юртимни енгилтак одамлардан асрайман, деб тугатади. Унинг бу фикрига ҳеч қандай эътирозимиз йўқ, эзгу фикр. Лекин яхши ният ўз шеърини ифодасини топмаган, шеър абсурдга айланиб қолган. «Қалдирғочлар»нинг асарларидан бундай мисолларни, сўзбозликлар, фикрий парокандаликлар, бадий уврин-тўдаликларга иллюстрация қилиб кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Лекин бу ерда шу билан чекланамиз. Булар янги замонавий адабий жараёнларнинг шаклланишларида рўй бериши мумкин бўлган ҳодисалар. Юрагида ёқти бўлган қаламкаш улардан қутула бораверади ҳам. Лекин бунинг учун ёш ижодкор бошдан ўзи учун қаттиқ талабчан бўлса деймиз. Бадий адабиёт— образли сўз силсила ўйинлари эмас, ижтимоий жасорат қуроли. У юксак идрок, иқтидор, гражданлик манфаатларини кўзлаб яшамоқни тақозо қилади.

Немец антифашист адиби Носсак ўзининг «Спираль», «Д'артезнинг иши» каби романлари билан машҳур. Унинг «Қаламтарош» деган кўримсизгина ҳикояси бор. Ҳикояда ёлғизликда қолган қаҳрамон боғдаги олма дарахтлари билан хаёлан сўзлашади, улар билан суҳбатлашади. Олма дарахтлари билан суҳбатни шу қадар қаттиқ тасаввур қиладикки, тунда бир пайт назарида олма дарахти деразага яқин келиб уни ахтаргандай ва у хонада эканлигини кўргач, бир варақ оппоқ қоғозга «Жаннат шу ердами?» деб ёзиб сўрагандай бўлади. Ҳикоя қаҳрамони дарахтларнинг бу саволига жавоб топиб беролмайди. Дарахтлар яна тун бағрига чекинадилар. Бизнинг бир ёш шоиримиз (бир эмас, балки кўплаб десак ҳам бўлади) совуқда дийдираб

турган олма дарахтлари ҳақида ёзади. Шеър уларга ачиниш билдириш билан тугайди. Ёш шоирнинг фикрини уқолмайсиз. Ачиниш сизга ҳеч нарсани англамайди. Қуруқ сўз, Носсакда эса шу образ, унинг кутилмаганлиги, инсоний теранлиги ва гўзаллиги ҳақида ўйлайверасиз ва ўйлаган сайин руҳингизга аллақандай инсоний жозоба оқиб кираётгандай бўлаверади. Жаннат ўша ердами? — ҳар бир шоирдан, ижодкордан табиат ва инсон: жаннат шу ердами? Сенинг ёнигдами? Сенинг хаёлингдами? деб сўрайди.

Ёш ижодкор нима деб жавоб бераркин?

Унинг реал жаннат — ҳаёт ҳақида ўз сўзи бормикин? Бор эса, боғлардан булбуллар йўқолиб кетмоқда деб нахурмай унга, биродар, ўзинг булбул бўл!

Журъат санъат яратсин

Саксонинчи йилларнинг ўрталарида яшаяпмиз. Янги талентлар дунёга келяптими? Халқнинг талент туғадиган юраги гурсиллаб уриб турганда қачон адабиёт ва санъатга янги, қобил кучларнинг келишлари тўхтаган? Ҳеч қачон бундай бўлмаган. Адабиёт доимо ўзининг шаън-шукуҳли улкан чинорлари билангина эмас, энди барг ёзмоққа шайланган куртаклари билан ҳам қудратли. Фарқи шундаки, чинорлар оламнинг барча жонбахш шамолларига кўксини очиб юксакда шовуллайди. Куртакнинг барча мусиқаси ҳали юрагида, ҳали унинг товушлари баралла жарангламайди. Айрим ҳолларда эса куртакларнинг ўз туғма овозларини эмас, ўрганиш овозларини тинглаймиз ва улар ичидан фақат шу бўлғувси ижодкор шахсларга хос бўлганларини ажратиб олишга уринамиз.

Ҳозир ёшлар ижодчилигига эътибор ҳамма пайтлардигидан кўра кучли. Кўплаб янги китоблар, тўпламлар чиқарилмоқда, газета-журналларда уларнинг янги асарлари пайдо бўлмоқда.

Янги талентларга аввало янги ижодий онг эгалари деб қарамоқ керак. Уларнинг изланишлари ва тажрибалари ижодкор онгидаги ўзгаришларни яққол кўрсатиб туради.

Куни кеча икки ёш муаллифнинг биринчи шеърий китобчалари чиқди. Уларнинг ҳар икковлари ҳам бу китобчаларини жуда интизор бўлиб кутган эдилар. Уларнинг айрим машқлари бирмунча вақтлардан бери вақтли матбуот саҳифаларида кўришиб келаётганини ўқувчилар билдилар. Бу ёш муаллифлардан бири бизнинг кўз ўнгимизда ўз маънавий-руҳий дунёсининг харитасини кашф қилмоқчи ва бу руҳ харитасини бизга тортиқ қилмоқчи, иккинчиси эса ҳаётдан, тарих қатларидан ҳақиқатнинг олтин олмасини топмоқчи ва ўқувчиларини ўзининг шу йўлдаги изланишларига шерик қилмоқчи. «Руҳим харитаси» китобчасининг автори С. Саидов ҳам, «Ҳақиқатнинг олтин олмаси» китобининг муаллифи Ю. Жумаев ҳам ўзларини дунё, Ватан олдида жавобгар деб ҳис қиладилар. Энг яхши шеърларига шу жавобгарлик туйғусини сингдиришга уринадилар. Албатта, жавобгарлик туйғуси пайдо бўлган экан, бу инсон ва айниқса, ижодкор инсон учун жуда қимматли. Жавобгарлик ҳиссиёти яхши тарбия топган ҳолда ўз қилаётган иши, ўз ўрни, ўз вазифаларини жиддий кўздан кечиришга доимо имконият бўлади. Ю. Жумаев ўз китобчасини «Ватан» деган шеъри билан бошлайди, С. Саидов эса, «Жавобгарлик» шеъри билан илк саҳифаларини очади. Ўзларининг илк саҳифаларидаёқ улар гражданлик туйғуларини биринчи ўринга қўйишга, уларга алоҳида урғу ва мавқе беришга интиладилар. Ёш қаламкашлар учун муштарак бўлган бир хусусиятни бошданоқ айтиб ўтишни истаймиз. Уларнинг ҳар икковлари ҳам эгриликка, прода-сизликка, бепарволикка, беғамлик ва айниқса, сохталikka — ундан келиб чиқадиган кўзбўямачиликларнинг турли модификацияларига кескин қарши чиқадилар. Бу салбий ҳодисаларга нисбатан қатъий муросасиз бўлишга бел боғлайдилар. Ҳатто С. Саидов «Жавобгарлик» шеърида маънавий жиҳатдан бир поғона юқорироқ ҳам кўтарилгандай бўлади. У инсониятнинг барча армонли ишларига ўзини тўғридан-тўғри айбдор санайди. Лекин афсуски, шеърни ўқиётганда, сўзлар унинг шу яхши ҳиссиётини етарлича

бадий гаммалар билан ифодалаб беролмайди. Ёш муаллиф керакли сўзни топиб айтолмаётгани, юрагини тўлдирган олижаноб ҳисларни равшан ва тиниқ ифода қилолмаётгани сезилиб туради. «Бесамар ирода исканжасида Йилларингиз куйди, Кўраман. Хўрсининг: Уғлингиз эгри йўлларда... Мен жавоб бераман!»— деб ёзади С. Саидов. Кимнингдир умри самарасиз ўтди, ўзидан тузук нишон қолдиролмади. Устига-устак, ўгли эгри йўлларга кириб кетди. Ҳаммаси тушунарли. Ёш қаламкаш бунга бепарқ қаролмайди. Лекин бахтини йўқотиб қўйган, адашган одамга қараб туринг, хўрсининг, дейиш бу ерда болаликнинг сўзларидай бўлиб эшитилади. Хатолардан яраси очилиб, тутаб ётган одамга бундан бошқа зарур, инсоний сўз йўқми? Умуман, бу ва бу тахлит сўзлар кимга, қандай енгиллик ва мадад беролади? «Кўлларига чўкиб креслоларнинг зое умрингизга, хотинингизга ғамгин қараманг. Мен жавоб бераман». Бу сўзларда жавобгарликдай катта тушунча ифода нўноқлиги туфайли майдалашиб қолаётгандай бўлади. Хўш, дейди, идрокли китобхон, бунинг нимасига жавоб берасиз? Жавобингиз нимада ўз ифодасини топади? Сиз «ҳаммасига мен жавоб бераман» деяпсизу менинг бунга ишонгим келмайди. Чунки сўзлар меъеридан ортиқ баландпарвоз бўлиб кетди. Бу катта кеманинг устида туриб кичкинагина жилға ичига киришга уриниш эмасми? С. Саидов яхши кўтаринки ҳиссиётлар билан шеър ёзади. Лекин шеърини ифодага келганда... Унинг «Инқилоб хиёбонида» шеърида ҳам инқилобчиларга, уларнинг жасоратга тўлиқ ишларига эъзозли муносабати сезилиб туради. Ёш шоир назарида шиддатли инқилоб йиллари ўтди. Унинг суронли воқеаларига шоҳид бўлган ерларда эндиликда сукунат ҳоким. Бу ерларда гуллар жимгина ўсиб ётади, пенсионерлар хомуш кезинишади, ошиқ-маъшуқлар «жим шивирлашади». Шунда ёш шоир бирдан ўз кўксига комиссарнинг ўтли нигоҳини ҳис қилади. Ахир, ҳар қалай, ўткинчи ошиқ эмасмиз-ку, дейди у ўзига ўзи: «Юрак! Кел, тўхтайллик бу ерда бир зум. Эслайлик табаррук воқеаларни. Бугун таббарук-

дир бари биз учун. Юрак! Кел, бу ерда бир зум тўхтайлик. Ҳали кўп нарсани гарчи билмасмиз, Олис тақдирларни бир зум ўйлайлик, Сўрайлик улардан:— Бизлар кимлармиз?» Ҳузига, ўз авлодига инқилобчилар насли нуқтаи назари билан қараш истаги туғилганлиги — шу маънавий эҳтиёжнинг ўзи ҳам кўп нарсаларни англатади. Шеър «Бизлар кимлармиз?» деган савол билан тугайди. Унга тўғри, бевосита жавоб йўқ. Лекин савол ўйлатади. Фақат бир нарса... Ёш қаламкаш инқилоб воқеаларини табаррук воқеалар деб атайди. Бу яхши. Лекин унинг шу табаррук жойларда табаррук воқеаларни эслаб «бир зум тўхтайлик», «бир зум ўйлайлик» дейиши катта маънода айтилаётган «табаррук» ифодаси билан яхши қовушмайди. Негаки, ҳар ҳолда булар «бир зум тўхталиб», «бир зум ўйланиладиган» ва «бир зумгинага» эсланиладиган ҳодисалар эмас. Аслида биз ўша ҳодисалар ичида туғилганмиз, ўша улуғ тарихий воқеаларнинг меросхўрларимиз. Доимо ўша инқилоб анъаналарининг ичидамиз. Зотан, инқилоб ҳеч қачон биз учун сукунатга, жимжитликка айланган эмас, айланмайди ҳам, унинг ҳаётбахш шовқинлари қонларимизда яшайди. Ёш муаллиф ўзи ривожлантираётган яхши теманинг бадий ифода воситалари устида ишлашга маҳорати етишмаганлиги учун ўқувчида шунга ўхшаш иштиболар туғилиши, табиий. С. Саидовнинг биринчи китобчасига кирган барча шеърларда ҳам ҳиссиётларнинг беғуборлиги ва айни замонда бадий ифодаларнинг ҳали анча тиниқ эмаслиги кўзга баралла ташланиб туради. «Хатлар ёздим: бормисан, сингил...» деб бошланадиган шеърда ўзинини битираётган сингил қишлоқдан шаҳардаги акага хатлар ёзади. Шаҳарга бориб ўқисан, дейман. Лекин олжим йўқ. Онам рухсат бермайдилар, дейди. Акасида ёрдам кутади. Акамку, мени яхшироқ тушунар, деб умид қилади. Аканинг бу масалага қарашини кузатайлик. У жуда мароқли. Ака негадир сингилни «Хаёл» деб атайди. Унинг ўзи ҳам ҳали йўлини аниқ белгилаб ололган эмас. У фақат юрагида аллақандай шафқат туғилганлигини ва агар шу шафқат

Бехато камол топса, унда «йўлимдаги ҳар қандай ҳайрат мени бир кун қилғайдир адо!»— деб ёзади. Ҳайрат нега шафқатни адо қилади? Узоқ ва кўп уриниб ҳам буни охиригача тушуниб етолмаймиз. Сўнг ака сингилга шундай таъриф беради: «Сенинг бўлса тақдиринг — Хаёл — Конвертларда учиб келган қуш. Сен — дарахтсан — қийнаган савол, Сен хаёлсан — кўринмас товуш!» Уқиш орзусида ўнинчини битираётган қизча шу сатрларни ўқиса қандай хаёлга бораркин, деб ўйлайман. Қизчани бир зумда ҳам дарахтга, ҳам хаёлга, ҳам қушчага, ҳам кўринмас товушларга бир пайтнинг ўзида ўхшатилиши жуда осон ва жуда қоришиқ рўй бермаётганмикин, деб хаёлга толасиз. Бу ғалати, тасодифий сўзлар қизчанинг мушкулини осон қилармикин? Турмуш муамоларини ҳал этишда кўмак берармикин? Лекин начора, тоғ боши қорсиз, шеър сатри тумансиз бўлмас. Балки шеърнинг кейинги бандларида ака сингил шунчалар орзиқиб кутаётган зарур сўзларни айтар. Ака сингилга шундай ёзади: «Шаҳар. Тунлар ўхшар хатарга, хавфлар босиб ётар кўксини. Онам бу шубҳали шаҳарга ишонмайди сендай қизини!» Замонавий, ўқиган йигит— ака шаҳарни негадир хавфли деб биладиган онанинг позициясини ёқлайди. Сингилни унинг ниятларидан қайтаради: «Тушуниниш — бу қийналиш демак, қийноқ гоҳ бахт, гоҳи пушаймон. Тушунмасдан соф қолмоқ керак, Сен соф қолгин, пок қол, сингилжон!» Ака худди онгли тарзда сингилни қоқоқликда, қоронғуликда сақламоқчидай. Авторнинг ҳам афтидан позицияси шундай. Лекин наҳот, ахир дунё ишларини тушуниш маънавий бузилишга олиб борса, наҳот тушунган одам соф қололмаса? Дунёдан тушунмай ўтиш буюк Навоий ибораси билан айтганда, нотамо утиш билан баробар-ку! Шоир илғор ғоялар ва қарашларни тарғиб қилиши керак эмасми? Софликни примитив маънавий талаблар билан яшагандагина сақлаб қолиш мумкинми? Шеър катта, ибратли инсон тақдирларисиз яшай олмайди. С. Сандов шеърларига ҳали шундай тақдирлар ва ҳаёт воқеаларидан кучли диапазондаги таъсирланишлар ки-

риб келгани йўқ. Ёш муаллиф ўз шеърларига шу зарур нарсалар етишмаётганлигини сезадими йўқми, айтолмайман, лекин буларнинг ўрнини кўп маҳал ҳавойи чақириқлар ва аллақандай қуруқ сўз оқимлари билан тўлдиришга уриниш аён сезилади. Бир мисолни кўриб ўтайлик: «Оқ халатли тангрилар, отамга ёрдам беринг! Ҳаётга таянч бўлинг! Севининг! Суюнинг! Кулинг! Севолмай юрган шўрлик гадога ёрдам беринг! Бу зотларнинг наслини билмай оллоҳ ҳам ҳайрон. Сиз софдил инсон бўлинг — худога ёрдам беринг! (Техник терминлар аро бўғилмоқда дардларим. Қадим туркий сўзларим, Дардимга ёрдам беринг!..)» Албатта, бу каби нола-чақириқлар маълум бир салбий ҳодисалардан пайдо бўлади. Бўзлаб турган бола ҳам шу замоннинг бола-сига ўхшайди. Бу ерда оғриқ бор. Лекин оғриқ пала-партиш бақириқлар орқалигина ифодаланари. Ёш шоирнинг ҳаёт ва замоннинг оддий, лекин оғриқ мотивларини шеърга олиб кириши яхши. Б. Пастернак: «Бизнинг кунларда ҳатто ҳаводан ўлим ҳиди келади — дариҷани очсанг, томирингни очгандай гўё», деган. Бу ҳам замон оғриғи. Лекин оғриқни топганда уни зўрайтирадиган эмас, уни тузата олишга қодир ишлар қилмоқ керак. Ундан кейин эр йигит — у шеърда яшайдими, ё бошқа ерда — доимо валломат бўлсин. Ўзига табассум ва илтифот тортиқ этган аёлни итга тенг қилмасин. Аёл ҳақида сўзлаганда кўз ўнгимизда доимо онамиз турсин. Шунда эҳтимол ёш муаллифнинг «Сенинг итинг» шеъри каби одамни ерга урадиган нарсалари ёзилмайди. Умуман, С. Саидовнинг «Синфдошим Искандарнинг «Ява» мотоцикли ҳақида хотиралар», «Болалик балладаси», «Тез ёрдам машинасида ёзилган шеър», «Мен исмлар топгайман...», «Ҳайрли тун», «Сенинг итинг» каби шеърларида ёш муаллиф замонавий дардларни ўртага ташлайди-ю, лекин сўзга, темага, ифодага — нафосатга эътиборсизлик туфайли (бу ёш автор учун табиий ҳол!) бадий мақсадга тўла эришолмайди. Менсираб сўзлашга майли кучли: (Мен, Мен. Мен? Мен! Мен... Мен) «Мен»

Ўзгаларга маънавий-руҳий бойлик улашади. Унда олижаноб руҳий хазиналар туганмас бўлсагина, «Мен» деб бот-бот сўзлаш замондошлар қошида ўзини оқлаши мумкин.

Иккинчи ёш муаллиф Ю. Жумаевнинг С. Саидовдан фарқли томони — унинг ўз шаклланган қарашлари, оғриб етилган фикрлари мавжуд. Қарашлари ва ҳиссиётларини таъсирчан, мусиқий алфоз билан айтади. Айниқса, Ватан, табиатга муносабати ўзига хос. Бу мавзудаги шеърларида ўткир, кутилмаган, дардли фикрлар учрайди. У сўзларни айқаш-уйқаш тизиб, қаторлаштириб ташламайди. Сўз устида ранж, андеша билан машаққат чекади. Унинг ҳайқириғи ичида ётганга ўхшайди. Унинг ҳақиқат, Ўзбекистон, нейтрон ҳақидаги тушунчалари кутилмаган шоирона қирралар ва миқёсларга эга. У Ўзбекистон гўзаллигини космик чексизликда олиб кўради ва «файласуф Мэлс Маҳмудовнинг ғарблик харита чизувчига айтганлари», «Ҳақиқатнинг олтин олмаси», «Нейтрон бомбаси хусусида сўз», «Потёмкин» кемалари», «Кўксимдаги ханжар», «Бола кўприк узра ўлтирарди...» сингари туғма сўз қобилиятидан дарак бергувчи шеърлар ёзади.

Ю. Жумаев шеърларининг қимматли томони — уларнинг чуқур замонавийлиги, замон ҳодисаларига кескин муносабат билдириши, муҳаббат ва нафратини очиқ ифода қилишида. Унда танқидий лирик пафос анча кучли.

Шу билан бирга Ю. Жумаевнинг айрим шеърларида темани ортиқча кескинлик билан ечиш кўзга ташланади. Чунончи, «Шеърхонлар» деб аталган шеърда Шоир Товуқ шеърхонга: «Менга эргашинг, сизни гўнгли маконга элтаман», дейди. Шоир Булбул эса: «Менга эргашинг, мен гулзорга олиб бораман», деб айтади. Шеърхонлар эса Булбулга эргашсак, учшимиз керак бўлади, Товуқ айтган жойга эса қийналмай етиб борамиз, дейишади. Шундай қилиб, шеърхонлар Товуққа — унинг гўнгли маконига эргашадилар. Шоирнинг нозик киноясини тушуниш мумкин. Лекин биз ҳеч қачон шеър оламида шундай бўлганлигини кўрмадик. Баъзи тасодифлар эса воқелик

қонуниятини белгиламайди. Ҳақиқий шеърхон доим чин шоирлар — ўз замони ва ўтган замонларнинг булбулларига эргашади, уларнинг сўзларини сув, ҳаводай азиз кўради. Ю. Жумаевнинг «Чўчқалар» деб аталган масалида ҳам ҳодисаларни шундай фавқулудда кескинлаштиришга уриниш сезилади. Шунингдек, «Аждодлар нидоси» туркумида ҳам учрайди. Баъзи зиёли ёшларимиз ўзларининг бугунги бирмунча субъектив тушунча ва тасаввурларини, кўнгилларидан кечган баъзи оғриқ қўзғайдиган фикр-ўйларни ўрта асрлар ва ёхуд ундан нари-берида ўтган қаҳрамонлар номидан айтмоқчи бўладилар. Улар шундай фикрларни айтишга қобил ва тарихан етишганмидилар йўқми, бу ҳақда чуқур, синфий, марксистик нуқтаи назар билан ўйлаб кўрмайдилар. Натижада, бўяма сўз туғилади. Биз гу истакларимизни ёшларга таъна маъносида айтаётганимиз йўқ. Уларнинг илк китобларида бундай камчиликларнинг учраши, табиий. Лекин, бизнингча, бундай камчиликлар қўлёзмада тuzатилнши, ёш зиёлиларимиз китобхон қошига ўз талантларининг энг яхши, порлоқ қирралари билан чиқишлари зарур. Республика қишлоқ хўжалиги ходимларининг 1985 йилда бўлиб ўтган кенгаши ҳужжатларида: «Лафзи ҳалол, азамат халқимиз ҳақида яхши асарлар, спектакллар яратайлик. Меҳнат аҳлини янги ютуқларга илҳомлантирайлик», деб айтилди. Бу зарур фикрлар ёш адиблар олдидаги вазифаларни ҳам белгилаб беради. Улар М. Горькийнинг «Ёшлар билан суҳбат» мақоласида айтилган шу сўзларга ҳамоҳангдир: «Мен бир нарсани кўп такрорлайман: инсон интилишларида мақсад қанча юксак бўлса, унинг қобилиятлари, талантлари шунча тез ва социал жиҳатдан маҳсулдор ўса боради, мен бунинг чин ҳақиқат эканлигини тасдиқлайман». Кўкка бўй чўзаётган ниҳолларга катта мадор бўлади бу сўзлар!

Халқнинг қўлига ёш ижодкор китобининг тегиши — умрнинг энг мазмундор саҳифаси. Айниқса, биринчи китобнинг масъулияти бошқача. Биринчи китобни ёш қалам-

каш тақдирининг ярми деб аташ мумкин. Чунки кейин шу биринчи китоб ғоялари бир умр ҳамроҳлик қилади. У. Умарбеков ва Э. Воҳидов, А. Орипов ва У. Ҳошимов, Ш. Холмирзаев ва У. Назаров, Х. Султон ва А. Ибодинов биринчи китобларини эсласак, ўша шукуҳ, ўша ғоялар соғлом даволат этаётганлигини кўрамиз. Шунинг учун ҳам биринчи чиқиш — биринчи катта минбарларда ҳар бир шеър, ҳар бир сўз мазмундор ва яхши — тақдирсоз бўлсин. Сўнг теранлик ва ёрқинликнинг умри озаймасин.

Бу эса фақат ёш адиблар эмас, матбуот, айниқса, нашриёт ходимлари зиммасига катта масъулият юклайди. Ёш адибларнинг профессионал маҳоратларини ўстиришга, уларнинг даврнинг ғоявий-сиёсий вазифаларини бажариш йўлида сафарбар этишга, мафкуравий чиниқтиришга ҳар томонлама, тўхтовсиз ёрдам бериб бормоқ лозим. Айниқса, қўлёзмалар устида қунт, сабот, талабчанлик билан иш олиб бориш, ғоявий саёз, бадий бўш, ижтимоий салмоғи паст асарларнинг қўлёзмаларига жиддий, принципиал муносабатда бўлиш — барча қаламкашларда бадий сўз масъулиятини тарбиялашда муҳим аҳамиятга эга.

РОМАН ЙЎЛИДА ИЗЛАНИШЛАР

Романлар, азизлар, ақл ўргатманг.
Саида Зуннунова

Халқ қўлига тош олди

Худойберди Тўхтабоевнинг «Йиллар ва йўллар» романи

Саксонинчи йилда Худойберди Тўхтабоевнинг «Қасоскорнинг олтин боши» деган халқ қаҳрамони Номознинг чигал хавф-хатарга тўла фожеали ҳаёти тарихини ёритишга бағишланган саргузашт романини ўқиган эдик. Мана, орадан бир неча йил ўтиб ёзувчининг иккинчи тарихий-саргузашт романи «Йиллар ва йўллар» дунёга келди.

Худойберди Тўхтабоевнинг таланти саргузашт яратадиган, саргузаштларда ўзини кўпроқ ва тўлароқ намоён қиладиган талант. Лекин унинг саргузаштлари шалди роқ олдиқочдилар, қувди-қувдилар, босди-босдилардан иборат эмас. Унинг саргузаштлари халқ ҳаётининг теран мазмундорлиги билан тўла. Саргузаштларни шитоб ва шиддат билан ҳаракатга келтирувчилар эса О'Генри асарларидаги тап тортмас қароқчилар ва ёхуд, ғалати табиатли гангстерлар эмас, ҳақиқат изловчи, умум, яъни, халқ бахти, озодлиги, адолати учун кураш олиб борувчи ўқтам, навқирон кишилардир. Худойберди Тўхтабоев ёзувчи сифатида шундай қаҳрамонларни севади, уларни ахтариб топади, уларнинг инсоний оламини жасорат билан акс эттиради.

«Қасоскорнинг олтин боши» пахсакашлар қўзғолони воқеалари билан бошланган бўлса, «Йиллар ва йўллар» романи аравакашлар ва контора хизматчиларининг ғалаёнлари, иш ташлашлари билан очилади. Бу ҳолда ҳам безовта асримиз бошларидаги кўзи очилиб келаётган, тарихи

бирмунча онгли ғалаёнлар палласига кирган Ўзбекистон ҳаётининг етакчи диалектикаси пайқалгани сезилади. Ёзувчининг қаҳрамонлари қўзғолондан қўзғолонга томон ҳаракат қилиб, ўсиб, улғайиб борадилар. Ёзувчи, ўз революцион тарихининг ҳал қилувчи палласига кирган Ўзбекистонда нималар бўлмоқда? Нималар рўй бермоқда?— деган саволларга жавоб топишни бош мақсад қилиб қўяди. Бу романларни ўқиганда она юрт тупроғи золимлар оёғи остида ўт бўлиб ёнаётганлигини, улар оғир талвасалар ичида халққа зулмни янада зўрайтириб борганларини кўрамиз. Бойлар, мустамлакачилар ва уларнинг зўравонлик аппаратлари тарихни орқага қайтаришга, агар бу қўлларидан келмаса, уни бир жойда турғун қилиб қўйишга жон-жаҳдлари билан ҳаракатлар қиладилар. Ғафлат, мутелик, қуллик деган халқимиз ҳаётида асрларча чуқурлашиб борган бир чоҳ бор. Улар халқнинг бошини шу чоҳдан асло чиқармасликка уринадилар. Лекин улар йигирманчи асрга келиб дунё жуда ақлли бўлиб қолганлигини, Европа ва Россиядан янги сарин ва қудратли шамоллар — озодлик, тенглик, биродарлик, социализм шамоллари келаётганлигини кўришни, тан олишни истамайдилар. Озодликка қарши жаҳолат ва мустабилликни авж олдирадилар. Халқнинг энг яхши ва энг илғор фарзандларини ўлдириб, қирғин қилиб, жаҳолат салтанатини барқарор ушлаб турмоқчи бўладилар. Худойберди Тўхтабоев ҳар икки романида ҳам халқ онгидаги ҳаракатни — фойдали, жиддий, илғор ўзгаришларнинг диалектикасини ёритишга ва бадий жиҳатдан ифодалашга эришган. Биринчи романдаги халқ онги даражаси билан иккинчи романдаги онг даражаси ўртасида ғоятда сезиларли ўзгаришлар рўй бергани яхши кузатилади. Халқимиз ишламаган тишламайди, деб хўп топиб айтган. Лекин инқилобдан илгариги ижтимоий зулмнинг даҳшатини кўрингки, ўлиб-тирилиб ишлаган бечора халқ бир тишлам нонга зор эди. Халқнинг асосий кўпчилиги қарз ва қашшоқликка тамомила ботган, улардан бошини кўтаролмасди. Ёзувчи романда мана шундай оғир аҳволда яшаган халқнинг пси-

жологиясини чизишга катта аҳамият беради. Халқнинг умумий кайфиятини ҳаққоний ифодалашда ўз ҳақларини талаб қилиб бирлашган, лекин ҳали ўзининг зўр куч эканлигини сезмаган ва англамаган оломон психологиясини чизишда фойдаланади. Оломоннинг иккиланишлари, хавотирланишлари, дам жунбушга келиб ҳақиқат талаб қилиб, дам яна арзимаган нарсалардан орқага тисарилиши ғоятда ёрқин тасвирлаб берилади. «Оломон иккиланиб қолди. Ҳақиқатга ташна бўлган қалбларда ташналик туйғуси гарчи тугён ураётган бўлса-да, ҳарқалай, дини имон, мутелик, беш кунлик дунё лаззатидан боқий дунёни устун қўйиш ҳисси устунроқ эди. Тан-жонларига сингиб кетган бу туйғу томирларида қон бўлиб оқиб, умрлари масжидларда яратганга тавалло қилиб ўтган аждодларнинг олис-олислардан эшитилаётган овози билан қўшилиб яна ҳам кучайиб бораётгандек...» Шунинг учун ҳам, иккиланиб, пайсалланиб турган шу оломонни Хон эшон ҳазратлари: «Ҳақ таоло олдидаги қарз-қиёмат», «макру ҳақ талаб қилмоқ», «маъмурият», «пошшолик раъйига қарши бормоқ — яратганга қарши бормоқ», деган очиқдан-очиқ сафсаталар билан қайириб олади. Унинг ичига усталик билан нифоқ солади ва реакция қўлига мушт бўлиб тугилган қўллари боғлаб беради. Реакция оломоннинг диндорлиги, имон ҳақидаги азалий тушунчалари, омилигидан ғоятда усталик билан фойдаланади! Ёзувчи реакциянинг бениҳоя қув бўлиб кетганлигини реалистик картиналарда ёрқин гавдалантиришга муваффақ бўлади. Қувлик ва устомонлик психологиясини чизишга романнинг бошидан охиригача изчил аҳамият бериб қарайди. Шакархон ноиб, Хон эшон ҳазратлари, Зокир сардор, Абдурахмонбой каби золимлар, талончилар зўр бериб янги тарихий шароитга мослашишга уринадилар. Халққа яхши кўрнинишга, ўзларини гўё унинг ғамини еяётгандек қилиб кўрсатишга ҳаркат қиладилар. Ашаддий ёвузлик ва жоҳилликларини жуда ҳам ғалати синфий қувлик пардаси остига яширадилар. Халқ маълум бир даврда мана шу қувликни ан-

лолмайди. Халқнинг илғор фарзандлари шу қувлик пардасини йиртиб ташлаб, уларнинг ҳақиқий башараларини очиб кўрсатган чоғларида, реакция ҳужумга ўтади, ваҳшиёна террор олиб боради. Бойлар дунёси ўз қиёфасини ўзгартираётганлигини халқнинг Бузрук Усмонхўжаев сингари навқирон ва илғор фарзандлари сезгирлик билан илғаб оладилар. Одамлар олдида минг турланиб турган Шакархон ноибга қарата: «Бойлигинг билан эмас, қувлигинг, шумлигинг билан зўрсан»,— деб хитоб қилади ичида у.

Енгилган, бир-бирларини муштлашиб тарқалган, уларнинг ҳақи учун жон кўйдирган ва курашган болшавой йигитлардан юз ўғирган оломоннинг аҳволи роман бош қаҳрамони Бузрукни қаттиқ изтиробга солади. Ўйлатади: «Нега Фарғона халқи ювош бўлиб қолди экан? Қуллик, мутелик руҳи қаёқдан пайдо бўлди экан?» Роман шу муаммони анча чуқур ечиб беради. Бош қаҳрамон чойхонада ҳамқишлоқларига — пандигонликларга ҳақиқий аҳволни тушунтирмақчи бўлади. Лекин унинг атрофи бир зум ичида бўшаб қолади. Онги қоронғу одамлар тагин балога дучор бўлмайлик, бойлар туфайли ўтиб турган кунимиздан ажралмайлик, деб шу онда ҳақиқатдан этак силкиб кетадилар. Ризқу-рўз тушунчаси ва шу тушунча остида шаклланган кайфиятлар адолатдан голиб чиққандай бўлади. Ризқу рўз тушунчаси оддий халқнинг онгига сингиб кетган. Бундан ҳамма нарсага шукур қилиб яшамоқ тушунчаси келиб чиқади. Шукур қилиб яшаш тақдирланади. Ношукурлик қораланади. Шукур қилмоқнинг тагида бир амаллаб кун кўрмоқ ва уни асло ўзгартирмаслик керак, деган инерт ғоя ётади. Бу ғоя катта миқёсдаги аянчли фожеларини келтириб чиқаради. «Наҳотки одамлар мени ўз қишлоғимда яккалаб қўйишса,— деб оғир ўйларга чўмади бош қаҳрамон,— ахир мен уларга ёмонликни раво кўрганим йўқ эди-ку, мен уларнинг манфаатини ҳимоя қиламан, деб яхшигина ишлаб турган ўрнимдан қувилиб кетдим-ку!» Езувчи замоннинг илғор кишилари билан онги.

қоронғу саводсиз омма ўртасида туғилган оғир зиддиятларни усталик билан тасвирлайди.

Лекин булардан халқда адолат туйғуси бутунлай маҳв бўлган экан-да, деган хулоса чиқмаслиги керак. Адолат туйғуси халқнинг юрагида ҳар қандай шароитда ҳам яшайди. Лекин маълум бир ижтимоий-сиёсий шароитларда бу туйғу устига тошлар бостирилган бўлади. Алпомиш, рамзий маънода қаралганда, халқнинг ҳақиқати. Унинг устига ҳеч ким қўзғатолмайдиган тош бостириб қўйган эдилар. Халқ ичидан тошни олиб ташлайдиган кучлар етилгунча у шундай ётди. Роман бош қаҳрамони халқнинг юрагига шундай оғир тош бостирилганлигини сезиб туради. Ва ўз умрини, куч-қудратини шу тошни олиб ташлашга тикади. Бу қандай тош эди, деб сўрарсиз. Фафлат ва мутелик тоши. Уни олиб ташлашга, халқнинг кўзини очишга, уни уйғотишга бел боғлаган, ёшлик ғайрати, жўшқинлиги ва, яшириб ўтирмайлик, бирмунча ғўрлиги, дўлворлиги билан ишга киришган қаҳрамон ва унинг сафдошлари қанчадан-қанча қийинчиликларга дуч келадилар, бошларига маломат тошлари ёғилади, тошбўрон қилинадилар, қувғинга солинадилар. Лекин улар ўз эътиқодларидан қайтмайдилар, халққа бўлган ишончлари асло сусаймайди. Мана шу ишонч ҳақиқий имонга айланади. Халқнинг улуғ қудратига ишонч, озодлик ғалабасига, революциянинг адолати ва буюклигига ишонч — роман қаҳрамонларида имон даражасига кўтарилади. Мана шу имон билан улар ноиблар, сардорлар, хон, эшонларнинг ёлгон имонидан устун чиқадилар. тарихнинг энг илғор, пешқадам кучи сифатида майдонда ҳаракат қиладилар. Романнинг илғор қаҳрамонлари кўп ёнгиладилар, оғир вазиятларда баъзан йўл тополмай қийналадилар, айрим ҳолларда синфий душмanning устомонликларини тугал «чақиб» ололмайдилар, алданадилар. Лекин ҳақиқат ўз томонларида эканлигига бир зум бўлсин шубҳа қилмайдилар. Пандигонда ҳокимият неча бор тўртинчиларга ва неча бор маҳаллий реакция, қўрбоши галалари қўлига ўтиб турди. Халқнинг юраги зардобга

тўлди. Энг яхши одамлар нобуд бўлдилар. Уйлар ёнди, қишлоқлар вайронага айланди, экинзорларни ёввойи ўтлар босди. Лекин охир-оқибат халқни орқага тортувчи кучлар эмас, уни олға бошловчи кишилар ғолиб чиқади.

Ёзувчи халқ ҳаётининг манзараларини унинг ўзига хос реалиялари билан чизади. Халқни халқ қилиб турган руҳни яхши ифодалайди. Халқнинг дилида дард ва қувноқлик қанчалар омхта бўлиб кетганлигини очади. Ҳазил, қувноқлик, зако, донишмандлик — халқнинг юрагидаги бебаҳо бойлиги, унинг энергия манбаи. Ёзувчи шу манбага тез-тез мурожаат қилади ва гўзал, ҳаётбахш, зиёли картиналар яратади.

Ёзувчи бу асарларида олдинги асарларидан фарқли равишда қаҳрамонлари ички дунёсини очишда уларнинг ўйларидан яхши фойдаланади. Қаҳрамонларнинг муайян вазият тақозоси билан туғилган ўйларини изчил ёритади. Қаҳрамонларнинг зиддиятли характерлари уларнинг ўйларида ишонарли очилади. Айниқса, бош қаҳрамон, Шакархон ноиб, Хон эшон ҳазратлари ўйчанликлари билан ҳам анча чуқур бўлиб кўринадилар. Қаҳрамонларнинг ўйларида ўзхатти-ҳаракатларини, бўлаётган воқеаларни таҳлил қилиш истаги баралла сезилади. Бу уларни жуда жонлантиради ва анча зиддиятли, мураккаб оламга эга қаҳрамонлар каби гавдалантиради. Ёзувчининг портрет яратишдаги ўзига хос усулларини алоҳида таъкидлаш керак. Роман бадиий бўёқларга бойлиги билан ўқишли. Лекин автор ромanni ўқишли қиламан деб, бобларни жуда ихчам ва калта қилиб ёзади. Бу роман воқеаларини айрим ҳолларда майдалаштириб юборади. Шунда воқеалар қуроқлашиб қолгандай бўлиб туюлади. Романга хос фикрлаш, деган гап бор. У бир қатор бошқа бадиий — тасвирий талаблар қаторида бобларнинг эпик вазминлиги ва кенг оройиш билан ёзилишини шарт қилиб қўяди. Бош қаҳрамоннинг воқеалар ичида гоҳ пайдо бўлиб, гоҳ тўсатдан анча пайтгача номаълум сабабларга кўра йўқ бўлиб кетиши ва яна ку-

тилмаганда янги бир вазифа ҳамда қиёфада пайдо бўлиши шу қуроқликни кучайтириброқ кўрсатади. Қўрбошилар қароргоҳларини тасвирлаганда ва уларнинг хатти-ҳаракатлари, феъл-атворларини чизганда, автор адабиёти-мизда шу типда яратилган асарлар изидан боради ва маълум даражада китобийлик ва такрорийликка йўл қўяди. Учинчи қисмга борганда воқеалар бирмунча такрорлана, мотивлар қайтарилла бошлайдди. Шундай бўлса керак, ўқишда чўзиқлик ҳосил бўлади. Афтидан, учинчи қисм билан тўртинчи қисм бирлаштириб юборилганда ва асар уч қисмга келтирилганда, унинг композицион қурилиши ихчамлашар, қайтариқларга ўрни қолмасди. Тўртинчи-сўнги қисмда бош қаҳрамоннинг фаолияти жуда активлашадиган паллага кирди. Лекин худди шу паллада бош қаҳрамоннинг ҳаракатлари анча сусаяди. У дўст билан душманни фарқлолмайди. Қаҳрамоннинг ўсиш қонунияти уни айниқса, худди мана шу пайтда, яъни Риштон ревкоми бўлиб турган чоғида қайноқ фаолият ичида кўрсатмоқликни тақозо қиларди. У эса ўруновларнинг ўйинларини кўролмай қолади. Улар эса шўролар томонига астойдил ўтган ва революция ишига катта фойдаси тегиши аниқ бўлиб қолган Шакархон билан эшон ҳазратларини бемалол ва оппа-осон йўқотиб юборадилар. Бу ўринларда қаҳрамоннинг революцион зеҳнини кўрсатиш ёки у хато қилган бўлса, хатосининг илдизларини очиш романнинг салмоғини янада оширган, бош қаҳрамоннинг инқилобчи сифатидаги образ-эътиборини янада кўтарган бўларди. Йўл-йўлакай тутилган бу мулоҳазаларимиз билан ўртоқлашар эканмиз, умуман олганда, роман китобхонга аксаран чинакам завқ ва чинакам янгилик беришини яна бир бор таъкидламадан ўтолмаймиз. Муҳими, ёзувчи халқимизнинг катта тарихий жараёнларда уйғониш, улғайишларини, социалистик революцияга кириб бориш ва унинг ижодкорларидан бирига айланиш тарихини ҳаққоний ва бадий ишонарли ёритолгандир.

ИНҚИЛОБ ҲАМИША ҲАРАКАТДА

Шукур Холмирзаевнинг «Қил кўприк» романи

Ўзбекистонда Совет ҳокимиятининг ўрнатилиши ва у билан боғланган кураш ҳақида адабиётимиз ҳамда санъатимизда кўпгина эътибор қозонган асарлар яратилган. Октябрь революцияси ва у илгари сурган ғояларнинг жозибаси кейинги ўн йилликлар ичида танилган, нисбатан ёшроқ адибларни ҳам тобора ўзига тортмоқда, уларни халқ тақдири ҳамда инқилоб мавзусида бадиий теран, тарихий конкрет ва ҳаққоний китоблар ёзишга илҳомлантирмоқда. У китобларнинг энг яхшилари адабиёт мухлис-ларига таниш, уларнинг сеvimли асарлари бўлиб қолган.

Заҳматкаш ёзувчи Шукур Холмирзаевнинг «Қил кўприк» романи ўзбек халқининг инқилоб ичида қайнаши ва товланиши даври воқеаларини акс эттиради. Асарнинг мундарижаси жуда муайян: у Бухоро миллий социалистик инқилобий воқеалари асосида ёзилган. Роман воқеалари бирмунча аввалроқ Шарқий Бухоро деб аталган, ҳозирги Бухоро, Қашқадарё, ва асосан, Сурхондарё, яна ҳам аниқроғи, Бойсун атрофларида кечади. Ёзувчи бу ерларда болаликдан ўсган, сўнг ҳар бир қарич тупроғини кезиб, ўрганиб чиққан. Ўлканинг бу гўзал ўзига хос ерларини ҳам, мард, матонатли, содда, адолат туйғуси анча теран тарбияланган одамларини ҳам яхши билади, уларни меҳр билан юрагига жойлаб олган. Шунинг учун бўлса керак, тоғлар ҳам, даштлар ҳам, поёнсиздай бўлиб кўринган саҳролар ҳам, гўзал воҳалар ҳам жуда равшан бадиият билан чизилади. Улар кўз ўнгингизда худди кафтда кўрсатилгандек намоён бўлади.

Романда ёзувчи бир қанча тарихан реал кишиларнинг образларини яратади. Булар, хусусан, ўз атовларига кўра лашқари исломнинг саркардаси, қўрбоши, Кўктошнинг

мутлақ ҳукмрони, лақайларнинг бийи Иброҳимбек ва «Еш турклар»нинг чуви чиққан раҳбарларидан бири Анвар пошо... Езувчи буларнинг фаолиятларини ҳам, ички дунёлари ва характерларини ҳам анча чуқур ҳамда батафсил ёритишни ўзига мақсад қилиб қўяди.

Афғонистон билан чегарадош Кўктошда Иброҳимбек бошчилигида лашкари ислом жам бўлмоқда. Улканнинг ҳар томонидан бу ерга қузғунларнинг қолдиқлари йиғилмоқда. Амир Олимхон Бухородан қочиб кетаркан, Иброҳимбекни босқинчилар тўдасига бош қилиб кетади. Анвар пошо эса ўзининг юз чоғлик турк навкарлари билан инқилоб ғалаба қозонган Бухоро ерларидан бемалол, ҳеч қандай таъқиб ва қаршиликка учрамай Иброҳимбек тўдаларига қўшилиш учун Кўктош томонга ўтиб боради. Худди шу ҳол фавқулодда диктаторлик комиссиясининг аъзоси Олимжон Арслонов ва қизил аскарларнинг бошқа қўмондонларида оғир шубҳалар уйғотади. Анвар пошога Бухоро Шўролар жумҳуриятидаги энг юксак лавозимли кишилардан бири ёрдам бергани аниқ. Шу ёрдам туфайли Анвар пошо қизил Бухородан ўз навкар ва офицерлари билан оппа-осон чиқиб кетган. Хўш, унга ким кўмаклашган? Олимжон Арслонов олдида ана шу чигал муаммони аниқлаш вазифаси туради. У Иброҳимбек тўдалари ичига бойсунлик ёш қизил аскар Қурбонни жўнатишга қарор қилади... Романнинг тугуни ана шу. У барча воқеалар ва қаҳрамонларни ҳаракатга келтиради. Роман композицияси бизни қаҳрамонлар ва уларнинг шароит ҳамда ҳолатлари ичига, ўзаро муносабатлар кесишган, қоришган ва бирлашган, чатишган нуқталарига шошилмасдан олиб киради. Қаҳрамонларни аниқ ва батафсил таништиришга алоҳида эътибор берилди. Шундан бўлса керак, умумий тарихий шароит ҳақида китобхонда равшан тасаввур пайдо бўлади. Калаваннинг учи сустроқ чувалиб, аста шиддатли тус олади. Қурбон кичик қизил аскарлар отряди билан тоғлар сари йўлга тушади. Ана шундан бошлаб воқеаларнинг чархи ўта шитоб билан айланади.

Ҳамма нарса ҳаракатда. Ўзгаришлар шамоли ҳамма нарсаларни ўз забтига олган. Ҳатто тоғлар ҳам, даштлар ҳам жонланиб кетгандай. Улар ҳам одамлар билан бирга улуғ кўчки жараёнларини бошларидан кечираётгандай. Ёзувчи роман ритмикасида ана шу динамика — ҳаракатчанликни усталик билан ифодалайди. Инқилоб руҳини шу ҳаракатчанлик орқали беради.

Умрида ҳеч қачон бировнинг гапини яширин тингламаган йигит Қурбон разведка нималигини қаердан билсин? Лекин унга ишониб шундай топшириқ берилади. У кўз ўнгимизда ҳам революция жангчисига, ҳам разведкачига айлана борди. У кечагина Эшони Судур етагида, унинг этагидан ушлаб юрган мўмин-қобил муллавачча эди. Мана энди меҳнаткашлар ҳокимиятининг топшириғига биноан Иброҳимбек қароргоҳига бормоқда. Қурбон ўша чигал вазифани ечиши керак. Зийрак йигит ҳаётни китоб каби ўқийди. Онги соат сайин чархлана, характери тоблана боради. Революция руҳини юрагига сингдиради. Энг чигал, англаб бўлмайдигандай воқеаларга ҳам инқилоб кўзи билан қарайди, инқилоб манфаати билан ўлчайди ва баҳосини беради. У ажиб ўзгариш жараёнлари ичида яшайди. Меҳнаткашларга эрк, тенглик, бахт-саодат, гуллаб яшнамоқлик йўлини бахш этган социалистик инқилоб Қурбоннинг том идеалига айланади. Энг қийин дамларда у ўзининг шу идеалидан қувват олади. Мушкулликларини инқилоб ойнасига солиб кўради. Қоронғуликлар кўз ўнгида равшан тортади. Иброҳимбек, Анвар пошо, Эшони Судур, Тўғайсари, Пўлатхўжаев сингари пихини ёрган маккор душманларнинг ғаддор сиёсий ўйинлари, лўттибозликлари, оғмачиликлари, ҳеч қачон, ҳеч қандай шароитда ўз тор манфаатларидан юқори кўтарилолмасликларини етук идрок билан «чақади», оқибати мушкул ўйинларнинг асл маъносини ечади. Унинг Иброҳимбекка ҳам, Эшони Судурга ҳам, Анвар пошога ҳам, бошқа галаларга ҳам фақат уларнинг кўнглига йўл топадиган ўз муомала йўсини бор. У Иброҳимбекнинг қайси биқинидан борса,

унга кўпроқ ёқиши, ишончига киришини аллақандай теран ҳиссиёт билан англаб етади. Қурбон шунинг учун ҳам лашкари ислом раҳнамоларининг ичига мойдай сингиб, улар эътибори ва ишончига киради. Бу ғоятда мураккаб жараён кўз ўнгимизда ишонарли тарзда рўй беради. Ёзувчи Қурбоннинг ички руҳий ҳаёти, шиддат билан ўзгараётган шароитга мос беҳад бой кечинмаларини интенсив чизиб боради. Мушкул шароитларда иккиланаётган, жумҳурият тақдири билан боғлиқ воқеалар, сўзлар, нозик хатти-ҳаракатларнинг мағзини чақаётган, энг тўғри — бирдан-бир тўғри йўлни қидираётган Қурбоннинг кечинмалари бизни ҳам ўз ғалаёнли стихияси ичига тортиб кетади. Шунда ғоятда оғир ва чигал ҳаётий жараёнлар бадний тасвирда кўзимизга табиий, ўзи худди шундай бўлиши керакдай туюлади.

Қурбон назаримизда ортиқча бир куч сарфламай беҳад хавfli ва маккор шахсларнинг ишончига кириб бораётгандай туюлади. Бунинг сирини ўйлай бошлаймиз. Уша ишончга кириб боришнинг, ўз одами бўлиб кетишнинг оддий, лекин энг муҳим сирини — Қурбоннинг ажиб тенгсиз самимиятида бўлса керак. Бу — ақлли, тадбиркор, ўзини ошкор қилмайдиган самимият. Иккинчидан, бир-биридан мураккаб воқеалар ва зиддиятли шахслар қуршовида турган Қурбонда аста-секин ички таҳлил қуввати пайдо бўлади. Унинг «ичидаги онг» бир зум бўлсин фикрдан тўхтамайди. Шу самимият ва заковатли таҳлиллар Қурбонни муваффақият қозонишга олиб келади. У жумҳуриятга соҳналик қилган шахс — Пўлатхўжаев эканлигини аниқлашга ва ўз вақтида қизилларни огоҳлантиришга муваффақ бўлади. Қурбоннинг ўз устози Эшонни Судурга бўлган муносабатлари қарама-қаршиликларга тўла. Қурбон ҳазратни яхши кўради. «Иzzат қилмай, севмай бўладими шундай кишини», деб ўйлади Қурбон. Лекин ҳазрат энди душман лашкарининг раҳнамоси. Демак, Қурбоннинг ҳам душмани. Қурбон ўз ички психологик ва социал таҳлилларида Эшонни Судурнинг асл моҳиятини чуқур англаб етади. Эшон

камбағалпарвар, раҳмдил, кўнгилчан, хокисор бўлгани билан Шўронинг бош ғояси — инсон эрки ва тенглигига бутунлай қарши. Тенгликни у адолатсизлик деб тушунади ва шунга яраша ҳаракат қилади. Қурбон эшоннинг амирликка қарши нафратли сўзларини эшитган, баъзи жасур ҳаракатларини ҳам кўрган. Лекин кейинчалик у булардан ҳазрат амирликнинг асл моҳиятига эмас, унинг айрим номаъқул ишларига қарши экан, деган хулосага келади. Қурбон сўнги дамгача бу ғоятда мураккаб, ўзига кўп яхшиликлар қилган ғалати чолни устоз сифатида эъзозлаб, лекин қаттол душман сифатида пихини қайириб ташлашга интилиб келди. Ундан ўзининг маънан беҳад юксак эканлигини исботлади. Дарвоқе, Эшони Судур қиёфасида ёзувчи реформатор, буржуалашиб улгурган дин арбоби образини бутун мураккаблиги ҳамда фожеаси билан гавдалантириб беролгандир. Бу буржуа дин пешвоси баъзан жуда ростгўй, баъзан ўта ҳаром ишларга ҳам фатво бериб юборади. Одамларга яхшилик қилишни одат қилган. Лекин қилган яхшилигидан ўз ичда кибрланиб юради.

Ёзувчи Иброҳимбек ва Анвар пошо образларини ҳам «катта сиёсий ўйин» ичда ишонарли чизади. Улар кўпроқ шуҳратпарастлик, бир-бирларининг пайларини қирқиш ҳақида бош қотирадилар, чувн чиққан ақидаларни тирилтирмоқчи бўладилар. Тақдирларини пуч ниятлар ўпқонида барбод қиладилар. Халқ ва тарих ҳақиқатини тан олмай буткул енгилادилар.

Шукур Холмирзаев ўз ижодида роман шаклини излаяпти. Бу сўз жуда ғалати эшитилса ҳам, айтиб ўтайлик. Унинг романи ҳикоя каби ўқилади. Узун, қизиқарли ҳикоя каби. Воқеаларда эпик кўламдорликка интилмайди. Ҳолатлар, картиналар, шароитларни лўнда, равшан, қисқа, ихчам чизади. Биз шунга яқин услубий ҳодисани — романи ҳикоя каби ёзиш ҳодисасини Х. Тўхтабоевнинг «Йиллар ва йўллар» романини таҳлил қилганда кузатган эдик. Диалоглар ҳам, уларнинг ранг-баранг ритмикаси ҳам ғоятда ихчам ва ўзига хос рангин. Кўп гапирмай, қисқа сўз

билан кўп нарсани англатадиган одамлар. Деярли барча боблар бир тусли ритм — ҳикоя ритми билан ёзилади. Ваҳолонки, катта романларда ҳар бир бобнинг ўз алоҳида ритми ва руҳий иқлими бўлади. Ёзувчи Ойпарчанинг гоётада ҳаяжонли, зиддиятларга тўлиқ кечинмаларини шундай тасвирлашга эришади, қиз юрагининг дукиллагани эшитилиб туради. Ёки Қурбонда уйғониб келаётган публицистик пафосни ҳам теран илғаб тасвирлайди. Роман ҳаракатчан жанр. Ҳозирги замон адабиётида унинг турли модификациялари мавжуд. Шунга кўра балки Шукур Холмирзаевнинг романи ижодий изланишлари йўлида янги қадамдир? Лекин барибир бунда муҳим бир нима етишмаётгани сезилади. Нима? Менимча, унинг романларига композицион мавзунлик ва яхлитлик етишмаяпти. Воқеаларнинг олақуроқ бўлиб қолиш ҳоллари кузатилмоқда. Лекин Шукур Холмирзаев қаттиқ машаққатли меҳнатга ўрганган. Ҳеч қачон ўз ишида осон йўлни кўзламайди. У ўз изланишларида, албатта, катта натижаларга эришади. Унинг янги романи эса инқилобимизга очилган — янги эшик. Шу билан эътиборга лойиқ.

ИНСОНИЙЛИК —БЕБАҲО ТУЙҒУ

Пиримқул Қодировнинг «Олмос камар» романи

Таниқли ёзувчи Пиримқул Қодиров ўзи яратган «Олмос камар» романини «қайта кўрилган ва тўлдирилган» ҳолда иккинчи маротаба китобхоналарига тортиқ қилди. Роман 1977 йилда биринчи маротаба босилиб чиққанидан сўнг ёзувчи уни рус тилига таржимасини тайёрлаш жараёнида бирмунча жиддий бадиий ўзгаришлар киритди. Роман кўзга кўринган рус адиби Юрий Суворцевнинг раво таржимасида «Дружба народов» журнали саҳифаларида ҳам эълон қилинди.

Ёзувчи ромanning иккинчи қайта кўрилган нашрига

Ўзган сўзбошида «Тошкент — менинг етакчи қаҳрамоним бўлади», деган сўзларни ёзади. Чиндан ҳам, бу йирик асарнинг бош қаҳрамони Совет Шарқининг энг йирик шаҳарларидан бири Тошкент, унинг ижодкор, зиёли, меҳнаткаш граждандари.

Роман ҳозирги замон — илмий-техник инқилоб туфайли тезкор ва шиддатли тусга кирган замоннинг жуда кўп, характерли белгиларига эга бўлган шаҳар ҳаётининг серғулув руҳини акс эттиради. Шаҳар ҳаёти мисли бир тўхтамас аёвсиз гирдоб. Инсон кечинмалари шу гирдобда, унинг шафқатсиз тазйиқида туғилади ва шаклланади. Инсон шу гирдобнинг қули бўлиб қоладими, унга кўникадами, у билан тўла маънода келишиб яшашга одатланамизми, ташвишлар инерциясидан боши қутулмасликка ўрганадими ёки йўқми? Онг, ирода, сабот, янги давр кишининг маънавияти, гражданлик туйғулари билан ундан голиб чиқишга уринадими? Шаҳар ҳаётининг тинимсиз югур-югурлари, бош-кети кўринмайдиган икир-чикирлар, ташвишлари ўзига хос бир ғалати зўравонга айланиб, одамни ва энг биринчи маънавий эҳтиёжларини абгор қилиб қўймасмикин, инсонни инсон қилиб турган умуминсоний муносабатлар ва улар учун сув билан ҳаводай зарур маънавиятни нобуд ёки кам деганда пажмурда қилиб қўймасмикин?

Ўзувчининг етакчи ижобий қаҳрамонлари мана шулар ҳақида ўйланадилар. Шу муаммолар доираси роман марказига олиб чиқилади. Романнинг илк саҳифалариданоқ унинг бош қаҳрамони ландшафт архитектору, ўз ишининг, соҳасининг билимдон олими Аброр Аъзамов ташвишлари қўяни ичида ҳеч қандай нажотсиз гирдикапалак айланади. Ташвишлар мисоли қуюндай уни гирдобига тортади. Сўнг гирдоб бирин-сирин унинг энг яқин оила аъзоларини — хотини Вазира, фарзандлари, кекса ота-онаси, укаси, яқин-атрофидаги кишиларни шиддат билан ўз ичига олиб кириб кетади.

Ўзувчи шаҳар ҳаёти билан чамбарчас боғланган ва

унинг органик томонларига айланиб кетган барча югур-югурлар, ташвишларни уларнинг энг майда томонларига-ча батафсил тасвирлашдан ўзини олиб қочмайди. Атай, бир ижодий мақсадни кўзлаб туриб шундай қилади. У шаҳарда яшаш билан бирга туғиладиган ташвиш деган феномени унинг бор замонавий бўй-баста ва ўзига хос характери томонлари билан кўрсатади. Ҳа, ташвишлар бу романда чинакам бир феномен даражасига кўтарилади. Табиатнинг ва тарихий тараққиётнинг гултожи бўлган инсон ўзи яратган шу ташвишлар дунёси ичида ўзини қандай тутати? Улар унинг маънавий-руҳий, маданий, социал оламига қандай янгиликлар ва ўзгаришлар олиб киради?— ёзувчи шу ҳақда жиддий бош қотиради. Ёзувчи ташвиш деган ўша феноменнинг ичига кирар ва унинг ғалати мураккаб, зиддиятларга тўлган табиатини ўрганаркан, аста-секин ўқувчи, ташвишда ҳам ташвиш бор: эл-юрт манфаатларини кўзлаш натижасида туғилган гражданлик ташвишлари билан бекорчи одамлар, ўз ҳоли ва ўзгалар ҳолини англамаганлар, лоқайд ҳамда совуқ кишилар ўйлаб, тўқиб чиқарган, охир-оқибатда одамни абгор қилишга олиб борадиган ортиқча, даҳмаза ташвишлар бор экан, деган хулосага келади.

Аброр Аъзамов мана шундай ташвишлар ичида ўртадан, ўзини доим худди кўйлаги ичига каттакон ари кириб қолган кишидай ноқулай ва безовта сезади. Унинг кўнглида ғулғула ва асабийлик ҳоким туйғуга айлана боради. Янгича тарбия билан эскирган тушунчалар, замонавий илғор ғоялар билан яшаш ва шу билан бирга «ўтган авлодлардан қонда қолиб кетган ирсий ғайир туйғулардан» қутулмаслик асабийликни янада кучайтиради. Аброрнинг кенг елкасини дам хотини ташвиши, дам ит қошиб олган боласи ташвиши, дам эски уйлари бузилаётган чол-кампир ташвиши, дам оғир хасталаниб бораётган қайнонаси ва яна бунинг устига эрка ўсиб талтайиб кетган қайнисининг ташвишлари эзиб боради.

Унинг елкасига шу тариқа уч авлоднинг — кексалар,

ёш бўғин ва ўз авлодининг специфик ташвишлари тушади. Аброр шу ташвишлар ичида том маънода урчуқдай айланади. Уй-хонадон қариндош-уруғчилик, одатларидан ташвишларига, ижтимоий ташвишлар — иш, ижод, коммуникатив муносабатлар чамбарчас қўшилиб кетади. Мана шундай «турмуш уринишлари» ичида Аброр Аъзамовнинг қимматли инсоний ва гражданлик фазилатлари тобора ёрқинроқ кўзга ташлана бошлайди. Аброр даврнинг илғор кишиси сифатида ўз ишида умумхалқ ҳамда келажак насларнинг манфаатларини кўзлайди. Улкан замонавий шаҳарга кўпроқ тоза ҳаво кирсин, кўпроқ яшиллик кирсин, кўпроқ меъморий гўзалликлар кирсин ва барқарор бўлсин, шаҳар янги замон кишисининг эстетик дунёсини шакллантиришда фаол роль ўйнасин, деган фикрлар Аброрнинг ижтимоий фаолиятига катта мазмун бағишлайди. Аброр бу ғояларга қаттиқ ишонади, улар учун ўзини аямасдан, барча қулайликлардан, ўз тинчлиги, фароғатидан воз кечиб кураш олиб боради. Унинг кураши принципиал ва муросасиз. У ҳатто ўзига берилиши қонуний ва адолатли бўлган мукофотлардан воз кечишдан ҳам қайтмайди. Хотини Вазира Шерзоднинг найрангларига илиниб, унга ҳам-авторлик қилганда, уларнинг лойиҳалари зарарли эканлигини исботлашдан ўзини олиб қочмайди. Балки атай, принципиал нуқтаи назардан шунга боради, курашади.

Лекин уйда, хонадонда Аброр кўпинча икки ўт ўртасида яшайди. У ота-онаси, фарзандлари, хотинининг айрим хоҳишлари жуда ортиқча ва унчалар ақлга тўғри келмаслигини билиб-кўриб туради. Бундан келиб чиқадиган оқибатларнинг бутун мушкулликларини ўз жонида туяди. Лекин шундай бўлса ҳам, у яқинларининг хоҳиш-иродаларини адо этишдан ўзини тўхтатолмайди. Ўз қарашларига зид тарзда бу хоҳишларни бажаради. Бу айниқса, бешик тўйи, ҳовли қуриш, Шокирни уйлантириш каби маиший воқеаларда, айниқса, билинади. Аброр бу юмушларни меҳр-оқибат, одамгарчилик ҳиссиётларидан ва бурчларидан келиб чиқиб қилади. Лекин ақл-идрок измига кирма-

ган ҳиссиётлар унинг руҳий дунёсига жуда катта ғулув ва нотинчлик олиб киради. Буларга қимматли вақти, инсоний энергияси сарф бўлади.

Яхшилик, гўзаллик, оқилликка интиладиган Аброрга шу ҳодисаларнинг тамомила зидди бўлган ҳодисалар ҳам кўп дуч келади. Бундай ҳодисаларнинг «шамол тегирмони» Шерзод Баҳромов, эскидан қолган, бугунги одамлар кўзида жуда ғалати бўлиб кўринадиган ҳадиқсирашлар инерцияси билан яшайдиган Сайфулла Раҳмонович, эски расм-русмларга анчагина берилган кампир... Аброрни айтиқса, хотини Вазиранинг табиатни тушунмаслиги, унга бефарқ қараши, муносабатларни осон, чуқур ўйланмаган асосларга қуришга интилиши, мустақиллик ва эркинликни бир ёқлама тушуниши қаттиқ изтиробга солади. Вазиранинг ўзи охирида табиатга, тарихга, хонадон тақдирига андак лоқайд қарашнинг оғир уқубатини тортади. Баҳромов уни чоҳ ёқасига келтириб қўяди. Аччиқ устида эрига зид иш тутмоқчи бўлган Вазира сал бўлмаса қиёмат ботқоғи олдига бориб қолади. Лекин оқила аёл сифатида у ниҳоят уйда бир хил, ишда бошқа хил бўлиш мумкин эмаслигини тўла англаб етади. «Самний маслақдошлик бўлмаган ерда чин дўстлик ҳам бўлмайди»,— дейди Аброр. Эр-хотин ҳаётнинг қозонида хўп қайнаб ана шундай хулосаларга келадилар.

Ёзувчи романда оилавий муаммоларни ижтимоий — иш муаммоларидан заррача бўлсин ажратмайди. Уларни бир бутун ҳолда олиб қарайди. Эътиборга лойиққи, уларни яна бадний жиҳатдан яхлит ҳолда тасвирлайди. Яхлит ва ғоятда ибратли хулосалар чиқаради. Роман бошида Аброр Тошкентда отаётган тонгнинг гўзал манзараларига тикиларкан, кўнглида шаҳар ҳақида улкан ва яхлит туйғу уйғонади. Шу туйғуни йўқотиб қўймасликка интилади. Шу ажойиб туйғу оғир курашларда унга жасорат, қувват ва сабот бағишлайди. Енгиб чиқишга, ўзини тўла граждан тарзида намоён қилишга ёрдам беради. Аброр шу ҳаётбахш яхлит туйғуни роман бошидан охиригача олиб ўтади.

Бу туйғу ва бу яхлитлик ўқувчига ҳам кўчади. Роман севги ва чин эътиқод жуда катта нарсаларга қодир, деган хулосага олиб келади.

Асар ғоятда проблематик. Лекин бу жиддий проблематиклик етарлича бадний таъсирчанлик, бадний жозибадорлик касб этмаган, бадний тўн киймаган ўринлар ҳам хийлагина учрайди. Ёзувчи проблематикликка зўр бериб, бошқа асарларидан фарқли равишда бу асарида анча қуруқ тил билан сўзлайди. Ўқувчи баъзан проблематик очерк ўқияптими ё роман, ажратолмай қолади. Ташвишлар, юмушлар ва проблемалар шу қадар бири устига иккинчиси қалашиб кетадики, китобхоннинг ҳам асаблари жуда таранг ҳолга келади. Қаҳрамонлар қанча ҳавога зор бўлиб қолган бўлса, китобхон ҳам унга шунчалар муҳтожлик сезади ва ёзувчи қанийди, бир оз ҳаво берса, таранглик ва тажангликлардан кўтарилиб эпик кенгликка чиқса, деб орзу қилади. У Пиримқул Қодировнинг бошқа роман ва энг яхши қиссаларида кўринган, мустақил, оригинал бадний ҳодиса каби тан олинган жозибадор тасвирга, бадний нафосатининг теранлигига ўрганганлиги учун ҳам бу орзу янада қонунийроқ бўлиб туюлади.

ҚАЛБНИНГ АБАДИЙ ДОИРАСИ

БИРИНЧИ МАҚОЛА

Урганиб қолма мўъжизаларга,
Ҳайратга туш, ҳайратга!

Вадим Шефнер

1. Душан Темурийнинг сабоқлари

Денгизда чўмила туриб, шўнғиб кетиб сув тагида кўзини очиб қараган одам нимани кўради? Нимани ҳис қилади? Мен Каспий сувида чўмилишга муяссар бўлганимда шундай қилиб кўрганман. Кўзларимга денгиз ўз юмшоқ залворли ва беҳад тиниқ, шаффоф мовийлиги билан ёпирилиб кирган. Бу мовийлик ҳеч нарса билан тенглаштириб бўлмайдиган даражада гўзал эди. Сарин эди, тубсиз, бепоён эди. Ушандан бери кўзга кирган денгиз хотираси узоқ сақланиб қолди. Ва ҳар сафар буни эслаганда, яна ўша саринлик, ўша тиниқлик, ўша бепоёнлик таассуроти худди ҳозиргина рўй бергандай қайта жонланади хаёлда.

Ўзбек ёзувчиси Темур Пўлатнинг асарларини ўқиганда, бошқаларни билмадиму, менда шунга яқин бир таассурот пайдо бўлади.

Унинг асарларининг мазмуни жуда оддийга ўхшаб кўринади. Лекин шу билан бирга маъносини чаққанингиз сайин яна янги, илгари пайқамаган маънолар юзага чиқади, онгингиз, тасаввурингизни қитиқлайди. Сув остида кўзингиз денгизнинг улғувор босимини қандай ҳис қилган бўлса, Темур Пўлат асарларини ўқиганда, ўқиб улар ҳақида ўйга толганда, уларда акс эттирилган ҳаёт оқими, қаҳрамонлар олами шундай ҳиссий босим билан юрагингиз, маънавиятингиз мулкига кириб кела бошлайди. Денгиз тагида кўз очганингизда у аввал жиндай кўзингизни ачиштириб, сўнг мовий борлиғига ошна қилгандай, Темур Пўлат прозаси ҳам аввал жонингизни ўртаб туради. Шунини

ўқимай қўя қолай, шуни давом эттирмай қўя қолай, деб турасиз бошида. У сизни зилдай тасвирлари билан эзиб юбораётгандай бўлади. Содда, латиф наср тасвирларига одатланиб қолган онгингиз инсон оламининг бу ғалати бадий тадқиқотини дастлаб қабул қилишни истамайди, унинг чўнг оқимиға қаршилик кўрсатади. Лекин сиз аста бу тасвирға ўрганасиз...

Иттифоқ ва социалистик мамлакатлар, хусусан, ГДР танқидчилиги Темур Пўлатнинг асарлари ҳақида баҳс юритиб келмоқда. Яқин ўн йил мобайнида ва айниқса, сўнгги йиллар ичида Иттифоқ марказий журналлари саҳифаларида Темур Пўлат прозаси хусусида жуда қизиқарли баҳслар бўлиб ўтди, бу баҳслар ҳали ҳам давом этмоқда. Назаримизда баҳс бундан кейин ҳам сусаймай давом этади. Чунки Темур Пўлат ижодий энергияси шитобли гурил-лаб турган ёзувчи. Унинг асарлари юксак савияли баҳслар, адабий талқинларға катта ва олижаноб материал беради. Баҳсларда ҳали ҳамма гаплар тугал айтиб бўлингани йўқ. Тугал айтиб бўлмайди ҳам. Чунки чинакам катта ижодкор қалби билан яратилган фусункор асарлар доимо ўз сирларини охиригача ошкор қилавермайди. Чинакам гўзал бадий асарлар ҳар бир авлодға унинг савияси ва дунёқарашига кўра янгича ва сирли бўлиб кўринади. Шунинг учун Чехов ҳикоялари ва пьесаларинда замондошларига кўринмай қолган ҳодисалар бугунги кун одамларининг кўзларига яққол ва яхлит ташланади. Шу танқидчилик Темур Пўлатнинг «Душан қайсар...» романини унинг ҳозиргача яратган энг катта ва энг асосий китоби деб бир оғиздан тан олган. Бу асар Темур Пўлат бадий таҳлилининг ўзига хос қирраларини жуда кучли суратда ёрқин намоён қилади. Ёзувчининг эстетик идеалларини англаш жиҳатидан ҳам бу асар қимматлидир.

Роман қаҳрамони Душан ҳали беланчакдан тургани йўқ. Лекин гўдак аллақачон бу мураккаб ва мушкул олами, унинг барча ранг-баранг нарсалари ва ҳодисаларини ўз кўзи етган доирада ўзлаштира бошлаган.

Душан беланчакда ётаркан, ҳамма нарсани билиб ва кузатиб ётади. Унинг кўз ўнгида дарпардалар, ботаётган ва чиқаётган офтоб, ёруғлик ва қоронулик, торлик ва кенглик, ҳаракатдаги ва сукунатдаги нарсалар намоён бўла боради. Унинг кўз ўнгида ботаётган ва чиқаётган қуёш нурларида оламнинг ранглари ўзгаради, рангларнинг ўзгаришлари унинг кайфиятига таъсир қилади.

Гўдак ҳамма нарсани сезади ва кузатади, ёзувчи айтмоқчи мурғак онг ва мурғак, лекин беҳад тоза тасаввур билан ўзлаштиради. Унинг ўзлаштирадиган, ўзлаштириши керак бўлган нарсалар шу қадар кўпки, у табиийки, ҳаммасига улгуролмайди, сўнг зерикиб кетади бу нарсаларнинг кўплигидан ва яна тоқат билан ниманидир кутади. Мана шунда,— дейди ёзувчи,— борлиқ, тириклик унга бир тусда чексиз, интиҳосиз бўлиб туюлади.

Отаси кечки салқин билан ҳовли саҳнига сув сепмоқда. Душаннинг акаси Омон челақлаб унга сув ташиб келмоқда. Мисдай қизиган ҳовлига сепилган сув пар бўлиб димиққан ҳавога кўтарилади. Бу иссиқ очиқ деразадан ўтиб Душаннинг димоғига урилади.— Бу кеча ҳам шамол келмаса, мен ўлиб қоламан,— дейди зўр бериб ўзини елпиғич билан елпиётган бувиси.

Душан жуда сезгир. У бувиси нима учундир отасини, унинг қилаётган ишини ёқтирмаслигини, рўйхуш бермаслигини сезиб ётади. Отаси билан бувиси ўртасида аллақандай жар бор. Шу жар туфайли отаси нима қилмасин, қандай қилмасин бувисига ёқмайди. Отаси афтидан қайнонасининг бу муомаласига ўрганиб кетган, бунга ортиқча эътибор бериб ўтирмайди. «Лекин сен барибир ўз наслимизсан,— дейди бувиси Душаннинг пешонасини силаб,— ширин боласан, сен асло отанга ўхшамайсан, у худойимнинг бир махлуқи, гуноҳкор бандаси, гуноҳдан эзгулик туғилади деганлар, хўш, нега менга бунчалар маъсум кўзларинг билан тикиласан, қўзичоғим...» Гўдакнинг мурғак онги бувисининг бу сиғиштирмаслик ва низоли ажратувчилик руҳи акс этиб турган сўзларидан безовта бўлади, унга ўз

гўдак тилида нимадир деб жавоб беради. Сўнг ухлаб қолади. Катталар ўртасидаги келишмовчиликларнинг алангаси ҳам мутлақ беғуноҳ гўдак қулоғига, унинг эндигина шаклланиб келаётган дунёсига кескин таъсир қилади. Душан тушида саҳролар ва қоялар узра парвоз қилиб юради. Не замонлар илгари яшаб ўтиб кетган кўчманчи бобокалонини туяда кетаётган ҳолда кўради. Бобокалонларнинг бошларидан ўтган ҳодисалар ажиб бир тарзда унинг тушларида акс этади, онгнинг сирли бир қаватларига ёзилган тарих ўчиб кетмасдан қандайдир бир шаклда албатта юзага чиқади. Ёзувчи инсон руҳи узоқ-узоқ ўтмишлар билан шу қадар мураккаб бир равишда боғлиниб кетганлигини, одам ҳеч қачон ўтмишдан узилиб кетолмаслигини, ўтмиш ўзининг ранго-ранг манзараларида, қудратли таассуротларнинг излари каби яшашини психологик жиҳатдан ғоятда теран гавдалантиради. Ёзувчи гўдакнинг оддий бўлиб кўринган илк тасаввурлари ва илк кашфиётларини мана шундай оддий бўлмаган тасвирларда беради. У ўз тасвирларида инсон учун жуда қимматли бўлган ноёб, оддий — ноёб ҳодисаларни кашф этади. Бу кашфиётлар Темур Пўлат услубига миллий, анъанавий бадий тафаккур доирасига тамомила ўрганилмаган пайтда жуда ғалати ва ҳатто баъзи одамларга зерикарли бўлиб кўрнади. Бир неча одамдан эшитдим: «Ўқигани қийналамиз,— дейишади улар.— Яхшиси, бошқа — енгилроқ, қизиқарлироқ китобни ўқиб қўя қолай»,— дейишади бундай тоифадаги китобхонлар. Лекин сабрли ва комил фикрли китобхон Темур Пўлат асарларининг тўқимаси ичига чуқурроқ ва ўйчанроқ кириб боргани сайин тобора кўпроқ завқ ола бошлайди. У ҳозир ўқиб турган китоби шу «Душан Қайсар...», «Мени ўрмон ичра чақир», «Ўзингни чеккага олма», «Бўлак манзилгоҳлар», «Мулк», «Таъсирчан Алишо», «Қунда-шунда», «Ғойибнинг қайтиши», «Қўриқчи миноралари», «Амирликнинг шарафи», «Билагузук» сингари асарлари билан бир қаторда бошқа ҳеч кимнинг китобига ва бошқа ҳеч кимнинг бадий услубига ўхшамаслигини, бу та-

момила янги бир бадийй, эстетик ҳодиса эканлигини сезади. У тоқат билан саҳифа ошган сайин кашфиёт ва янгилик руҳи кучая боради. Ниҳоят, у Темур Пўлатнинг жуда одми одамларнинг одми бўлмаган ҳаёт равишлари ва ўй кечинмаларини акс эттирадиган ғалати бадийй тадқиқот усулига ўрганади, ўрганиб, ажиб бир фалсафий, ҳаётий, руҳий оламлар ичига кириб бораётганлигини ўтқир сезади.

Биз йўқ ерда бахт ҳам йўқ,
Биргадир бахтимиз ўзимиз билан,—

дейди шоир Вадим Шефнер. Душаннинг қийин бахти доим унинг ўзи билан ёнма-ён. Душан шунчалик нозик ҳиссиёт эгаси каби чизилганки, у тобора ўсган сари биз ҳам Душан билан бирга ўсаётгандай бўламиз. Фавқулодда суратда ўзимизни Душан деб тасаввур қила бошлаймиз. Қизиғи шундаки, шундай ғалати олижаноб тасаввур Темур Пўлатнинг бошқа асарларини ўқиганда ҳам пайдо бўлади. Одамнинг юраги қайси бир дақиқадан эътиборан Душан, Алишо, Беков, Охун, Ғойиб, Саъдиннинг юраги билан бир босим, бир маромда тепаётганлигини сезмай қолади. Афтидан, қаҳрамонларда зуҳур қила бошлаган юксак даражадаги таъсирчанлик сизга ҳам юқади ва маълум бир нуқтадан бошлаб ҳаммаси сизнинг бошингиздан кечаётгандай бўлиб туюлади. Темур Пўлат асарлари ва ундаги ҳаракат қилувчи қаҳрамонлар ўз оламларини шунчалик бошқаларга юқтирадилар. Ўз ғоялари ва яшаш, ҳис қилиш тарзларига эргаштирадилар.

Душан оёқда атак-чечак қилиб тура бошлади. Нарсалар унга жуда сирли бўлиб кўринади. Номаълумлик сирлиликни янада кучайтиради. Шитоб ва шиддат билан ўтиб бораётган вақт Душан назарида қотиб қолгандай. Нарсалар эса Душанни ҳайрат ва ҳаяжонга солади. Бувисининг олти маротаба буралиб сўнг очиладиган ва очилаётганда

гаройиб мусиқа чаладиган сандиғи айниқса, Душанни жозиб сеҳри билан магнитдай ўзига тортади. Отаси билан акаси Омон нега бу сандиққа бепарво қарашларидан жуда ажабланади. Езувчи таҳлилни ҳам автор нуқтаи назари билан, ҳам вояга етаётган таъсирчан Душан нуқтаи назари билан олиб боради. Автор таҳлили билан қаҳрамоннинг ўз ички субъектив таҳлили бир-бирига чийралиб кетади. Чийратма бадий таҳлил усули туғилади. Одамнинг ёши билан бирга унинг ажабланадиган нарсалари доираси ҳам ўзгаради. Одам ўзининг кеча ажабланиб юрган нарсаларидан бугун заррача ҳам ҳаяжонга тушмаслиги мумкин. Одам учун ҳаёт шунчалар бой ва ранг-баранг. Шунинг учун автор билан бирга қаҳрамон ҳам ажабланиш хусусида шундай хулосага келади: «афтидан энди улар нарсаларга дуч келганда аввалгидай тўлқинланмас эдилар». Душаннинг нарсаларга қизиқиши, нарсаларни билишга интилишида болаларча буюк сабрсизлик бор. Ҳар янги билиш — унга янги тажрибалар беради. Лекин унинг билиш жараёнлари тартибсиз эмас. У бир нарсани то яхши билиб олмагунча, шунга боғлиқ бўлган учинчи бир нарса унга қоронғу бўлиб қолади. Бу қоронғулик боланинг янги оламни ўзлаштиришига вақтинча тўсқинлик қилиб туради. Душан шу тўсиқни ёриб ўтмагунча тинчимайди. Бир нарсани билиш унга иккинчи бир нарсанинг чегарасини очади. Билиш эркинлик келтиради.

Душаннинг кўзлари ранглари, қулоғи товушларни ва сўзларни, сўзларнинг оҳангларини илғайди, уларнинг билинар-билинамас фарқларини, ўзгачаликларини ажратади. Душан жуда кўп нарсаларни савқи табиий билан англаб етади, онги билан баҳо беролмаса ҳам, юраги билан тушуниб туради. Тожикча айтилган маълум бир сўзлар уни ҳуркитади. Ўзбекча айтилган айрим сўзлар унинг димоғини чоғ қилади. Шу билан бирга тожикча талаффуз қилинганда қулоғига яхши мусиқадай ёқадиган «қор, ёруғ, ўйин» сингари сўзлар ўзбекча айтилганда, уни қўрқитади. Бу ерда гап Бухорода ўсиб вояга етаётган боланинг тарбияси-

даги ўзига хосликлар ҳақида эмас, гап умуман боланинг қабул қилиш қобилияти, қабул орқали тасаввурларининг шонрона рангдорлик кашф эта бориши, таъсирчанлик, нозикликнинг ўзига хос табиати устида боряпти. Дуданнинг она авлоди тожиклар, ота авлоди чорвадор, деҳқон ўзбеклар. Душан бу тилларни ажратишни, тил ажралишга сабаб бўлишини истамайди. Шунинг учун у аввал икки тил учун бир оҳанг, бир шаклга эга бўлган сўзларни талаффуз қилишга уринади. Бувисининг ажратувчилиги унда оғир таассурот қолдирганлиги ҳар ҳолда жуда равшан кузатилади. Икки тил ҳукмрон бўлган хонадонда Душаннинг тили кеч чиқади. Бувиси бу пайтга келиб унга «Тўтинома» ҳикоятларини сўйлаб беради. Бир куни Душан бувисига «тутамулло» деб мурожаат қилганларини эшитиб қолади. Бухорода саводли отин аёлларини шундай деб ҳурматлайдилар. Душан бувиси ўзини шундай деб атаганларини ёқтирганлигини сезади. Ажабланади. Шунда бирдан унинг гапиргиси келади. Ва бувисига қараб: «Сен тўтисан!» дейди. Душаннинг хаёлида «тута» ва «тўти» сўзлари бир маъно касб этади. Бувиси бундан хафа бўлади, сўнг неварасини кечиради. Душан билан ёнма-ён бувисининг ажиб бир табиати гавдалана бошлайди. Ёзувчи буви характерини жуда нозик деталлар, унинг турмуш тарзи кечаётган, умр маоши давом этаётган муҳит воситасида юзага чиқаради. Инсон қарашларидаги қарама-қаршиликлар ўйинига қарангки, кампир Душанни беҳад яхши кўра туриб, Душаннинг отасига — ўз куёвига негадир сира тоқат қилолмайди. Куёвига паст назар билан қарашга мойил бўлиб туради. Унда ўз қони ва насли билан кибрланиш туйғуси йўқ эмас. Шу билан бирга кампир Душанни ҳасадгўй ва очкўз бўлмасликка, собир инсон бўлишга ўргатади. Душанга Юсуф ва Зулайҳо каби қадим нафис ва сеҳрли ривоятларнинг мағзини чақиб беради. Кампирнинг тарбиясидан бола қалбида ижодкор бир нафас уйғона бошлайди. Ва энди Темур Пўлат бола юрагидаги ижодий кучларнинг куртак отишини ҳар қадамда билинтирмай таҳлил

қилади. Шундан бошлаб инсон табиатидаги ижодий кучларни таҳлил қилиш Темур Пулат прозасининг муҳим жиҳатларидан бирига айланади. Биз бунга ҳали Охун ва Алишо образларини кўриб ўтганда яна тўхталамиз. Чунки Душан кейин Охун ва Алишода давом этади. Душан учун жонсиз нарсалар ҳам жонлидай бўлиб кўринади. Чунончи, у ҳовлини жонли бир маҳлуқ каби тасаввур қилади. У аввал ҳовлида ўзини бегона ва ҳимоясиз сезади, қоқилади, йиқилади, ҳовли мени яхши кўрмайди, мен ҳовлининг тилини тополмаяпман, деб ўйлайди. Шунинг учун йиғламасликка, шовқин солмасликка, ҳовлига ёқишга, уни ўзига дўст ва яқин қилишга интилади. У кечқурун ўзини ювинтириб, тарантириб, кийинтириб ҳовлига олиб чиққанларида енгил тортади. Мана шундай ҳолда ҳовлига ёқсам керак, деб кўнглидан ўтказади. Лекин баъзан ҳовлида узоқ ўтириб қолганда, эти увишади. Бетоб бўлади. Шундан сўнг уни беш-олти кун ҳовлига чиқармай қўядилар. Душанни ҳам рутубатли ҳаво, турли ёқимсиз ҳидлар қийнайди. Лекин бора-бора ҳовли Душанни тан олади. Душан ҳовлини қийнала-қийнала ўзлаштиради. Душан шу тариқа содда бўлиб кўринган нарсалардан мураккаброқ нарсаларни ўзлаштиришга кўчади. У йил фаслларини кузатади. Фасллар билан ҳовлидаги ток ҳам турли-туман бўлиб ўзгараётганлигига эътибор беради. Сўнг у фаслларни узумнинг куртаклаши, япроқ ёзиши, шўралаши, мевага айланиши, етилиши, узиб олиниши, япроқларининг сарғайиб тўкила бошлаши билан боғлиқ ҳолда тасаввур қилади.

Душаннинг назари аста хонадон аъзоларининг юракларига ҳам кириб боради. Отаси онасига мурожаат қилганда, «Омоннинг онаси» деб аташи, онаси эса ўз навбатида отасини «Омоннинг отаси» деб чақирishi Душанга фавқулодда ғалати бўлиб туюлади. Бунини у катталар тўқиб чиқарган ўйин деб англайди ва фавқулодда хулосалар чиқаради. Катталарнинг ҳаёти боланинг мусаффо, беғубор кўнгили ойнасида жуда ғалати бўлиб кўринади. Душан нарсаларнинг бор бўлиши ва йўқолишини кузатади. Унинг

кўз ўнгида бир нарса ўрнида бошқа нарса пайдо бўлади. Шунда илк бора унинг мурғак дилида қўрқув уйғонади. У бувиснинг ўлиб қолишидан қўрқадиган бўлди. (Нақадар болаликка ва айниқса, таъсирчан болаликка хос ҳодисалар булар!) Шу орада у нега бувиси отасини ёқтирмаслигини ҳам англагандай бўлди. Бувиси ёлғиз қизини қизганиб ва усиз ёлғизланиб қолишидан қўрқиб куёвини чиқиштирмасди.

Душан ҳозир айтганимиздек, бувиси ўлса, ёлғиз қолишдан юраги увишади. Шу қўрқинч хотиранинг сирли ёзувларига таъсир қилади. Душан оғир ўйлар таъсирида бўлса керак, олис, қадим авлодларининг бошларидан ўтган воқеаларни туш кўради. Бугунги изтиробли, бола дилини яралаган таассуротлар ўтмиш хотира қаватларини тирилтиради. Душан таажжуб тушлар кўради. Ёзувчи, наслнинг тарихи унинг бирон вакилида йўқолмай сақланади ва одам ҳаёт тажрибалари ичида орттирган ўтмиш хотираларини ўз наслларига мерос қолдиради, демоқчи бўлади.

Ёзувчи Душан тимсолида насл хотираси ва насл шажарасига эътибор билан қарайди. Аслзода ва илму маърифатли она авлод. Лекин бу авлод наслида узоқ пайтлар ўғил дунёга келмай у инқирозга юз тутай деб қолган. Шунинг учун бу авлоднинг сўнги қизи соғлом, бақувват, чорвадорлик ва деҳқончилик билан шуғулланган хонадонга узатилган. Омон ва Душан ана шундай оилада дунёга келганлар. Ёзувчи Душан ва Омон табиатида, феъл-атворида, уларнинг дунёга муносабатларида наслнинг реал ва яширин белгиларини тасвирлашга интилади. Ҳамон шундай ҳодисалар бор экан, ёзувчи шу ҳодисаларнинг реал тасвирини, бадний суратини бериш йўлидан боради.

Кампир ҳам, Душаннинг врач отаси ҳам ўз боболари ҳаётини туш кўрганларини айтадилар. Кампир бу тушлардан ҳеч нарса олиб бўлмайди дейди. Лекин улар бизни эҳтиёт бўлишга ўргатади, деган фикрга келади. Душаннинг отаси унга ҳар одам ўз янги ва сирли йўлидан ўтишни ис-

тайди, шу унинг тақдири бўлади, деб жавоб беради. Ҳар тақдир такрорланмасдир.

Кампир Душан бағрига афсоналар олиб кирди. Болада, айниқса, Юсуф ва Зулайхо қиссаси қаттиқ таассурот қолдирди. Бола ўзини кўп ҳолларда Юсуф деб тасаввур қиладиган бўлди. Шулар билан бирга бола юрагига баҳор шабадасидай бирдан шовуллаб олижаноб ҳиссиётлар кириб келди. Бола бувисидан олиб йиғиб юрган осор-атиқа тангаларига бувиси учун пилик олиб келди. Хўрозқанд қанча кўзини ўйнатмасин, уни қайтариб берди.

Душаннинг кўз ўнгида тинимсиз янги оламлар ўз бағрини очади. Унинг қизиқишлари ҳам тинимсиз ўзгариб боради. Ҳовли, толгул, мушук, узум унутилди. Энди у кўчадан бери келмайди. Аста-секин унинг табиатида хаёлчанлик устун мавқени эгаллайди. Душан болалар билан ўйнаб туриб ҳам улардан ўзини тортади. Кўча билан бирга Душан ҳаётига турли хафагарчиликлар кириб келади. Душанда ғалати туйғулар бош кўтаради. Шафқат ва раҳмдиллик чўқади Душаннинг дилига. Душан хатолар ҳам қила бошлади. У бечораваш хотинни масҳара қилиб болаларни кулдиради. Хотин: «Илоё, сен умр бўйи бегона халқнинг насибасини еб ўтгин», деб ғалати қилиб қарғайди.

Душан ўз теварак-атрофини қуршаган нарсалар, одамларга, уларнинг турфа қилиқларига эрта уйғонган файласуф кўзи билан қарайди. Денгиз йўловчиси ёлғиз қайиқни қандай чайқатса ва қайиқ чексизлик қучоғида қанчалар увол бўлиб кўринса, ранг-баранг қиёсли олам ҳам Душан ва унинг кичкинагина умр қайиғини шундай чайқатади. Мана шундай тинимсиз ҳаёт ва фикр ҳаракатида донолик куртаклайди, тенгдошлари хаёлчан, ўйчан, мулоҳазакор Душанни «кичик нмом» деб айтадиган бўладилар.

Хаёлчанлик, фалсафа, шафқат — Душан борлиғи шулардан ташкил топади.

Файласуф одамлар эса ўзларига мустақил, ўз ҳурликлари, эрклари, номус-ориятларини яхши билган, яхшилик билан ёмонликнинг доира чизингани аниқ ажратган одам-

лар бўладилар. Душан шундай мустақиллик ва ҳурликнинг, шафқат ва адолатнинг қадрини билган одам бўлиб шаклланди.

У ҳаётдан илк хулосалар чиқаради. «Энг муҳими, ўз қадрингни билиш ва мустақиллик» деган катта фикр туғилади унда. Бу унинг ўзи учун ҳам янгилик эди. Лекин янгиликни унинг ўзи биринчи бўлиб сезади. Душан хаёлан ва таъсирчан бола каби доим ўз хатти-ҳаракатларини ўзи таҳлил қилишга қобил. Душаннинг феълида ҳоким бўлиб келаётган шу мустақил қиррани буваси ҳам англайди ва соддагина қилиб айтиб қўя қолади: «Мен анчадан бери сени кузатиб юрибман. Шаҳарда ҳам кўрдим, бу ерда ҳам. Сенинг феълинг шундай экан, сен бошқалар юрган жойдан юрмас экансан. Биз, мана, сўқмоқдан ўтиб келяпмиз, сенинг эса нуқул чеккадан юргинг келади. Ўзингни тиканга урасан. Ҳа, бу феълингдан, бундай феъл билан яшашинг оғир бўлади...»

Душан ўзи кўрган, тўқнашган ҳар бир нарсани чақиб кўргиси келади. Унинг фикри тинимсиз излайди. Душан, айниқса, одамларнинг дилига озор беришдан қўрқади. Лекин у ҳали бола. У қишлоқда бобосининг уйига уя қурган қалдирғочни ўлдириб қўйди. «Бу билмай қилиб қўйган биринчи даҳшатли ва бемаъни ёмонлик эди, у қалдирғочни қандай қилиб ўлдирганлигини билмай қолади, ахир энди нима бўлади, ахир унинг янги иккинчи ҳаёти бошланди, бу ёнғига энди ҳаммаси учун ўзи жавоб беради, энди собир, оқил, олижаноб бўлиши керак эмасмикин?»

Душаннинг эртакларни англаши ва қабул қилишдаги ўзига хосликни айтиб ўтган эдик. Ахир эртакларда тинимсиз тарзда бир нарса иккинчи нарсага, иккинчиси учинчига айланиб туради. Шунинг таъсирида бўлса керак, Душан бир зум қалдирғочни мен эмас Омон ўлдирди, мен бир пастга Омон бўлиб қолдим, деган фикрга келади. Омоннинг ўзига ҳам шундай дейди. Мен энди сендан чиқаман ва яна ўз асл ҳолимга қайтаман, дейди. Омон бу ғалати фалсафадан лол бўлиб қолади ва табиийки, ука-

сини калтаклайди. Шунда Душан гуноҳи тўкилгандай ўзини енгил ҳис қилди. Унинг хаёлига ғаройиб бир фикр келади: «бошқаларнинг қиёфасига кириш, сенинг қилигинг учун бошқаларнинг жавобгар бўлиши тентаклик, ёвузлик бўлади». Қадим фусункор эртақлардан маълум, бир нарса иккинчи бошқа нарсага айланиб қолади, балиқ пари қизга, қуш шаҳзодага ва ҳ.о. Бу эврилишлар. Лекин бир нарса — ҳодиса ичида икки-уч нарса яшайди. Бир инсон қиёфалари, шахсияти ҳам турланиб, иккиланиб яшаши мумкин. Ф. Достоевский бир одамда бир неча одам қиёфаси иккиланиб яшаши мумкинлигини гениал тарзда акс эттирган. Европа ва Лотин Америкаси адабиётлари Достоевскийнинг бу усулини ҳар томонлама ўзлаштирганлар. Душандаги турланиш ҳам шунга ўхшаш ҳодиса.

Душаннинг шафқатга тўлиб турган юраги ўз яқинларининг бағритошлигидан, одамларнинг эътиборсизлиги, ўзгарувчанлигидан қаттиқ изтиробга тушади. Унинг таъсирчан қалби доимо атрофдагилардан меҳру эътибор тилаб тургандай бўлди. Лекин Душан атрофини қуршаган одамларнинг, онасининг, интернат мураббийси Пайхамбаровнинг ишлари бошларидан ошиб-тошиб ётади ва улар кўп маҳал боланинг меҳрга зор кўнглини пайқамай ўтадилар. Улар пайқамаганлари сари бола кўнгли ўксинади ва ўксиниб, тобора ҳиссиётларини дилига чуқурроқ туғишга ва яширишга ўрганеди.

Ҳаёт қаттиқликларига дуч келган сайин Душанга бувишининг доно гаплари насихат бўлиб туюлади. Лекин ахир ўзи шундай одам боласига насихат ёқмайдиган бир пайт бўлади. Бу даврда болалар насихатни, у қанчалар чиройли ва ҳақ бўлмасин, ёқтирмайдилар, ёмон кўрадилар. Бу пайтда уларнинг мустақил қарашлари шаклланаётган бўлади ва бу пайтда улар ҳамма нарсани ўткир қабул қиладилар. Насихатнинг мазмуни қари, уларнинг қалблари эса жуда ёш, шу навқиронлик уларга кўп нарсаларни бошқача ўлчовда кўрсатади. Насихат сўзларнинг орқасида қанчадан-қанча ҳаёт қатламлари, неча минг йиллик тарих-

ларнинг мазмунлари бор. Лекин ёшлар ҳали у қатламлар ва тажрибалардан хабардор эмаслар. Ҳаммаси ўз бошларига тушгандан сўнг улар насиҳатларнинг мағзини чақа бошлайдилар. Кейинроқ улар насиҳат мойдай ёқадиган паллага кирадилар. Эрих Мария Ремарк романи асосида АҚШда суратга олинган «Гаровга қўйилган ҳаёт» фильми-ни кўрганман. Залда ўн тўрт-ўн беш яшар ўсмир чим хоккей ўйинчилари — кўпроқ қиз болалар ҳам ўтиришган эди. Уларнинг чеҳраларида куч ва соғломлик акс этарди. Уқиган, кўрган бўлсангиз, бу роман ҳам фильм ҳам ғоятда маънос. Пойга автомобилни ҳайдовчи ёш йигит Бобби билан ўлимга маҳкум касалманд қиз Морелли ўртасида ажиб бир дўстлик уйғонади, дилбарлик муҳаббатга айланади. Фильмда бир картина бор. Қиз ўлим тўшагида афтода ётади. Йигит унинг тепасида тасалли бериб ўтиради. Улар сўнгги дардли қўшиқларини хиргойи қиладилар. Морелли алланарсалардир деб пичирлайди. Лекин овози чиқмайди. Шунда залда ўтирган спортчи қизчалар баравар кулиб юборишди. Нега? Нега?— деб ўз-ўзимга савол бердим. Сўнг англадимки, улар ҳали ўзгаларнинг қайғусини англайдиган ёшда эмас эдилар. Шунинг учун фожеа йиғи кулгига сабаб бўлди.

Душанга интернатда бувисининг илгари айтган сўзларни совуқ бўлиб туюлди. Лекин барибир у сўзлар ўз доно қирраси билан унинг юрагига ётган эди. Душан қалби донолик уруғи кўкарадиган замин. Шунинг учун бувисининг сўзлари Душаннинг шаклланишида ўз олижаноб хизмати-ни қандай бир тарзда бўлмасин ўтайди. Лекин ҳали буни Душан билмайди ва билганда ҳам тан олмайди. Ҳозирча эса интернатнинг ҳамма нарса умумлашган муҳити, юқори синф болаларининг шафқатсизликлари (Социал тузум таъсирида болалар ўртасида шафқатсизлик, адоват қанчалар даҳшатли тусга кириши мумкинлиги Лотин Америкаси адаби Марио Варгас Лиосанинг «Шаҳар ва кўппаклар» романида беҳад ёрқин тасвирлаб берилгандир. Темур Пўлат романини шу жиҳатдан Варгас Лиоса романи би-

лан солиштириш ғоят қизиқарли бўларди.) Пайхамбаровнинг юмшоқ эътиборсизлиги, интернет директори Абласановнинг ғалати фалсафаси ва ишлари, ётоқхона, умум умивальникдаги манзаралар — ўша насиҳатларни Душан назарида қуруқ, бемаъни бир нарсага айлантириб қўйди. «Йўқ, Душан бувисини энди эслаб ўтирмайди, унинг ҳамма гаплари қуруқ, совуқ, лоқайд бўлиб кўринмоқда. Душан ўзи яшаши, бошдан кечириши ва бутун ҳақиқатни ўзи тушуниши керак; уни тайёр ҳолда олишнинг ҳожати йўқ; буларнинг ҳаммасига уни янги кунлар элтади...»

Душаннинг ва Душан орқали ёзувчининг назарида бировнинг тайёр, бошдан ўтмаган ҳикмати унинг ўз мустақил интилишларига ғов бўлади. Душан энди бировниқига ўхшамаган ўз қайтарилмас умриңи яшайди, ўз хатолари ва янглишишлари, умид ва умидсизликлари ичра тажриба орттиради. Мана шу фикр Душаннинг хаёлига қаттиқ ўрнашади. Худди шу нарса бувисига, бувисининг доно сўзларига қарши исён тарзида рўёбга чиқади. Лекин ажойиб томони шундаки, Душаннинг ҳиссиётлари ва фикрлари ажиб даражада ҳаракатчан. Унинг табиатида ҳукмрон бўлган шафқат, одамни севиш, ҳамма нарсага раҳм кўзи билан қараш, ўта таъбирчанлик — ёмонликни яхшиликдан дарров ажратиб ташлайди. Ва Душан кўп ўтмай бувисини ҳақида ёмон фикрга борганидан қаттиқ уялиб кетади: «Тунда Душан яна бувисини эслади ва шунда ҳовлида шамол ўйнади, ётоқ деразасига келиб урилди, хўрсинди ва жим бўлиб қолди. Нима бу? Бувисини шамолга айланиб ундан норози, хафа эканлигини маълум қилаётганмикин? Шунда Душан исён қилиб унинг ҳикматли гапларига ҳурматсизлик билан қараганлигидан уялиб кетди».

Душан интернетда кутилмаганда, Пайхамбаров билан ҳамшира Бибисора ўртасидаги ғалати яқинликдан хабардор бўлди. Қиёсга, бир ҳодиса орқали иккинчи ҳодисани англашга бўлган мойиллиги орқали у шунда онаси билан Набизода ўртасидаги муносабатларни эслайди. Юрагинини нимадир зирқиратиб ўтади. Бунга аввалроқ онаси — ота-

си — ўтин кесувчи маччойилар ўртасида бўлиб ўтган қисқа, лекин ғалати воқеа қўшилади. Ва Душан Пайхамбаровни ҳам, Набизодани ҳам бирдан қаттиқ ёмон кўриб қолади...

У ўзи билиб-билмай шулар таъсирида онасидан узоқлаша бошлайди Душаннинг беғубор дил лавҳасига ўйиқ чандиқлар тушади. Душаннинг ёлғизликни севиши, одамлардан ўзини четга тортиши янада кучаяди. Бошқа болалар билан Душан ўртасида қаттиқ англашилмовчилик пайдо бўлади. Шу кайфиятлар таъсирида Душан майда синф болаларига зўравонлик қилади. Уларга ота-оналари ташлаб кетган совғаларни тортиб слади. Бу ёвузлик бир зум ичида рўй беради. Сўнг Душан ўз қилиғидан ўзи даҳшатга тушади. Қаттиқ афсус чекади. Лекин бу зўравонлик унинг ёш юрагига кўрсатилган оғир таъсирларнинг тўппа-тўғри натижаси эди. Болаликда кечган руҳий изтироблар изсиз йўқолмайди. У сўнг ҳам бошқа бир тарзда юзага чиқади. Руҳий тажаллий юз беради. Роман охирида Душан яна ўтинчилар билан учрашади. Улардан бири Душанга: «Сен аллақачон ўтиб кетган умрнинг парчасига ўхшайсан», дейди. Жуда аниқ ифода қилинган фикр. У Душан характерининг мазмунини тўлиқ ифодалайди. Ва Душанни мажоз элементлари бўлган образ даражасига кўтаради.

Нима учун кичкина Душан ўз ўтмиш боболари ҳақида бу қадар кўп хаёл суради. У ўтмишдан худди муомала мезонини қидираётгандек, яшаш, курашиш учун ўтмишдан руҳий қувват истаётгандек бўлиб кўринади. У наслнинг заифлашиб бораётганлигидан қайғуради. Майдалашиб кетяпмиз, дейди. Ўтмиш аجدодлар ҳақида ўй суриш унинг фикрини тиниқлаштиради, тафаккурига ёруғлик олиб киради. Душаннинг ўз аجدодлари ҳақидаги уй-хаёллари киноя билан қоришиб кетади. Лекин бу киноя маърифатга интилаётган қалбнинг мунаввар ва топқир кинояси. Гомер айтади: «Олижанобларнинг қалблари тузалишга тез мо-

йилдир». Душанда худди мана шундай қалб ҳоким. Ва бу қалб тўқиган ривоятлар ёруғлик аломатларидир.

Душан ўзини қуршаган муҳитни ва маконни ўтқир ҳис қилади. Шу муҳит ҳадеганда унга ёқавермаганидан Душаннинг яхшиликка ташна юраги ўтмиш ривоятларни кавлаштиради.

Одам ўтмишдан узилиб яшолмайди.

Ўтмиш аъзоларимизнинг тузилиши ва табиатимизнинг инжиқликларидагина эмас, руҳимизда ҳам яшайди.

Ўтмиш — илдиз, япроқлар — бугунги кунимиздир. Душан фақат япроқ тасаввурин билангина яшамайди. Душаннинг тасавурлари ўтмишдан бугунга, бугундан ўтмишга томон ҳаракатчан. Умуман, у инсон сифатида беҳад ҳаракатчан ва фаолдир.

Фикрнинг муз ва аланқаси

Темур Пўлат таъсирчан ва ўта хаёлчан одамлар образини тасвирлашни севади. Унинг «Таъсирчан Алишо» ва «Кунда-шунда» сингари қиссаларида ҳам таъсирчан ижодкор инсон образи таҳлил қилинади. Алишо билан Охун — бу икки қиссанинг асосий қаҳрамонлари Душаннинг вояга етган бошқача қиёфаси каби англашиши мумкин. Душан, Охун, Алишо моҳият эътибори, фалсафий, ҳаётий мазмуни билан бир-бирларига жуда яқин турадилар. Улар характерининг доминантаси битта.

Алишо — актёр, қариб «ўйиндан» чиқиб бораётган актёр. Унинг кечроқ туғилган икки қизчаси бор. Хотини Мариам билан ораста, уриш-жанжалсиз, тотув яшайдилар. Лекин бу тотувлик Алишонинг жонига тегиб кетган. Бир тусда, бир маромда зерикарли кечаётган ҳаёт, таниш-билишлар давраси, таниш-билишлар ўртасидаги бир тусдаги, бир хил мавзудаги суҳбатлар, бир-биридан зерикарли меҳмондорчиликлар Алишони оғир изтиробларга солади. Назарида, умр бекор ва ғашлик билан ўтаётгандай. Алишо шу қадар зерикканки, ҳаёт воқеаларини ҳам маълум бир темаларга бўлиб, уларга махсус ном бериб қарашга ва ба-

қолашга одатланиб қолган. Чунончи, у ўз онгида кечадиган жараёнларни «шахсий тема», «эрталабки тема», «ёмон ота темаси» кабиларга ажратади. Алишо атрофидаги одамларнинг ҳаётларидан ҳам шундай темалар топади, хусусан, киностудия режиссёри ҳақида ўйларкан, унинг биографиясига оид ҳодисаларни «ғайриқонуний туғилган ўғил», «уйдан қочган қиз» темаларига ажратиб мулоҳаза қилади.

Алишо ўз онгидаги нобоп, бировга айтиб бўлмайдиган, лекин одам ўзидан-ўзи яширолмайдиган хаёллар билан курашишга, уларни ўзидан нари қувишга уринади. Тинимсиз суратда ёпирилиб келаётган васвасалар билан олишади. У хотини Мариамнинг поклигини билади. Лекин Мариам хиёнат қилиши мумкин-ку, деган фикр лоп этиб хаёлида пайдо бўлади. Музлаб кетади. Туғилмаган болага тўн бичади. Рашк қила бошлайди. Шу билан бирга у онгини шу тентак хаёллар ва рашклардан тозалашга, руҳий покланишга интилади.

Алишо хаёл кишиси. Хаёллар унинг ички дунёсига қундай ёпирилиб киради ва ёпирилиб чиқади. У фикр, изтироб, тинимсиз фикрий таҳлил ичида яшайди. Ўзининг ҳар бир қадамига баҳо беради. У ўз ўтмишига қараб яшайди. Алишо ўтмиш кунларини, болалик чоғларини, ўсмирликда бошдан кечирганларини, Нора деган ўн олти яшар қизга бўлган илк ғалати севгисини эслайди.

Қаҳрамонларнинг ўз хатти-ҳаракатларини изчил таҳлил қилиб боришлари Темур Пўлатов прозасининг энг характерли белгиларидан, бадний индивидуал ўзига хосликларидан биридир.

Алишо болалик чоғларида муҳаббатга, меҳрга, эркаликка ташна бўлиб яшаган. Мактабнинг бошланғич синфларида ўқиб юрган кезларида муаллимага қаттиқ боғланиб уни севиб қолди. Лекин катталар унинг севги тўла қалбини тушунавермайдилар. Алишо ширин сўздан, ширин муомаладан юраги гулдай очиладиган бола... Унинг юрагида илк, лаззатли севгилар уйғонади, лекин илк севги гулларини шиддатли совуқлар тез уриб кетади. Ёзувчи

севги билан муфарраҳ бола қалбини теран психологизм билан гавдалантиради.

Алишо худди Душан каби беҳад таъсирчан. Таъсирчанлик унда жуда эрта уйғонган. У ўз ожизлигидан, муваффақиятсизликларидан оғир таассуротлар ичида яшайди. Йиғлайди. Таъсирчанлик уни одамови қилиб қўйган. Унда ҳам ижодкор инсон уйғониб кела бошлаган. У юрагининг тубида бошқалардан ажралиб туришни, ўзига жуда ажойиб бир тарзда меҳрибонлик қилишларини, эркалатишларини истайди.

Муаллима унга илк маротаба шундай меҳрибонлик кўрсатганда, Алишо биринчи маротаба ўзини бахтиёр сезади. Сўнг шундай меҳрибончилик яна ва яна такрорланишини истайди. Кимдир айтган болалар такрорланишни севадилар, деган гап бу ўринда юз чандон тўғри. Лекин ҳаёт у ўйлагандан кўра қаттиқроқ, ҳар кимнинг ўз ташвиши ўзига етиб ортади. Шу тариқа Алишо қондирилмаган севги ва армонлари ичида яшайди.

Алишо Норани қаттиқ яхши кўриб қолди. Лекин уни қандай тасодиф билан яхши кўрган бўлса, шундай тасодиф билан дарров йўқотди. Бу йўқотишдан у оғир руҳий кечинмаларга берилади. Алишо анчагача ўзини ўнглолмайди. У анчагача ўзига бўлган ишончини йўқотиб қўяди. Сўнг у отасининг идорасида ишлай бошлайди. Ота уни руҳий тушқунликдан қутқаришнинг турли йўлларини қилиб кўради. У билан хотинлар ҳақида тобора очиқ суҳбатлашади. Алишо отасининг бу «йўлини» тўғри тушунади. Сўнг отаси уни руҳий сарғайишлардан қутқариш учун чора излаганлигини фаҳмлаб, бу «алдов»дан оғир хаёлларга ғарқ бўлади.

Алишо отаси билан қишлоққа тўйга борди. Қишлоқда Майра деган ҳамшира қизга ишқи тушди. У йигит бўлиб биринчи маротаба Майрани ўпди. Сўнг унинг ҳаётида ёруғ юлдуздай бўлиб Мариам пайдо бўлди. Мариам Алишони жуда теран тушунади. «Мариам унинг балоғатга етган киши эканлигини яхши ҳис қиларди, лекин унинг характерида

болалик бор эди, фақат шундай феъли билангина Алишо ақлни ҳайрон қолдирадиган ишларни рўёбга чиқариши мумкин эди. Табиатида жасорат ва зиддият ҳоким бўлгани учунгина у машҳур актёр бўлиб кетиши мумкин эди...»

Лекин Алишо машҳур актёр бўлиб кетолмади. Унинг ҳаддан ташқари таъсирчанлиги ва хаёлпарастлиги бунга йўл қўймади. У касал бўлиб қолди. Врачлар унга студияда актёр бўлиб ишлашни тақиқладилар. Алишонинг ҳаётида осуда ўзгариш бошланади. Энди у ҳамма нарсани қайтадан қуради. Энди у телевиденнеда реклама ва эълонларни олиб боради. Алишонинг ҳаётига янги кутилмаган қувончлар кириб келади. Лекин Алишо ўзининг янги иши ҳақида ўйларкан, уни хавотир, қўрқинч эгаллайди, ўзини, ички дунёсини, бошқалар билиши керак бўлмаган нарсани экранда бехос билдириб қўйишдан ваҳимали бир чўчиш пайдо бўлади. Алишо шу ерда ҳам Алишолигича, ўз табиати, ўз характери, ўз нозиклиги, таъсирчанлиги, хаёлпарастлиги, ички таҳлилга ўчлигига содиқ қолади. Танқидчи Павел Ульяшов «Хаёлпарастнинг кечинмаларими?» деган мақоласида Алишо образини бир оз бошқача талқин қилади: «Ростдан ҳам, у ўзи қандай одам — яхши, оқкўнгил, фидокор кишими? Ёки аксинча, ёмон, ёвуз, ичиқора одамми? Ундайга ўхшамайди чамаси. У оддийгина таъсирчан одам. Таъсирчан Алишо. Бизга унинг таъсирчанлигидан нима фойда? Ҳеч бир. На совуқ, на иссиқ. Шунчаки, қизиқ. Хотираси, ҳаддан зиёд зўр, тез ҳисоблай оладиган ёки бошлаб ҳуштак чаладиган одамни кўрганингда шундай қизиқ кўринади. Албатта, бу бир зум ҳайратга солиши, хатто ҳавас уйғотиши мумкин, ўзига яраша бир таассурот бериши мумкин, лекин бизни заррача бўлсин яхшилик томонга тортмайди»¹. Танқидчи Алишонинг характери, унинг бадиий образ сифатидаги моҳияти ва шу образнинг маънавий йўналиши устида чуқурроқ ўйлаб кўрмайди. Ундан қуруқ яхшилик ёки ёмонлик қидиради. Образга

¹ «Литобозрение», 1979, 9.

жуда юзаки ёндашганда, албатта Алишони шундай тушуниш ва шундай талқин қилиш ҳам мумкин. Лекин бунда Алишонинг энг муҳим томони назардан четда қолиб кетади. У буюк Ф. Достоевский «Телба» романида кўрсатиб ўтган оддий, «одми» одам. Уларни ўқувчига қизиқроқ қилиб кўрсатиш учун романист нима қилиши керак?— деб ўзига ўзи савол берганди адиб. Уларни акс эттирмасдан бадий ҳаққоният, ишонарликка эришиб бўлмайди. Ф. Достоевскийнинг бу фикри сўнг дунё адабиётида зўр оқим яратди. Темури Пулатовнинг кўп қаҳрамонлари моҳияти эътиборига кўра аслан шундай одми, оддий одамлар, жумладан, Алишо. Алишо фикрловчи, ҳаётда ўз ўрнини қийинчилик билан топаётган одам. У ўз камчиликларини жуда яхши билади, уларни тузатолмай қийналади. Шу билан бирга Алишода орият ҳисси жуда кучли. У ўз заифликларидан одамлар хабардор бўлишларини истамайди. Алишо виждонли одам. У ҳамма нарсада, ишда, одамлар ўртасидаги муомалаларда, онлада чинакам инсоний самимиятга интилади. Болаларни севади. Лекин ўз қилаётган ишидан кўнгли тўлмайди, бу иш унга чинакам қувонч бахш этмайди. Шунинг учун ўзининг актёрлигидан ва умуман актёрлар даврасидан кўнгли қаттиқ совиған. Шу совиш ва муттасил шу ҳақда фикр юритиш унда ўзига нисбатан ва ўзидан ошиб оиласига, атрофини қуршаган одамларга, касбдошларига нисбатан танқидий, кинояли муносабатни юзага келтирган. Ўз-ўзидан норозилик, ўз ўрнини топмаганлик ҳисси уни эзиб ташлаган, эзилишдан қаттиқ маънавий чарчоқ ҳам чинакам самимият пайдо бўлишига тўсқинлик қилиб туради. Алишо бунн сезади ва бундан янада қаттиқ изтиробга тушади. У йўл қидиряпти. Йўл топиш олдида турипти. Алишо ўз йўлини, ўз ўрнини топиб олса, у тоғларни талқон қиладиган одамга айланиши ҳеч гап эмас. Ҳаётда шундай ўз-ўзидан норози, ўз ўрнини топмаган, ўз камчиликларидан эзилиб юрадиган, юрагидаги яхшилиқни нимага қандай сарфлашни билмайдиган одамлар тоифаси бўлади. Алишо — шундай хаёлпараст, фикрли одамлардан.

Алишо характерининг қирралари юзада ётмайди. Ёзувчи бу қирраларни аён ошкора тасвирламайди. Унинг таҳлил, тадқиқот усули бунга йўл бермайди. У атай шундай йўлни танлайди. Шу йўлни самарали деб билади. Сезиб турасиз, ёзувчи айсбергнинг фақат тепасини — сув юзасидаги қисминигина тасвирляпти. Лекин бу тасвир айсбергнинг чўнг сув остки қисми ҳам борлигини кўрсатиб туради. Назаримда, бизнинг кўп миллатли санъатимизда қаҳрамоннинг кам деганда икки типи кўзга ташланади, деб ёзади Темур Пўлатов «Театр» журналининг анкетасида, давр санъати кундалик, ўткинчи воқелик билан бир қаторда абадий, теран, ҳаётнинг юзада ётмайдиган ҳодисаларини ҳам тадқиқ қилмоқда. Менга хаёлкаш, дардли, бир оз ғалатиноқ қаҳрамонлар яқин. Мана шундай қаҳрамон ва мана шундай санъат — осуда ва улугвор, майдалик ва юзакиликдан йироқ, теран моҳиятга эга бўлган санъат ва қаҳрамон менга жуда яқин. Давр ўз тўлқинлари билан қоядай турган шундай қаҳрамонга келиб урилайтандек бўлади, лекин тўлқин бу қояга келиб урилиб орқага қайтганда, олижаноброқ бўлиб қайтади¹. Темур Пўлат шундай аниқравшан эстетик идеалга эга. Унинг қаҳрамонлари шу идеалнинг акси, ифодаларидир.

Темур Пўлатнинг «Кунда-шунда» қиссасидаги Охун ҳам осон қаҳрамонлардан эмас. Уни тушуниб олиш ҳам ўнғай эмас. «Эҳтимол Темур Пўлатнинг «Кунда-шунда» қиссасини ўқиган ҳар бир одам дафъатан бу кичкина қисса нима ҳақда ёзилганлигини айтиб беришга қийналса керак,— деб ёзади таниқли танқидчи Анатолий Бочаров,— бу асар шунчалар бошқаларга ўхшамаган, кутилмаган энди яхши маънода усталик билан ёзилгандир»². А. Бочаров асарда реалистик ҳаётийлик билан мажозий ўйчанлик, мажозий қатлам бирлашиб кетганлигини ёзади. Охун — ўттиз етти яшар йигит. У ҳам юқорида кўриб ўтил-

¹ «Театр». 1977, 11.

² «Октябрь», 1980, 5.

ган қаҳрамонлар каби ижодкор қалбга эга. Охун йигирма йилдан ортиқроқ балетда ишлаган. Сўнг пенсияга чиққан. Унинг боболари савдогар ўтганлар. Охун энди бозорда айланиб юришни, бозорчилар билан суҳбатлашишни, нархнаволардан хабардор бўлишни, бозорчи савдогарларнинг бозор билан боғлиқ ишларини битириб юришни яхши кўради. У бозор кайфиятини англашни севади. Охуннинг бозорга қизиқиши бежиз эмас. Болалик чоғида ҳам савдога қизиқарди. Унинг содда ўйинлари савдо билан боғлиқ бўларди. Дўконча очганди. Мана, энди умринг иккинчи ярми бошланганда, у яна бозорга қайтди. Лекин энди савдогар, сотувчи бўлиб эмас, томошабин, шинаванда бўлиб қайтди. Охун бекорчи, шинаванда бўлганлигидан унинг ўзига яраша ишқибозликлари ҳам йўқ эмас. У ҳали уйланмаган. Ҳамон уйланишга отланади, лекин ҳамон журъати етмайди. Ўзини оила ҳаёти учун ноқобил, деб ҳисоблайди. Охун сут сотувчи хотинларни яхши кўради. Охун санъат даргоҳида чуқур илдиз отолмаганидек, бозорда ҳам илдиз отолмайди. «Бу одам ўзини ҳамма ерда бегона ҳис қилади, деб ёзади А. Бочаров,— у ҳаётдан тўйиб кетган, у ҳеч бир ишни охиригача етказолмайди, ҳатто қаттиқ яхши кўришга ҳам қобил эмас. У ўтириб қолган йўлчига ўхшайди: у ҳаётдан эмас, ҳаёт унинг ёнидан ўтиб боради»¹. Охун ҳаётда томошабин. У зерикиб кетганидан савдогарларнинг хуфя ишига қўшилади. Хуфя ишдан романтика, янгилик қидиради. Лекин у хаёл қилган нарса майда ўғирлик бўлиб чиқади. Охун шерикларидан юз ўгиради.

Банги бўлиб қолгани, ишлари ўнгидан келмаган шериклар кўкнорнинг кайфи билан Охунни арава ичида ёқиб юбордилар. Лекин криминалистлар қанча уринмасинлар, одам ёқилганининг асарини тополмадилар. Охун ўлганми, тирикми, бу масала очиқ қолди. Умрбод томошабин бўлиб ўтишга, шинаванда ҳаёт кечирishга одат қилганларнинг қисматлари шундай бўлармикин? Улар изсиз, ном-нишон қолдирмай ғойиб бўлишармикин? Ёки бу Темур Пўлатнинг

¹ Шу ерда.

гапинсон тақдирлари ҳақида кетганда масалани очиқ қолдиришга бўлган мойиллигимикин, у ўзига хос ижодий усул тақозосидан туғилганмикан? Кўзга кўринган танқидчи Сулбек Султонов Темур Пўлатов асарларининг тугалланмасига хос шу очиқликка эътиборни қаратади: «тугал хотиманинг йўқлиги бадий заифлик аломати эмас», дейди у «Мулк»ни таҳлил қиларкан, «асар табиатнинг ўзидай очиқ, табиатнинг ўзидай узлуксизликни ифодалайди»¹. Теранроқ қаралса, Темур Пўлат асарлари композицион қурилиши ҳалқа шаклига монандлигини кузатиш мумкин. Асар композицияси ҳалқа шаклида қурилганда, унинг хотимаси аниқ тугалланмага эга бўлмаслиги, бундан табиатнинг, одам умрининг ўзидан андоза олинганлиги кўрилади. Бу ҳалқасимонликда инсон тақдирлари, сув, шамол, симобнинг замин аро айланишидан нимадир бор.

Реалистик ва мажозий макон

«Мулк»да калхат ўз мулкини айлана-айлана ва қўриқлай-қўриқлай қариди. Саҳро — калхат умрининг мазмунини ифодалайдиган макон. Саҳро бўлмаса, калхат ўлади. Қари калхат ёнида баланд қоя узра ёш калхатчалар қанотларини титкилаб, тумшукларини қайраб ўтирадилар. Ота калхат сўнги сафар арафасида турибди. Унинг мулки кўп ўтмай калхатчаларга ўтади. Кейин улар ўз мулкларини айлана бошлайдилар. Бу айланиш вақтга тобе эмас. У чексиз, даврий. «Калхат қушларнинг ёзилмаган қонунларига кўра ўзига тегишли бўлган бу макон узра ой тўлган кечанинг эртасига учиб ўтарди». Калхат ўз мулкининг узундан-узоқ масофасини сув ёки ов учун босиб ўтмасди. Биров менинг мулкимни эгаллаб олмадимикин, деган хавотир шундай қилишга мажбур қиларди. Шу мулк меники, деб ҳисоблаганлиги учун калхат ўзини чинакам қуш қаторига қўшар, мабодо, шу чексиз саҳронинг бир бўлагини ундан тортиб олсалар, у аламдан қумга узала тушганча ўлиб қоларди...

¹ «Литобозрение», 1978, 1.

Кўўна ривоятлар каби ажиб бир тарзда бошланган бу қисса бизни табиатнинг сирли, мўъжиза оламига олиб кириб кетади.

Уясига явшон бутоғини судраб бораётган юмрон, саҳро шабадасининг ажиб сирли рақслари, унинг юмрон уясига кириб худди илондек уни айланиб чиқиши — ҳамма-ҳаммаси бу қиссада Саҳро — Табиат образини гавдалантиришга, унинг бениҳоя моҳирона қурилган жонли хилқат эканлигини очишга қаратилади. Қалхат, чиндан ҳам, ҳар ой тўлган кечанинг эртасига ўз мулкини айланиб чиқармикин? Бу бекорчи савол. Чунки гап бунда эмас. Гап бунда табиатнинг гўзал китобини, шу китобда битилган, лекин ҳамон сир бўлиб қолаётган қонуниятларини инсон тафаккури ва тасаввурининг қудрати билан тушунишда, англашда. Қалхат ой тўлган кечанинг эртасига оламда янги ўзгариш юз беришини қадимий ҳиссиёт билан сезади. Мулкдаги ўзгаришлардан эса у бохабар бўлмоғи шарт. Зотан, бу ўзгаришлар унга енгиллик келтирадимидеки оғирлик, — билиб қўймоғи керак. Тўлин ой нурларидан сирли тусга кирган саҳро. Ой ёгдуси совуқ селпиниб калхатни безовта қилади. Ой тўлган кечада саҳро кўп нарсаларни йўқотади. Йўқолган нарсалар ўрнида янгилари пайдо бўлади.

Қонининг ҳиди билан тўлган шудринг, қоялар ичига шоша-пиша яширинаётган туманлар, шабадалар, яна туманларнинг туғилишлари — қанчалар хуррам инсон кўзи билан кўрилган бу манзаралар ва ҳаммаси яна ажиб бир ҳаётий маъно билан лиммо-лим. Одамнинг гўзал хаёли, қудратли тасаввури нималарга қодир эмас: «Қалхат тоқат билан болаларининг гўлдираб чуғурлашларига қулоқ солди. Сўнг уларнинг бўйинларига аста тумшуги билан уриб тинчлантирди, ўз фарзандлари мустақил яшаш учун қобил бўлиб қолганликларини кўриб қаноат ҳосил қилди-да, уядан нари кетди, лекин болалари ҳамон уядан бошларини суқиб унга қарашар ва тумшуқларини зорланиб чўзишар эдилар...» Мен қиссанинг фавқулодда чиройли, образли баркамол парчасини эмас, оддий бир бўлагини олиб қараяп-

ман. Оддий бўлаги деб атаётганимнинг сабаби, «Мулк» бошдан охиригача шундай жонли ва жозибадор маънога тўлиқ, маъноси теран тасвирдан иборатдир. «Қалхат кал-хамаж қўнғизларнинг офтобнинг илк нурларида зангори бўлиб товланган йилтироқ пўстига қараб, кўзларини юмиб олди, унинг кўзлари толиқиб кетди», деб ёзади автор. Ранглар ичида мовийси калхатнинг кўзларини қаттиқ қамаштирар экан. Қалхат заъфар ва оқ рангларга ўрганиб қолган, булар чўл, саҳроларнинг ҳоким ранглари. Саҳронинг осмони ҳам ёзувчи тасвирида гўзал реалистик поэзияга айланади. У куннинг, туннинг турли пайтларида турлича, турфа ранглар, рангларнинг ажиб сарғимтир бўз қоришиқлари билан товланади. Ёзувчи тасвири калхат, чўл жониворларининг «нуқтан назари», «кўз қараши», «кайфияти» воситасида олиб боради. Шунинг учун калхатнинг сезгилари одамнинг ҳиссиётларига ўхшаш кўринади. Ахир одам ҳам ўз ёқтирган ва ёқтирмаган нарсаларини шундай ифодаламайди, шундай чуқур кечинмаларни бошидан кечирмайди? Темур Пўлат мана шу тариқа ва айниқса, «Мулк», «Ғойибнинг қайтиши» сингари асарларида табиатни одамга яқинлаштириб, «одамийлаштириб» тасвирлайди. Одамни эса табиатга яқин қилиб, «табийлаштириб», табиатнинг фарзанди қилиб гавдалантиради. Шунинг учун бўлса керак, танқидчи Вл. Гусев: «Ғойиб худди Сантьяго каби одам, шу билан бирга табиат ҳодисаси», деган хулосага келади¹. Темур Пўлат вақтга тобе бўлмаган руҳий-табий ҳодисаларни уларнинг бирламчи гўзаллиги ва реаллигида ёритишга эътибор беради. Ва бизга нотаниш бўлган табиат ва ҳаёт оламларидан ажиб, ёрқин, мазмундор, абадийликка даҳлдор бўлган қирралар ва қатламлар топади. Қалхат қўнғизлар оламида рўй бераётган алдоқчиликлар, ўғирликларни кузатиб туради, табиат бағрида, унинг қўнғизлар каби табаалари кўп. Адиб калхатнинг бутун хатти-ҳаракатларини ашаддий орнитолог кўзи билан мириқиб кузатади ва жуда

¹ «Литобозрение», 1978, 1.

аниқ, лўнда тасвирайди. Унинг тасвирида калхатнинг яланғоч бўлиб қолган бошидан тун салқинида чиққан терлар офтобнинг илк нурларида живирлаб кўринади ва аста қотади. Сиз шуларгача кўриб турасиз.

Махлуқотлар ўртасидаги ов, ўлжа олиш завқлари, ман этилган нарсаларга чангал уриш шавқлари, бошқа маҳлуқнинг мулкига беҳос ўтиб қолган чоғда дарҳол жазоланишлар, қариликнинг аламли ожизликлари, ўктамлик ва жасорат тобора қўлдан кетиб унинг ўрнига донолик келиши, қариётган калхатнинг тунда ёлғиз қолишдан чўчиши ва жуфтини ёнига чорлаши, бойқушнинг унинг бу заифлигидан киноя қилиши (калхатлар қаримагунча ўз жуфтлари билан бирга ётмас эканлар — орнитолог кузатишими ё ёзувчининг тўқимасими?) қари калхатнинг тунда жуфтининг қанотига тумшуғини қўяроқ осуда, фараҳли уйқуга чўмиши — булар саҳро маҳлуқларининг ҳаётларидан бадий тўлақонли лавҳалардир. Шу билан бирга ушбу реалистик манзаралар мажозий маъно билан ҳам тўлғин бўлиб туради. Зотан, Темур Пўлат доимо реалистик картина мағзига мажоз — рамзий маънолар сингдиради, шундан унинг асарларида инсон ва табиат манзараларини фалсафий-мажозий талқин қилишга китобхонда истак, майллар туғилади. Калхат ўз мулкини айлланиб учадиган кун ов қилмайди, фақат сув ичади. Табиат уни шунга ўргатган. Лекин калхат тансиқ ўлжа — кўршапалакни кўриб қолганда, тақиқни бузади. Кўршапалакка ташланади. Бир зум лаззат олади. Сўнг бундан мустар бўлади. Калхат ўз ўлжасига, хусусан, кўршапалакка меҳр кўзи билан қарайди, ҳатто шу сариқ саҳрони ташлаб кўршапалаклар яшайдиган тоғ ўнгирилари, ғорлар, қоронғу масканлар сари кетгиси келади, лекин унинг бу лаззати кексаликнинг сўнгги лаззатлари бўлиб туюлади. Зотан, калхат қаримаганда эди, кўршапалакка луқма деб қарамаган бўларди. Калхатга тунги чигирткаларнинг маст-аласт бўлиб сайрашлари ёқади. Бу симфония уни аллалайди, ором беради, ширин уйқуга элтади. «Мулк» мана шулар баробарида табиатнинг ўткир ҳисси-

ёт, нозик дид билан яратилган мажозий-реалистик поэма-си каби одамда кучли таассурот қолдиради.

Шамол айланаверади, айланаверади...

«Ғойибнинг қайтиши» қиссасидаги Ғойиб ҳам табиат кишиси. Унинг ҳиссиётлари, ўй-хаёллари табиатга жуда яқин. У табиат китобининг жонли бир боби. Қариб кучдан қолган, ўлим шарпасини сезган ва шунда ўзи туғилган оролга бориб тинчгина кўз юмишини истаб қолган кекса балиқчи ўй оламида яшайди. Душан, Охун, Алишо ва ҳаттоқим Қалхатда кўринган хаёлчанлик Ғойибда ҳам тўла зуҳур этади. Ғойиб одам қаердан пайдо бўлганини, деб ўйланади. Ўйлаб-ўйлаб, одам қуюндан пайдо бўлган деган тўхтамга келади. Қуюн, шамол, сув қуёш билан аралашган ва ундан одам дунёга келган. Худди шунингдек, Ғойиб илонларни дарахларнинг илдизи деб ўйлайди. Илдизлар ерга ўрмалаб чиқиб, қумларни ўзларига макон қилиб олганлар. Ғойиб ўз содда дунёқаршида табиатга шунчалар яқин, у табиатнинг ўзидан келиб чиқиб фикр юртади.

Ёзувчи содда инсон умрининг мазмуни ва поэмасини яратишга аҳд қилади ва ўз аҳдининг уддасидан чиқади.

Бир куни Ғойибнинг тушига калхат киради. Ғойибга бу ўлим хабари бўлиб туюлади. Отасининг тушига ҳам ўлма-сидан бурун калхат кирганлигини эслайди. Ғойибнинг хаёлида отаси қилган яхшилик жонланади. Бу унинг юрагига эзгулик шабадасини олиб киради. Ғойиб ўзи туғилган кўк-оролга кетиш фикрига тушади. У денгизда узоқ адашиб юради, сўнг ниҳоят Кўкоролга етиб келади. Бир замонлар ташлаб кетган қайлиғи Ойшани топади. Асар охирида биз уларни морбозлик қилаётган ҳолда кўрамыз.

Бу асар ҳам сюжет тузилишига кўра халқга усулига қурилгандир. Ғойиб қаллиғи хўрлангач, Кўкоролда туролмади, кетди. Қуморолга борди. Уйланди. Фарзанд кўрди. Умр бўйи шу ерда балиқчилик қилди. Ҳалол яшади. Худди отаси каби умр кечирди. Керагича еди, керагича ичди. Ортиқ-часига қизиқмади. Заҳира тўпламади. Лекин тушига калхат

киргач, сафар тадорикини кўра бошлади. Қандай бўлмасин, Кўкоролга қайтди. Халқанинг учи яна бирлашди. «Мулк»-да калхатнинг Шўркўлга бориб яна ўз уясига, қўналғасига қайтиши ҳам шундай ҳалқа.

Ёзувчи кекса Ғойибнинг ҳолатини, унинг характерини психологик теран акс эттиради. Ғойиб фақат Кўкоролга интилади. Шу интилиш олдида ҳамма нарсани унутади. Оламининг ғўнғирлаган садолари киради унинг қулоқларига. Лекин бу садолар энди акс садо бермайди. Ғойиб ўз хаёли, ўтмиши, виждони оламига буткул шўнғиган. Унинг учун сарҳисоб пайт келган. Ёзувчи инсоннинг шу сарҳисоб чоғи ҳаётини реалистик чизиқларда гавдалантиради. «Бўлак манзилгоҳлар» қиссасида ҳам қариган қизил командир Бековни биз сарҳисоб палласида учратамиз. Лекин Бековнинг сарҳисоби Ғойибнинг сарҳисобидан фожеалироқ. Босмачиларга қарши курашган халқ отрядининг бошлиғи Исҳоқ Беков отряди ўз ҳарбий вазифаларини тугатгач, янги шаҳар, янги пахта заводини қуришга киришади. Аскарлар ва айниқса, адъютанти Эгамов уни беҳад севадилар. Унга садоқат кўрсатадилар. Лекин Бековни янги қурилаётган шаҳардан чақириб оладилар. Бошқа ишларга тайинлайдилар. Беков бу ерга 1962 йилда тамомла қариб кучдан қолганда қайтади. Исҳоқ Беков путурдан кетган завод, путурдан кетган эски қурулдошлар устидан чиқади. Одамлар аллақандай тўзғиган, майда ишларга ўралашиб қолган. Машҳур Бековни биров таниб, биров танймайди, унинг кўрсатган зўр хизматларини биров билиб, биров билмайди. Ҳамма сувсизликда қолиб кўч-кўчга тушган, сувсизлик туфайли завод беркилган. Халқ Бековга умид кўзи билан қарайди. Беков келди, энди ҳамма нарса ўзгаради, деб умид қилади. Лекин Беков ўз романтик-кўтаринки хаёллари рўёбга чиқмаганлигини, завод сув бўлмаганидан хароб бўлганлигини, одамлар тарқалиб кета бошлаганлигини кўргач, бирдан ўзини қаттиқ ҳориган ҳис қилади. У курашдан воз кечади. Назарида курашнинг маъноси қолмагандай бўлиб туюлади. У мана шу

ерда оппоқ, гўзал шаҳар, социалистик завод қурмоқчи бўлган эди. Лекин уни худди мана шу ерда қуришнинг иложи бўлмайди. Заводни, шаҳарни бошқа ерда қуришга қарор қиладилар. Лекин бу энди Бековни қизиқтирмайди. У ўз романтик хаёлларининг худди шу ерда униши, яшнашини орзу қилганди. Лекин ҳаёт романтик хаёллардан устун чиқади. Ҳаётнинг тез, юксак тезлик билан ўзгараётган эҳтиёжларини англайдиган ва шунга яраша шитоб билан ҳаракат қиладиган янги авлод майдонга чиқди. Шу авлод Бековнинг ўлими олдида ердан кучли насослар билан сув чиқара бошлайди. Бу янги наслнинг даври эди...

Иш танлагин шундай сен
Кучингга куч қўшсин у.
Гўр оғзида турсанг-да,
Улимингни қувсин у.

Давримизнинг буюк шоири А. Твардовскийнинг бу сатрлари орқали Темур Пўлат яратган қатор ўзига хос қаҳрамонларнинг, хусусан, Беков «Мени ўрмонда чақир» қиссасининг ажойиб қаҳрамони, ярадор жангчига шафқат ва меҳр кўрсатган аёл, қари балиқчи Гойиб моҳиятини янада тўлиқроқ англаб етиш мумкин. Алишо ва Охун шундай кучга куч қўшадиган, одамнинг маънавий имкониятларини чандон очиб юборадиган, завқ ва қувонч бағишлайдиган иш топмай, ҳаётда ўз ўринларини изтиробли ўйлар ичида излайдилар. Беков одамни яшнатадиган шундай иш бошлаган эди, лекин замон унинг романтик хаёлларидан илгарилаб кетди. «Амирликнинг шарафи» ҳикоясидаги полвон Мулла бир марта пулга сотилиб, сўнг бир умр ўзини йўқотиб қўйди, халқнинг назаридан қолди, инсонлик шаънидан айрилди... Ўрта аср файласуфи машҳур Августиннинг шундай гапи бор: «Руҳ ўлса, нима бўлади? Унда ҳақиқат ўлади». Темур Пўлатнинг ҳамма асарларида қаҳрамонлари қанчалик қийналиб яшамасинлар, ўзларида инсоний руҳнинг ўлишига йўл қўймайдилар. Демак, ҳақиқат уларнинг тақдирларида яшайди, ҳақиқат уларнинг қалбларига нур

сочиб бойштиб туради. Шунинг учун бу асарларнинг моҳиятида яшовчанлик, умидбахшлик, инсонга ишонч гуркираб ётади. Темур Пўлатнинг асарлари Иттифоқ китобхонлари ва адабий жамоатчилик ўртасида, социалистик мамлакатларда ҳурмат қозонмоқда ва кундан-кунга қизиқишга сабаб бўлмоқда. «Кейинги ўн йиллар ичида адабиётга кириб келганлар орасида кимни бунчалар кенг адабий-маданий контекст ичига олиб кирмоқдалар? Шекспир, Вернадский, Рильке, Блок, Пришвин, Пастернак, Конрад, Хемингуэй, Бах, Фолкнер, Мердок, Кобо Абэ, Кафка, Гаршин, Матевосян, Айтматов, Камю, Маркес, Василий Белов, яна Толстойнинг «Холстомер»и, яна ўзбек фольклори, яна...» Бу Вл. Гусевнинг мақоласидан. Биз ҳам ҳалқаларни давом эттиришдан ўзимизни тўхтатиб туролмадик. Мана шундай контекст билан ҳарқалай истеъдод соҳибини юксакка кўтариш мумкин, лекин шу билан бирга бирмунча эзиб қўйиш ҳам ҳеч гап эмас. Пўлатов катта адабиётга шогирд тушди ва ўзи ҳам моҳир ёзувчи бўлиб етишди. У бадий имкониётларнинг турфа, чигал йўлларида дадил ҳаракат қилади. Ҳатто ҳаддан ташқари дадил дейиш мумкин»¹. Бошқа бир мақолаларда эса Темур Пўлатов асарлари Вампиловдан тортиб Гёте асарлари билан қиёсан таҳлил қилинади. Бу айниқса, Г. Трефилова, Ст. Золотцев, Инна Андреева сингари танқидчиларнинг теран ва холис мақолаларида яхши кузатилади. Бу мақолалар ўзбек ёзувчисининг меҳнатга берилаётган баҳо бўлиши билан бирга, уларда Темур Пўлат прозасининг сирларини очиш, катта жаҳон прозасидаги ўрни ва аҳамиятини белгилаш юзасидан чуқур фикрлар, мунозарали ўйлар ўртага ташланмоқдаки, буларнинг ҳаммаси адибимизнинг ижоди давримизнинг ёрқин, ибратли маданий ҳодисалардан эканлигини кўрсатади.

¹ А. Пикач, Н. Циганова, Инсон қалб бойлигини кашф қилиш. «Новый мир», 1981, 1.

ЗАМОНАВИЙЛИК, РИВОЯТ ВА ҲАЁТ

ИККИНЧИ МАҚОЛА

Оҳанрабо ҳақида

Темур Пўлатов инсон коинотга учиб чиққан замоннинг ёзувчи-эртақчиларидан бири. Шундай деб ёздигу ёзган сўзимиз ўзимизга баландпарвоз бўлиб туюлди. Лекин, гарчи, шундай бўлса ҳам, барибир шу сўзларнинг тагида айти шу ёзувчига жуда муносиб белги бор. Унинг барча асарлари асл ривоятларга ўхшайди. Улар фақат ҳозирги замоннинг ривоятлари. Лекин уларнинг илдизи жуда қадим тарихлар — инсон тарихлари ва тақдирларига туташиб кетади. Эртақчи, ривоятчи деган сўзимизга қайтайлик. Эртақлар ва ривоятларда инсон орзулари ва майллари оҳанрабога айланади. Айниқса, майллар. Эртақ, демак, бу оҳанрабога айланган майиллардир. Эртақ, ривоятнинг шу оҳанрабоси бизга гўдакликдан то сўнгги дам қадар ҳамроҳлик қилади.

Темур Пўлатов прозасига эртақдан шу майллар оҳанрабоси анъана бўлиб ўтган. Оҳанрабо деяпмиз. Янги Лотин Америка адабиётининг асосчиларидан бири Мигель Астуриас ривоят, фольклор ва реалистик тасвирнинг қўшилиб кетишини фусункор тасвир, «фусункор реализм» деб атайди. Бизда шу тушунчадаги реализм Ч. Айтматов, Г. Матевосян, А. Қим, Т. Пўлатов каби қатор ёзувчиларнинг ижодида ўзига хос тарзда намоён бўлмоқда. Бу жаҳон адабий изланишларида умумий йўналишлар мавжудлигини кўрсатади. Биз умримизнинг маълум бир фаслида болалигимизнинг ривоятларига қайтамиз. Темур Пўлатовнинг барча ғаройиб табиатли қаҳрамонлари эса доимо ўз ўтмишларини

ахтарадилар. Мутгасил, ажиб бир изчиллик билан шундай қиладилар. Улар томирларини қидирадилар.

Тўқсон саккиз ёшга кириб вафот қилган машҳур рассом Марк Шагал: «Дунёни фақат худди ҳозиргина туғилгандай ўзгача кўз билан кўрмоқ керак», («Неделя», № 15, 1985) деган экан. Гап санъаткор нигоҳи ҳақида боряпти.

Темур Пўлатовнинг қаҳрамонлари дунёга мана шундай ўзгача нигоҳ билан боқадилар. Дунё уларга интиҳосиз сир бўлиб туюлади. Адибнинг ўзи ҳам тўла маънода шундай. Унинг турли эллардаги турли миллатларга мансуб китобхонлари ҳам адибнинг ўзига, унинг қаҳрамонларига ўхшайдилар.

Сизнинг китобларингизни шоша-пиша ўқиб бўлмайди, деб ёзади адибнинг киевлик китобхони, мен ҳар куни уч-тўрт саҳифа ўқийман. Ўзбекларнинг минг йилларча шаклланиб келган бу қадар бой ва жуда нозик ҳиссиётлари олами мени тамомила ўзига ром қилиб олди. Мен асарнинг мағиз-мағизга кириб боришни, ҳаммасини чуқур тушуниб олишни истайман. Шунинг учун жуда секин ўқийман. Ҳар куни қизиқ бир ерига келганда ўқишни тўхтатаман. Шу ергача ўқиганларимни яхши ўзлаштириб олишим керак. Мен эртанги кунни орзиқиб кутаман. Душан билан учрашув соатлари мен учун энг бахтли дамлар.

Яхшиям, ўшанда Москвада китоб магазинига кирганим. Бўлмаса, сиз билан учрашмай, китобларингиздан беҳабар қолардим. О, бу қанчалар даҳшат, ўзи сақласин!

Анча ёшга бориб қолган киевлик бу китобхон энди ўз маънавий ҳаётини Темур Пўлатов китобларисиз тасаввур қилолмайди. Шу китобларни ўз бахтининг узвий улуши деб ҳисоблайди.

Бундай китобхонлари бор ёзувчи чиндан бахтли. Бу энг сара, ноёб бахтиёрлик!

Ҳақиқатан ҳам, Темур Пўлатов асарларини тез ва наридан бери ўқиш ва айниқса, уқиш мумкин эмас. Улар мағзига сингиб ўқишни талаб қилади. Бу китобларнинг ичига оҳиста чуқур кириб борганингиз сайин инсон тақдирлари-

нинг ғалати ажиб олами ўз меҳригиёсига тобора кучлироқ тортаверади. Буни киевлик доно китобхон ҳам жуда нозик илғаб олган.

Темур Пўлатов Ф. М. Достоевский, Андрей Платонов, Садриддин Айнийни кўп ўқийди, уларнинг айрим асарлари унга ёд бўлиб кетган. Унинг ёзувчилик услуби мана шундай қизиқишлари, дунё адабиёти билан кенг танишлик ба-робарида шаклланган.

Герман Гессе, Носсак, Кёппен, Хьюберт Лампо, Макс Фриш асарларини севиб ўқийдиган Европа китобхонлари Темур Пўлатов асарларидаги ўзгачаликни ҳам ва шу адиблар изланишларига яқинликни ҳам яхши ҳис қиладилар. Инсон ҳиссиётлари ва кечинмаларининг ғоятда қуюқлиги ва нозиклиги, символик тафаккурининг жозибадорлиги, давримиз кишиларида изланиш руҳининг қудрати, замонавийликнинг тарих билан чамбарчас боғланиб кетиши, образлар системасининг такрорланмаслиги, оддий одамлар ҳаётини шоирона қирралари билан тасвирлай олиш маҳорати ўзига тортиб туради. Фикрлашда рационализм ва айниса, автоматизм авж олиб, одатий тусга кириб бораётган бир шароитда Темур Пўлатов прозасининг бу каби новаторона хусусиятлари албатта, Ўзбекистондан ташқаридаги катта ва кенг китобхонлар учун ажойиб маънавий-руҳий, маданий, ҳиссий-психологик янгилик бахш этади.

Шу кунгача «Душан қайсар...», «Мулк» сингари асарлари ГДР, Чехословакия, Швеция каби мамлакатларда, инглиз, араб тилларида нашр этилганлиги, улар ҳақида қизқарли муҳокамалар бўлиб турганлиги бежиз эмас.

Темур Пўлатов батафсил тасвирга майл қўйган. Лекин унинг батафсил тасвири ихтироларга ғоятда бой. Шунинг учун тасвири зериктирмайди, балки аксинча, тобора ўз бадний тадқиқот қаърига кучлироқ тортади.

Темур Пўлатов қаҳрамонлари ўз ўтмишларига қайтишга уринадилар, дедик. Лекин ўтмиш аллақачон ўтиб кетган. Вақт шафқатсиз. Хотирага қайтиш мумкин. Лекин Темур Пўлатов қаҳрамонлари учун ўтмишга қайтиш ҳеч

енгиб бўлмас майлга айланган. Шу майлнинг ўзида ҳаётнинг беҳад ранг-баранг драмалари, фожеали ўйинлари жамулжамдир.

Кичик манзилгоҳлардаги тақдирлар

«Бўлак манзилгоҳлар» қиссасининг қаҳрамони Беков ўзи асос сола бошлаган янги шаҳардан ўттиз иккинчи йилда чиқиб кетиб, уйга олтмиш иккинчи йилда қайтиб келади. Бу ерда реал ҳаёт бутунлай ўзгариб кетган. Беков гражданлар урушидан сўнг қизил аскарлари билан бахтиёр социалистик шаҳар бунёд этишга киришади. У аскарларни янги замон руҳида тарбиялайди: «бугунги кунга ишонч, ташаббускорлик ва мардоналик билан қадам қўймоғимиз лозим. Мен, яъни Беков, сизларнинг инженерларингиз, бироқ техника инженери эмас, балки ғоявий инженерингиз, сизларга маънавий биродарликдан таълим берувчи киши бўламан» (Темур Пулатов. «Қиссалар ва ҳикоялар». 1983, 72). Беков асл инқилобчилар каби ғайрат-шижоатга тўлиб яшайди. Ҳаммани ўз эътиқоди алангаси ортидан эргаштиради. У замонавий янги цивилизация яратишни орзу қилади. Чўллардан темир йўллар ўтиши, билим юртлари қурилишини тасаввур қилганда, ўзини дунёдаги энг бахтиёр киши деб билади. Беков энтузиазм ва эътиқод қудратига таянади. Одамларга беҳад меҳрибон. Аскарларнинг ҳақиқий маънавий падарига айланган. У меҳнат кишиларга азоб эмас, қувонч бўлишини истайди.

Беков ана шу майллар билан шаҳар қура бошлайди. Ғиждувонда¹ пахта заводи қад кўтаради. Лекин у бошлаган ишини охирига етказолмайди. Уни бошқа ишга кўтарадилар. Шу кетганча, Беков Ғиждувонга қариганда қайтди.

Бу ерда Бековга ҳайкал ўрнатилган. Лекин бу ерда уни

¹ Ёзувчи Ғиждувон деганда ҳозирги Ғиждувонни назарда тутмайди. (Автор изоҳи.)

қолган уч-тўрт содиқ аскарларидан бошқа ҳеч ким танимайди. Шаҳар ҳам, завод ҳам Беков идеалларидан бутунлай ўзга аҳволда. Сув бўлмаганлиги учун заводни бошқа ерга кўчириб, колхозга қўшиб юборишмоқчи. Кишилар ҳам бошқача бўлиб қолганлар. Майдалик, мешчанлик, савдо-сотик майллари уларни ўз комига тортган. Буларнинг бари Бековни қаттиқ изтиробга солади. У одамларга ўзининг нега бу ерга қайтиб келганлигини тушунтиришга, яна улар юрагига чироқ ёқишга уриниб кўради.

«Мен нимага бу ерга қайтиб келдим? — Беков энсаси қотганидан жуда имиллаб гапира бошлади. — Мени, йигитлар, тушунасизларми-йўқми, билмадим... Қолган умримни ўзимни танийдиганлар билан ўтказсам девдим. Назаримда, Ёждувон худди шунақа жойга ўхшарди. Мен бу ерга жангчиларимни қолдириб кетувдим... Ҳеч ерда Ёждувондагидай турмаганман. Ҳар етти-саккиз ойда мени янги жойга юборишар, бир жойда бошлаган ишимни охирига етказа олмасдим. Мен оғир жойни кўтаришга зарур бўлган кишиман. Шахтадаги, заводдаги, каналдаги оғир жойларда, анча ёш, ғайратлироқ, саводлироқ ёшлар ўрнимни босгунларича шундай бўлди. Мен ҳам шундан кейин чеккага чиқдим...» (129.)

Мана шу сўзлар собиқ қизил командир Исҳоқ Бековнинг бахти ҳамда фожеаси. Исҳоқ ҳозир путурдан кета бошлаган шаҳарни тиним билмай беором кезади. Кезган сари кўнгли хира тортади, бетоблиги ортади. Уни кишиларнинг бепарволиклари, лоқайдликлари лол қилиб қўяди. У нега бунчалар тунд? Нега у бунчалар беқарор? Фақат одамларнинг лоқайдлигими уни шунчалар эзган, музтар қилган? Йўқ, фақат шугина эмас. Агар шунинг ўзигина бўлганда, эҳтимол, Беков буни енгишга, курашга, янгидан бел боғлашга ўзида куч ва имкон топа биларди. Унда нима Бековни оғир қийнаган?

Беков одамларнинг бахти учун яшнаган шаҳар қуришни орзу қилганди. Лекин шу улуг орзусида фақат сувни, шаҳарни чўл шароитида сув билан қандай таъминлашни ҳисобга

олмаганди. Унинг қўл остидаги жангчилар, хусусан, кўзи ишга пишиқ Нуров буни огоҳлантирган. Лекин Бековнинг тоғни талқон қиладиган ғайрати, янги ишлар шукуҳи ва илҳоми буни ҳисобга олиб ўтирмаган, буни ўз-ўзидан ҳал бўлаверадиган, унчалар муҳим бўлмаган нарса деб билганди. Лекин йиллар ўтган сайин Бековнинг ҳисобидаги бу хатолик қаттиқ билина бошлаган ва охири шаҳар ўзини-ўзи сув билан таъминлай олмай қолганди.

Беков ўз хатоси қанчалар қимматга тушганлигини мана энди кўриб, ҳаммадан кўра яхшироқ ҳис қилиб турибди.

Хато ва унинг узоқ йилларга чўзилган оқибатлари Бековни ларзага солади, ҳатто уни ҳаракат, фаолиятдан маҳрум қилиб қўяди. Ахир, у шу эътиқод учун ҳамма нарсадан — ўз шахсий бахтидан, манфаатдорликдан — ҳовлижой қуриш, бола-чақа орттиришдан воз кечмадимми?

Ҳа, янги шаҳар қуришдан олдин дарё ҳақида бош қотириш керак эди. Бу муаммо ўшанда ўртага ҳам қўйилган, Нуров огоҳлантирган эди. Лекин Беков ўшанда Нуровнинг фикрига қўшилмаган, унга қулоқ солишни истамаган ва ҳатто бунга қарши чора ҳам кўрган — Нуровни вақтинча ишдан четлаштирган эди. Ёзувчи автор тилидан ёки ўз қаҳрамони ичини ўртаган азобли ўйларни ҳисобга олибми, шундай изоҳ беради: «Беков ўшанда ёш эди, катта яхшилик гоҳида қўл келмай ёмонликка айланиб кетишини қайдан биларди дейсиз?» (130). Беков ўттиз йил мобайнида муттасил оғир участкаларни қисқа ойлар ичида оёққа бостирини, тиклаш, йўлга қўйиш билан банд бўлган эса-да, лекин у иш фронтдан бу иш фронтга ташлаш шароитида ўй суриш, фикрлаш қобилиятини йўқотмаган, албатта. Қўнимсизлик, вақт ўтган сайин, ёш улғайган сайин уни толиқтира бошлаган, шунинг учун ҳам, у ўзи илк тамал тошини қўйган манзилни қўмсаб, соғиниб, шу ерда энди бутунлай қолишни орзу қилиб келган.

Беков шаҳарни тинимсиз кезади, нималарнидир — ёшлигиними, ўтган умриними, курашларнинг натижасиними, қидиради. Ўз улугъ эътиқод ва ниятларининг моддий кўриниш-

лари — зуҳуротини топишни истайди. Қани, ўша ёшлик хаёлларининг зуҳуротлари?

Беков замон долғаларида суринган кема — ажойиб инсон. У кезинаркан, энди узоқ йиллар ўтиб, Нуров ўзидан кўра ақллироқ эканлигини, унинг одамларга меҳри, ғамхўрлиги реал ишларда намоён бўлаётганлигини тан олади.

Беков ўз даврининг одами, яъни «оғир жойни кўтаришга зарур бўлган одам». У чамаси, ўзи каби кишиларни майдонга олиб чиққан давр ўтиб бораётганлигини, энди Нуров ва Маъруф сингари ақлли, ишбилармон, ўз иш ўрнида максимал фойда берадиган кишилар замони келганлигини жуда ўткир ҳис қилади. Бу унинг ўйларига янада кучлироқ фожеали оҳанг олиб киради.

Беков бизнинг кўз ўнгимизда абгор бўлиб, тобора тўкилиб бораётганига қарамай, ачинишга эмас, ростмана, чин муҳаббатга сазовор.

Исҳоқ Бековнинг битта эски саквояждан бошқа мутлақо ҳеч нарсаси йўқ.

Шундай бўлса ҳам, Беков бахтли одам!

Унинг қанчалар бахтли эканлигини тўғри англаш, чуқур тушуниш учун Бековга унинг собиқ адъютанти Қулихон Эгамов кўзи билан қараш керак.

Эгамовдай одамнинг тугал садоқатли муҳаббатига эришган киши бахтиёрдир.

Эгамов — садоқат ва фидокорлик рамзи. Унинг командирга эътиқоди беҳад инсоний ва ғоятда жозибадор. Эгамов образи ўзининг шу ажиб хислатларига кўра бизнинг адабиётимизда янгилик. Жозибали ижобий қаҳрамон тимсолидир. У Бековни ҳаммадан кўпроқ тушунади ва тушунганига кўра севади.

Эгамов командирга қаттиқ ишонади. У ўз юртдошлари каби жуда содда одам. Содда бўлганлиги учун ҳам, унинг инсоний фазилатлари бениҳоя бўртиб кўринади. Езувчи ўз қаҳрамонларининг соддалигини тасвирлашга алоҳида аҳамият беради. Қулихон ҳам, Беков ҳам табиатан содда, кам-

тар одамлар. Шунинг учун уларнинг ҳиссиётлари қабариқ ҳолда намоён бўлади.

Соддалик Пўлатов талқинида болаларча чин беғуборлик ва гўзал самимиятнинг узвий давоми, таркибий бўлагидир. Инсон характериға хос гўзал хусусиятларни унинг соддалиги орқали бадий тадқиқ қилиш Пўлатов — ёзувчининг асосий бадий-эстетик принципларидандир.

Беков, гарчи, кўп қаттиқ жангларда бўлган, қийинчиликларда тобланган, лекин ўз характерининг асосини — соддалик, болаларча пок назарини йўқотмаган. Биз бу инсон характериға хос икки гегемон хислатға яна таъсирчанликни ҳам қўшамиз. Сўзимизни ўта ҳаётний таъсирчанлик деб янада аниқлаштириб ҳам қўяйлик.

Бековда ҳам, Эгамовда ҳам дунё ишларига шундай болаларча мусаффо самимият билан муносабатда бўлиши бениҳоя хос ҳодисадир.

Бековнинг бунчалар оғир изтиробға тушишини ҳам унинг бола каби нозик ва таъсирчанлиги, одамлар ишини юрагига беҳад яқин олиши билан тушунтириш мумкин.

Содда одамлар

Темур Пўлатов Бухорони ҳам, унинг ажойиб табиатли одамларини ҳам жуда чуқур билади. Уни Айнийдан сўнг Бухорони энг теран ўрганган адиб деб ҳақли суратда айтиш мумкин. Айний, қаҳрамонларига хос соддалик, беғуборлик, ҳақ ишдан ҳеч вақт тоймаслик, яхшиликка толиблик ажиб бир анъана тарзида Пўлатовға ҳам ўтгандир. Бу масалаға Пўлатов ва Айний мавзусида алоҳида тўхталиб ўтишни кўнглимизға тугиб, ҳозир Гоголь учун Ўрта Россия, У. Фолкнер учун Йокнапатофа, Хуан Карлос Онетти учун Сима улар асарлари ва қаҳрамонларига қандай плацдарм бўлса, айтайлик, Темур Пўлатов учун Бухоро замини шундай ҳаракат майдони, жаҳонға, ўз халқига муносиб тарзда ифтихор билан чиқиб борадиган миллий заминнинг гўзал юртидир. Абдулла Қаҳҳор асарларида Қўқон, Ш. Холмир-

заевда Бойсун, ёш адиблардан М. Муҳаммад Дўст асарларида Галатепа адабий-географик персонаж ҳолатида эканлигини ҳам қайд этиб ўтайлик.

Биз соддалик ҳақида сўзлаётган эдик. Фикримизни давом эттирайлик. Эгамов асарнинг бир ерида бундан ўттиз йил муқаддам командир Бековга китель тикиб берганлигини эслайди. Уша мен тикиб берган кителни командир ҳалиям кийиб юрганмикин, деб ўйлайди у. Ана соддалик! У Бековнинг шу ўттиз йил ичида қариб-чириб улгуриши мумкинлигини ҳатто тасаввурига ҳам келтирмайди. Қулихон учун Беков улуг одам! Зўр иззат-икромга лойиқ. Ва ҳамон қирчиллаган жанговар командир, ҳамон навқирон йигит.

Лекин эндиги одамлар Беков дейилганда, ҳеч нимани тасаввур қилолмайдилар. Қулихоннинг куйиб-пишиб айтган сўзларини тушунмайдилар. «Қанақа Беков?» — деб куладилар. Ёзувчи Қулихоннинг инсонга бўлган тоймас, ўзгармас олижаноб муҳаббати билан майда савдогарларнинг қарашлари, буларнинг мешчанлашиб бораётганликларини кучли контрастда гавдалантиради. Ана шу айниб бачкана-лашган одамларни кўриб Беков аразлаб, Бухорога кетиб қолади, вокзалга бориб скамейкада ётмоқчи бўлади. Сўнг юрак ўйноғи тутади. Унинг мана шу барча хатти-ҳаракатларида қанчалар болаларча бегуборлик бор! Шунинг учун Беков бизга енгилган эмас, енгган шер бўлиб кўринади, шунинг учун у нотавон ва увол эмас, ўктам ва жозибадор бўлиб меҳримизни қозонади.

Пўлатовнинг «Ғойибнинг қайтиши» қиссасидаги Ғойиб чол ҳам, «Қўриқчи миноралари» асаридаги Вали бобо ва ҳатто бениҳоя ғалати характер эгаси бўлмиш Мусаев ҳам ўта содда одамлар. Уларнинг соддаликлари — ривоят кичиларининг соддаликлари, ҳатто Мусаевдай илм-маърифатли одам ҳам шу қадар соддаки, мутлақо ўзи алоқадор бўлмаган жиноят учун бир йилга қамалиб кетган. Бунда у ҳатто ўзини оқлаб ҳам ўтирмаган. Унингча, гўё ҳаммаси шундай бўлиши керакдай, унингча, қонун соҳиблари ҳеч қачон хато қилмайдилар.

Унинг ўз касбига садоқат юзасидан қамоқдан лаҳим қазиб қочишга уриниши-чи? Ахир, у тез орада қамоқдан озод бўлиб, чиқиб кетиши керак эди-ку? Мусаев буларни билади. Лекин у барибир ғалати ишларни қилаверади. Ҳа, ғалати, бошқалар тушунолмайдиган ишларни қилаверади. Унинг болаларча беғубор табиасти, тўғрилиги парадоксал фикрлаши шуни тақозо этади. Эҳтимол, шунинг учун ғалати чол Вали бобо уни севиб қолади. Уни тушунишни истайди. Мусаев юрагини очмаганда эса ундан худди баайни болаларча аразлайди. Мусаев минора ичидаги деворларга ишланган жуда қадим суратларни чаплаб ташланган цемент сувоқдан тозаларкан, кўҳна усталарнинг маҳоратларини шундай тушунтиради. «Чиндан ҳам, ҳаммаси аксинча, яъни, чўл дарёси қизил, дарахтлар эса яшил бўлиши лозим. Бироқ одатий нарсани ўзгартириб, ғалати кўринишдан чўчи-сангиз борми, бу усталардан ошиб тушаверасиз». (321).

Вали бобо ўзи содда бўлса ҳам ана шундай ғалати мураккаб фикрлайдиган Мусаевни обдон билиб олмоқчи. У Мусаевнинг ақлига тан беради. Лекин қандай қилиб шундай одам жиноятчи бўлиб қолганлигига ақли бовар қилмайди. Мусаев тушунтиравермагач, қочқинларни қўриқлаш «режими»ни кучайтиради. Лекин ноҳақликка, қонунбузарликка йўл қўймайди. «Мен оддий одамман, — дейди Вали бобо ўзига-ўзи, — бировни оқлашга ҳам, қоралашга ҳам ҳаққим йўқ. Мен кўприк қурувчиман...» (333.) Лекин Мусаев айбсиз эканлигига ишонгач, жим туришни виждонга хилоф деб билади. Мусаев ҳақида тегишли одамга айтишдан тортинмайди.

Содда одамларнинг бўялмаган, бежалмаган ажиб олижаноблиги! Рост юриши! Рост сўзи! Рост қилиғи!

Ғойиб чол қартайиб, ота-боболар удумига амал қилиб, ўз киндик қони тўкилган оролга қайтишни қаттиқ кўнглига тугади. Шу ниятининг ўзи ҳам жуда ғалати. Лекин у Ғойиб бўлган муҳит ва шароит учун ғаройиб бир ҳодиса эмас! Туғилган манзилни ва шу орқали ёшликни қўмсаш, шу орқали ёшликка қайтиш бу асарда ҳам сюжетнинг етакчи

пружинасини ташкил этади. Ғойибнинг денгиз билан мардона курашганига, хаёлларининг бир мақсад томон изчил, мунтазам олижаноблик билан йўналиб борганига, чин инсон ҳар қандай шароитда ҳам чин инсонлигини кўрсатаверишига ишончимиз ортади ва шу содда чолни — аждодлар удумларига болаларча соддалик билан интиланган кишини юрагимизга яқин оламиз. Биз, шаҳар одамига, Ғойибнинг ташвишлари бегона бўлиб туюлмади.

Бу қисса марказида ҳам кезиш, ахтариш, интилиш мотивлари асосий ўринни эгаллайди.

Парадоксал фикрлаш жозибаси

Ҳа, Пўлатов кўпгина асосий асарлари сюжет йўлига — кезиш ва ахтариш мотивини чиқаради. Шунинг учун ҳам унинг асарлари, хусусан, «Душан Қайсарнинг кўрган-кечирганлари», «Таъсирчан Алишо», «Кунда-шунда» ва айниқса «Мулк» қанчалик батафсил деталлашган тасвирга эга бўлмасин, уларнинг бадиий тўқимаси ғоятда ҳаракатчан, тўғрироғи, ҳаракатга бениҳоя бойдир.

Ғойиб чолнинг ҳаракат доирасида унинг болалиги ўтган, болалик чоғларида ҳали патриархал расм-русмлар ҳукм сурган оролга қайтиш — умуман оролга қайтиш, умуман, орол — бу инсон мақсадлари қаратилган охири нуқта; денгиз — Ғойиб шунчалар матонат ва қайсарлик билан беллашган денгиз, умуман, денгиз — ахтаришлар макони, умрнинг мажозидир.

Пўлатовнинг бадиий тафаккурида парадоксаллик етакчилик қилади. Ёзувчи бадиий фалсафий мушоҳадасида ва айниқса, талқин ҳамда тадқиқотда кутилмаганлик, ғалатлик устунликка эга. Бунда адиб кўҳна Шарқ ривоятлари анъаналарига ижодий издошлик қилади. «Панчатантра»нинг бир-биридан ғалати, ўта ғаройиб ва шу билан бирга ҳаётийлиги жиҳатидан беҳад доно ривоятларини эслайлик. Пўлатовнинг фикрлаш йўсинида бунга қанчалик яқинлик бор!

Қурбақанинг осмонга кўтарилиши, узоқ юртларга сафар қилишни кўнгли тусаганлиги қанчалар парадоксал ҳодиса! Лекин унинг осмонда кета туриб мақтанчоқлик қилгиси келгани — бу энди ҳаммасидан ҳам ўтиб тушади.

«Кунда-шунда» қиссасидаги Охуннинг бозорга, унинг машмаша ва ҳангомаларга бой ҳаётига қизиқиб қолганлиги ва охири шу қизиқиши уни ҳалокат ёқасига олиб борганлиги ҳам озмунча ғалати эмас.

«Ғойибнинг қайтиши»да денгиз қанчалар мажозий образ даражасига кўтарилса, «Кунда-шунда» асарида бозор ҳам шундай метафорик образ тусини олади. Шарқ бозорлари қадимдан машҳур. Пўлатов Шарқ бозорини тамомила янгича бир нигоҳ билан тасвирлайди, у энди турли миллатларга мансуб кенг миқёсдаги китобхон кўз ўнгида ўзгача маъно ҳамда мазмундорлик касб этади.

Пўлатов Шарқ бозорини, албатта, бу замонавий бозор, шаҳар кишисининг муносабати ва кўз қарашлари воситасида ёритади.

Охун бошдан-оёқ парадоксал образ. У умрининг энг яхши йилларини балетга бағишлаган. Лекин балетда тузукроқ натижага эришолмаган. Сўнг ёши тақозосига кўра эрта пенсияга чиққан.

Охун парадоксал фикрловчи ва ҳаракат қилувчи қаҳрамон. Унинг фикри бир-биридан жуда йироқ, бир-бирига сиғмайдиган ҳамда қовушмайдиган ҳодисаларни ўзаро туташтиради. Чунончи, у савдога берилган одам... бу дунё ташвишлардан ҳоли бўлади деб ишонади. Айниқса, унинг балет билан бозор бир-бирига жуда яқин деб қараши мароқлантиради. Бу бизга бир қарашда сира кўникиб бўлмайдиган фикр бўлиб туюлади. Лекин у Охун дунёқараши, Охун ҳаётий тажрибалари, Охун характерининг ҳақиқати. Ғалати нарсаларни хаёл қилиб юрадиган одам шундай ўйлашга ҳақли.

Охун жуда бой ҳиссиётлар кишиси. У нозик фикрлайди. Одамларга, уларнинг ҳатти-ҳаракатларига, бозорга Охун кўзи билан қарасак, буларнинг бари бизга кутилмаган,

ажойиб ҳаётӣ ва ҳатто ўзига хос шоирона қирралари билан намоён бўлади. Балет санъати — Шарқ кишиси учун янги ҳодиса. Бозор эса Шарқнинг ўзи каби кўҳна. Охун маънавий дунёсида, унинг ҳаётӣ тақдирида қадим ва янги анъаналар мўъжизавий тарзда бирлашиб яшайди. Охун шу тариқа янги ва кўҳна маданиятлар қовушаётган бир нуқтада туради. **У ўзини топишга интилаётган одам.** Охун ҳаёт ҳақида тинимсиз фикрлайди, кўп иккиланади, турмуш муаммоларини ечолмай қийналади, ўз эркини, хаёл эркини йўқотмасликка уринади. Ҳамма нарсани чамалайди, баҳолайди. У сўққабошликка ўрганиб қолган, барча ёши ўтиброқ қолган сўққабошлар каби бирмунча бетартиб ҳаёт кечиради. Уйланишдан чўчийди, неча замонлардан бери бир қарорга келолмайди. У бозорга ёлғизликдан қочиб, бир тусда зерикарли кун кечиришдан безиб ўрганган. Унинг табиатида қизиқ воқеалар ичида яшашга майли кучли. Охун саргузашт ахтарувчидир. Кутилмаган, ғалати ва ҳатто тамомила тасодифий муносабат, муаммолар тўрида яшаши аслида саргузаштларга интилганидан. Унинг ўз ҳаётини ёзишга бел боғлаганлиги, машқлар қилиб юрганлиги ҳам ҳаётӣ ва характерининг бошқа томонлари билан узвий боғланиб кетади.

Охун гарчи, ўрта ёшларга бориб қолган бўлса-да, лекин болалигидан айрилмаган. Унинг кўп ўй-кечинмалари болаликнинг зуҳуридир.

Биз балки адашармиз, балки бундай дейишга ҳақли эмасдирмиз, лекин олдинги мақолада айтганимиздай, Охун ҳам, Алишо ҳам бизга Душан Темурийнинг давоми бўлиб кўринадилар. Худди Душан Темурий улғайиб, Алишо ҳамда Охун қиёфасини касб этгандай. Қаранг, Душан энди ёруғ дунёга кўзларини очгандан эътиборан, оламни ўргана бошлайди. Унинг улғайиши паллалари — тинимсиз кашфиётлар ичида ўтади. Душан атроф-муҳитни муттасил ўз изловчан фикри билан қамраб олади, фикрловчи инсон каби етила боради. У нарсалар моҳиятига кўра ўзини, ўз моҳиятига кўра нарсаларни англайди. Унинг онги дунёга,

Ўзини қуршаган одамларга муносабатида шаклланади. Айни замонда, катталар ҳам болага муаммоли ва тарбия жараёнида ўзларининг нимага қодир, нимага моҳир, нимада кучли, нимада заиф эканликларини очиб борадилар.

Темур Пўлатов бизнинг кўзларимиз ўрганиб кетган — бизга болаликдан ўрганиш оламга тамомила янги бир нуқтадан туриб қарайди. Одатий нарса ва ҳодисаларнинг одатий бўлмаган қирралари ҳамда хусусиятларини кашф этади. Ўзбек прозаси учун янги назар, янги бадиий тасвир ва бадиий талқин имкониятларини очади ва кенг китобхонлар кўз ўнгида том маънода ўз индивидуал бадиий тадқиқ услубига эга новатор адиб каби гавдаланади.

Темур Пўлатов машҳур романида Душан Темурийнинг улғайиши йилларини батафсил тасвирларкан, яна, ўша ўзи учун севимли парадоксал тасвир (парадоксализм — Темур Пўлатовнинг ўзига хос бадиий тасвирлаш услубидир), парадоксал бадиий мантиқни моҳирлик билан қўллайди. Душан оламни ўзи учун ўзлаштириш жараёнларида бошдан-оёқ парадоксал фикр ичида ўсади. У шу жонли жараёнда ёт оламни ўз оламга, нотаниш дунёни таниш дунёга, билинмаган дунёни онгли ўзлаштирилган, барча қарама-қаршиликлари билан қабул қилинган, кашф этилган дунёга айлантира боради. Душан тасавурида барқарор парадоксал тушунчалар пайдо бўлади. Айтайлик, инсон исмлари ҳақидаги катталарнинг гап-сўзларидан у дунёнинг ишлари ўйин асосига қурилган экан, деган фикрга келади. Ёки кучукдан қўрқиб қочганида қуён гўшти еганим учун қўрқиб қочдим, қуён қўрқоқ ҳайвон, агар хўроз гўшти еганимда бундай бўлмасди, деб астойдил ишонади. У ўз ёшининг янги пиллапоялари ва босқичларига кўтариларкан, анча замон мана шундай қайсар, аллақандай ижодкорона ҳиссиётлардан туғилган тасаввурлар ичида юради.

Адиб ўз қаҳрамонининг дорилфунунларини маҳорат билан гавдалантира боради. Роман инсоннинг кашф қилиш руҳий қобилиятларини гўзал ва қудратли тарзда намоён қилади. Одам бунда кашфиётлар майдонидир. Душандаги

энг қимматли хусусиятлардан бири шундаки, у одамни ижодкор каби англайди, кузатади ва очади. Унинг ижодий фикри қанчалар теран, жозибадор ва рангин эканлигини бир мисолда кўриб ўтайлик. Душан тунда ойнинг беҳаловат шуълаларига кўмилиб ётаркан, хаёлидан шундай ўйлар кечади: «Ой сояси кўкишроқ рангда ва жуда ҳам қуюқ, агар шу сояга қўлингни тиқсанг, қўлинг кўринмай қолади, тортиб олиб ҳидласанг, чанг ҳиди келади, қуёш эса жудаям қаттиқ тикилиб турганидан, ўз соясини ўзи куйдириб юборади, шунинг учун кундуз кунлари кўчадан чопиб бораётганинга оғзингда туз гижирлагандай бўлади гўё офтоб куйдириб йўқ қилиб юборган соя шўр бўлгандай. Ой ҳаммаша тирик, доим соясини ўзи билан олиб кетишга шошилади, аммо қуёш бошқача, у эрталабдан-кечгача бир ерда қимир этмай қадалиб туради-да, кейин бирдан ботиб кетади, лекин агар ҳаммаёққа салқинлик таратувчи ой чиқмаса ва ботмаса, бешафқат ва бардошли қуёш ҳам чиқмайди — буни Душан яхши тушунарди». («Душан қайсар...», 73-бет.)

Душан ўзининг ана шундай жозиб, мураккаб, таъсирчан кечинмалари, ўй-хаёллари, кутилмаган-кутилган хатти-**ҳаракатлари**, инсонлардан ҳақиқат ва яхшилик қидириш йўлидаги уринишлари билан бизга беҳад яқин, қадрдон бўлиб қолади.

«Мулк» қиссасида эса Темур Пўлатов ўз услубининг катта имкониятларини янада тўлароқ ва кучлироқ намоён қилди. Чехов дашт ҳақида, Мелвилл «Моби Дик»да денгиз ва океан ҳақида, ундаги турфа жониворлар, махлуқлар ҳақида, Эрнест Хемингуэй «Чол ва денгиз»да инсон, денгиз, балиқ тўғрисида қандай шоирона, олимона, файласуфона теранлик билан ҳикоя қилган бўлсалар, Темур Пўлатов бизнинг оддий нигоҳимизга бир тусда, рангсиз, қутсиз бўлиб кўринадиган саҳрони шундай беҳад гўзаллигида тасвирлаб беролди. У саҳронинг бошқа ҳеч кимга муяссар бўлмаган бадий — метафорик образини яратди. Бунда Темур Пўлатов эришган (ҳа, қўллаган эмас, айни шу — эришган) тасвир йўлини чех профессори В. Новак «параболик

бадий тасвир» деб атайди (В. Новак, «Светога литература» журнали, 2-сон, 1979 й.) ва асарнинг «фалсафий — дидактик прозага яқинлигини» алоҳида таъкидлаб ўтади ва шу назарий асосда уни чуқур таҳлил қилиб беради.

Умуман, Темур Пўлатовнинг барча танқидчилари унинг асарларига хос бўлган дунёни беҳад ранг-барангликда акс эттириш, асарларидан инсон — табиат — жамият ҳодисалари чамбарчас узвий бирликда, жамулжамликда ёритилиши, ривоятлар ва афсоналардан экзотик мақсадларда эмас, инсон маънавий-руҳий оламнинг тўлиқ манзарасини бериш учунгина фойдаланиши, фантастика билан реалликни маҳорат билан омикта қилиб юбориши ҳақида кўп ёзадилар (хусусан, ГДР олими С. Клеймихелнинг «Веймар ёзувлари» журналида 1983 йилда эълон қилинган мақоласида бу ҳақда анча оригинал, ҳаққоний фикрлар илгари сурилади). Лекин баъзан Темур Пўлатов бадий тафаккури — бадий индивидуал услубининг ўзига хосликларини тугал англаб етмасдан, унинг асарларига енгил-елпи, юзаки баҳо бериш, қотиб қолган постулатлар асосида таҳлил ва талқин қилиш ва шунинг учун ҳам ажабмаски, нотўғри, ноўрин хулосалар чиқариш ҳоллари ҳам учрайди. Биз уларнинг айримларини «Қалбнинг абадий доираси» деб аталган биринчи рисоламизда кўриб ўтган эдик. Ундан бери адибнинг янги асарлари чиқди, яна кўп мақолалар эълон қилинди. Биз бу ерда ёзувчининг «Сўнгги мулоқот» тарихий ҳикояси ва унга билдирилган айрим мулоҳазалар билан танишиб ўтишни жойиз деб биламиз.

«Сўнгги мулоқот» — машҳур ботир саркарда Жалолиддин Мангуберди ҳаётининг сўнгги дақиқалари ҳақида ҳикоя қилади.

Жалолиддиннинг қўшинлари тез тарқаб, пароканда, тирқираб бормоқда. Мўғул лашкарининг таъқиби тобора зўраймоқда. Тинимсиз қочоқлик, устма-уст хонликлар ўз ишини қилмоқда, мамлакатсиз султон, қўшинсиз саркарда, хонумонсиз инсоннинг қудрат-шижоатини емирмоқда. Жалолиддиннинг қолган-қутган аскарлари орасида бебошлик,

талончилик, ўзаро низо, аразлаб кетишлар авжига минган.

Ун бир йилдан бери Чингизхон қўшинлари билан мардона олиша-олиша, бошбошдоқ ўлкаларни мўғул зулмига қарши уюштиришга, бошини қовуштиришга, бенаф урина-урина Жалолиддин охири, мана, йигирма саккиз ёшида руҳан, маънан буткул ёлғиз қолди. Ёзувчи буларни қайд қиларкан, Жалолиддин руҳини исканжага олган ҳорғинлик, ишончсизлик, умидсизлик кайфиятларини психологик тегран таҳлил қилади. Ёдимизга Улуғбек, Наполеон каби тарихий шахсларнинг сўнгги дамлардаги фаолиятлари тушади. Маълумки, улар ғайрат-шижоатдан маҳрум бўлиб, яна бир йўл, чора излаб, ҳаракат қилишдан ожиз қолган ва бу улар тушган конкрет тарихий шароит ва ҳолат билан белгиланган эди.

Атрофда Жалолиддин суянадиган ҳеч ким қолмаган. Жалолиддин кимга ишониш, кимга юрак ёриш, кимга маслаҳат солишни билмайди. «Лекин Жалолиддин, — деб ёзади автор, — йигирма саккизга чиққан бўлишига қарамай, ҳамон таъсирчанлик ва нозикмижозликдан қутула олмаган, булар эса султон учун ҳам, саркарда учун ҳам, баббаравар юк эди» («ДН» журнали, 1982 йил. 10-сон). Адиб Жалолиддиннинг тарихий шароитда шаклланган характерининг айрим қирраларини моҳирона гавдалантиради. Уни бой, жуда нозик ҳиссиёт, кечинмалар эгаси сифатида чизади. У Жалолиддин руҳини ишғол қилган алам-андуҳни қуйидаги чоғир ичиш эпизода, айниқса, таъсирли ёритади. «Султон Масъуд билан чоғир ичаркан, кайфи ошиб, бирдан ўзидан-ўзи кулиб, майнабозчилик қила бошлади, гўё барча хавфу хатарлар: қўрқинч тусмол, даргумонликлар бирваракай нари чекилгандай, ўзи эса мамлакату жоҳ ташвишларига, фитна-низолар, Румга юриш, бари-барига тупурдим дегандай, кулишлари ҳам жуда ғалати эди, худди қаттиқ оғриқ ва қайноқ ичида ўртанаётгандай эди, ўз ёнида қолган ҳозир бирдан-бир садоқатли одам — Урхонга қараб дам-бадам кўзини қисиб-қисиб қўярди. У аллақандай жуда

хунук ва бадҳазм, оғир шармисорликни яширишга уриниб, атай майнабозчилик ва тегажоқлик қилаётгандай эди. Буни кайфитароқлик аломати деб бўлмас, тўғрироғи, бу кутилмаганда ҳамма нарсанинг маъносига бирдан тушуниб етган ва шунга кўра қаттиқ ларзага тушган заковатли ва хушёр масхарабоз ёхуд сеҳргарни эслатарди». Ёзувчи худди шу парчадан сўнг Жалолиддиннинг ичи-ичидан ўкирик келиб, кўзига ёш қуюлгани, томоғига ҳалқоб тикилганлиги ва султон буни яширганлигини ёзади. Масхарабозлик у масхарабозлик эмас: у алам, ҳеч ерга сиғдириб бўлмас изтиробларни яшириш учун бир ниқоб, холос. Танқидчи Н. Худойберганов «Звезда Востока» журналида эълон қилган мақоласида (7-сон, 1984 йил) ҳикоянинг бадиий қобиғига, ёзувчининг асл мақсадига чуқурроқ кирмасдан, уни «тарихий ҳақиқатни бузганликда» айблайди. У юқорида биз тўлиқ келтирган бадиий парчани таҳлил қиларкан, ҳикояда Жалолиддин образи «бошдан-оёқ масхарабоз ва сеҳргар каби чизилган, бу талқини реал прототипга ўхшашига ишониб бўлмайди», деб хулоса чиқаради. Бу Жалолиддин учун муҳим нарса эмас, Жалолиддин йирик давлат арбоби, қудратли, мардона киши, ажойиб саркарда — бизга ана шу ядро муҳим, деб айтади. Ёзувчи Жалолиддин образида шу марказий ядрони кўролмаган, дейди.

Танқидчи талқинининг акси ўлароқ, Темури Пўлатов Жалолиддинга хос бу ажойиб фазилатларни бир зум бўлсини унутмайди ва ё инкор этмайди. Буни хаёлига ҳам келтирмайди.

Ҳар қандай улуғ одам ҳам ўз юрагига қулоқ соладиган пайт келади, шунда у ўзининг кимлигини жуда чуқур англаб етади, ишонади. Жалолиддин учун мана шундай пайт етган. Унинг бутун ҳаёти, кураши мана шу бир зумга жо бўлиб, кўз ўнгимизда яхлит бир фожеа тарзида гавдаланмоқда. Ёзувчи асло уни «бошдан-оёқ масхарабоз» қилиб тасвирламоқчи эмас. Масхарабозлик — сотқинлар қошида бир ниқоб. Султон ўзи ёлғиз қолганда, бу ниқобни улоқтириб ташлайди, ўз ҳазил-мазахларидан нафратланади, ўзи-

га дашном беради. У масхарабоз эмас, асло. Тинимсиз ўйлайди, ўз ҳолини таҳлил қилади. Адиб Жалололиддинга энг аввало ва асосан, жонли инсон каби қарайди ва бадий таҳлил кучини уни шу тобда азоблаган инсоний реал кечинмаларнинг ўта зиддиятли, ўта ранг-баранг, ўта мураккаб қирраларини очишга хизмат қилдиради.

Жалололидин, улуғ ҳиссиётли инсон, ўз сўнги дамлари яқинлашаётганини сезади, буюк мутасаввуф шайх Нажмиддин Кубро айтган: «Сўнги мулоқотда инсонга ҳамма ҳақиқат аён бўлғай», деган сўзларни эслайди. Сўнг дамда Жалололидин оддий деҳқон аёл билан учрашади. Унинг ёрилиб кетган товонларига қараб туриб, бирдан кўз ўнгида бутун умри гавдаланади. Шунда у хотиндан жуда оддий нарсалар ҳақида, бу йил ҳосил қандай бўлганлиги, уй-жой, бола-чақа, қийин-қаттиқчилик, пичан ҳақида суриштиргиси келади. Султон ҳаётнинг асл асоси бўлган ушбу оддий нарсалар ҳақида шу пайтгача ҳеч кимдан сўролмаган, ўйлаб кўрмаган экан. Жалололидиннинг фожеаси — шу оддий, ўзи учун жуда зарур мулоқотга ҳам муяссар бўла билмади. Ваҳолонки, олдинда эса хиёнат сиртмоғи, сотқиннинг тиғигина қолганди.

Жалололидиннинг умрининг сўнги ониди оддий инсон бўлиб, оддий одамлар каби яшагиси келгани ва тақдир тақозоси билан шунга ҳам барча йўллар ёпилгани — тарихнинг ва тарих фарзанди инсоннинг адоқсиз фожеасидир. Бу қудратли, улуғ инсоннинг фожеаси. Адиб шу фожеани психологик теранликда ҳаққоний очиб беролган.

Темур Пўлатов прозаси ўз анъанавийлиги ва новаторлиги, миллийлиги ва интернационализми, ҳаёт ва инсон манзараларининг бениҳоя ранг-баранглиги, кўп қирралилиги билан тадқиқотчилар ҳамда китобхонлар эътиборини қозонмоқда. У проза — бадий сўз имкониятлари инсон ҳақиқатларини гавдалантиришда, замон ғояларини бадий образларда ифодалашда чексиз имкониятларга эга эканлигини яна бир карра намойиш қилмоқда.

ИЖТИМОИИ ҲАЁТ ВА АБАДИЁТ

Ҳаётнинг ҳамма соҳаларида ҳам эскича яшаб бўлмай қолди. Даврнинг қатъий ҳукми шундай бўлди. Бурилиш замони партиянинг 1985 йил апрель пленумидан старт олди. Ижтимоий, иқтисодий, хўжалик, маданий-маърифий ҳаётимизнинг етилиб қолган, ҳал қилиниши ҳаддан ташқари заҳуратга айланган муаммолари ва ғоялари бурилиш, жадаллик, сифат деган сўзларда ўзининг аниқ ифодасини топди. Кўп ўтмай партиянинг XXVII съезди мамлакатимизда эндиликда яқин йигирма йил ичида қилинадиган ишларнинг принципал йўналишларини тўлиқ ва ҳар томонлама белгилаб берди.

Жуда кўп ҳолларда беғам, беташвиш, бемалол яшашга ўрганиб қолган эканмиз. Беғамликнинг кўзига тартибсизлик — тартиб, кўзбўямачиликлар — ҳақиқат, мининг ишини бирга ёзишлар — қаҳрамонлик бўлиб кўринган экан. Дабдаба, хўжакўрсинчилик, турли рангдаги, турли қиёфадаги бевошлик ва ўзбошимчаликлар қадр-қиммат, муҳаббат, бурч сингари тушунчаларни четлатиб қўйди, ҳатто уларни кулги остига олди. Ҳамма нарсага панжа орасидан қараш, нарсалар ва ҳодисаларни ўз ном билан атамаслик, бузилиб кетган фермаларни алвонлар билан безатиш, сут бермайдиган сигирларни чемпион ва рекордсмен қилиб кўрсатиш ҳеч гап бўлмай қолди. Партиянинг соғлом иродаси ва кучли қатъияти буларга чек қўйди. Бугунги матбуотимизнинг саҳифаларини очиб қаранг. Адибларимизнинг энг яхши, ҳозиржавоб асарларига назар ташланг. Соғлом, партиявий танқиднинг шиддатли, кескин сўзи, таҳлили мана шу каби мушкул иллатларнинг башарасини очишга, уларнинг жуда чуқурлашиб кетган томирларини битта-биттадан кесиб ташлашга, соғлом томирларга куч ва ҳаво беришга қаратилган. Нега шундай бўлди? Нега жонли, тирик, самарадор иш ўрнини ўз-ўзидан маҳлиёлик эгаллаб олди? Нега бориб турган бўёқчиликни санъаткорлик деб аташга одатландик? Нима бизни шунга мажбур

қилди? Бугунги бутун қудратли партия ва совет матбуоти, совет адабиёти барча халқ билан биргаликда ана шу масалаларни ошкора, танқидбозликка берилмай, лекин зарур танқид ва ўз-ўзини танқид ўтини заррача бўлсин сусайтирмай кўздан кечирмоқда. Келажагимиз учун нон, сув, ҳаводай зарур бўлган катта сиёсий-маънавий хулосалар чиқармоқда.

Ижтимоий, ҳаётий долзарб муаммоларни кўтариб чиқаётган романлари, драматургияси, шеърляти, очерк ва ҳикоялари, адабий танқиди билан ҳозирги замон Ўзбекистон адабиётининг изланишлари ана шундай катта миқёсдаги давр ҳаракатларига уйғундир. Адабиётимиз ҳозир давр ўртага ташлаётган саволлар билан тобора кўпроқ, яқинроқ, жиддийроқ машғул бўлмоқда.

Бу адабиёт тарихий воқелик ва унинг ранг-баранг инқилобий ҳодисалари олдида, янгича тарихий шароит талаблари олдида ўзини жавобгар ҳамда масъул сезадиган, миллион-миллион меҳнаткашларнинг иқболини кўзлайдиган, уларнинг орзу-истакларини ҳаққоний акс эттирадиган адабиёт. Шу маънода у доим Ленин васиятларига содиқ.

Ҳозирги адабиётимиз ўз кучларига реалистик баҳо беради. У қилинган ишлардан, эришилган ютуқлардан кўра, энди қилиниши зарур бўлган, кеча эса қилинмай қолган кўпдан-кўп ишлар тўғрисида ўйлайдиган ва халқ олдида ҳисоб бериб борадиган адабиёт.

Унинг кучи ҳаёт билан чамбарчасликда. Унинг кучи ҳаётга фаол кириш ва фаол таъсир кўрсатишда. Унинг кучи ўз улуғ миссиясини тўла ва тугал англашда.

Бугун оқшом азим Тошкент кўчаларида юрсангиз, нималардир жуда қаттиқ ва кескин ўзгариб кетганлигига назарингиз тушади. Гулзорлар, кўкаламзорлар, хиёбонлар бутунлай бошқача, жуда тиниқ, ҳаво мусаффо. Хиёбонлар ва салқин гўшаларда яна чиройли ва шинам ўриндиқлар пайдо бўла бошлади. Ёш-ялангларнинг кўзлари тиниқ, либослари гўзал, юриш-туришларида ҳам ўзгариш — кўркамлиқ, гўзаллик ёғдулари. Мастлар йўқ кўчаларимизда, одамлар,

эшитмадим деманглар, мана бир неча ойларки, мастлар йўқ кўчаларимизда!

Ахир, эслайсизми, кеча қандай эди. Ҳар қадамда пиво-хона, ҳар қадамда алжиш, ҳар қадамда икки оёқ қолиб тўрт оёқда эмаклаганлар... Тошлоқ ерларда бўстонлар яратолган улуғ Докучаев айтган экан: «Табиатда ҳамма нарса гўзал; қишлоқ хўжалигининг барча ёвлари: шамоллар, бўронлар, қурғоқчиликлар ва гармселлар биз уларни бошқара олмаганлигимиз учунгина қўрқинчли бўлиб кўринадилар. Улар ёвузлик эмас; уларни яхшилаб ўрганиш лозим ва уларни бошқариш илминини эгаллаш керак, ана ўшанда уларнинг ўзлари бизнинг фойдамизга хизмат қила бошлайдилар». Ичкиликбозлик офатни жамиятимиз учун бўрондан ҳам ёмонроқ эди. Лекин халқ шу баттарин офатни жиловлашга ўзида куч-ирода тополди. Бу осон бўлмаган, лекин оқибати олижаноб жангда барибир ақл ғалаба қозонади. Не-не кўзларни ёшлик, не-не дилларни ғашлик, не-не сабийларни бебошлик қилган бу офат албатта енгилади. Унинг қанчалар чекинганлигини кўриб, билиб турибмиз. Не-не сўлгин чехраларга қон юрганлигини, не-не ишдан қолиб кетган гулдай қўллар ишга қайтганлигини, тўйлару ўйларга файзу шукуҳ кириб бораётганлигини кўриб турибмиз. Баттол ароқ одамларни ишдан совутди. Кўпларни кашфиёт, ташаббус билан яшаш туйғуси ва интилишларидан маҳрум қилиб қўйди. Ижодкорлик ва кашфиёт ҳиссиёти билан яшаш ва ишлаш энг юксак маънавиятдан эканлигини унуттиргандай бўлди. Ҳавоийлик, эртани ўйламаслик, ўлда-жўлдачилик, думи хуржундачилик ва қолаверса, ижтимоий адолат принципларининг бузилиши шу тавиянинг кечириб бўлмас хуржларидан деб баҳоласак, муболаға бўлмайди. «Адидас»нинг шимини кўриб кўзлари ўйнаган болаларнинг онгида э, биз икки дунёда ҳам бундай қилиб чиқара олмаймиз, деган фикр пайдо бўлди. Талант-иқтидоримизнинг қудратига уларда шунда жиндай ишончсизлик туғилди. Четдан келган мол қандай бўлмасин, навбат ясади. Кўйлақларимиз, туфлиларимиз, шимла-

римиз, магнитофонларимиз, ҳатто мусиқамиз четдан келатган шу турдаги нарсалар билан рақобат қила олмади. Уларда бор истеъдод бизда ҳам борлиги ва фақат етарли уйғотилмаганлиги, тирик, жонли ишга солинмаганлиги ҳақида заррача ўйлаб кўрилмади. Апрель пленуми чек қўйди бунга. Ҳамма-ҳамма соҳаларда эскиликни емириб ташлаш, торлик, биқиқликдан қандай қилиб бўлмасин қутулиш, ижод, кашфиёт, ижтимоий адолат учун кенг йўл очиш бошланди. Халқ ташна бўлиб кетган эди шу ўзгаришларга. У партиянинг илғор йўлига сидқидилдан эргашди, бу йўлни ўз йўли деб билди. Халқ шундайки, у ҳеч қачон кичкина ютуқлар билан керилмайди. Халқ шундайки, у ҳеч қачон катта ишлар қилгандай бўлиб юришликни ёқтирмайди. Халқ шундайки, носоғлом ва тасодифий интилишларга узоқ берилиб кетолмайди.

Марказий Комитетнинг КПСС XXVII съезидга Снёсий ҳисоботида кўп ҳаётбахш йўл-йўриқлар қаторида «ақллар ва талантлар мусобақаси» ҳақида сўз борди. Бу беҳад чуқур ўйланган фикрдир. Ҳақиқатан ҳам, шундай мусобақа бўлмаган ерда ҳаёт ўз файзини йўқотади, жамият эса тараққиётдан тўхтаydi. Ақл занглаган ерда, талант ёлғон кўпирган жойда илгарига силжиш йўқ. Ақл ва талант ўз мавқеини йўқотган ерда, Геворг Эмин таъбири билан айтганда, микроскоп ва телескоп шоирлар пайдо бўладилар. Микроскоп шоирлар, дейди адиб, катта мавзуларни кичрайтириб, телескоплари эса кичик мавзуларни каттайтириб кўрсатадилар ва ҳар иккала ҳолда ҳам ҳаёт ҳақиқатидан четлашиб кетадилар, бир тусдаги мавзуларга ўралашиб қолиш, ҳаётни алоқаларнинг заифлиги ҳам худди шунда юзага қалқиб чиқади.

Ақллар ва талантлар мусобақаси!.. Қанчалар зарур бу бизнинг бугунги маданиятимиз — санъатимиз ва адабиётимизга! Бу фикр мусобақаси яратувчилик мусобақаси. Шундай фикрлаш ва шундай кенг тус олган мусобақагина даврнинг секинлаб қолган оғир гилдиракларига зўр куч беради, унинг ҳаракатига шиддат ва жадаллик бағишлайди.

Партиямизнинг съезди ва теран ғоялар ўз ифодасини топган Программамиз йўллаётган вазифаларни муваффақият билан адо этишлик учун ҳар бир киши фикри ва психологиясида тубдан ўзгариш тарбияланиши тараққиётимизнинг энг муҳим шarti бўлиб қолди. Шундай ўзгариш қанча жадал тус олса, хўш, улар билан нега исталган соҳада рақобат қила олмас эканмиз? Хўш, нега улар эришган ва эришаётган сифат кўрсаткичларига, самарадорликка биз эришолмас эканмиз? — деган кескин савол ҳар биримизнинг онгимизда туғилади ва мусобақада барча ички кучларни ишга, ҳаракатга солишга ундайди. Хўш, дейди бу уйғонган онг, ҳозир ГДРда қишлоқ хўжалигида бутун аҳолининг беш фойизигина машғул экан. Айтайлик, Молдавияда эса бу кўрсаткич ўн олти фойизни ташкил этади. Демак, немис ўртоқларга етиб олиш учун жуда кўп тер тўкишга ва жадал ақл ишлатишга тўғри келади. Ана шунда юз минглаб тоғни урса талқон қиладиган ишчи кучлар бўшайди. Уларни хўжалик ҳаётимизнинг кучга ташна бошқа кўпдан-кўп соҳалари кутмоқда. Фикрда қанчалар тез ўзгаришларга эришсак, шунга ўхшаш мамлакат келажагини белгилайдиган вазифалар амалга ошаради.

Адабиёт қалқон эмас. Адабиёт — ҳамиша мураббий! Мураббийга эса қалқон керак эмас. Ҳамма гўзалликка очиқ юраклар адабиётнинг майдони. Совет адабиётининг мақсадлари равшан, у таъбир жойиз бўлса, жамият, табиат, инсон манфаатлари йўлида тилга айланган виждон, кўзга айланган, қулоққа айланган виждон.

Энг муҳими, у фикр, фикр, янги фикр учун жанг олиб боради. Фикр — ақллар ва талантлар мусобақасида юзага чиқадиган тараққиётдир. Инсон фаоллиги — ижтимоий ва маънавий жўшқинлиги, ғайратининг ифодаси, амалий натижасидир. Шундай киши, шундай қаҳрамонгина ўз даврининг энг илғор онг эгаси ҳисобланишга ва дунёни социалистик қайта бино қилишга қодирдир.

ИККИ СИЙМО

ОЙ ТУЛИН БЎЛГАНДА ШУНДАЙ ОҚАРСА КЕРАК...

Ҳа, ой тўлин бўлганда шундай оқарса керак... Мен барча мўйларни бунчалар оппоқ оқариб кетган одамни ҳеч кўрмаган эдим. Ҳатто қошлари, киприклари ҳам оппоқ эди. Қора — куч, оқ — ақл деб шунни айтсалар керак.

Эллагинчи йилларнинг иккинчи яримлари, университет курсида таҳсил олиб юрган чоғларимизда Езувчилар союзида бўладиган мажлисларга қатнашиб турар эдик. Адабиёт муаллимларимиз Лазиз Қаюмов, Озод Шарафуддинов факультет талабаларининг союз билан алоқалари мустаҳкам бўлишини истар эдилар. Аввал 1 Май кўчасидаги бизга ғоятда ажойиб ва ҳатто сирли бўлиб туюладиган, иккинчи қаватдаги узун айвонга одам ўтирса буткул чўкиб кетадиган бағри кенг ва чўнг креслолар қўйилган, зали ҳам қандайдир жуда шинам, умуман, одамни дарҳол ижодий қаламкашлик атмосфераси қуршаб оладиган ва ўз иқлимига тортадиган бинода, сўнг қизил майдонга чиқадиган кўчадаги, Навоий кутубхонаси рўпарасида жойлашган бир қаватли уйдаги анжуманларда Абдулла Қаҳҳорни кўп кўрар эдик. Ойбек, Фафур Гулом, Шайхзода, Миртемир, Собир Абдулла, Ғайратий ва бошқа йирик адиблар қуршовида улар бизга беҳад басавлат, боши мисоли осмонга тегиб тургандай улуғвор, тенгсиз адабий когорта бўлиб кўринарди. Уларнинг гапларидаги нозик қочиримлар, лутф, назокат, буюк адабиётнинг меросхўри ва яратувчиси бўлиб сўзлаш, тилнинг гўзаллиги мафтун этар эди.

1963 йил эди шекилли, ўша Навоий кутубхонаси қаршисидаги уйда Абдулла Қаҳҳорнинг ёшлар билан

учрашуви бўлди. Чоғроқ бир хонага йнгирмага яқин ёшлар йиғилдилар. Абдулла ака Пиримқул Қодиров билан келди. Абдулла ака: аввал ёшлар гапирсин, ёшлар, дедилар. Бироз пайт ҳеч ким сўзлагани журъат қилмади. Сўнг ўртага ўнғайсизлик чўка бошлади. Юрагим така-пука бўлиб мен ўрнимдан турдим... Уша куннинг ўзидаёқ нима деганларим эсимдан кўтарилган... Абдулла ака ўзини сира ҳам катта олмай ёки бегонасирамай кулимсираб ўтирардилар. У кишининг ҳали гўр, ҳеч нарсаги кўринмаган талаба ёшлар ичида худди шуларнинг биридай бўлиб ўтириши мени ҳайратга солди. Кўнглимизга яқинлик ва муҳаббат учқунлари тушди. Чамаси, адабий танқидчилик билан ёзувчи ўртасидаги ҳамкорлик ҳақида сўзладим. Мерименинг бир ҳикоясида эри тўлғоқ тутаётган хотини ёнида ётиб у билан баробар ва ҳатто ундан минг маротаба кўпроқ тўлғоқ азобларини кечириши, шу билан гўё хотинини бу азобларга гирифтор қилганлиги гуноҳини ювиши, унинг азобини қандай бўлмасин енгиллаштиришга уриниши ҳақида айтдим. Адабий танқидчи ҳам ёзувчининг тўлғоқ азобларини ўз бошидан кечирмагунча, унинг асари ичига чуқур киролмаслиги равшан, дедим. Абдулла ака кулиб юбордилар. Сўнг ўз ижод тажрибалари, ёшларга маслаҳатларини ўртоқлашдилар ва бу тўлғоқ азобига ҳам тўхталиб ўтдилар. Абдулла акани яқиндан биринчи кўришим шу эди.

Сўнг шу йилнинг июль ойи бошларида Дўрмонга чиқдим. Бир неча кун мобайнида Абдулла акани ҳар кун кўришга, сўзларини эшитишга муяссар бўлдим.

Унда азим арғувоннинг ҳали битта ҳам шоҳи қуриманган эди. Боғ ғоятда сокин ва жимжит бўлар экан. Машиналар, самолётлар товушлари йўқ. Фақат ариқ лимиллаб оқадди, чинорлар тагига шалдираб сув чопадди, зарғалдоқлар бири олиб, бири қўйиб сайрайди. Каштан тагидаги дераза Мақсуд Шайхзоданики. У ердан доим «Қазбек»нинг тутуни ўрлаб туради. Юсуф Шомансур Олимжон Холдорга ўхшаш ёшлар қўлёзмаларини кўтариб Шайх аканинг хонасига кириб кетишади ва узоқ ўтиришади. Мен эса арғувон

остидаги ўнғай, гаштли сўриларда Мумтоз ака ёки Ҳаким аканинг суҳбатларини тинглайман. Оппоқ кийинган Абдулла ака боғларида шафтоли териб юрадилар. Боғнинг қирқоғайни, турли буталар, тоқлар, наъматаклардан тикланган «деворлар»ини текислайдилар. Баъзан боғга кираверишдаги икки кўҳна тут остидаги шинам сўрига ошга таклиф қиладилар. Сўнг кечки салқин тушган пайт узундан узоқ тутзор йўлда Пиримқул акалар билан дилкаш суҳбат тортиб, анчагина сайр қилиб юрадилар. Мен, ёш ношир, уларга эргашаман...

Абдулла аканинг ҳамма гаплари тайёр ҳикоя эди. У кишининг қандай гапиришлари билан қандай ҳикоя ёзишлари, тўғрироғи, ҳикоя қилиш манералари ўртасида унчалар тафовут йўқ эди шекилли. Жуда осуда, оҳиста, зўр ишонч билан юракдан сўзлар эканлар. Ҳикояларини ўқиганимда доим Абдулла аканинг овози қулоғимда жаранглаб туради. Бу осудалик тагида вулқонлар яширишиб ётади. Тўлин ой тунлари кўҳна оламга шундай оҳиста ҳикоя айтади чамаси. Унинг ҳикоясида замин у зироат, махлуқу мавжудотга она мураббийлиги бор.

Эллигинчи йиллар бошланадиган пайтда Абдулла Қаҳорнинг ҳикояларини кўп ўқишдан бўлса керак, тақлидан баъзи машқлар ёзишга уринган эдим. Абдулла аканинг ҳикоя бошиданоқ қаҳрамонни дарҳол таништириши менга таъсир қилган эди. Чунончи: «Туробжон эшикдан ҳовлиқиб кирар экан, қалами яктагининг энги зулфинга илиниб тирсаккача йиртилди» («Анор»), «Сотиболдиннинг хотини оғриб қолди» («Бемор»), «Қадақчи Ҳамроқулнинг тоби қочди» («Томошабоғ»), «Шундай қилиб Аҳмад полвон сўйиладиган бўлди» («Кўр кўзнинг очилиши»), «Ҳожимирсирож автобусда жой таллашиб...» («Йиллар») ва ҳ. о. Мен ҳам ҳикоя шундай қаҳрамоннинг номини айтишдан бошланар экан-да деб, бир сафар бу боланинг оти Хуббулмалик эди, деб ҳикоя чиза бошлаганман. Кейин билдим қўшиқнинг бошланиши ҳали қўшиқ эмас, ҳамма гап овознинг қувватида, авжу молишу ширасида экан...

Абдулла Қаҳҳорнинг прозаси эса одамни руҳан то-
зартирадиган проза. Тўлин ой каби тинмай эртақлар сўз-
лайди.

Бизнинг айна болалигимиз қаттол уруш пайтларига
тўғри келди. Китобларга ташна эдик. Лекин нима ўқишни
билмасдик. Биз ўқийдиган ёшларбоп китоблар жуда кам
эди. Абдулла аканинг у кичкина, юпқагина муқоваларда
чиққан «Йиллар», «Томошабоғ», «Асрорбобо», «Кўк кон-
верт» деган ҳикояларини ўқирдик. Урушдан кейинги йил-
ларда сал эсимизни таниганда «Қўшчинор»ни, универси-
тетнинг иккинчи курсида ўқиётганда эса «Сароб»нинг
йигирма йилдан сўнг чиққан янги нашрини ўқидик. «Са-
роб»ни иккинчи курс студентлари ўзимизча ўқиб муҳокама
қилганмиз. Сўнг бир домламиз кимдан сўраб муҳокама
қилдинглар деб тафтиш қилгани ҳам ёдимизда...

Муҳокама деганда, «Ўтмишдан эртақлар» ёзиб тугал-
лангач, Ёзувчилар союзи даргоҳида бўлиб ўтган муҳокама
ҳам ёдимга тушади. Абдулла ака асарни ўқиган қаламқаш-
ларнинг фикрларини зўр диққат билан эшитдилар. Адиб-
лар «Ўтмишдан эртақлар»нинг қўлёзмаси устида қаттиқ
ҳаяжон, қувонч ва ҳайрат билан сўзлашди. Муҳокамада
иккита танқидий мулоҳаза ҳам бўлди. Абдулла ака ўзи
ишонч ҳосил қилган нарсага жуда қаттиқ турар эканлар.
Шундай ҳолларда у кишининг чақмоқ тошдай характери
тез ва кучли намоён бўларкан. Сўзлаганлардан кимдир
(Озод Шарафиддинов бўлса керак) айтдики, асар гоётда
реалистик, мардона реалистик, ҳатто шафқатсиз реалистик
асар бўлибди. Шунинг учун ҳам унинг «эртақлар» деб ата-
лиши унчалар тўғри эмас. Асарнинг руҳи ва йўналишига
тўла жавоб берадиган бошқа ном топилса, нур устига нур
бўларди. Абдулла ака айтдиларки, тўғри, бу гап бор, мен
асарнинг номи устида узоқ ўйладим. Мен номни ҳозирги
замон ўқувчисини назарда тутиб қўйдим. Ҳозирги ўқув-
чиларга ўша даврнинг кўз кўриб қулоқ эшитмаган воқеа-
лари ҳақиқатан ҳам эртақ бўлиб туюлади. Майли, ўтмиш
даҳшатлари биз учун абадий эртақ бўлиб қолсин, дедилар.

Иккинчи мулоҳаза ҳам биринчи мулоҳазага қандайдир боғланиб кетар эди. Хурматли адибларимиздан бири (Мирзакалон Исмоилӣ) асар ҳақида тўлқинланиб гапиргач, гапи сўнгида шундай деди: Абдулла ака, сиздан қаттиқ бир ўтинчим бор. Сиздан ялғиниб, отангизнинг гуноҳини сўраб олмоқчиман. Илтмос, ота қандай бўлмасин ота, ўша ота ҳақида ёзилган жойларни қисқартириб берсангиз. Отани аясангиз, дедилар. Абдулла Қаҳҳор аввал юмшоқ кулдилар. Сўнг ўйга ботиб шундай жавоб қилдилар: «Отангиз ҳақиқатда ҳам шундай эди. Нима қилай, ҳақиқат мендан устун ва мен бор бўлган нарсани ўз ихтиёримга солиб ўзгартиролмайман...»

Сўнг олтинчи йилларнинг ўрталарида Абдулла аканинг олти томлик асарлари чиқадиган бўлди. Ушанда классик адабиёт бўлимининг мудирини бўлиб ишлардим. Адибларимизнинг кўп жыллик китобларини чиқариш йўлга қўйила бошлаган эди. Не-не орзулар билан адабиётимизнинг отаси Алишер Навоийнинг ўн беш жыллик куллийети биринчи маротаба чиқа бошлаган. Ҳодӣ Зариф ва Мансур Афзаловлар эса ўзбек халқ ижодининг ўттиз беш жыллигини тайёрлаш ва нашриётга топширишга киришган, аллома шоир Ғафур Ғуломнинг беш томлик сайланмаси нашри бошланган эди. Саодатли кунларнинг бирида Абдулла ака Кибриё опа билан биргаликда катта папкада олти томликнинг биринчи томини олиб келдилар. Кибриё опа, биринчи томга Абдулла акангиз кўп нарсаларни киритишни истамаяпти, кўп томлик асарлар ёзувчининг энг мукамал, бадиий етук асарларидан тузилиши керак, бўлмаса кўп томлик бўлмайди, деб айтяптилар, деб қолдилар. Абдулла ака биринчи томга суратлар беришга ҳам рози бўлмадилар. Томнинг муқовасига Абдулла аканинг дастхатларини ёзириб олдик. Озод Шарафиддинов ҳаяжонга тўла ёрқин сўзбоши ёзди. Абдулла ака олти томликнинг жуда чиroyли нашр этилган шу биринчи томинигина кўриб қолдилар. Қолган томлар гарчи у киши ўзлари томонидан бевосита кўрилган ва тайёрланган бўлса-да, лекин вафотларидан

сўнг чиқди ва тугалланди. Ҳурматли Кибриё Қаҳҳорова уларни тайёрлашда қаттиқ жонбозлик кўрсатди.

1968 йил апрель ойининг бошлари эди. Эркин Воҳидов: Абдулла ака бетоб ётган эмишлар, кўриб келайлик, дедилар. Бирга Лопатин кўчасига бордик. Анча фурсат сўзлашиб ўтирдик. Врач укол қилиб кетди. Кибриё опа мазаси оламга татийдиган машҳур чучварани пишириб келдилар. Абдулла акалар эртага даволангани Москвага кетишаётган экан. Шу кунни Абдулла акани кўргани Носир Фозилов келган эди. Равил Альбеков ҳам бор эди. У бизни бирга суратга олди. Ўша сурат қимматли ёдгор бўлиб сақланади. Носир ака бу суратни Абдулла аканинг сўнгги сурати деб юради. Сўнг 1968 йил майнинг охирида ҳаммани оғир ларзага солган шум хабар келди... Абдулла Қаҳҳор ҳамма тирикларга ҳамроҳ бўлиб қолди. Сал кейинроқ муҳиб муҳаббатининг рамзи бўлсин деб, «Қалбнинг кимё тоши» деган мақола ёзган эдим.

НАЗОКАТ

Офтобдан олам саҳифасига оқ нурлар тўкилади. Одамнинг қалбини офтобга қиёс қиладилар шоирлар. Шу кўтаринки қиёсни қабул қиладиган бўлсак, одамнинг қалбидан оқ қоғозга тўкилган сўзлар шу қалбга мутлақо ўхшаш бўлади. Офтоб заминда неки тириклик бор — барини ўз нури, ҳарорати, ҳароратининг миқёси билан қанчалар авайлаб шакллантирса, нждкор инсоннинг қалби гўзаллик ва одам камолоти учун хизмат қиладиган сўзни ҳам шунчалар эъозлаб вояга етказди. Шунинг учун қалб амри, қалб буйруғи деган кўп ишлатилганидан, бугунда анча сийқаланиб кетган, лекин аслида маъноси ғоятда теран бўлган сўзларни шеърят аҳли тилдан қўймайди. Шеър қалбнинг амри билан дунёга келади. Қалбнинг амри билан ўзини яхшиликнинг, адолатнинг, олижанобликнинг хизматига бағишлайди. У шундай покиза, ўзига гард юқтирмас бир хилқатки, ҳамма унга интилади, ҳамма ундан баҳра олади, оғир дамда ҳам, қувончлар селдек

тошган чоғларда ҳам одамлар шу хилқат ҳузурига келадилар ва ундан ўзлари истаган таскин, сурур, жозиба, ҳақиқат муждаларини топиб, доим миннатдор бўлиб юрадилар.

Бу сўзлар умуман шеърга, умуман ижодкорларга дахлдор. Лекин ҳозир кўнглимда бу сўзлар Саида Зуннунованинг шеърларини ўқиб ўтирганимда уйғонди. Аминманки, шундай ёки шунга ўхшаш сўзлар Саида Зуннунованинг шеъриятига ихлос ва холис кўз билан қараган кишиларда ҳам туғилади. Бундан ўн йиллар муқаддам Ғафур Ғулом Саида Зуннунова ҳақида: «У хотин-қизларга хос назокат, ифордай татимли лирикаси билан дилларимизни эркалатиб, ҳордиқларимизни ёзиб, меҳнатга рағбатимизни тоблантириб, идрокимизни гўзалликлар томон етаклайдиган фаҳмли шоирамиз бўлиб етишди», деб ёзган эди.

Бу сўзлардан шамол тонг маҳали райҳонларни силкитиб ўтганда гуркираб кетган ажиб бир хушбўйлик келади. Шу хушбўйликни ва шу завқни устозда шогирднинг шеърда бўй тортиб бораётган камоли уйғотганди. Чиндан ҳам, Саида Зуннунованинг шеърияти идрокимизни гўзалликлар сари — гўзал туйғулар, ўктам кечинмалар сари бошлаганда назокат билан етаклаб боради. У юракларда шу назокат билан тоза туйғулар қўзғайди, яхшиликка рағбатлантиради.

Саида Зуннунова шеъриятга жуда эрта келиб кирди. Лекин чинакам шеъриятга у машаққатли меҳнат билан муяссар бўлди. Ҳозир илмий техника инқилоби замони. Игна била қудуқ қазиш деганга ўхшаш гаплар шу гапнинг тўғри маъносида худди эскириб қолганга ўхшайди. Ҳозир кўпгина ижодкорлар самарага тезлик билан, — агар жоиз бўлса «яшин тезлигида» деган бўлардим, — эришмоққа интиладилар. Ва қудуқларни илгаригидай игна билан эмас, замонавийроқ ускуналар билан қазишга ҳаракат қиладилар. Лекин бундан барибир ижоднинг моҳияти ўзгаргани йўқ. У ҳамон игна билан қазиладиган ҳунар. У бундан кейин ҳам доимо шундай бўлиб қолади. Зотан, шу

оғир, ёлғизликда фикр, хаёл, сўз билан олишув машаққатсиз ҳеч қачон санъат асарини яратилган эмас, яратилмайди ҳам. Саида Зуннунова ҳам юракларга обиҳаёт янглиғ таъсир қиладиган сўзлар қудуғини ростдан ҳам игна билан қазиди ва шу машаққатдан ҳеч бир вақт бегонасирамади, ундан ўзини олиб қочмади, енгилроқ йўлларни ахтармади. Шунинг учун ҳам шоира ўз асарларидан бирига ёзган дебочада ҳақли суратда мен адабиётга жуда узоқ, жуда секин йўл босиб келдим, деб айтади.

Шоиранинг эллигинчи йилларнинг ўрталаригача бўлган илк — «чўзилиб кетган давр ижоди»да ёрқин ҳислар ва жонли инсоний кечинмалардан кўра чақирқиқлар, ширинлик устун турганлигини кўрамиз. Илк даврда унинг шеърига инсоний бир дард етишмаганлиги, қаҳрамонлари ҳаётнинг ташвишларидан холи бўлиб қолганлиги, улар ҳаётда жонли ўй, жонли хаёл билан яшаш ўрнига иложи борица тўпиқларига сув теккизмасликка ҳаракат қилганликлари жуда билиниб туради. Шоира ўз қаҳрамонларининг шахсий, ўзига хос дунёсини очишдан тортинади, уларнинг руҳий дунёсини четлаб ўтади. Лекин шоиранинг бу даврда ёзганларидан шеърининг тилини топишга, уни мазмундор қилишга зўр бир интилиш бўлганлигини аниқ сезиш мумкин. У ниманидир топа олмаётганди, нимадир унга халақит бераётганди. Кейин у секин-секин лирика «мен» деган нарсадан, «мен»нинг қалбидаги давлатдан (бошла-нишини англади. Лириканинг бойлиги «мен» дунёқарашининг, қалбининг бойлиги билан белгиланишини фаҳмлади. Шоирнинг оламга қарашини, ҳодисаларга унинг шахсий муносабати ва шу муносабатнинг мазмуни, даражасини лириканинг маъзини ташкил қилар экан. Қимдир шоирдан унинг ёшини сўрайди. Оддийгина гап, бундай гап ҳар куни, ҳар соатда бўлиб туради. Мана шоиранинг шу оддий гапга шахсий муносабати.

Ешимни сўрама, бемаъни бу оқ
Оралай бераркан сочларга бевақт.

Шу ўтган озгина умримга бироқ.
Ҳеч вақт ачинмайман, шунинг ўзи бахт.

Шоира оддий гапни қайд қилиб унга муносабатини (сочнинг оқи «бемаъни» бир нарса, у вақт-бевақт сочларга оралай беради, демак, асли гап сочнинг оқаришида эмас) билдирипти ва кейинги икки мисрада маълум бир хулоса-сини берипти: сочнинг оқи умрнинг ўтиб бораётганидан нишона, у ўзи билан бирга афсусни ҳам бошлаб келади кўпинча, киши умри бенаф ўтган бўлса, ачиниш, армон бўлиб қолади. Лекин шоира ўтган умримга ачинмайман, деб қатъий бир фикр айтяпти ва бунинг устига шунинг ўзи мен учун бахт, деяпти. Унда шундай дейишга жиддий асос бўлса керак. Шеърнинг иккинчи тўртлигини тинглайлик:

Хиёнат, гийбатни билмадим сира,
Нодонлик йўлига қўймадим оёқ.
Ишқим бўлсин дедим нурдек покиза,
Балки шунинг учун сочимдаги оқ.

Демак, ўтган умр бенаф ўтмаган, бу — бировнинг умри, бировнинг ишончи, бировнинг бахти поймол этилмаган, ҳалол, покиза кечган умр, шунинг учун ҳам умрнинг соҳиби ўзини бахтли деб ишонади. Шу тариқа лирик қаҳрамоннинг ишқини нурдек покиза сақлашга интилганлиги ва ўз инсоний шаъни учун буни энг зарур нарса деб англаганлиги шеърда шахсий қараш доирасидан чиқиб умумлашади. Шу гоё китобхон қалбида ҳам акс садо беради. Бу шеър ёзилганда Саида Зуннунова ўттиз ёшларда эди. Кишида ва айниқса ижодкорда бу — қарашларнинг маълум бир шаклга, системага айланиб улгурадиган пайт. Шу йиллардан бошлаб Саида Зуннунова шеърларида инсонга жуда талабчан қараш ифодаланади. Унинг шеърларида виждон ва поклик одам боласининг энг етуқ фазилати сифатида тараннум қилинади. Ёр ҳам унинг шеърларида ўз севгилисин олдига шундай қатъий талабни қўяди: «Қадр-

ласанг инсонлигингни, Вафо қилсанг ўзинга, ўзинг, Фақат-фақат шунда мен билан Тўғри келар тақдир — юлдузинг». Бу гаплар шеърятда илгаритдан бери айтилиб юрилган гаплар-ку, вафо инсон қадри доимо шеърятнинг предмети бўлиб келган-ку, деб айтишлари мумкин. Аслида ҳам шундай. Ва худди мана шу нарсаларни шоира ўз лирикасининг марказига қўяди, чунки булар унинг ўз қалбининг мулки, унинг эътиқоди, ишончига айланган:

Ўйлайман, ўйлайман, не учун сени
Унутиб бўлмади, не хислатинг бор?!
Сабаби, азизим, кўнглинг ва ишқинг
Жуда тоза экан, жуда беғубор.

Кўриниб турибдики, шоиранинг мисраларида зўр ва порлоқ ташбеҳлар ва умуман ташбеҳнинг ўзи йўқ. Мисралар жуда ҳам содда, лекин жуда ҳам ярқироқ. Бу нурнинг оқлиги, ярқироқлиги: бу покиза маънавиятнинг теранлиги; бу кўз-кўзланмаган, лекин қалбнинг қаърида ардоқланган муҳаббатнинг тиниқлиги, жозибаси... Ажаб-маски, шоира ўз шеърларида суйиб тасвирлаган аёллар, қизларнинг энг гўзал тилаги ўзлари севган кишига «бир умр бахт бўлиб қолишдир», Саида Зуннунова инсоннинг чиройли хулқ-одатларининг куйчиси. Эҳтимолки, унинг шеърининг мағзи-мағзига сингиб кетган назокат мана шундандир. Шоира ахлоқ ва маънавиятда кескин нуқтаи назарда туради. Оқ-қорани қатъий бир чегара билан ажратади: «Истайманки, яхши яхши деб айтсин. Ёмон ёмон кўрсин ва десин ёмон». Унинг шеърда ёмонликка нафрат ва яхшиликка муҳаббат бўртиб кўринади. Буларнинг ифодаси учун у шеърини ортиқча безаб, уни чиройли қилиб ўтирмайди. Чунки у «оддий ҳақиқат бор минг бўёқдан соз» деб билади. Лекин шеър ахлоқий тушунчаларнинг рангларигина солиб қўйилган қоғоз гул эмас. Унинг шеърда маънавий гўзаллик — бу қалбнинг гўзаллиги, унинг чиройда беқиёс жонли гулидир.

Шарқнинг фасих ва донишманд, ҳаётнафис адибларидан бири Саъдийнинг шундай бир ҳикояси бор: чўллар, саҳролардан жуда узоқ йўл босиб, сувсизликдан, мадорсизликдан ўлар ҳолатга келган карвон алоҳа ям-яшил даҳлатзор гўзал ва бир мавзегга келиб қўнади. Бу ерда минг турли қушлар минг турли овоз билан сайраб, анвойи гуллар очилиб, атрини сочиб ётган экан. Ҳамма дарҳол ўзини сувга уриб, сўнг беҳолликдан шу заҳоти кўзлари уйқуга кетади. Фақат бир одам чаманзорга, қушларнинг одамни ром қиладиган мусиқасига берилиб чаманзор оралаб кеза бошлайди. Саъдий таажжубда қолиб ундан сўрабдики, нечук ҳамма ухладилару, сен сайр-томоша орзусидасан? У одам жавоб берибди: Шунча қуш, шунча гул, шунча гулзор оламнинг гўзаллигига мадҳия ўқиб ётибди. Улар мадҳия ўқиган чоғда мен — инсон боласи ғафлатда ётайми, йўқ, бунини ўзимга раво кўрмадим, деган экан.

Шеър аҳли, қалам аҳли мана шундай ғафлат уйқуси бегона бўлган, ғафлатни кўз ўнгидан қувган, олам гўзаллигига ошиқ ҳамда дўст одамлар бўлади. Улар оламнинг ҳуснини қалбларига кўчирадилар ва қалбларидаги ҳуснини, ортган, инсонлик мазмуни билан музайян бўлган ҳусну тароватни қоғоз саҳифаларига туширадилар.

Саида Зуннунова ҳам дунёнинг гўзаллигига шайдо бўлиб, одамиятнинг шодлиги ва бор дардларига шерик ва ҳамдари бўлиб, дунёнинг жамолига дўст бўлиб қўлига қалам олган шоиралардан ҳисобланади.

Бизни ёшликдан реалист бўлишга ўргатиб келадилар, гаплар ичида реал гапларнинг ҳам қадрини қиммати баландроқдир. Шу нуқтан назардан айтиладиган бўлсак, Саида Зуннунова адабиёт оламига кириб келаётганда, бу оламга осмондаги ойни олиб беришликни ваъда қилгани йўқ, у буюқлар барпо қилиб кетган абадий яшил ва латиф чаманзорлар, жаннатмакон боғларнинг давомида ўзимга яраша, ўз қаламим ва иқтидоримга муносиб бир чаман яратаман, деб орзу қилди. Биз унинг ўттиз йилдан ортиқроқ муддат ичида машаққатли қатқалоқ ерларни тирнаб

қазиб ва ниҳоят бир гўзал чаман яратганлиги, демак, олижаноб орзуси амалга ошганлигини яхши биламиз.

Кўзгу ярақлаб, узоқларга акс нур ташлаб ёнмоғи учун аввало офтоб билан бетма-бет бўлмоғи керак. Офтоб билан юзма-юз бўлгандагина у нур касб этади. Шеърият ҳам мисоли шундай кўзгу, у ҳаётга, одамларнинг қалб дунёсига тўғри бўлгандагина унинг бетиде порлоқ нур, порлоқ ранглар пайдо бўлади.

Бизнинг шеъриятимиз шоирнинг шахсий қалбигагина эмас, шу қалб орқали халқнинг юрагига, унинг орзу-армонлари дунёсига, яшаши, меҳнати, қарашлари дунёсига тўғри бўлган ажиб, ҳаққоний кўзгудир.

Бизнинг шеъриятимиз халқ билан ҳамдам, ҳамнафас, ҳамжиҳат, ҳамқадам шеърият. Худди мана шу нарса шеъриятимизнинг ифтихори, шеъриятимизнинг ҳеч қачон ўлмас фазилати бўлиб, унинг шуҳратига шуҳрат қўшмоқда. Бизнинг шоирларимиз ҳам қаерда, нимадан ифтихор қилсалар, аввало, худди мана шу нарсани фахр билан тилга олганлар ва шу нарсани доимо дастуриламал қилиб келганлар.

Саида Зуннуованинг ижоди ҳам бошдан-оёқ мана шундай ифтихор руҳи билан суғорилгандир. Шоира ижодининг илк даврида ёзилган шеърлардан биридаги қуйидаги сатрларга мурожаат қилайлик:

Ойна бўлди-ю, ҳар битта чехра,
Мен унда бахтиёр ўзимни кўрдим.
Ешларнинг беғубор ёноқларида
Саодат яшнатган юзимни кўрдим.

Қаранг, байрам шодийнаси билан оқиб бораётган халқ тўлқинини тасвирлаб, шу улуғ тўлқинга, шу улуғвор оқимга мансубликдан, унинг руҳига руҳдош, қудратига қудратдош ва муносибликдан ёш кўнглида ифодалаб бўлмас даражада қувонч ва бахтиёрлик туйиб ёзган кезларида шоира гўё қора сиёҳ билан эмас, шуълаларнинг оппоқ

найзаси, қалбларнинг олов туйғуси билан ёзгандай бўлади ва унинг шеъри ҳам бахту саодатнинг нашидалари, меҳнат билан тобора обод бўлиб бораётган она юртнинг ранглари билан тўла боради. Ва шоира яна ҳаяжонга тўлган қалб билан: «Нега севинмайин, шу ғолиб халқнинг Фарзандиман, севинмай нега?!» — деб хитоб қилади.

Миллионлар, яъни бинокор миллионлар билан ҳам қадамликнинг ўз масъулияти бор. Миллионлар сафида борганда қадамлар ҳам уларнинг қадамларига мос, елка ҳам уларнинг елкаларига елкадош бўлиши керак. Миллионлар сафида бормоқлик бизнинг шеъриятимизда жанговарлик, курашчанлик, коммунистик дунё ғояларини амалга ошириш йўлида камарбасталик. Ўз шахсий ишидан кўра шу миллионлар манфаатига кўпроқ қайишмоқлик, — яъни фидокорликнинг белгиси саналади. Бу шеъриятимизда етук ифодасини топган ғоялардандир. Саида Зуннуова ҳам шундан келиб чиқиб, «Истайманки, шеърларим совет солдатни каби бўлса экан жанговар ва пўлатдай мустаҳкам» дейди.

Лекин бу дегани, унинг шеърини умумий гаплар, тўғри сиёсий ва ижодий-эстетик декларацияларнинг йиғиндиси ва ифодаси деган сўз эмас, асло! Пушкин, поэзия фикр ва гўзал ҳаётини манзаралар берсин, деган эди. Миллионлар билан ҳамнафаслик жуда улуг декларация, лекин унинг шеъринидаги ифодаси (чинакам шеъринида ифодаси, албатта) доимо конкрет ва доимо ҳаётини бўлади:

Шеър ёзсам, ҳайқиргим келар оламга,
Қалбим сатрларга сиғмай энтикар.
Довдираб қоламан, гўё қаламим
Қўйган ҳар нуқтага минглар кўз тикар,—

деб ёзди Саида Зуннуова. Минглар кўз тикадиган сатрлар уларнинг талабчан назарига муносиб бўлмоғи зарур. Бунинг учун шоира уларнинг юрагидаги гапни, кўнгилдаги дардни топиб ёзмоғи, англаб ҳис қилиб ёзмоғи керак-

лигини яхши сезиб туради. Унинг назарида буларнинг ўзи билан ҳам кўпга татимли шеър яратиш қийинга ўхшайди. Шунда у ҳамнафаслик — жонбозлик ва куйинчаклик билан ёзишликни талаб қилишини, куйиб, куйиниб ёзмаганда, қаламдан эринчоқ, сатанг, баландпарвоз сатрлар чиқа бошлашини тушуниб етади ва шоёр қалби машъал деган фикрга келади, машъал эса ёнгандагина атроф ёриydi.

Ҳар нарсага куйма, дейишар менга,
Куймаган юракни нима қиламан.
Юртиқча юк қилиб уни танага,
Ёнмаган юракни нима қиламан,—

дейди ўзининг гўзал шеърларидан бирида. Саида Зуннунова шу нуқтаи назардан келиб чиқиб дунёнинг барча катта-кичик ишларини ўзинга, ўз қалбига яқин олади ва дунёда яхшиликларнинг устивор бўлиши, эзгуликларнинг тантанасидан чуқур манфаатдор бўлиб қалам тебратади. Бу манфаатдорликнинг яна бир томони ҳам бор: Саида Зуннунова инсонни, унинг мураккаб ҳаётини беҳад севади, олам ҳам худди мана шу боисдан унинг дилига бир муҳаббат бўлиб кириб боради ва бу муҳаббат ўзи кириб борган қалбни олижаноб ниятлар билан мунаввар қилади: «Шундай яшадим мен, шундай яшайман, Олов бўлиб ёнди бағримда юрак. Бу ўт — яхшиларнинг йўлини ёритиб, Ёмонни ёқмаса не учун керак?» Саида Зуннунованинг шеъри жуда фаол шеър. У доимо назаримда ўзининг бутун қуввати билан инсонда эзгуликлар, гўзал хулқлар, шарафли одатлар, асли маданиятни юракларда жорий қилишга қаратилгандек, мутлақ шу нарсага сафарбар этилгандек бўлиб кўринади. Ва у ўз шеъриятида гўзал хулқ-одатларнинг, ажиб инсоний фазилатларнинг, юксак интишларнинг куйчиси сифатида танилади.

Саида Зуннунова шеърларидан бирида: «Ақлим танибманки, миннатсиз бир бахт, Миннатсиз умрни қиламан орзу», деб ёзади. Бу — бизнинг кўзимизга жуда камтарин

инсоний бир гап бўлиб туюлади. Лекин бу сатрларнинг маъзига қаралса, унда замонавий совет аёлининг қараши, ҳаётга, меҳнатга, оиллага муносабати шаклланиб турганга ўхшайди. «Миннатсиз бахт» — ижтимоий фойдали меҳнатга замонамиз аёлининг қўшаётган улуғ ҳиссасидан туғилади, «миннатсиз умр» эса — давримиз аёли эришган энг улкан ғалаба билан тенгдир. Бунда мустақиллик, бунда эрк, бунда тенглик ғоялари мужассамдир. Саида Зуннунова шу маънода замона аёлига хос бўлган энг илғор фикрларни, энг илғор қарашларни илгари суради, У аёлининг ижтимоий тараққиётда ўйнаётган буюк ролини бундан шеъриятининг мундарижаси баробарида очиб беради, десак хато қилмаган бўламиз.

Шу билан бирга Саида Зуннунова шеъриятининг менингча энг жозибали томонларидан бири унинг аёл шоира сифатида одамга керакли сўзни топиб ёза билишидир. У ўзининг аёллигини, яъни демак, инсон зотига ҳамширалигини бир дам бўлсин унутмайди. Унинг шеърда, лутфан айтадиган бўлсак, Шириннинг муҳаббати, Лайлининг иффати, Барчиннинг мададкорлиги, Зоянинг фидокорлиги, Нодира донолиги, Увайсий зукколиги, Зулфия садоқати, Терешкова матонатига жўр туйғулар куйланади. Саида Зуннунова ана шу нуқтаи назардан инсонга, унинг интилишларига шафқатли ва меҳрибон бир кўз билан боқувчи шоира. Унинг сатрларига меҳр истаб суянмоқлик мумкин, унинг шундай шеърлари борки, улардан мурувватга тўла нозик ҳиссиётлар ёғилиб туради:

Ҳаммадан қолади бу кўҳна дунё,
Ҳам кекса, ҳам гўдак муҳаббат нисол.
Билиб билмасликка оламиз гўё,
Айрилиқ абадий, ғанимат висол.
Сен менга бемалол суянавергил,
Мушкулинг, дардингни — барин тўкиб сол.
Шундай қилсанг, бир оз тортасан енгил,
Таскин бермоқ менга келмайди малол.

Саида Зуннуова жуда камтар адиба. Камтарлик унинг бутун ижодининг қатига сингиган. Айтайлик, шеъримизда мазлум Шарқ мавзуси жуда мукамал ишланган ва баркамол, юксак сиёсий, фалсафий, инсоний руҳ билан суғорилган намуналарга эга. Ғафур Ғулом, Ойбек, Шайхзода, Уйғун, Ҳамид Олимжон, Миртемир, Зулфия, Рамз Бобожон, Мирмуҳсин, Ҳамид Ғулом, Асқад Мухтор каби шоирлар ижодида машҳур бўлиб кетган асарлар кўп бу мавзуда. Саида Зуннуова «Тонгда» деб номланган шеърисида мазлум Шарқнинг аянчли аҳволини чизиб, шундай деб ёзади:

У ерда тонг отса безиллар инсон,
У ерда ҳақорат, очлик, ҳақсизлик,
Ўлимни кўтариб ўз елкасида
Изиллаб юради оч бўрисимон.

Бу сатрлар бир қарашда жуда содда, камтар сатрлар бўлиб кўринади. Лекин бу камтарликнинг тагида оригиналлик, ўзига хослик, ўзига хос фикрлай билиш, ўзига хос сўз танлай билиш: воситалар қидириш, қисқаси, шоирнинг ўз овози, ўз услуби борки, бунда соддаликда маънодорлик, чинакам шоирона ифодавийлик мужассамлашгандир. Унинг шеърининг шираси ўша Пушкин мақтаган соддаликда. Шоиранинг «Мавзолейда» деб аталган шеърисидан тўрт қаторни биргаликда ўқийлик:

Одамлар дарёси оқади бунга,
Уммон бўлиб қайтар бундан одамлар.
Бу ерда кўз, кўнгил киради тилга,
Бунда тилга кирар ҳатто қадамлар.

Шоира доҳийнинг буюклигини, унинг умуминсоний моҳиятини шу содда, камтар, лекин етук бадииятли мисраларда ифодалаб беролган.

Саида Зуннуова инсон маънавий гўзаллиги ҳақида ўйлаганда, инсоф ва виждон, вафо ва мардлик ҳақида

сўзлаганда ёниб, дард билан сўзлайди. Чунки унинг на-
зарида бу нарсалар қалбнинг қўридан, юракнинг аланга-
сидан пайдо бўлади. Аланга бўлмаган, ёнмаган юракда
юксак инсоний фазилатлар ҳам бўлмайди. Зотан, «ёнма-
ган юракни нима қиламан», дейди шоира ўзига хос қатъ-
ният билан.

Ишқда вафо керак, ҳаётда мардлик,
Шоирга ҳамиша дил керак дардлик.
Уни одамларга қанча юқтирса,
Уни одамларга қанча уқтирса,
Шунча кўпаяди оламда яхши.

Шоиранинг шеърини доимо мана шундай дунёда ях-
шиларнинг кўпайишидан манфаатдор бўлган, мана шу-
нинг учун курашган, мана шунга ўзини сафарбар қилган
шеъринят.

Лекин одамзод қачон айрилиқлар дардидан, ногаҳон
бошга тушадиган кулфатлардан, бўҳтонлардан, хиёнат-
лардан, макрлар, найрангбозликлардан буткул холи бўл-
ган? Булардан шеъринят ҳам ҳеч қачон кўз юмган эмас ва
булар билан майдонда доим олижаноб жангчи каби ку-
рашга киради. Саида Зуннуованинг шеъри ёмонликнинг
башарасига аччиқ қамчи каби текканда, у яхшиликнинг,
инсонийликнинг жарчиси бўлиб ўртага чиққанда ҳал қи-
лувчи оташин сўзни, аввало, унинг совет замонида бахт
топган оналик қалби айтади. Она учун фарзандларнинг
заволи эмас, камоли керак, шунинг учун уларнинг заволга
ва унга хизмат қиладиган бошқа барча ярамасликларга
қарши айтадиган сўзи шунчалар ишончли бўлади.

Саида Зуннуова ўз шеърларида аёлликнинг бахтини,
оналикнинг улуғ қувончларини, қиз севгисининг тоза ва
майин латофатларини куйлади ва шу куйлар билан шеъ-
риятда ўз йўлини, бошқаларникига унчалар ўхшашиб ке-
тавермайдиган йўлини очишга муяссар бўлди.

Шоира ижодида етакчи мавзулардан бири уруш ва

аёллар тақдиридир. Саида Зуннуова урушни кўрмаган бўлса ҳам, лекин унинг халқ бошига солган барча уқубатларини ўз кўзлари билан кўрган, ўз бошидан ҳам кечирган. Уруш йиллари ақли тўлган қизлик пайтларига тўғри келди. Шунинг учун ҳам уруш йиллари унинг сиви, қалбида бир умрга ўчмас излар — тугаб битмас хотиралар қолдирди. Шу хотиралар унга — ижодкорга ҳеч қачон тинчлик берган эмас, шонра бу хотираларнинг ҳаяжонларини, аламларини, ҳайратларини жонида туяди, уруш йилларини қаламга олса ёниб, куйиб, эҳтирос билан ёзади, оддий кишиларнинг улуғвор инсоний фазилатларини жўшқин бир илҳом билан тараннум қилади. Шонранинг кейинги йиллар шеърятимиз учун энг яхши асарлардан бўлиб қолган «Рух билан суҳбат», «Қўшниларим», «Алла», «Лирик нутқ» сингари поэмалари аёлларнинг вафосига, оналикнинг фидокорлигига, фарзандларнинг Ватан олдидаги бурчларига айтилган ҳассос қўшиқлардир. Бу асарлар Саида Зуннуова шеърининг энг яхши хислатларини ўзида жамлаштирган. Уларда кишига, унинг дардига, қувончига инсоний бир шериклик, ҳамширалик ҳар бир мисрада акс этиб туради. Бу дostonларда фақат она қалбига кўйланиб қолмай, балки уларда она қалби орқали дунёга назар ташланади, она шуури билан замонамизнинг энг буюк масаласи — тинчликни кўз қорачиғидек асраш ёритиб берилади. Бу дostonлар оналарнинг ўз фарзандларини ҳушёр бўлишга ундаган эҳтиросли даъватларидир. Агар эътибор берилган бўлса бу дostonларнинг номланишида, уларнинг суҳбат, алла, нутқ деб аталишида уларнинг ёрқин публицистик руҳига ишора бор. Зотан, бу дostonларда бир инсон тақдири ҳақида эмас, Ватан, халқ, жамият тақдири ҳақида, шуларнинг ўта ёрқин таржимаи ҳоли ҳақида шеърини нутқ айтилади. Бу нутқнинг бутун эҳтироси, мантиқий қудрати инсон бахтинини ҳимоя қилишга қаратилгандир. Бизку Саида Зуннуова шеърятининг юрагимизда қолдирган излари ҳақида сўзлаётимиз. Лекин барибир қанча гапирилмасин, шеърини таърифлар сари

тортиб келтирилмасин, доимо шеърнинг ўзи унинг таърифларидан мураккаб бўлади, шеър ўз таърифи ичига ҳеч қачон тўла сиғмайди ва шоирлар ўз шеърларига ўзлари баъзан тўлароқ, гўзалроқ таъриф берадилар, бу ўз қалбларига бошқа ҳар қандай одамдан кўра чуқурроқ қараганларидандир. Мана, Саида Зуннуова ҳам «Лирик нутқ»да ўз шеърининг моҳиятини шундай очади:

Мен-ку ўз наздимда шеър уммонига
Сочдим анор гулин тиниқлигини.
Нон ҳидини қўшдим,
Қўшдим ҳалол қўллар суюклигини,
Кўз ёшимнинг аччиқ ҳам шўр таъмин,
Дилларни кемирган ҳижрон аламин,
Жимжит оқшомларнинг оҳангларини,
Беда гулларининг ҳиди, рангини.

Унинг шеърида шу тариқа анор гулидан гиниқлик, нондан тирикликнинг ўлмас ҳиди, қўллардан меҳнатнинг севинчлари, аламлардан аччиқ таъмлар бор. Яна унинг шеърида шуълалар ичра чўмилган юртнинг кўрки — жамоли, инсон интилишларининг буюк кўринишлари бор ва мана шуларнинг жами Саида Зуннуова шеъриятининг мазмунини ташкил қилади. Шу маънода қайд қилиб ўтайликки, Саида Зуннуова ўз шеърининг моҳиятини ифодалашда Ғафур Ғулом берган аниқ таърифга жуда яқиндир.

Саида Зуннуова прозасининг мавзуси унинг шеърияти мавзуси, тўғрироғи, мавзуларига ҳамоҳанг. Адибанинг шеърига хос маънавий тиниқлик унинг прозасига ҳам бошдан-оёқ сингиб кетган. Саида Зуннуова прозаси, гап унинг қиссалари ҳақида борадими, ҳикоялари ҳақидами, барбир, жуда ихчам проза. Ёзувчи услубда лўндаликни севади ва доимо гапни ихчам қилиб, лўнда қилиб айтади. Ғафур Ғулом айтган назокат адиба прозасининг ҳам ҳар сўзида, ҳар иборасида жилваланиб туради, шу маънода унинг прозаси қават-қават барглари зич атиргулга эмас,

тўрттагина япроғи бор наъматакка ўхшайди. Лекин бу наъматак гулида атиргулнинг ҳамма ифори бор, ва яна фақат наъматакда бўладиган алланима бор. Саида Зуннунованинг илк йирик асарларидан бири «Гулхан»да жуда мураккаб бир давр — юртимизда социализм ғалабасининг илк йиллари қаламга олинган. Ёзувчи ҳажман унчалар катта бўлмаган қиссада даврнинг оғирчилигини ҳам, олиб борилган синфий курашларнинг миқёси ва мазмунини ҳам, давр майдонга олиб чиққан кишиларнинг қиёфаларини ҳам лўнда қилиб гавдалантириб беришга эришади. Бу асарнинг қаҳрамонлари — эндигина очилиб келаётган озодлик чечаклари — ўлдириб кетибди, босмачилар ёндириб кетибди, куйдириб кетибди, тошбўрон қилинибди, бўғизланибди, деган бир-бирдан ваҳимали хабарлар ичида яшайдилар. Лекин ёзувчи бир ўринда айтганидек: «...жабру жафолар исканжасида фарёдга келган қалбларда одам бўлиб яшаш истаги жўш урарди». Қиссанинг қаҳрамонлари Адолат ҳам, унинг дугонаси Зумрад ҳам, кўнгли тоза йигит Усмонжон ҳам илк марта ўзларида мана шундай буюк бир истакни, яъни одам бўлиб яшаш истагини туядилар. Шу истак уларни омонсиз бўронларга дош беришга, раҳмсиз жаллодлар юзига тик қарашга, улар билан курашишга ундайди. Қиссанинг бир ўрнида хатарли, лекин зарур топшириқ билан кетаётган Зебихон деган аёлга қарата Адолат шундай дейди: «Эҳтиёт бўлинг, Зебихон опа! Ёмон одамлар кўпга ўхшайди. — Ёмон одамлардан кўрқиб ўтирсак, яхши одамлигимизни ким билади», деб жавоб беради Зебихон. Қиссанинг бадиий қиммати ҳам унда худди мана шундай ёмонлик билан кураша биладиган одамларнинг образлари жуда ҳаётий ва ёрқин қилиб тасвирлаб берилганида. Бу қиссада кишини ўзига ром қиладиган яна бир нарса бор, унда кураш қанчалар шиддатли қилиб тасвирланса, муҳаббат шунчалар нафис қилиб кўрсатилади ва курашнинг шиддати муҳаббатнинг нафислиги билан аллақандай шонрона бир уйғунлик топади.

Саида Зуннунова насрий асарларида донм аёлларда фаол бир кучни, ҳаракатчанликни топиб тасвирлайди. «Гулхан»да Адолатни ҳеч нарса, ҳатто энг мушкул оғирчиликлар ҳам ўз танлаган йўлидан қайтаролмаган бўлса, ёзувчининг «Янги директор» деб аталган қиссасининг бош қаҳрамони мактаб директори Саодатни туҳматлар ҳам, турлича ғаламисликлар ҳам тутган йўлидан, кўзлаган катта мақсадидан қайтаролмайди. Шу продавийлик ва матонатда Адолат билан Саодат бир-бирларига ўхшаб кетадилар. Саодат яхшилик йўлида курашдан қайтмайди. Яхшиликка олиб борадиган йўлда ёмонлар қўйган ғовлар, тўсиқларни бузиб ўтишга сира иккиланмайди. Яхшини кўрганда ёмоннинг юраги увишади дегандай, Саодат қишлоқ мактабига директор бўлиб келгач, бу ерда ин қуриб олган бир қанча ҳаромхўрларнинг уяси бузилади. Улар қандай қилиб бўлмасин Саодатни орадан кўтаришга уришиб қоладилар. Шундайлардан бири Обидов ўз «валиньмати», район маориф бўлимининг инспектори Аббосхон Аҳмедовга шундай деб шикоят қилади: «Энди, Аббосхон ака, бу хотинни бир бало қилмасангиз бўлмайди. Шу келгандан бери тинчимиз йўқолди. Энди ўқитувчиларнинг ўзлари ҳам ўқишлари керак, сиртқи институтга киринглар, деб ғишава қиляпти. Шу хотин келгандан бери мактабда омонатдай бўлиб қолдим». Яхши бўлгиси келмаган ёмон яхшилик қаршисидан мана шундай ғингшийди, кин, адоват тўла заҳарини тўкади. Ёзувчи мана шуларни жуда нозик қилиб, татимли қилиб тасвирлайди. Аббосхон Обидовга: «Гап тарқатинглар, халақит беринглар, ишқилиб жонига тегинглар-да», деб йўл кўрсатади. Шундан сўнг замондан орқада қолиб кетган, замон талабини уқмаган Обидов, Баратов каби ўқитувчилар ўз заифликларини яшириш мақсадида янги директорни ишдан чалғитишга, унинг бошига туҳмат ёғдиришга, руҳан эзишга, фаровон оиласини бузишга, ҳаётини издан чиқаришга уринадилар. Саодат ўзида прода, тўғрилиқ, ҳалолликнинг, ишончнинг қуввати билан бу мушкулликлардан қутулади. Китобхон Саодат-

нинг юрагида бир гавҳар борлигини сезиб туради. Бу олижаноблик гавҳари. Шу гавҳар унинг йўлини ёритиб туради, тойиб кетишга йўл қўймайди. Ёзувчи Саодатни фақат, тўғри иш қиладиган, фақат тўғри сўзлайдиган, гапида, ишида, хатти-ҳаракатида ҳеч қачон хатога йўл қўймайдиган киши сифатида тасвирлайди. У ҳаётга фаол аралашади. Кишиларда бирон камчилик кўрса, шу камчилик зарарли эканлигини билса, уни яширмай юзига айтади, тузатишга бел боғлайди. Лекин худди мана шу нарсаларда ёзувчи бирмунча меъёрдан чиққаниданми, Саодат ҳаддан ташқари ижобий бўлиб кетганга ва натижада қуруқроқ чиққанга ўхшайди. Илгари таъқидчиликда «схематик» деган сўз кўп ишлатиларди. Ҳозир у «архаик» сўз бўлиб қолди. Лекин шу Саодат образи тасвирида схематизм касали бор эди ва бу асарнинг бадиий қимматига бир оз путур етказганди. Саида Зуннунованинг уруш йиллари қишлоқ ҳаёти ҳақида, аёлларимизнинг фидокорона меҳнати ҳақида уларнинг юксак маънавий фазилатлари ҳақида ҳикоя қилувчи «Олов» қиссасидаги ажойиб аёл Ширмонхон ая образида ҳам олижаноблик, одамийлик, шафқат бўртиб кўринади. Бу қисса жуда манзаравий, унда тасвирда публицистик майллар устунлик қилади. Бу қисса тарона — аёл қалби ҳақида куйланган бир таронага ўхшайди. У жуда нафис оҳангларга бой. Лекин бу оҳангларда бир бутунлик, яхлитлик йўқ.

Саида Зуннунова сўлим бир руҳ, нозик кайфиятлар билан суғорилган ҳикоялар ҳам ёзади. Унинг ҳикояларида маънавий поклик табассум қилиб туради. Унинг қаҳрамонлари маънавий покликдан оламга яшнаган бир чеҳра билан боқадилар, поклик уларнинг ҳаётига файз, фароғат, дилларига осуда, ўзгармас, хираланмайдиган бир равшанлик бағишлайди. «Кўчалар чароғон» ҳикоясидаги Гулнора шундай инсоний покликни оғир синовлар ичидан олиб ўтган, уни муқаддас тутган, гард юқтирмаган ва шунинг учун ҳам оқибатда чинакам нашъали ҳаётга эришган. «Бахт» деб аталган ҳикоядаги кекса муаллима Ойша

холадан кишиларга яхшилик мерос бўлиб ўтган ва шу мерос қолган яхшилик унинг ҳаётини тоза бир шуъла билан тўлдириб туради. Саида Зуннунова ҳикояларидаги кишилар ўртасидаги муносабатларда меҳр-оқибат ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Меҳр-оқибат туфайли унинг «Қанот» ҳикоясида урушдан бир оёқсиз бўлиб қайтган Арслон ҳаётда ўз ўрнини топади.

Саида Зуннунованинг ҳамма асарлари ҳам очиқдан-очиқ бир ибратни кўзлайди, хулосада ибратни биринчи ўринга қўяди, бунда ҳатто тўғридан-тўғри публицистик кўтаринкиликдан, шоирона ёрқин шиорийликдан ҳам қочмайди. Балки бундай нарсаларни асарнинг томирига қўш томир қилиб киритади. Баъзан улуғвор палакларнинг бир ерида тирноқдек келадиган заъфар гул ташлаб кетилганлигини кўриш мумкин. Шу гул алвон ҳайқиреқ ичра билинмайгина туради. Кўзга ҳадеганда ташланавермайди. Лекин шу кўзга тез ташланавермайдиган нарса бўлмаса палакда жозиба ҳам бўлмайди. Палакдан ранглар ва шаклларнинг санъаткорона уйғунлиги йўқолади. Саида Зуннунова асарларида публицистик кўтаринкилик шу асарнинг ғояси ва бадий тўқимасига мослиги билан палакдаги ўша гулга нимаси биландир ўхшаб кетади. Шу бўлмаса Саида Зуннунова асарлари нимагадир ўзига ўхшамай тургандек бўлиб туюлади.

Саида Зуннунова ўз ҳикояларида оила ҳаётининг ғоятда нозик томонларини олиб тасвирлайди. Уларда замондошларимизнинг ва айниқса, ёшлар ҳаётининг, маънавий дунёсининг ҳар жиҳатдан ибрат бўлувчи масалаларини кўтаради.

Бу жиҳатдан Саида Зуннунованинг ҳикоялари ўзбек адабиётида алоҳида мавқеда туради, алоҳида бадий ва ғоявий аҳамият касб этади.

Ёзувчининг «Қўллар», «Қалдирғоч», «Қон-қариндошлар» деб аталган ҳикоялари ҳам яхшиликнинг абадий ўчмас излари ҳақида ёзилгандир. Ёзувчи ҳаётда яхшилик изсиз йўқолмайди, у ўзи билан изма-из эртами-кечми янги,

бошқа яхшиликларни бошлаб келади, яхшилик эса инсонда ахлоқий етукликдан туғилади, деган қарашга амал қилади. Инсонлик шаънини баланд тутиш, одам қадрини ерга урмаслик ёзувчининг «Олов қиз», «Гулбаҳор», «Биринчи қадам», «Узилган ип» ҳикояларида ўзига хос содда, лекин ҳаётий, жонли воқеалар орқали кўрсатиб берилади.

Шу тариқа Саида Зуннунова ўз ҳикояларининг тарбиявий томонига кучли урғу беради. Унинг ҳикояларида инсон тақдирларидан чуқур ахлоқий хулосалар келиб чиқади. Ёзувчи шунга очиқ интилади. Унинг қарашда хулқдаги камолот — инсоний камолотнинг дебочаси. Ёзувчининг ҳикоялари шундай камолотни касб этишга чақиради. Уларнинг бадний қиммати мана шунда.

Саида Зуннунова элда эътибор топган, элга керакли гапни айтиб унинг юрагидан жой олган адиба. Унинг шеърларидан бирида шундай сатрлар бор: «Биласанми, қизим, бу коинотда Онанинг орзуси қучмаган бахт йўқ. Онанинг хаёли етмаган бўшлиқ, Онанинг хаёли тўхтаган вақт йўқ». Инсонга олижаноб бир меҳр билан яшаган севимли шоирамиз Саида Зуннунова орзу, хаёл, ишонч ва ҳақиқат қуввати билан кишининг оғирини енгил қилдиган, яшашга ўргатадиган, маънавий юксакликлар сари чорлайдиган ва бу абадий гўзал, файзиёб булоқнинг кўзлари беркилиб қолмаслиги учун хизмат қилдиган асарлари билан келажакка кириб боради.

МУНДАРИЖА

Бадий тафаккур қирралари	3
Ишқ шиддатининг поғоналари	7
Тафаккур ва ҳиссиётнинг олий нуқталари	17
Катта Шарқдан Катта Ғарбга йўл	31
Дунё кезувчиларнинг доноликлари	39
Аввалбаҳорда	57
Сўз боғи ичра	63
Ғарб ва Шарқ йўлларида	125
Оталарнинг қутлуғ изидан	145
Адабиёт бирлаштирувчи куч	153
Сенинг бонг ураётган юрагинг	201
Роман йўлида изланишлар	304
Қалбнинг абадий доираси	322
Замонавийлик, ривоят ва ҳаёт	352
Икки сиймо	376

На узбекском языке

ИБРАГИМ ГАФУРОВ

Исповедь тридцати лет

Литературные раздумья и статьи

Тажризчи *Салоҳиддин Мамажонов*

Редакторлар: *А. Шаропов, А. Саидов, Рассом В. Шумилов.*
 Расмлар редактори *В. Немировский.* Техн. редактор *Р. Раҳматуллина.*
 Корректор *С. Тоҳирова*

ИБ № 3544

Босмаҳонага берилди 4.12.86. Босишга руҳсат этилди 7.04.87. Р 14538. Формати 70×108¹/₃₂. Босмаҳона қоғози № 2. Адабиёт гарнитураси. Юқори босма. Шартли босма л. 17,5+0,085 вкл. Шартли кр. — оттиск 17,53. Нашир л. 18,9+0,05 вкл. Тиражи 10000. Заказ № 1036. Баҳоси 1 с. 70 т.

Ғафур Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти 700129. Тошкент, Навоий кўчаси, 30. Шарҳнома 183—86.

Ўзбекистон ССР Нашриёт, полиграфия ва китоб сардоси ишлари давлат комитети «Матбуот» полиграфия ии лаб чққариш бирлашмасининг 1- босмаҳонаси. Тошкент — 700002. Ҳамза кўчаси, 21.